

ԵՐԵՆԻԿ
ԵՄԻՐԱՅԱՆ

ԱՐԱՄԱՆԷ

ՆՐԿՈՒԳՐԺՈՎ

ԱՐԱՄԱՆԷ
ԿՐԱՅՐԱՆԿՅՈՒՄԸ
ԵՐԵՎԱՆ 1968

Նկարիչ՝ Ռ. Պ. ՆԱՆՈՒՇՅԱՆ

Խմբագրեցին՝ Ա. Ս. ԶԻՇՈՅԱՆ

Ս. Գ. ՊԱՀԱԿՅԱՆ

Дереник Карапетович Демирчян

Вардананк

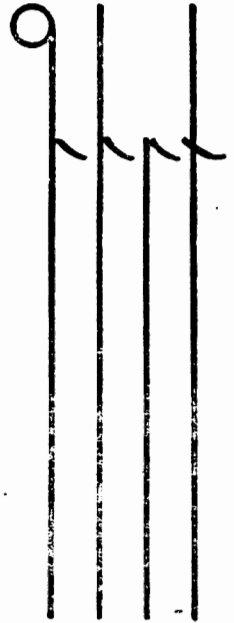
Книга первая

7—3—3

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван, 1968

Գիշերը խոժոռվել էր Տարոնի դաշտավայրի վրա: Ամեն ինչ ընկղմել էր խավարի մեջ: Միայն հեռուն ալիքավորված լեռներից դեպի վերև բացվում էր հանդիսավոր երկինքը տենգային աստղերով առլցուն:

Օդը ցուրտ էր, վաղ գարնանային:

Ինչպես մռայլ ուրվական, խավարի միջից նայում էր Աշտիշատի վանքը, և ըստ երևույթին ոչինչ բան չէր վրդովում նրա խորհրդավոր անդորրը: Սառն հովիտ սվալում էր նրա պարիսպներից երկինք միտող անսաղարթ ծառերի ճյուղերի մեջ:

Սակայն վանքի անկենդան լուսթյունը երևութական էր: Հանկարծ կարմիր մի լույս ցայտեց պարիսպների շրթունքներից և սկսեց պտտել վանքի խոժոռ պատերին և ծառերի կատարներին: Լույսը գողաց և ճռճվելով վանքի պատերին՝ առաջ եկավ Ճոնշաց դարձբասը, բացվեց և մարխի լույսը վերև բռնած դուրս եկավ մի ոլոր-ծուն սրամորուք և կորովի վանական, կանգնեց մեկուսի և ճանապարհ տալով մի գորականի՝ լուսավորեց նրա ոտնատակի գետինը: Զորականը, որ բավականին հասակավոր, ջլուտ, բարձրահասակ մի անձնավորություն էր՝ մտահոգ հայացքը գետնին՝ անցնելով իրեն հետևող մի խումբ վանականների միջով և անխոս կանգնեց, անհամբեր սպասելով ինչ-որ մի բանի: Նա շտկեց իր նուրբ ու պինդ գոտիկը, որից կախված էր ոսկեքանդակ երասանով սուրը և նայեց երկնքին: Նրա ջլուտ, մկանուտ դեմքը խրոխտանում էր արծվային քթի հպարտ կորագծով և մռայլվում աչ աչտին վերից վար գծված մի բարակ սպիտակ:

Այդ դեմքը՝ արեախանձ, քամահար, մոխրագուլջն՝ խոսում էր պատերազմներում և աստանդական կյանքով ապրող ոչ տանու մարդու մասին: Ինչ-որ հնադարյան մարդու շունչ էր փչում նրա ջրլուտ արտաքինից և ներքին լարված հոգեկան մեծ ուժից: Հազիվ նշմարելի բնական թախիծը, որ շատ ապրումներ կրածի հատկություն էր, և մոխրագուլջն, մինչև վիզը երկարացրած գանգուր մագերը՝ մեղմացնում էին այս երկաթե մարդու կարծրությունը: Նա թողնում էր ավելի լուակյաց, քան խոսող և անգամ մտաւտանջ մարդու տպավորություն: Զգացվում էր, որ նա միշտ միտում է, վճռում, գործում և գիտե համառել մինչև կոխի: Թեև բավականին հասակն առած էր, բայց երկաթե մկաններն ու պիրկ կեցվածքը դրսևորում էին արտակարգ ծուռեղ:

Վանականների խումբը բաժանված էր երկու շարքի և բարեբունած կանգնել էին նրա երկու կողմը: Միայն նրանցից մեկը, երազող աչքերով և մոլեռանդ դեմքով մի հասուն երիտասարդ, որ վանական եղբայր էր, այսինքն՝ վանքում ապրող աշխարհական, վառվռուն, խանդավառ դեմքով, մոտեցավ ընդհուպ զորականին:

— Դեռ վաղորդյան ժամ չէ, տեր իմ,— ասաց նա պատկառոտ կարեկցանքով,— կհանգստանայիր և ապա կճանապարհվեիր:

Զորականը մեղմ նայեց նրան, չպատասխանեց: Միայն անհամբեր շարժումով դարձավ նայեց դեպի գավիթը:

— Աճապարի՛ր, Արծվի՛,— ձայն տվեց ներսից մեկը:

Փոքր անց գավթի խորքում դուրս եկան նժույգների սմբակները: Մի երիտասարդ զինվոր, որ ըստ փրկության Արծվին էր, գավթից դուրս քաշեց նժույգները: Վանականներն արագ ընկրկեցին ցատկով նժույգներից: Զորականը հանդիստ մոտեցավ նրանցից մեկին, սանձը խեց և ոտը դրեց ասպանդակին: Արծվին օգնեց նրան նրստելու և ապա ինքը դժվար պահելով իր ամենհի նժույգը՝ հանկարծ նարպուրեն թռավ նրա մեջքին:

Երիտասարդ վանական եղբայրը, որ անձկությամբ հետևում էր հասակավոր զորականին, խիստ մտահոգ խոսեց.

— Եվ որքա՛ն պիտի տեի այս արհավիրքը...

— Կտեի,— մոմռաց հասակավոր զորականը՝ կարծես ինքն իրեն և քմիծաղով նայեց գետին: Հետո նշանակալից ավելացրեց,— դե՛ զորական ես, գիտես...

Հետո ավելի հարմար շտկվելով թամբի վրա՝ նայեց լույս ասնող վանականին։ Սա արագ մոտեցավ նրան։

— Դուք երկուսդ թերևս վաղը ճանապարհվեիք Արտաշատ։

— Անխախտ, անշուշտ, — ասաց վանականը խելացի հայացքն ուղղելով զորականի հայացքին։

— Այնտեղ կան քաջ եղծողներ, սակայն... կհանդիպենք՝ կիսոսենք. — չշարունակեց միտքը զորականը և ինչ-որ մի բան հիշողի պես դարձավ վանականին, սուր նայեց նրան և կրկին վերադարձավ նույն խոսքին. — պետք է կտրուկ խզել ամեն բան, իմաստասիրություն տեղը չէ։

Վանականներն առաջ եկան և շրջապատեցին զորականին։ Սա դարձավ ալողեն բոլորին.

— Հուսով եմ լավ փմացաք ինչ որ վճռեցինք։ Կրկնում եմ. չհարուցել հավատքի վիճաբանություն իրար մեջ և պարսից արքայի հետ։ Տեղը չէ իմաստասիրություն։ Առավելապես դադարեցնել կալվածական վեճերը, մրցումը տիրազլխության նախարարության հետ։ Թողե՛ք երկպառակությունը։ Սկսեցեք քարոզը միաբանություն։ Արհավիրքը վեր կացավ և սաստկագին...

Այս ասելով նա կշտամբանքով, թե տարակուսանքով նայեց վանականներին, որոնց աչքերը լցված էին անհուն տխրությամբ։

— Հրաժեշտ եմ տալիս ձեզ այդ հուսով։

— Հույսներս աստվա՛ծ, — ասացին վանականները։

Նրանցից մեկը՝ մի կորամեջք պղնձադեմ ծերունի՝ դողդողուն շրթունքներով սկսեց աղոթել. «Տէ՛ր, ուղղեա՛ր զգնացս իմ...»։

Մյուսները երեսները խաչակնքեցին։

— Դե՛, ճանապարհ, — խոսեց հասակավոր զորականը և նայեց վանականների կողմը, — բարյա՛վ մնաք։

— Ճանապարհդ ի բարի՛ն, — խմբով բարեմաղթեցին վանականները։

Զորականը բաց թողեց սանձը։ Նժույզը պտտվեց և սանձը ծամելով թռավ տեղից։ Զորականը սանձահարեց նրան և ստիպեց քայլքով գնալ։ Արժվին հետևեց։

Վանականները դեռ ջահի լույսով կանգնել նայում էին հեռացողներին։ Դեռ մի պահ կարմիր լույսը ողողում էր նրանց դեմքերն ու վանքի մուռյլ պարիսպը։

Հեծյալները առաջ գնացին դեպի դաշտավայրը։

Քարքարոտ ճանապարհը քմահաճ գծերով իջնում էր դեպի հարթությունը։ Արեւելքում երկինքը կանաչել սկսեց։ Լույսը բացվում էր։ Աստղերը գունատվեցին, և առարկաները շրջակայքում կեդրաբանք առան։ Այլևս հիմա հեծյալները դաշտավայրումն էին։ Առջևից գնացող հասակավոր զորականը շէր արթնանում իրեն զբաղեցնող ծանր մտածմունքից և ձիավարում էր մեքենաբար։ Նրա նժույգը աշխուժորեն ոստոստում էր։ Իսկ նրան հետևողը՝ Արծվին, հագիվ էր կարողանում զսպել իր նժույգը, որ սա առաջ չընկնի իր տիրոջ նժույգից։ Ամենհի նժույգը կտրատում էր իրեն, փոթորկում բաշը, աչքերը խելահեղ նայվածքով շրջում այս ու այն կողմ։ Արծվին, որ քաջ ձիավարող էր՝ ըստ երևույթին ջանում էր իր նժույգին ևս հարկադրել պահպանելու այն համեստ միջոցը, որ կար իր և իր տիրոջ միջև։ Բայց նժույգը շէր անստամ։

Զորականը իր խռովահույզ մտքերի պաշարման մեջ անըզգույշ խթանեց նժույգը։ Սա ցատկեց և թռավ։ Արծվիի նժույգը հենց դրան էր սպասում։ Թափ առավ ու կատաղի սլացքով մրրկեց առաջ։ Նրան զսպելն անկարելի եղավ, նա հակառակվեց և առաջ մղվեց մյուս նժույգից։ Վերջինս կարծես արթնացավ, նա ևս կատաղեց, և երկուսը փրար առաջ կտրելով սլացան մարմանդ արոտի վրայով։ Նժույգների այս մոլեգին սլացքը կարծես համապատասխան էր հասակավոր հեծյալի հոգեկան խռովքին։ Նա թեթևանալ էր ուզում ճնշող մտքերից, ժամ առաջ հասնել, լուծել կոնֆլիկտը և ազատվել մտառանջոմից։ Իսկ Արծվին հոգեկան և մարմնական հաճույք ըզգաց։ Նա մի ճապուկ, բարեձև երիտասարդ էր, թեթև, բայց լիքը մարմնով, որից հսկայական ուժ էր առկայծում։ Սոսկալի հանդրգնությունները կոհիվներում սպիներ էին գծել նրա դեմքին։ Նրա խորագննող աչքերի մեջ միշտ մի անմար բարի հեգնական ժպիտ կար։

Նժույգների սլացքը երևի երկար կտևեր, եթե հասակավոր զորականը չզսպեր իրենը։ Նժույգը բաշը ցնցելով փորձեց չհնազանդել, բայց զորականի երկաթե բազուկները սանձերն այնպես պինդ քաշեցին, որ սա սանձահարվելով, մի փոքր մեղմեց ընթացքը։ Ավելի դժվար զսպվեց Արծվիի նժույգը։ Նա խենթացել էր այլևս, և ահա սկսեց պտտվել, ծառանալ, հեծյալին շարտելու շարժումներ անել։ Բայց նա ևս զսպվեց ու սկսեց մանրաքայլ ծեծել գետինը կարկուտի պես առջևից նույն ընթացքով գնացող իր ընկերի նման։

Աջակողմյան դաշտից հեծյալներ երևացին: Տեսնելով զորականին՝ նրանք կարճ ուղիով բարձրացան բլուրը և արագ եկան հավասարվելու նրան: Առջևից գալիս էին մի խումբ կանայք, աղջիկներ և պատանիներ, որոնց առաջնորդում էր մի հասակավոր կին՝ շատ նման զորականին: Թխադեմ, արծվաքիթ, բարակիրան, բարձրահասակ: Նա հարուստ գիսակները ժապավենով կապել էր ճակատին ու ծոծրակին, մետաքսե գոտիով զգեստը հավաքել կապել էր մեջքին: Նրա կողքից ձիավարում էր մի գեղեցիկ աղջիկ, հագված քսան տարեկան:

Նրանք մոտենալով սկսեցին վարգել: Ահագին խումբը զինված էր նիզակներով, սրերով ու նետ-աղեղներով: Բարակները վազում էին նրանց կողքից՝ լեզուները կախ գցած: Երևում էր, որ նրանք վարպի ողսից էին վերադառնում: Խմբի հետևից եկող ուժեղ ձիերին բարձել էին երկու վարագ, որոնք ձիերի թափահարման հետ ցընցում էին իրենց կախ ընկած գլուխները և երախներից դուրս ընկած լեզուների ծայրերը:

Մոտեցողները ցեխաթաթավ էին ու փոշեկոտույս: Թեև նրանց զգեստներն ու դիրքը մատնում էին ազնվական դասի պատկանելիությունը, բայց այդ ցեխի, փոշու և անկարգ արտաքինի տակից էլ երևում էր, որ իրենց լվացված ու տնական վիճակում էլ նրանք բավական հասարակարարո և ոչ նրբակյաց կենցաղի և վարքի տեր էին: Այն խստակյաց, նախնական դարերում, անգամ նախարարական հասարակության պայմաններում կանանց զինվելը արտասովոր բան չէր, այլ շատ բնական: Ոչ միայն շինական, այլև ազնվական կանայք շատ զինավարժ էին՝ մանկուց մասնակցելով վտանգավոր ողսերի և անգամ կռիվների Հայաստանի մի քանի բերդերում տեղավորված պարսից վերակացու զորքերի դեմ, որ հաճախ ասպատակում էին երկիրը:

Մոտենալիս նրանք դանդաղեցրին վարգը և եկան քայլով: Նրանց նայելով՝ զորականը խիստ եղանակով և մի փոքր քննելով դեմքերը՝ հարցրեց.

— Ինչո՞ւ առավոտ վերադարձաք:

— Շտապեցինք այսօրվա զորախաղին, հայրիկ,— պատասխանեց հասակավորը ոչ անկեղծորեն:

— Հը՞մ,— արեց տխուր և դառն քմիծաղով զորականը, իրեն մտահոգող լուրերին չվերագրելով որսի գնացածների տաքածամ

վերադարձը: Նա հիանալով նայեց աղջկան: Նրա վայրի դեղեցկությունը, հեծյալի կեցվածքը, որ մարտիկի տեսք էր հաղորդում նրան և ցույց էր տալիս, որ նա այնքան քնքուշ չէ, որ չկարենա մարտ մտնել, մեղմացրեց զորականի մոռյլ տրամադրությունը:

— Վարազներին ո՞վ է խոցել,— հարցրեց զորականը:

— Բոլորս միասին խոցեցինք, Սպարապետ հայրիկ,— ասաց աղջիկը պարզ ու ազատ,— առաջ ևս խոցեցի, երբ նա եկավ վրաս, բայց բոլորը հասան, վերջացրին, ազատվեցի:

— Հայրիկ, հոգնած ես,— հարցրեց հասակավոր կինը՝ մտահոգ նայելով հորը:

— Ո՛չ,— մոռյլ պատասխանեց զորականը, կրկին անցնելով իրեն տիրող վատ տրամադրության և ցույց շտվեց ավելի խոսելու ցանկություն:

Սակայն որսորդները տարօրեն վիճակի մեջ էին: Նախ բոլորը շատ ավելի ցեխոտված էին, քան լինում է նման որսերի ժամանակ: Աղջկա թևին լերդացած արյուն կար, իսկ այտին արյան մի շերտ: Պատանիները բավական զգգված էին, ոմանք վրտրած նիզակներ էին կախել թամբից և կրում էին պարսկական նիզակներ և կրկնակի սրեր ունեին: Զորականի աչքից չվրիպեց այդ. նա դանդաղեցրեց նժույգի ընթացքը և խստորեն հարցրեց իր դստերը.

— Ի՞նչ է պատահել...

Կարծես նոր հանդիպեցին և չէին խոսել դեռ բոլորովին: Նրանից ծածկել անկարելի էր:

Հասակավոր տիկինը շփոթվեց և վախեցավ.

— Ավաղակներ հարձակվեցին գիշերս...

— Ո՛ր աշխարհից...

— Պարսից վերակացու զորքի զինվորներն էին, հայրիկ: Ինը, տասը հոգի. երեկ գնում էին Զարեհաշան... ուզում էին առևանգել,— նշանացի ցույց տվեց դեռատի աղջկան,— Երկուսը սպանվեցին, մյուսները փախան: Պատանիները լավ կռվեցին...

Զորականը կրկին քննող հայացքը շրջեց բոլորի վրա, մանավանդ պատանիների, որ վաս-կարմիր կտրած, շփոթված, գրուկները կախել էին:

— Մինչև զգուշացրի՝ սա հարձակվեց զինվորներից մեկի վրա և քիչ մնաց խոցվեք. նիզակը անցավ թևի մոտով, ճանկոտեց մի փոքր...

Աղջիկը սաստիկ ամաչելով չգիտեր ուր նայել, սակայն զորականը անսպասելիորեն ընդհատեց իր հարցումները և գլուխը թափ տալով մռայլ քշեց նժույգը:

Գնացին:

Զորականը կարծես դրանով էլ վերջացրեց իր հետաքննությունը: Նա շխտեց ալևա: Հասակավոր տիկինը մտահոգ լուսթյամբ գնաց նրա կողքից՝ չսպասելով այլևս նոր զրույցի: Հասկացավ, որ իր հայրը զբաղված է շատ ծանրակշիռ գործով: Չփորձեց խոսել:

Մի առժամ ձիավարեցին միասին: Զորականը կամեցավ ազատվել:

— Դուք առա՛ջ ընկեք:

Աղջիկը հասկացավ հոր միտքը և խթեց իր նժույգը: Մյուսները հետևեցին նրան և արշավեցին: Մի փոքր հոգնած վարգով նրանք առաջ ընկան: Հեռանալիս նոր նկատվեց պատանիներից մեկի ծոծրակին փաթաթած լաթը, ուր արյունոտ էր:

— «Աշխատել են կարգին», — քմիծաղով մտածեց զորականը:

Նրանք բարձրանում էին մի բլրակով, որի կողերին կանգնած էր ամրոցը: Փրփրակալած նժույգներն սկսեցին քայլերով բարձրանալ:

Զորականը կիսաձայն ինչ-որ բան շնչաց ինքն իրեն: Արծվին նայեց նրան և ապա դեպի ամրոցը: Այնտեղ ալտալարգ շարժում կար: Դարբասի մոտ նժույգներ էին կանգնել, որ թամբերից չէին ազատված: Իսկ ամրոցի մի կողմում իրենց նժույգների սանձերը բռնած՝ անկարգ, բայց լարված կանգնել էր հեծյալների ստվար մի բազմություն:

Ամրոցի կողմից մի հեծյալ մրրկելով իր ձին՝ սլացավ դեպի զորականը: Սա շտկվեց թամբի վրա, անհամբեր նայեց ձիավարողին և ինքն իրեն հարց տվեց.

— Հա՛, դարձյա՞լ նոր բան...

Հեծյալն ուժգին թափով հասավ և կանգնեց զորականի առջև:

— Հազարապետն է և Արծրունյաց, Մոկաց, Ռշտունյաց տերերը:

— Ե՛րբ են եկել, — հարցրեց զորականը մռայլ հանգստությունով:

— Պահ մի առաջ, տեր իմ:

Զորականը նայեց հեծյալների խուռն բազմությանը:

— Իսկ նրանք ինչո՞ւ են թողել վարժանքը:

— Սեպուհները լուրն իմանալով՝ եկան ամրոց և նրանց թողին:

Զորականը իր թիկնապահի հետ մտավ ամրոց: Բակում խոնրվել էին սեպուհները և իրար գլխի հավաքված ինչ-որ տաք խոսքի մեջ էին: Երբ եկվորները մտան բակը՝ նրանք անմիջապես թողին իրենց խմբերը և խոր գլուխ տալով զորականին՝ մոտեցան նրան ու շրջապատեցին: Սա ողջունեց նրանց հազիվ լսելի ձայնով: Սեպուհները սպասեցին, որ եկվորը բան ասի նրանց նոր լուրի մասին: Բայց զորականը, որ վանքից սկսած լուսթյամբ էր կաշկանդված՝ շարունակեց մնալ միևնույն վիճակում: Երբ իջավ նժույգից՝ Թեթև-նայեց սեպուհներին և մեղմաձայն կշտամբեց.

— Իսկ վարժանքն ինչո՞ւ եք թողել, գնացեք վարժանքի, ես կկանչեմ ձեզ:

Սեպուհները ցրվեցին, իսկ զորականը մտավ օթևան: Նրան դիմավորող սինեկապետը խոր գլուխ տվեց օթևանի շեմքին և ասաց.

— Սրահում սպասում են:

Զորականը մտավ սրահ: Այնտեղ նստած էին չորս հոգի: Դրանցից մեկը Ամատունյաց Վահան նախարարն էր, Արշակունյաց Հայաստանի վերջին հազարապետը, որին պաշտոնից գրկել էր տվել Դենշապուհ պարսիկը, որ այս պահին եկել էր Հայաստան աշխարհագիր և հարկագիր անելու: Դա շատ առաջացած հասակի, փխրուն գիրությամբ լեցուն, բարեղեմ ծերունի էր, մեծ շագանակագույն աչքերը խոշոր ականախոռոչներում՝ ցցուն, սև հոնքերի տակ հանգիստ տեղավորված: Մյուսը Մոկաց Արտակ նախարարն էր, բարեկազմ երիտասարդ՝ խոհուն, թախծոտ աչքերով, նուրբ սևսաթ հոնքերով: Թեթև աղվամազ մորուքը նուրբ ժապավենի պես եզրում էր նրա կզակը:

Նրա կողքին ծուլորեն ընկողմանել էր Ռշտունյաց Արտակ նախարարը գունդուկծիկ մի արարած, ուռած դեմքով և ծուլամիտ հայացքով: Վերջապես չորրորդը՝ բարձրահասակ, լիքը, բայց ոսկրոտ հիսունի մոտ մի զորական նախարար էր՝ Արծրունյաց տեր Ներշապուհը, ծաղկատար, խիստ կարմիր այտերով և կապույտ աչքերով: Հյուրերը լուռ նստած էին բարձրի վրա:

Ջորականը կանգ առավ շեմքին և ողջունեց: Հյուրերը կանգնեցին և ապա մեկ-մեկ առաջ եկան զորականի մոտ և ողջագուրվեցին շատ ջերմեռանդ զգացմունքով: Այս լուսթյունը և հանդիպման բոլոր կենտրոնացած շարժումները վկայում էին, որ բոլորը տոգորված էին վերահաս մի մեծ արհամիրքի բարձր տրամադրությամբ:

Ջորականը հանեց սաղավարտը, տվեց իր հետևից եկող սենեկապետին, հանձնեց նաև սուրը: Նախարարները մեծ պատկառանքով ճանապարհ բաց արին և առաջնորդեցին նրան դեպի սենյակի դիմացի պատի կրականոցի կողքին դրած մի հատուկ բարձր: Նա նստեց:

Նախարարները նստեցին նրանից հետո: Բոլորն սպասեցին, որ նա խոսի:

— Ստացած եք լուրն անշուշտ,— խոսեց նա հանգիստ և ինքնազուսպ շեշտով,— արքայի հրովարտակը ուղղված է հոգևոր տիրոջը և մեզ: Կամ պատասխան տալ մի առ մի, կամ ներկայանալ արքունի Դուռը, իրեն: Հրովարտակի պատճենն ուղարկել էր հոգևոր տերը: Ստացա Աշտիշատում: Դուք ինչպե՞ս իմացաք:

— Սուրհանդակդ հայտնեց,— ասաց Հազարապետը:

Տիրեց լուսթյուն: Բոլորն իրար էին սպասում, և ամեն մեկն իր մեջ խորհելով դեռ չէր վարողանում որոշել, թե ինչից սկսի:

— Մտահոգիչ է,— գլուխը թափահարեց Վահան Ամատունին հառաչանքի ձայնով և նայեց զօրականի աչքերին.— ի՞նչ պիտի լինի մեր պատասխանը կամ ինչ՝ մեր Տիզբոն գնալը: Մտահոգիչ է:

— Մտահոգիչ է,— հաստատեց զորականը:

Ներշնչապոս Աթորունին, որի ոչ հոգեկան կազմը և ոչ մարմնականը հարմարվում էր այս ճնշված ու զուսպ տրամախոսության՝ տարակուսված ժպիտով դիմեց զորականին:

— Տե՛ր Մամիկոնից, մի՞թե մենք հենց լուրջ կընդունենք զրադաշտական կրոնը. կամ վեր կկենանք, կգնանք առ ոտս արյաց արքային հանձնելու...

Նրա դեղնակարմիր մորուքի մեջ կորած ծաղկատար այտերը փվվող ջրի պես եռացին, և նա շարունակեց քթի տակ մոմուլ:

Մոկաց նախարարը փայլուն սև սաթի հոնքերը կնճռեց քթամատի մոտ և այնպես խոսեց՝ կարծես բարձր մտածում էր ինքն իրեն: Նա խոսեց հանդարտ և մի փոքր կանացի, մեղմ:

— Ես, տյարք, մտահոգ եմ և տարակուսանքի մեջ: Իրոք՝ ի՞նչ

պիտի լինի մեր պատասխանը և որպիսի՝ պատասխանի համաձայն կլինի մեզ մոտ մարզպանը: Մենք՝ մենք: Բայց երկրի անմիջական պատասխանատուն արյաց արքայի առաջ մարզպանն է: Երկպառակություն կընկնի մեջներս: Սա է դժվարինը:

Մամիկոնյան նախարարը արագ ու կողքանց զննեց խոսողին: Նորից լռեցին:

Հազարապետը մտահոգ շուրջն էր նայում և զննում վարժեն: մերթ կրականոցը, որի մեջ հանգում էին խանձողները, մերթ պատերի մորթիները, մերթ հատակին ճապաղած վագրենուն, բազմաստեղյան աշտանակները, որոնց բոլորակ փսեններում սևացել էր ողջ գիշերը յուղի մեջ թաթախված պատրույգը: Պատի մեջ խոր ընկած գրադարակից նրան էին նայում փղոսկրյա կազմով, ռսկեհուռ և ակնազարդ ձեռագիր մատյանները: Նայում էր նա և չէր տեսնում: Նա անհանգիստ էր: Զնայած իր շատ առաջացած ծերության՝ դեռ նա աշխույժ մտքի ու եռանդի տեր էր:

— Ի՞նչ ես խորհում, — սթափվելով դարձավ նա վարդանին, — լինելիքը կլինի, կկատարվի: Փախել չենք կարող: Պետք է պատասխանենք նամակին կամ գնանք Տիզբոն:

Վարդանը լռեց և մնաց մտախոհ ու ինքնամփոփ հայացքը հատակին: Նա մտածում էր դեռ:

— Կլինի թե չի լինի, կարող ենք թե չենք կարող — մի բան պարզ է. մի բան անհնարին է, — բորբոքվեց տաքարյուն Արծրունյաց նախարարը: Ո՞վ կընդունի զրադաշտի կրոնը...

— Է՛, ոչ ո՛ր, տեր Արծրունյաց, — մի փոքր ձայնը բարձրացրեց Մոկաց նախարարը, — բայց դու ինձ ասա, ի՞նչ վճիռ կընդունի մարզպանը, ահա՛ բուն հարցմունքը:

Վարդանը սթափվեց:

— Ահա՛ բուն հարցմունքը, — եռանդուն շարժումով դարձավ նա նախարարներին, — Հազկերտը գտավ պատեհ ժամը: Հաղթել է Բյուղանդիային, հաղթում է հոնեիրին, դիմացը չկա ուժեղ տերություն. դիմացը մենք ենք, հիմա նա կշոքի կրծքներին:

— Այո, տեր Արծրունյաց, կլինի թե չի լինի, կարող ենք թե չենք կարող, բայց գնում ենք դեպի մեծ արյունահեղություն: Առանց արյան չենք պրծնի, — ասաց Մոկաց տերը, — ի՞նչ վճիռ կընդունի մարզպանը, ի՞նչ դիրք կբռնեն նախարարները: Այստեղ միաբանություն է պետք: Կլինե՞նք՝ միաբան:

Ռշտունյաց նախարարը, որ աչքերը քնեած, անխոս ականջ էր դնում՝ վարժես դժվարանալով ըմբռնել նորօրինակ իրադրությունը՝ միայն մի խոսք ասաց.

— Ինչո՞ւ ենք անձներս դնում հոգեւորի մեջ... Հաղկերտի պատասխանը թող տա կաթողիկոսը. նա մեր կալվածներով ուռճացել, ձգտում է իշխանության: Նախարարներին համար ի՞նչ է մի կրոնական վեճ:

Վարդանը անբարեհաճ հայացքը գցեց հատակին: Մյուսները լարված սպասեցին:

— Նրանք նե՛ղն են,— շարունակեց Ռշտունյաց նախարարը,— նրանք կկռվեն իրենց գործի համար, կջանան մեզ ևս կռվեցնել: Բայց մի՞թե հոգևորականությունը մեր արյունով է կամենում հաղթել և միտել նորանոր կալվածների, ինչպես և տիրազւիսության: Մեր գործը չէ հոգևոր դասի համար արյուն թափելը: Մեր արյունը մեզ էլ հերիք չի անում ալդեն...

— Տեր Ռշտունյաց,— զուսպ, բայց հանդիմանական ձայնով խոսեց Վարդանը,— ժամ չէ վեճի և դժգոհության՝ հոգևոր դասի հետ, Հաղկերտին տրվելիք պատասխանը միայն հոգևորների գործը չէ:

Եվ Վարդանը շտապեց փակել անախորժ վեճը:

— Վերջացնենք, տյարք: Միացնենք հոգևորականությունն ու նախարարությունը և միասին տանք պատասխան Հաղկերտին: Ժամանակը տագնապալից դառավ...

Վարդանը խոսեց հաստատուն և պարզ եղանակով, առանց հարկադրական շեշտի, բայց նրա ձայնի մեջ զգացվում էր իր կամքը թելադրողի և ղեկավարի մետաղային կարծրությունը:

Սակայն Վարդանը Ռշտունյաց նախարարի խոսքերում տեսավ իր գործերի մի թաքուցյալ հակառակորդ, որին պետք էր համոզել հետո: «Սա մենակ չի լինի. կլինեն և այլ հակառակորդներ»,— մըտածեց նա, մոռալվեց, բայց և զսպեց իրեն: Ապա վճռական շարժումով դարձավ նախարարներին.

— Հարկ է շտապ ճանապարհվել Արտաշատ:

— Հարկ է,— շեշտեց Հազարապետը,— և աստված հասնի մեզ,— մրմնջաց և հառաչելով վեր կացավ գնաց դեպի պատուհանը:

Վեր կացան նաև մյուսները:

Նոր էր Վարդանը նախարարների հետ սենյակից դուրս գալիս, որ միջանցքում նրա դեմ եկավ մի գառամյալ կին եռանդուն դեմքով և կոյրովի շարժումներով: Դա Վարդանի մայրն էր, Մեծ Տիկինը: Նա հուզված էր և դողում էր: Նիհար ձեռքերը տատասկների պես օդում կարկառած՝ նա եկավ դեպի Վարդանը և շարագույժ ձայնով, որ գալիս էր կրծքի խորքից, գոչեց.

— Հայրենին մահու վտանգն է... Ճակատի՛դ էր գրված գավա՛կս...

Վարդանը փովկոտ թռնեց նրա դողդոջուն ձեռքը և ջերմորեն համբուրեց:

— Հանգի՛ստ, մայր իմ,— մրմնջաց նա գորովագին ու տխուր ժպիտով:

Մեծ Տիկինը առաջ ընկավ և Վարդանի ու նախարարների հետ դուրս եկավ քարե պատշգամ: Բակում հավաքված էին ամբողջի բնակիչները, սեպուհներից ումանք, որ գործ չունեին դաշտի մարզանքներում, և այլ զինվորներ:

Մեծ Տիկինը երեսը խաշակնքեց: Նա այլայլվել խստացել էր ինչպես այն աշխարհից վերադարձած մի զայրալից ուրվական: Նրա աչքերը նայում էին կարծես ոչ մարդկանց, այլ նրանց միջով ինչ-որ հեռու խորհրդավոր աշխարհ, ուր այդ պահին կատարվում էին ամենաքստմանի եղեռնագործություններ: Նա սարսափելի էր և անբնական երկյուղով համակեց հավաքվածներին, երբ իր արժաթե հոնքերի արանքներից աչքերը պսպղացնելով ցատտանալի գոչեց.

— Շապուհը դարձվորե՛լ շիրմից՝ գալիս է Հայոց աշխարհի արմատը հանի: Խափանեցե՛ք սատանյին, պաշտպանեցե՛ք Հայրենին: Ուխտեցե՛ք:

— Ուխտո՛ւմ ենք, տիկին,— ասաց Վահան Ամատունին բոլորի տեղ:

Ամբողջ բակը լռեց: Թվում էր, թե գերեզմանից վեր է կացել Մամիկոնեից մի որևէ նախնի և եկել է երդում ընդունելու, որ ոչ ոք չի դավաճանի Մամիկոնեից ավանդություններին:

Եվ ոչ ոք չհասկացավ, թե ինչպես այդ հասարակ, անօրյա առավոտը դառավ հանդիսավոր մի ժամ, նոր բարձր ներշնչումով տոգորված: Մարդիկ լավ չէին պատկերացնում, թե ինչ է այն նոր

արտասովոր դեպքը, որ անհանգստացրել է այսօր ամրոցի բնակիչներին: Դեռ նրանց չէր էլ ասված հանգամանորեն, թե ինչ է իսկապես պատահել: Բայց Վարդանի գիշերային երթը, նախարարների մտահոգ դեմքերը, անորոշ փսփսուկները բոլորին ազդել էին, և բնազդաբար նրանց մտքերը գնում էին դեպի արյաց արքան, որից միշտ շարիք էր գալիս: Բայց ի՞նչ էր այդ նոր շարիքը... Ամրոցի բնակիչներին ազդեց Վարդանի մոր այլայլումը: Նրա մոլեռանդ խոսքերը, Վարդանի մռայլ, անխոս դիրքը:

Ապա Մեծ Տիկինը տագնապալի, դողդոջուն ձայնով դարձավ Վարդանին:

— Զավակդ Հունաստան մնաց, կանչի՛ր թող գա զինվորյալ դպի, հե՛րիք է ուսումը:

— Զոհրակը ինքը կգա, մա՛յր,— հեզ ու խոնարհ ասաց Վարդանը,— հանգի՛ստ եղիր:

Աղախինը Մեծ Տիկնոջ թեև ընկավ և տարավ օթեան:

Ամրոցը կորցրեց իր անդորրը: Ամենքը լարվեցին՝ սպասելով մի մեծ աղետի:

Վարդանը նախարարների հետ դուրս եկավ ամրոցից և գնաց մարզաճակի հրապարակը: Այնտեղ ձիարշավ էին կատարում: Սեպուհները, բոլորն էլ երիտասարդ, մոռացել էին արտակարգ դեպքը և տարվել էին իրենց զինախաղով: Զինվորները զույգ-զույգ, խմբերով կամ մենակ սլանում էին տեղից տեղ, նետեր արձակում թիրախներին, նիզակներով խոցում օդի մեջ երեակայական թշնամիներին: Ոմանք էլ իրար դեմ սրամարտ էին մղում՝ վահանների հետև պաշտպանելով գլուխները: Հրապարակը թնդում էր երիտասարդ ձայներից և նժույգների ոտնատրոփից:

Հանկարծ մի սուր ծղրտոց ճնդքեց օդը և ծածկեց այդ ընդհանուր աղաղակը: Զորս կողմ լռեցին: Լսվեցին ձայներ. «Ի՞նչ է, ի՞նչ է»: Բոլորը նժույգները քշեցին դեպի մի խումբ մենամարտողները: Հինգ-հինգ հոգի իրար դեմ ելած՝ սրամարտ էին մղում: Նրանք կատաղել էին: Արդեն նրանցից մի քանիսի դեմքից արյուն էր հոսում: Սկսելով սրամարտը իբրև խաղ՝ նրանք ընկել էին հափըշտակման մեջ և հարվածներն ուղղում էին իրական մտքով: Դա երևում էր նրանց շարժումների ոչ կանոնի համաձայն երևույթից: Նրանց սրերն իջնում էին վահանների վրա և կայծեր արձակելով զնգզնգում: Մի երկուսի նժույգները խրխնջում էին կատաղությու-

նից: Նրանք բոլորն էլ ամեհի մարտիկներ՝ աչքերը արնակ սլած մոռնում էին և թռչում իրար վրա, կայծակի արագությամբ սրերը շրդացնելով ու իջեցնելով իրար վրա:

— Դադա՛ր, դադա՛ր... — գոչում էին սեպուհները սրերը ճոճելով նրանց շուրջը, մրկելով իրենց նժույգները:

Բայց նրանք չէին լսում:

— Նախարարեն՛րը, նախարարեն՛րը, դադա՛ր տվեք, — գոչեցին կրկին:

Ամեն ինչ անօգուտ էր: Վազեցին շրջապատելու նրանց:

Այդ միջոցին հեռվից բազեի նման սլանալով գալիս էր Արծվին: Նա նստած էր իր մերկ նժույգին և անզեն էր: Նա խելահեղ թափով թռավ անագին մի փոս, որ լուրջ պահին սթափ մարդը չէր էլ երազի փորձել և նույնպես խենթորեն՝ նժույգով մխրճվեց մենամարտողների մեջ:

— Քաշվեցե՛ք, կանիժե՛մ ձեր մեռելը... հա՛... —

Նա դեի էր նման: Նրա զայրացած դեմքին աչքերը փայլեցին դանակի շեղբի նման:

Կռվողները մի քանի անգամ թափահարեցին իրենց սրերը և հետ քաշվեցին:

— Խե՛նթ լակոտնիր, — կշտամբեց Արծվին. և այնքան էր կատաղել, որ կարծես ինքն էր պատրաստ նույնպիսի մենամարտի: Սեպուհները զայրագին գոռացին կռվողների վրա:

Վարդանն ու նախարարները մոտեցան նրանցից մեկին, որ վիրավորվել էր, որին հագել էին պահում հինգ զինվորներ: Նա ճգնում էր դուրս պրծնել նրանց ձեռքից և գնալ վրեժ լուծել իրեն վիրավորողից:

— Թողե՛ք, — գոռում էր նա, — թողե՛ք նրա դիակը փռեմ:

— Մանո՛ւկ, նախարարեն՛րը, Մանո՛ւկ... — ձայները ճնշելով շրջապատեցին վիրավորին զինվորները:

— Կանչեցե՛ք այստեղ այդ «քաջերին», — հրամայեց Վարդանը:

Զինվորները շրջապատելով կռվողներին, բերին Վարդանի մոտ:

Վիրավորը թևի վերքը մի ձեռքով բռնած, գլուխը կախ և նրա ընկերը՝ մենամարտից և ամոթից կասկարմիր՝ կանգնեցին Վարդանի առջև:

Դրանք գեռ կատաղած հետում էին և բերանները ծռած նայում իրար: Քարաբեկորների էին նման նրանք՝ իրենց լալն կրծքերով ու ջլապինդ բազուկներով: Մեկը մյուսից գեղեցիկ ու սլացիկ, նրանց խումբը ներկայացնում էր մի սքանչելի փունջ խենթ ու խիզախ մարտիկների:

Վարդանը նայեց նրանց:

— Վիրավորված ես,— հարցրեց նա հանդարտ:

Ըստ երևույթին Վարդանը հայտնի էր իր անողորմ դատաստաններով: Բոլորը ահաբեկ սպասեցին նրա վճռին: Բայց նա ալսօր հանգիստ նայեց նրանց և խոսեց մեղմ եղանակով:

— Կոիվ եք որոնում ու չե՞ք գտնում: Եթե ձեռներդ շատ է եռում՝ գործ կլինի և շուտով:

Մարտիկները գլխիկոր լսեցին: Վարդանը գաղտուկ ժպիտով դարձավ վիրավորին.

— Վիրավոր ես՝ մեղավոր ես, բարեկամ, ի՞նչ ասեմ. պատիժդ ստացել ես:

Վիրավորը հռաչեց.

— Դու Մանուկը չե՞ս:

— Մանուկն է, տե՛ր,— խմբովին վրա բերին սեպուհներն ու գինվորները ծիծաղադեմ:

— Դու չէիր, որ աջ թևիս հարվածը ետ տվիր... քուշանի հարվածը:

— Նա ի՛նքն է, տե՛ր,— ծիծաղեցին այլևս բարձրաձայն սեպուհները:

Վարդանը բարի ժպիտով նայեց Մանուկին: Մանուկը, որ պարսկաքուշանական պատերազմում փրկել էր Վարդանի կյանքը նրան շրջապատած քուշաններից՝ ուղղակի խորտակվեց ամոթից: Նա կարմրեց, խեղճ հայացքով շուրջը նայեց և լռեց:

— Եթե կարող ես քայլել մենակ՝ գնա թևդ կապել տուր:

Մանուկը հազիվ լսելի ասաց.

— Սրա վերք տվողի վերքը չե՛ն կապի:

Վարդանը ծիծաղեց, ձեռքը դրեց նրա ուսին, մեղմ շոյեց և մղեց, որ գնա:

Մանուկը դանդաղ գնաց, ապա մի փոքր հեռանալով աքաղաղ-քեց քայլերը: Մյուսները հետևեցին նրան:

— Անգի՛ն մարտիկ է,— շշջաց կարծես ինքն իջնն Վարդանը:

Այստեղ, զինվորների մեջ, այս երիտասարդ ահհոգ ու խենթ մարտիկների մեջ նա մի պահ մոռացավ իր սրտին չոքած մեծ հոգսը։ Նա ուրախացավ, որ եկավ այստեղ։ Այո, սրանք, այս երիտասարդները և՛ ուժ են, և՛ հույս, և՛ կյանք, և՛ ուրախություն։ Հին զորավարը, որի կյանքը անց էր կացել նժույգների վրա, բաց երկընքի տակ, մարտիկների ընկերության մեջ՝ հիմա այս առավոտ մի փոքրիկ շփում ունենալով նրանց հետ՝ ինչ-որ թեթև զգաց իր հոգսը։ Նա լցվեց հավատով, որ բուբբը կանցնի, կգան լավ օրեր։ Իհարկե, նա իբրև զորական և քաղաքական անձն, պարզ էր պատկերացնում փոթորիկի վերահասը։ Բայց զգացմունքը, հասարակ մարդկային հույսը նրան շոյում, պատրանքի մեջ էր գցում։ Նա կուղենար թերևս, և այդ մի պահ միայն այստեղ, մարտիկների մեջ, — որ բախտը նրանից հեռացներ նրան մատուցված դառնության բաժակը։ Բայց և իսկույն մտածեց, որ այդ բաժակը նա պիտի քամի հուսկ վերջին կաթիլը։ Նա կրկին դառնացավ և դարձավ սեպուհներին։

— Զորագնդերը հերթով կուղարկեք տուն և նորակոչիկներին կժողովեք վարժանքի։ Եվ վաղվանից։

— Հրամանդ ի կատար, — ասացին սեպուհները խմբով։

— Դե, հիմա անցեք ձեր գործի'ն։

Սեպուհները հեռացան։

Վարդանը դարձավ նախարարներին.

— Դեպքերը կծավալվեն ուշ, բայց վրա կհասնեն հանկարծակի, հեղեղի նման։ Զորագնդերը պետք է թափ տալ։

Արժրունյաց նախարարը նայեց Վարդանին, զննեց նրան՝ կարծես առաջին անգամն էր տեսնում և կարծես երկար ժամանակ գլխի չէր ընկել և հիմա ընկավ հարցնելու.

— Տեր Մամիկոնեից, դու գուշակում ես պատերա՞զմ։

Վարդանը նրան դարձավ զարմացած.

— Շա՛տ է պատահել մեր և արյաց մեջ որևէ վեճ, որ կովով չվերջանա։ Ես Սպաթապետ եմ։ Օրհասը որ գա՝ ձեր ու իմ պատասխանը ես եմ տալու...

Արժրունյաց նախարարը մտածմունքի մեջ ընկավ։ Հետո կարծես նոր հանգամանքներ նրան անհանգստացրին։ Նա սթափվում էր հետզհետե։

— Առաջին հարվածն էլ ես պիտի կրեմ: Վասպուրականը ար-
յաց երկրի դուռն է: Դրա համար եմ հարցնում:

Մոկաց նախարարը ծիծաղեց:

— Հարվածը բոլորս կընդունենք: Ե՛վ առաջինը, և՛ վերջինը:

Վարդանը գորովանքով նայեց խելացի երիտասարդին և մի
թևով գրկեց նրան: Առանց այն էլ նա շատ էր սիրում այդ ուշիմ,
խելացի և համեստ երիտասարդին: Բայց այսպիսի մի ժամանակ,
երբ հայրենիքի վրա էր գալիս մի աննախընթաց, անճանաչելի ար-
հավիրք՝ Վարդանին դուր եկավ այդ պատասխանը: Դա նոր խոսք
էր պատեհին հարմար: Վարդանի տրամադրությունը բացվեց:

— Հույս աստվա՛ծ, հույս աստվա՛ծ,—բացականչեց նա թեթև
շունչ քաշելով:

Նայելով Տարոնի լայնարձակ դաշտին, ասաց.

— Ափսո՛ս, հանգիստներս խանգարվեց:

Տարոնի դաշտը ծխալ սկսեց: Մեզը հավաքում էր իր քղանցք-
ներն ու քարշ տալով շարժվում դեպի արևմուտք: Գարունը հանդես
էր բաց անում արդեն: Արևն սկսեց տաքացնել: Օդն այնպես քնքուշ
էր և խաղաղ, որ մոլում էր միայն երազանքի և ոչ թե դաժան ար-
հավիրքի: Երկնային թավիշ կապուտակի մեջ սև նետեր երևացին,
որ ճախրում էին և գալիս: Նրանք մոտեցան և «կոլո՛ւ, կոլո՛ւ»
կանչելով անցան նախարարների գլխի վրայով: Իսկ ամրոցի մի
տնպետք բուրգի կատարին արագիլը իր տնտեսությունն էր կարգի
բերում: Ուշինչ, ուշինչ չէր հիշեցնում ո՛չ պատերազմ, ո՛չ աղետ:

Նախարարները մարդանքի հրապարակից հեռացել էին արդեն:
Հեռվից դեռ երկար լսվում էին երիտասարդ մարտիկների գոչյուն-
ներն ու նժուլգների տրոփը:

Վարդանը հրավիրեց նախարարներին ամրոց:

Միջօրեի արևը հագիվ էր մեղմացնում լեռնային գարնանա-
մուտի զգալի ցուրտը: Լեռնանցքով գնում էին մի երեսունի շափ
զինված հեծյալներ, երկու գլխավորի լուսաշնորհությամբ: Պարսիկ-
ներ էին: Հեռվից իսկ դա երևում էր զինվորների ձվաձև կճուճանը-
ման գլխարկներից, երկար տափակ սրբրից, որ կախված էին նրանց
կարճ բաճկոնները սեղմող գոտիներից: Նրանցից շատերի արճա-

գույն և խորշումած դեմքերին մոայլվում էր վաղաժամ ծերութիւններ: Մեծ մասի աչքերի խնձորները դեղնավուն էին. ջերմախտի նուաշաներից մնացած: Առջևի հեծյալներից մեկը երկար քղանցքով, սևամորուք, հիսունից անց մի պաշտոնյա էր, որ ամուր փաթաթ-վելով ուղտի բրդից կոշտ գործված տոպրականման մեկնոցի մեջ՝ ձեռները խրել էր դրա ուսերի անկյունները, որ թևքերի տեղ էին ծառայում, և կծկվել էր: Մյուսը լայն կապան ղենքերի վրայով մարմնին զցած դեռ երիտասարդ, գեղադեմ զորական էր, լկտի հայացքով, որի մեջ միշտ ինչ-որ շար ժպիտ էր խաղում: Նա շուտ-շուտ ափով աչքերը հովանի արած նայում էր հեռուները մի բան որոնողի պես:

— Ասում է այնպես պիտի քամես վանքերը, որ էլ հոտներն էլ չգա,— խոսեց առաջինը,— և կհավատա՞ս, ինչքան հարկ, որ այս Դենշապուհի օրով եմ ընդունել՝ քսան տարի հանած շունեմ:

— Մով է, երկիր չի,— ասաց զորականը:

— Մով չի, ի՞նչ ծով, ասա թե քամում ենք, ինչպես հրամայել է Դենշապուհը: Թե չէ՝ այս քամելուն ծո՞վ կդիմանա: Առաջ շինականներին էինք քամում մենակ. հիմա որ վանքերի՞ն էլ անցանք ու շինականներին էլ ավելի զոռեցինք՝ դու տես քամելը:

Զորականը մանր քրքջաց, հորանջեց և խթեց իր նժույգին:

— Լավ, այս Սյունիքը չէ՞, մարզպանի աշխարհը, ինչպես մարզպանին չի խնայում Դենշապուհը,— հարցրեց զորականը:

— Հենց ամենից շատ կուգես՝ Սյունիքն է հրամայել հարկահանել: Ասում է՝ վառի՛ր, չորացրո՛ւ: Հազկերտն է՝ հրամայել՝ ասում է: է, ես էլ վառում եմ. ինձնից ի՞նչ է գնում: Ծա հարկահան եմ:

— Ըհը...— աշխուժացավ զորականը և աչքերը պսպղացրեց:— Ահա՛, վանքը երեւո՛ց,— ասաց նա,— իսկ շներ տեսնես որտեղ է:

— Շներ կողքին է, ժայռի հետևը:

Դիմացը երկու հեծյալ երեւացին: Նրանք գնում էին նույն ուղղությամբ և քանի որ ավելի դանդաղ էին, սրանք հասան նրանց:

Դրանցից մեկը կարճահասակ, եռանդուն ծերուկ էր, խելացի, խորամանկ, մանր ու շարժուն աչքերով, որ իրենց բներից անհանգիստ դուրս էին նայում այնտեղ թաքնված գազանիկների պես: Նա պարսկական շքեղ վերնազգեստ ուներ: Նրան հետևողը հասարակ հայ զինվոր էր:

— Պարսի՞կ ես,— հարցրեց հարկահանը նրան:

— Մի քիչ,— պատասխանեց ծերուկը լուրջ թե կատակ, ամենայն հանդարտությամբ զննելով հարկահանին:

Հարկահանը կիսաժպիտ սպասեց, որ նա էլի խոսի:

— Պարսկաստան շատ եմ ապրել,— ասաց ծերուկը:

— Ո՞ւր ես գնում:

— Մարզպանի մոտ:

Բավականին տեղ զնացին միասին:

— Դո՞ւք ուր եք գնում,— հարցրեց ծերուկը:

— Վանքերը, շեները, ո՞վ գիտե:

— Հը՛մ,— արեց ծերուկը և աչքի շափով զննեց ամբողջ գինախումբը և հասկանալով լռեց: Նա լավ գիտեր, դա պարսից Հազարապետից նշանակված հարկահաններից մեկն էր: Դենշապուհը Հազարապետի կողմից ուղարկվել էր Հայաստան աշխարհագիր անելու և իր խոստման համաձայն՝ հարկերը թեթևացնելու: Բայց նա հենց հասել էր Հայաստան՝ սկսել էր խստադաժան հարկահանությունը, որի նպատակն էր հայ հոգևորականությունը ընշազուրկ անել, ստիպել հավատադրացություն:

Մի փոքր անց նրանք մոտեցան վանքին, որ պարսպի մեջ էր: Երևաց նաև նրա կողքին շենը, որի խրճիթները խրած էին լեռնալանջի մեջ:

Երկու զինվոր առաջ անցան և նիզակների կոթերով թակեցին պարսպի դարբասը: Ներսից մարդ շմոտեցավ: Զինվորներից մեկը իջավ նժույգից և քարը վերցնելով՝ սկսեց ամուր թակել դարբասը: Կրկին ոչ մի պատասխան: Բայց, երբ զինվորները խմբով սկսեցին քարերով կոտրել դարբասը, սա բացվեց լայնորեն, և ներսից դուրս եկավ մի բարձրահասակ, հաղթանդամ, գեր ու խստահայաց վանական, սևազանգուր հոնքերը աչքերին կախված, այտերը թավամազի մեջ կորած: Նա լիքը փորոն ու լայն կուրծքը ցցած՝ հանդուգն դիմավորեց հարկահանին:

— Դարբասն ինչո՞ւ եք կոտրում:

— Ինչո՞ւ եք ուշացնում,— կոպտեց հարկահանը:

— Աղոթում էինք:

— Աղոթքի ժամանակ կլինի: Շո՛ւտ, հարկային մնացորդ հացը, կրելու պարկերը, գրաստը հանեցե՛ք և չափերը բերե՛ք:

Վանականը, որ վանահայրն էր, ինչ-որ մտմտաց իր մեջ, հետո մռայլ ետ քաշվեց, որ ճանապարհ տա ներս մտնող զորականին: Հետո ինքը գնաց դեպի վանքի խորքը: Հավաքվեցին վանականները և սկսեցին անհանգիստ փսփսալ իրար մեջ:

— Թաքուստը շատնե՛ք... — ցած ու նշանակալից ասաց վանահայրը, — պարտական կմնաք հավուր դատաստանի...

— Դիմացե՛ք, թե դեպք լինի, — կամաց ասաց մի ծաղկատար գեմքով կարճ ու գեր վանական, որի գոգնոցը ուռուցիկ, ցցուն փոքրին՝ մատնում էր, որ տնտեսն էր:

Նա կարգադրեց վանականներին, և սրանք սկսեցին պարկերով ցորենը կրել դուրս:

Զինվորներն իջան նժույզներից և սկսեցին ցրվել վանքի փոքրիկ գավթում, զննել պահեստները, վանքի ներսը, ծիծաղել, թրթրջալ: Յորենի պարկերը կիտվեցին գավթում, բերին կողերը և բանալով մի քանի պարկ՝ սկսեցին չափել: Բայց, ըստ երևույթին դա ձանձրալի դառավ թե ինչ՝ հարկահանին, նա սկսեց աչքի չափով հաշվել: Վանահայրը, հակառակվեց.

— Աշնանը տվել ենք լիուլի. մնացո՛րդը վերցրու, դու նորից ես վերցնում տարեկան:

— Պատերազմ է, — բացատրեց հարկահանը, — պետք է օգնեք:

— Ամբողջ վանքը հո չեք տանելու, տե՛ր հարկահան, օրե՛նք բանեցրու, խի՛ղճ ունեցիր:

— Խղճով ու օրենքով է, բերեք:

Տնտեսը քրտնամխած, հեհեհ, կարճ ու հաստափոր, տակառի պես գլորվում, օրորվում էր դեսուդեն: Նրա ծաղկատար դեմքին մի արտահայտություն կար միայն. վտանգված մթերքի սարսափք: Վանահայրը կարմրեց, քրտնեց և շնչատելով մոտ գնաց զինվորներին, որ սկսել էին կոտրել ինչ-որ փակ, ցածր դուռ:

— Հեռացե՛ք այդտեղից, զինվորներն այդտեղերք գործ չունեն, — մոտ գնաց արգելելու վանահայրը:

Նրան ընկերացավ տնտեսը: Զինվորները չսեցին և որտեղից էր՝ ձեռք բերած տապարով սկսեցին կոտրել դուռը: Դուռը կոտրվեց, նրանք սողոսկեցին ներս և սկսեցին դուրս քաշել ծանր ու թանձր մորթիներով յուղ ու պանիրը: Վանահայրը վազեց, կանգնեց դռան առջև և սկսեց դիմադրել:

Շինականները ներս մտան գավիթը: Նրանք անհանգիստ էին, զգալով, որ եկող պարսիկները մի նոր փորձանք են բերել նաև իրենց, և լարված հետևում էին անցուղարձին:

Մառանի դռանը սեղմված տնտեսը, որին մի քանի զինվորականներ խեղդում էին, մի պահ կոկորդն ազատեց ու գոռաց.

— Աստվածասե՛ր քրիստոնյայք, կանչեցեք Բակուր գյուղապետին:

Բայց շինականները կարծես չլսեցին: Միայն սկսեցին իրար մեջ խոսել:

— Մտի՛կ, մտի՛կ, ո՛նց են դիմադիր կանգնում, չեն տալիս:

— Ո՛նց չեն տա, կառնեն:

— Հա՛ց է, ա՛յ Թուն, հա՛ց, ո՛նց կտան:

— Բա մենք մարզպանին ո՛նց ենք տալիս, վանքի՛ն ոնց տըվինք: Էդ տոպրակների միջինը մեր արյան քրտինքն է, մեր հարկն է վանքին:

— Դե՛ մենք վանքի գերին ենք:

— Նա էլ արքայի գերին է: Դե՛ հիմի տո՛ւր:

— Հրե՛ն, հրե՛ն, մի վանահո՛րը, մի վանահո՛րը, տես ո՛նց է իրեն ուտում:

Իրոք՝ զինվորների և վանահոր մեջ սկսվել էր մի ըմբռնմամբ: Զինվորները դուրս էին քաշում տոպրակները, վանահայրն ու տընտեսը դիմադրում էին:

Տնտեսը մոլեգնեց, ճեղքեց զինվորների շղթան, վազեց գեղի շինականները, գոռալով.

— Ապա մի օգնություն, կանչեցե՛ք Բակուր գյուղապետին, հեծյալ ուղարկեցեք մարզպանին: Ողջ նյութը տարան... Առաքե՛լ շինական:

— Վա՛նքն էլ հե՛տը տանեն թող, — ասաց մի շինական, մոռաց նայելով տնտեսին:

— Հիշա՛լա՛ր եք, անիծից արմատներ, — մոմռաց տնտեսը և դիմքը դարձրեց դեպի շենը՝ սպասելով գյուղապետին:

— Ես որ հիշա՛լար չլինեմ՝ թիկունքս հիշա՛լար է, որ գյուղապետին ձաղկե՛լ տվիր մի չափ պակասորդի համար: Մոմռոցը վրա է դեռ:

— Աստվա՛ծ անիծի ձեզ...

— Մի՛ անիծի, հա՛յր Հակոբոս, — ասացին շինականները, — Առաքելը դադարեց...

Շինականը՝ Առաքելը, սուր ու շար նայեց տնտեսին.

— Ի՞նչ ես ուզում: Հրեա կգան իմ բկին է՛լ կշոքեն մարզպանի հարկի մնացորդի համար:

Եկավ Բակուր գյուղապետը, սրահայաց, տարեց մի մարդ, կոշտ բեղերով ու լայն դեմքով, առողջությունից շիկնած, որին ընկերացել էր մարզպանի մոտ գնացող ծերուկը:

— Բակու՛ր գյուղապետ, օգնի՛ր, — շնչատեց տնտեսը, — մա՛րդ ուղարկիր մարզպանին...

Բակուր գյուղապետը մտածկոտ դեմք ընդունեց: Նա ներքուստ համաձայնեց տնտեսի հետ: Ապօրինի հարկահանությունը կարող էր գործադրվել նաև շինականների մեջ, մարզպանի հարկերի մնացորդը կվտանգվեր, և ինքը գլխով էր պատասխանատու նրա առաջ: Ստիպված էր միջամտել: Բայց տատանվեց, սպասեց:

Իսկ դիմացն սկսվել էր մի քստմանի տեսարան: Վանահայրը կռվում էր նոր դուրս բաշած տոպրակների համար, ջանալով դադարեցնել կողոպուտը: Նա վազում էր դեպի զինվորները, որոնք կոտրելով մի նոր մառանի դուռ՝ սկսել էին դուրս բերել յուղի, պանրի և մսեղենի պահածոյի մորթե տկերը, ապուխտները, մրդեղենի շարանները: Տնտեսն ալալվեց, գունդուկծիկ վազեց դեպի տկերը և գոռաց վանականների վրա.

— Արգելի՛ք նզովից արմատներին, ե՛տ վերցրեք...

Վանականները ծեր ու երիտասարդ հարձակվեցին օգնելու Այնպես էին իրարից շորթում, ետ խլում, կարծես խլում էին գոյությունը, կյանքը: Կարծես նախամարդիկ՝ մոտակա ձորերի քարանձավներից դուրս վազած, կռվում էին որսին տիրանալու համար: Կենդանական, գազանային բնազդը կատաղեցրեց. երկու կողմին: Վանահայրը մթերքի պաշտպանության մեջ մոլեգնելով՝ մոռացավ և՛ իր զգեստը, և՛ իր աստիճանը, և՛ կարգը, պատառոտված, գզգզված, ընչաքաղց աչքերը կատաղի պսպղացնելով, քաշքշելով դեսուդեն էր ցատկում: Զինվորները նրան քշեցին հեռու և մթերքները դուրս բերելով, դրին մեջտեղ: Այն ժամանակ վանահայրը հանկարծակի ահռելի ուժ գործադրելով՝ հարու տվեց զինվորներին, ճեղքեց նրանց շղթան և հարձակվեց մթերքների վրա՝ ըմբիշի նման զարկով գրկեց մի ծանր ու խոշոր մորթե տիկ և արշի

նման կողեկող ընկնելով տարավ դեպի մառանի դուռը: Զինվորները հետևից հասան արգելելու, ձեռները գցեցին տկին: Սկսվեց մի մոլեգին քաշքշոց: Վանահայրը քրտնամխել, վզի երակները ուռել՝ ուժ էր անում բաց շթողնել տիկը: Նրա զգեստը ճղվեց, վայր ընկավ: Տակից դուրս ցցվեց նրա բրդոտ կուրծքը: Նա գազանաձայն մոնչոցներով հեռում էր և կատաղում:

Հարկահանը, որին զայրացրեց այս դիմադրությունը՝ նշան առեց տեսարանը դիտող և սպառնալի ժպտացող հրամանատարին: Նա սուրը հանեց և հարձակվելով վանահոր վրա՝ սրի կոթով զարկեց ուսին: Վանահայրը չզգաց ոչինչ, նա կրկին հարվածեց: Վանահայրն ընկավ և չորեքթաթ մղվեց դեպի դուռը և մի ձեռքով կառչեց նոր դուրս բերվող տկին: Երրորդ հարվածը գլխին՝ ստիպեց նրան բաց թողնել տիկը և ընկնել:

Վանականները տեղի տվին և վանահորը ներս տարան: Պարսիկ զինվորները մի կողմ կույտելով հացի և այլ մթերքների պաշարը, խարույկ վառեցին և սկսեցին պղնձե ամանները դուրս բերել, ճաշ եփել:

Հարկահանը մոտ գնաց, աչքի չափով հաշվեց հարկահանված մթերքը և ցած բերեց իր ձիու թամբից կախած ձողիկները, որոնց վրա դանակով խազեր կային նշված: Ապա կանչեց հրամանատարին և ասաց ցած ձայնով.

— Սկսենք շե՛նը...

— Սպասենք զորամասին, — ասաց հրամանատարը, որ նախելով շինականներին՝ ինչ-որ վտանգ նկատեց:

— Հա՛, գիտե՛ն կատաղել շները, — մոմռաց հարկահանը, խեթ նայեց շինականներին, նստեց մի գերեզմանաքարի վրա և սկսեց նոր խազեր նշել ձողիկների վրա: Բակուր գյուղապետը բարձր համարեց գնալ նրա մոտ: Նրան հետևեց մարզպանի մոտ գնացող ծերուկը:

— Օրենքո՛վ վերցրեք, — ասաց Բակուր գյուղապետը, — այսօրանը օրենքով չէ: Սա մարզպանի աշխարհն է:

Հարկահանը տակից վեր նայեց միայն և չպատասխանեց: Նա խորասուզվել էր իր հաշիվների մեջ: Գյուղապետը կրկնեց իր խոսքը, բայց հարկահանը վեր կացավ և սկսեց նայել եկած ճանապարհի ուղղությամբ: Եվ ահա բլրի վրա երևաց սպասված զորամասը, որ սկսեց իր կճուճանման գլխանոցներով վերիվաթել, ծակծկել երկինքը:

Բակուր գյուղապետը հեռացավ վիրավորված: Լուռ հետևեց նրան նաև ծերուկը:

— Սրանք կդատարկեն շենը, մարզպանին բաժին չեն թողնի: Գնամ շտապեցնեմ մեր հարկահանին:

Զորամասը հասավ և վանքի առաջ կանգնեց: Մանրամարմին աեադեմ հրամանատարը իջավ նժույգից և մտավ գավիթը, կանգնեց հարկահանի առջև:

— Հը, ի՞նչ արիք:

— Վերջացրել ենք: Շուտով ճաշ կտանք զորախմբին:

Եվ մի փոքր անց սկսվեց ճաշը:

Զինվորները խումբ-խումբ նստեցին խարույկների շուրջը և աեխեցին կողոպուտը վայելել: Ժաշը դեռ նոր վերջացած՝ հարկահանը ասաց հրամանատարին:

— Ապա՞, հիմա էլ շենը:

Գնալով դեպի շենը՝ հարկահանը նոր նկատեց թամբած նը-ժույգներ, որ ցրիվ կապած էին քարերին ու ցանկապատերին և ինչ-որ շփոթ վիճակ: Խրճիթներում ելումուտ էին անում, պարկեր դուրս բերում:

Հարկահանը իր հետ եկած հրամանատարի և զինախմբի հետ մտավ շենը և հրամայեց կանչել գյուղապետին: Սա եկավ անհանգըստացած:

— Այս ուղեք՞ր են, ի՞նչ բանի են,— հարցրեց նրան հարկահանը:

— Մարզպանի հարկահաններն են,— պատասխանեց գյուղապետը,— աշնան հարկի մնացորդն են հավաքում:

Պարսիկ հարկահանը շառագունեց զայրույթից:

— Արթայի հարկից առաջ ընկնել և մարզպանի՞ն տալ, ինչպե՞ս կհանդգնեք: Արգե՛լք եմ դնում բերքի վրա:

Նրա օգնականները ընկան շենը զինվորների հետ:

Զինվորները մտնում էին խրճիթները և շինականների մեջքներին բարձած դուրս էին բերում ցորենի պարկերը, հրամայում ցած դնել հրապարակում, ուր նստել էր հարկահանը:

Գյուղապետը պահանջեց, որ հարկը նախ՝ շափեն և ապա՝ ձեռ շտան մարզպանին պատկանածին: Հարկահանը շլսելու տվեց, և միայն իր ձողիկների վրա խազեր էր նշում: Երբ գյուղապետը մի աեգամ էլ ստիպեց, որ շափեն՝ հարկահանն ասաց.

— Արքայից արքայի օրենքին դեմ ես դուրս եկել: Հեղուդ պոկել կտամ:

— Ես արքայից արքայի օրենքով եմ խոսում,— խստացավ գյուղապետը,— հարկ միշտ տվել ենք. այսպե՛ս ենք տվել: Եվ հարկն էլ մենք էինք հավաքում: Իսկ հիմա որտե՞ղ ենք, մարզպանի աշխարհը չէ՞ սա, ի՞նչ է...

— Արքայից արքայի աշխարհն է սա...

— Ինչո՞ւ ես շենը պլոկում, թե որ արքայինն է,— ավելի բորբոքվեց գյուղապետը:— Հիմա Մարզպանը ինձնից հարկ կպահանջի, ի՞նչ պատասխան տամ նրան:

— Դու պատասխան Դենշապուհի՛ն կտաս: Պատերա՛զմ է, հասկացե՛ք այս բանը:

Գյուղապետը զգալով, որ հարկահանը ուղղակի կողոպտում է շենը՝ կանչեց մարզպանի հարկահաններին և առաջարկեց առանձնացնել մարզպանի հարկը:

Շինականները այս լսելով իրար անցան:

— Ասեք ողջ ընտանիքներով գնանք ընկնենք ջո՛ւրը:

Հավաքվեցին գյուղապետի մոտ:

— Դո՛ւ խնայիր գոնե. վառելու չե՛ք շենը:

— Զեմ կարող, ինձ կախ կտա մարզպանը,— գոռաց գյուղապետը,— ջոկեցեք մարզպանի հարկը,— դիմեց հայ հարկահաններին:

Սկսվեց մի ապօրինի, անօրինակ հարկահանության մրցում պարսիկ և հայ հարկահանների մեջ: Տենդային հապճեպով կողմերն սկսեցին կրել ամեն բան, երկյուղ կրելով դիմացիների:

Աղմուկ բարձրացավ ընկավ շենը: Կանայք, երեխաները դեռուդեն վազվզեցին, սկսեցին իրար օգնություն կանչել:

Շինական Առաքելը մեջտեղ եկավ և կանգնեց պարսիկ հարկահանի առջև.

— Քանի՞ հարկ պիտի տանք՝ մարզպանինը, պարսիկինը:

Հարկահանը ծիծաղեց.

— Դե ձեր գործն ի՞նչ է. այն է՝ հարկ տա՛լ ու հարկ տա՛լ:

— Մարզպանը տանում է, դու տանում ես, ի՞նչ պիտի լինի:

— Շինականը մուկ է. ինչքան կուզես՝ հանի՛, հա՛ կհավաքի՛:

Առաքելը լռեց և մռայլվելով գլուխը կախեց: Զինվորը նրան գրգեց նիզակի կոթով, որ առաջ ընկնի և դուրս բերի բեռները:

Առաքելը ծովեց, խեթ նայեց նրան և գնաց ներս և շուտով գուրս եկավ՝ մեջքին ծանր պարկը ու սկսեց տնքալով ու հուսահատ գուրս կրել հացը: Նրա կինը, որ դռան առջև կանգնած էր, սկսեց անիծել:

— Թաղեմ սրանց թագավորի գլուխը: Տարենը քանի՞ հարկ է վերցնում: Գարնանը հարկ կվերցնե՞ն: Ծարղպանն էլ նրանից բան ուզողոց, պակասն էլ նա է լրացնում: Ասա՛ շուրը եկավ տարավ մեզ:

Հարկահանը ծիծաղելով հարցրեց.

— Ի՞նչ է ասում այդ կինը:

— Ի՞նչ պիտի ասի. չի ուզում հարկը տալ,— բացատրեց հրամանատարը:

— Ինչպե՞ս չի ուզում: Քուշանը նեղում է: Զորքին հաց է պետք. հասցրո՛ւ, որ բավականանա:

Ու հետո ծիծաղելով ավելացրեց.

— Դեռ հացը ի՞նչ: Շուտով իրենց կտանենք, որ զորքի բռնները մեջքներով կրեն: Գրաստը կոտրվել է:

Զինվորները, որ լսում էին այս խոսակցութիւնը՝ սկսեցին զրկարճանալ, մռայլված Առաքելին նայելով: Նա կրում էր հացը անխոս ու բութ համակերպությամբ: Կինը հարձակվեց վրան:

— Ի՞նչ ես կրում, հա կրում... Հո կոտորելու չես տնով տեղով: Առաքելը չէր լսում: Կինը բռնեց թևից.

— Ա՛յ մարդ, քե՛զ հետ եմ, չե՛ս լսում:

— Կորի՛, թե չէ՝ հերսս հիմի քեզ վրա եմ թափում հա՛,— մոնչաց Առաքելը ու ներս գնաց:

Զինվորները զվարճացած մանր քրքիջներով գնացին հետևից: Երբ նա դուրս եկավ, նրանցից մեկը սկսեց Առաքելին թեթև բզկի նիզակի կոթով, ինչպես գրաստի: Առաքելը շանդրադարձավ, այլ միայն ծանրությունից տնքալով՝ ցած դրեց պարկը և քրտնամխած կանգ առավ, որ շունչ բաշի:

Զինվորները նիզակների կոթերով բզկեցին Առաքելին: Նա գրնաց, բայց դանդաղ:

— Դե՛,— բզեց նորից զինվորը:

Առաքելը ճակատի բրտիները սրբեց և կրկին ներս գնաց առանց անդրադարձնելու վիրավորանքը:

Շուրը հավաքվել էին շինականները, որոնց գործը վերջացել

էր: Նրանք ձեռքերը ծոցները դրած, գունատ, մոռալ սկսեցին դիտել:

Դուրս եկավ Առաքելը դատարկ պարկը ձեռին: Նա կանգնեց դռանը, պարկը զարկեց գետնին:

— Ա՛հա՛, մաքո՛ւր՝ մաքո՛ւր. տակից-վրայից կտրեցիք, թողիք մերկ ու սոված... Դե հիմի էլ ի՞նչ կուզեք... ասե՛ք...

Զինվորներից մեկը ծիծաղելով հարցրեց.

— Է՛լ բան կլինի տալու: Բե՛ր:

— Ի՞նչ բերեմ, մի՛սս,— խեթեց Առաքելը,— ահա՛,— ցույց տվեց մերկ կուրծքը:

— Պատերազմ է, սիրելիս, ամենքս էլ պիտի մի փոքր սեղմվենք,— ասաց անամոթ կատակով հարկահանը:

— Տուններս քանդվե՛ն՝ ե՛ց, Առաքե՛ն՝ ե՛լ...— սկսեց աղիողորմողաբար մի պառսով ու նստելով գետնին ծնկները ծեծեց:

Առաքելն առաջ եկավ ու ձայնեց հավաքվածներին.

— Տուն քանդվելը հլա կա՛մաց, երբ կմտնեն հոգուս տունը...

— Իսկ այս շո՛ւնն ինչ է հաշում,— օձացավ հարկահանը, աչքերը խոփոռելով Առաքելի վրա:

— «Ի՞նչ է հաշում»...— շանթեց իր հայացքով հարկահանին Առաքելը,— հլա կացե՛ն՝ ե՛ք գլուխը կրարձրացնի ռամիկը, գլուխը կրարձրացնի Հայոց աշխարհը: Այնպես կրարձրացնի, որ պարսիկը գույնը գցի:

Մի վայրկյան սպասեց ու հանկարծ աչքերը պսպղացրեց հարկահանի վրա:

— Հաշե՛լ ես ուզում, ա՛՛ւ,— շնչահատ ու խուլ ծղրտաց և վազելով հարկահանի վրա՝ քաջով այնպես հարվածեց, որ նա անմիջապես հտ շրջվեց շնչասպառ: Հետո ուժով խլեց զինվորի նիզակը, հարվածեց վրա եկող զինվորներից առաջինին: Շինականներն իրար անցան: Ոմանք քաշվեցին ետ, ոմանք էլ միացան Առաքելին ու սկսեցին քարերով ու մահակներով կռվել զինվորների հետ: Կանաչ ճշացին, ու վազվզելով այս ու այն կողմ՝ սկսեցին երեխաներին հավաքել, ոմանք՝ օգնել ամուսիններին, ոմանք շիմանալով ինչ անել՝ քարացած մնացին տեղներում:

— Առաքե՛լ, փախի՛ր, տղանե՛ր, փախե՛ք,— ձայն տվին շինականները:

Առաքելը վազեց դեպի մարզպանի հարկահանների նժույզները: Թուավ մեկի մեջքին ու շափ գցեց դեպի լեռան կածանը:

Ձինվորները սակայն ուշքի եկան ու սկսեցին հարվածել շինականներին և փախչողներին հետամտել, բռնեցին մի քանիսին, բայց մի խմբի հաջողվեց փախչել դեպի լեռները:

Մնացածները ենթարկվեցին վայրենի ու դաժան ծեծի: Նրանց ստիպեցին մթերքը կրել վանքի գավիթը, որտեղից նրանք իրենց գրաստներով և մասամբ էլ մեջքներով պետք է հասցնեին Արաքսի ափը՝ դեպի Պարսկաստան տանելու կողոպուտը:

Սյունյաց լեռները կոհակում, վետվետում և հորձանք էին տալիս դեպի երկիրը՝ փակելով Գորգզունը տեղ-տեղ շեշտակի բարձր:

Սև գահավանդի վրա գոռոզ արծվի նման թևաբաց նստել էր ամրոցը, անդունդն էր, ուր գետը ոլործուն դանակի պես երկիրը կտրել էր երկու մասի և գնում էր կորչում հեռավոր ծործորների բավիղում:

Ձորերում ձյուն էր ու սառույց, իսկ արևկող տեղերում ժայռերը կաթում էին, և գետինը սևացել էր: Գարունը շնչում էր արդեն: Արևային կեսօր էր:

Ամրոցի այն մասում, որ հենվում էր անդնդի վրա, մի հարկաբաժնում, ուր մի սենյակ էր նայում անդնդին՝ լաջն պատուհանի առաջ ընտիր կաղնե գահույթին նստել էր մի տարեց մարդ: Խոշոր գանգուր սևափայլ սաթի մազերը իջնում էին ծոծրակից և ցորնագույն այտերից վայր: Մազագանգուր սև խաղողի ողկույզի նման կախվել էր փոքրիկ մորուքը: Նա ծակող ու խելացի աչքեր ուներ, պինդ սեղմած շրթունքներ, որոնցով ավելի թավ էին թվում նրա երկար հոնքերը և ավելի համառ՝ դուրս ընկած ճակատը: Նա նայում էր հոնքերի տակից վեր և հայացքը գամում էր այնպես անգիմադրելի, որին միշտ մարդ ստիպված տեղի կտար:

Նա հագել էր պարսկական պատմունճան և երկարավուն գրլ-խարկը գլխին, ոլործուն մաշիկները ոտներին՝ պարսիկ պիտի կարծվեր, եթե չլինեին նրա սենյակի դարանում դրած մագաղաթե ձեռագրերը և կազմերին խաչաքանդակ արծաթե, ոսկե ավետարանները:

Նրա ոտների տակ, մանրածաղիկ գորգի վրա, մագաղաթի փաթեթներ էին ընկած, որոնցով զբաղված էր նա, նուրբ ու մազուտ մատներով ընտրելով մինը, կարդալով և վերադառնալով մյուսին։ Նա թեթև ծափ տվեց։ Ներս ընկավ մի ծերուկ նույնպես պարսկական հագուստով և բարև բռնած կանգնեց շեմքին։ Դա սենեկապետն էր։

— Չեկա՞վ Կողակը,— հարցրեց նրան։

— Եկել է, տեր մարզպան,— խոսեց սենեկապետը,— չէի կամենում խանգարել զբաղմունքդ։

— Նե՛րս բեր։

Ծերուկն անհետացավ իսկույն։ Նստածը մտազբաղ նայեց դռան կողմը, ուր դեռ օրորվում էր սև վարազույրը, և ապա հայացքը սեվեռեց մագաղաթին, ուր ինչ-որ մի կետ հանկարծ խլեց նրա ուշադրությունը։ Դեռ երկար սուզվել էր մտքերի խորքը, երբ ներս մտավ սպասված մարդը, և նա արթնացավ կարծես, հարցական նայեց նրան։

— Հա, դո՞ւ ես,— ասաց դեռ մտազբաղ։

— Բարեողջո՛ւյն, տեր մարզպան,— ասաց եկվորը, որ վաճառքի և շենի հարկահանության ներկա եղողն էր, խոնարհվեց մինչև կեսը, ապա առաջ եկավ և համբուրեց հյուրընկալի քղանցքը։

— Պատմիր,— ասաց մարզպանը հանդարտ ու մեղմ։

Եկվորը, որ մարզպանի անվանած Կողակն էր, ետ-ետ գնաց և շոքելով նստեց դռան մոտ։

— Պատվեր որ տվիր՝ Տիգրոնից վերադարձա Արտազի ճանապարհով...

— Արտաշատ գնացի՞ր,— ընդհատեց շտապելով մարզպանը,— ի՞նչ է անում կաթողիկոսը։

— Կաթողիկոսն սկսել է ժողովել հոգեկորականությունը։

— Սպարապետն ե՞րբ իմացավ։

— Անմիջապես ուղարկվեց պատճենը նրան։

— Ուրիշ կերպ էլ չէր լինի... երկրի իշխանավորը նա՞ է,— հեգնանքով խոսեց մարզպանը,— նախարարները հավաքվո՞ւմ են Արտաշատ։

— Շարժվել են տեղերից, գալիս են։

— Ի՞նչ մտքի են...

— Չընդունել, դիմադարձ կանգնել։

Մարգարանը վեր կացավ տեղից և սկսեց հանգիստ ու զուսպ անցուդարձել սենյակում: Նա գնաց կանգնեց պատուհանի առաջ, հառաչեց և լռեց: Նրա աչքերն արտահայտում էին խորին թախիժ և թաքցրած դառնություն: Նա երկար նայում էր պատուհանից՝ կարծես հեռու ժայռերի ծերպերում կամ ծործորներում որոնելիս լինելու իրեն խռովող մտքերի, հարցերի լուծումը: Մոռացավ Կոդակի ներկայությունը, նա երկար մնաց այդ դիրքում: Ըստ երևույթին շատ էին հախուռն այն մտքերը, որ խռովում էին նրան և այն էլ վաղուց: Եվ սովոր լինելով դրանց լուծումը չգտնելուն՝ նա կարծես ժայռին դեմ առնելով հուսահատվեց և հանկարծ հտ դարձավ դեպի Կոդակը:

— Ո՛ւմ վրա է, ինչի՞ վրա է նրանց հույսը...

Կոդակը հեգնական ժպտաց:

— Ո՛չ, ասա, ո՛ւմ վրա է նրանց հույսը,— կրկնեց հարցը մարգարանը,— հույները պարսված, վրացիներն ու ադվանները մեզ նման, հոները՝ վտանգ և՛ արյաց, և՛ մեզ: Ո՛ւմ վրա է նրանց հույսը... երանի թե մեկն ինձ հայտներ այս... Տարոնացո՞ւ վրա է... այո՞... Տարոնացի՞ն պետք է զսպի արյաց արքային... Չեմ հասկանում... Ոչինչ չեմ հասկանում:

Կոդակը լուռ լսում էր մարգարանի այս մենախոսությունը և գործնական մարդու նման լիովին համաձայնվում էր նրա տրամաբանության:

Մարգարանը դեռ երկար անցուդարձ արեց սենյակում և ապա, երբ մի փոքր հանգստացավ, եկավ կանգնեց Կոդակի առաջ:

— Արտաշատում չէի՞ն խոսում, որ ես իբրև երկրի մարգարան պարտավոր եմ այնտեղ լինել:

— Խոստովանք լինի՞ խոսում էին...— ասաց Կոդակը անարտահայտիչ եղանակով,— մանավանդ ասում էին, թե մարգարանը խառն է այս գործին: Ինչո՞ւ հեռացա՞ւ անսպասելի:

— Ե՞րբ պիտի սովորեն հասկանալ, որ արյաց արքան առանց Վասակի գիտե իր գործերը:

Երկար լռեց Վասակը և շրթունքները դառնությամբ կծոտելով նստեց գահույթին:

— Բարի,— անցավ նա ուրիշ մտքերի,— դու ինձ ասա՝ հանգիստացի՞ր Տիգրանում Վարազվադանին:

— Հանդիպեցի:

— Շարունակո՞ւմ է դավել ինձ:

Կողակը ժպտաց, լռեց և ապա մեղմ եղանակով ասաց:

— Տե՛ր մարգպան, նա քեզանով է կենդանի և միայն այն է բաղձում, որ դու մնաս կենդանի:

Վասակը հետաքրքրվեց.

— Ձգիտեմ ինչ ես ասում:

Կողակը գործին հմուտ մարդու ժպիտով աչքերը զցեց հատակին և ասաց.

— Հազարապետը նրան պահում է, որ նրա դավերի միջոցով քեզ պահի իր ձեռքում: Նա էլ դավում է:

Կողակը խելացի արտահայտությամբ նայեց Վասակին: Վասակը մտածեց նրա խոսքի իմաստի վրա: Գիտեիր, որ Կողակը անխելք բան չի ասի: Նրան շատ էլ չզարմացրեց այդքան խորամանկ ըմբռնումը մի մարդու, որից ոչինչ չես թաքցնի: Նա լավ հասկացավ Կողակի ասածը: Պարսից Հազարապետը հյուրընկալել էր իր մոտ Վասակի փեսա Վարազվադանին, որին Վասակը արտաքսել էր Սյունիքից: Սա գնացել էր պարսից Հազարապետի մոտ՝ հավատն ուրացել, մտել էր պարսից ծառայության, դառել գործիք նրանց: Այս բանը պիտի ստիպեր Վասակին ավելի մեծ գործիք դառնալ, եթե գնահատում էր իր դիրքը: Պարսից Հազարապետը կամենում էր նրան խաղալիք դարձնել իր ձեռքում: Սա է, որ դառնացրեց Վասակին, երբ լսեց Կողակի այդ թափանցիկ դիտողությունը:

Ներս մտավ սենեկապետը.

— Տեր իմ, Վարդաձորի գյուղապետը:

— Նե՛րս բեր,— հրամայեց Վասակը անխռով:

Ներս եկավ Բակուր գյուղապետը և մոայլ կանգնեց դռան մոտ:

— Խոսի՛ր,— հրամայեց Վասակը:

— Մարգպա՛ն տեր,— հազիվ զսպելով բամբ ձայնի կոպտությունը, զեկուցեց Բակուր գյուղապետը:— Դենշապուհի հարկահանները կողոպտեցին վանքը, քանդեցին, հանեցին ցորենի բոլոր պաշարները, հավաքեցին անասունները, վանականներին ծեծեցին, վանահորը ծանր վիրավորեցին...

— Հետո՞, դրա՞ համար ես եկել...— հանգիմանորեն ասաց Վասակը:

Բակուր գյուղապետը մի փոքր զարմացած կանգ առավ, հետո շարունակեց.

— Կողոպուտն անցավ շինականներին: Մտան խրճիթներն ու դատարկեցին ամեն ինչ: Շինականները դիմադրեցին, սպանեցին հարկահանին ու երկու զինվորի...

— Սպանիչները բռնված են,— հարցրեց Վասակը:

— Ոչ, տեր իմ, փախան լեռները: Բայց, տեր իմ, հարկահանը մարդպանական հարկն էլ յուրացրեց, շափն անցկացավ ու...

Վասակը ձեռքով նշան արեց լեռ: Գյուղապետը սաստվեց մրնաց Վասակի շարագույժ հայացքից: Զարմացավ, շփոթվեց: Ահի՜ թե սխալ զեկուցեց կամ ավել-պակաս խոսեց: Նա վախով ավելացրեց.

— Ես միջամտեցի: Ասացի՝ սա մարդպանի երկիրն է, ինչպե՞ս եք համարձակվում: Հարկը արքայական է, օրինավոր, հարկը շափունի, օրենք, շափն անց կացաք...

Վասակը ոտքը խփեց հատակին.

— Բա՛վ է,— գոչեց նա,— հենց այս ժամիս գնա գյուղդ ու եթե անմիջապես չբերես սպանիչներին՝ նրանց կախաղաններից ինքդ կկախվես ձորափին, շան նման: Իմացա՞ր: Դե՛, կորի՛ր:

Բակուր գյուղապետը ետ-ետ գնաց ու ծածկվեց վարագույրի հետև, ավելի զարմացած, քան զայրացած այս անսպասելի ու նվաստիչ վերաբերմունքից:

— Դենշապուհի խաղե՛րն են,— ասաց Կողակը,— ուզում է, որ արքայից ապստամբես, դրա համար էլ ամենից շատ քո երկիրն է ճնշում: Ես այնտեղ էի, բոլորը տեսա: Համբերելու բան չէր:

Վասակը անախորժելով լսեց զուտ ճշմարտությունը, այդքան սուր նկատված խորամանկ ու խելացի մարդու խոսքերը: Բայց Կողակը շարունակեց կարծես ինքն իրեն.

— Եթե արյաց Հազարապետի իրեն խաղերը չեն իհարկե...

Վասակը ստիպվեց խոսել.

— Ինչո՞ւ Հազարապետինը...

— Նրա համար, տեր իմ, որ մի կողմից փորձի քո հնազանդությունը, ստիպի չբողոքել, հավատարիժ մնալ իրեն, մյուս կողմից էլ թուլացնի երկիրդ:

Վասակը զայրացավ, այնքան որ ճիշտ էր գտնում այդ միտքը: Մյուս կողմից նրան ամենևին դուր չէր գալիս, որ այդ բաները մտածում և իր մոտ բարձր խոսում էր մի՛ ամենքին ծախվող մարդ:

— Հազարապետը այդպիսի գործեր չի ձեռնարկի,— ասաց նա:

— Ես էլ հենց այդպես եմ մտածում,— իսկույն շտկեց Կոդակը:

— Իսկ արյաց Հազարապետն ի՞նչ է մտադիր,— հարցրեց նա Կոդակին՝ ամփոփվելով կրկին իր մտքերի մեջ:

— Ի՞նչ բանի մտադիր, տեր մարզպան:

— Զորք չի՞ ուղարկում Հայաստան:

— Նշաններ չկային:

— Բարի՛, գնա՛,— ասաց մի փոքր անց Վասակը Կոդակին,— գիշերը կգաս մոտս:

Կոդակը վեր կացավ:

— Ների՛ր համարձակությանս,— ասաց նա և գննեց Վասակին,— պիտի գնա՞ս Արտաշատ:

— Այո, շուտով,— պատասխանեց Վասակը և գլուխը թափ տվեց,— այո, շուտով, շուտով. եթե ոչ՝ այնտեղ մեր սեագլուխները հանդեսը կբանան:

— Հրամա՛ն տուր:

Վասակը ձեռով արեց: Կոդակը հեռացավ:

Վասակը ծափ տվեց: Ներս եկավ սենեկապետը:

— Մուշտա՛կ:

— Հրամա՛նդ:

Սենեկապետը արագ դուրս գնաց և վերադարձավ սամույթ մուշտակը ձեռին: Վասակը մի փոքր դժվարությամբ, դեմքը կրնճռտելով, հագավ մուշտակը և դուրս եկավ սենյակից: Միջանցքում նրան միացավ թիկնապահը: Նա դուրս գնաց հարկաբաժնից, ամրոցի դարբասով անցավ գնաց անդնդի եզրը: Նրկար ժամանակ կանգնել նայում էր ներքև, ուր ժայռերի բեկորները դարերի ընթացքում գլորվել իրար հետևից, իրար վրա՝ ստեղծել էին ժայռաբեկորների մի բավիղ: Ներքևի արևկող հովտում ծխում էին արոտները: Մոտակա ժայռի աշտարակից մի թռչուն «ճը-ճը-չի՛, ճը-ճը-չի՛» էր անում: Նա ավելտում էր գարնան գալուստը: Բայց Վասակը մտատանջվում էր այլ հոգսերով: Վարազվաղանը... որին նա արտաքսել էր Սյունիքից, իր քրոջ հետ դաժան վարվելու և նրան տանջամահ անելու պատճառով: Նրան զբաղեցրեց Կոդակի խոսքը, թե Հազարապետը Վասակի թշնամուն պահում է իր ձեռքում, որպես-

զի ձեռքում պահի Վասակին: Եվ Վասակը մտածել սկսեց, որ Վարազվադանը փառասեր է, պատիվների ու դիրքի ձգտող. նա ուրացել է և դառել է պարսից արքունիքի գործիքը: Այս նշանակում է Հազարապետը մրցման մեջ է դնում Վասակին և Վարազվադանին: Եթե Վասակը չգնա գլխումների, գործակցության ուղիով՝ Վարազվադանը կգնա: Եվ եթե Վարազվադանը մրցանակը տանի՝ նա կնրստի մարզպան իր տեղը: «Եվ կքանդի» երկիրը... սատանայի ծընունդը», — մոմռաց Վասակը: Այս մտատանջումների մեջ էր, որ հետևից պատանեկան կրթից դուրս թռած ուրախագին բացականչություններ լսեց: Նա ետ նայեց: Դեպի ինքն էին գալիս երկու պատանի: Նրանք ձեռքներին աղեղներ ունեին և մեջքներին նետերով լի կապարճներ: Երևում է, որ նրանք գնում էին վարժվելու: Նրանք մոտեցան:

— Հայրի՛կ, — ասաց նրանցից կրտսերը, — Բաբկն ասում է, գնում ենք արյաց երկիրը. ճշմարի՞տ է:

— Ծշմարիտ է, շնք գնում, — ասաց Վասակը և ժպտաց պատանու աչքերի մեջ:

— Դե, թող կատակը, հայրիկ, — առաջ եկավ պատանին և գրկեց հոր իրանը:

Դա ոսկեզանգուր, կլորգլուխ և խոշոր կապույտ աչքերով պատանի էր, որի սպիտակ, կանացի մորթին նրան տալիս էր օրիորդի տպավորություն: Մյուսը՝ Բաբկը, որի մասին խոսեց պատանին՝ սևաշյա, բարձրահասակ պատանի էր, որ հոնքերի տակից էր նայում կամակոր հայացքով, մի փոքր անբարյացակամ:

— Հը, գնո՞ւմ ենք արյաց երկիրը, — հարցրեց նրան Վասակը, աչքերը կատակ խոժոռելով:

Պատանին համառ ու լուռ նայեց հորը: Հետո թեթև հեգնանքով պատասխանեց.

— Գնացողն էլ դու, չգնացողն էլ, ու ի՞նձ ես հարցնում:

Վասակը լռեց և հայացքով սկսեց շոյել իր զավակներին: Նա կարծես մի պահ մոռացավ իր մտատանջումները և ընկավ նոր ու հաճելի մի աշխարհ: Եվ մի այնպիսի մարդու պես, որ բոլորովին մենակ է աշխարհում և միայն մի բան ունի թանկագին ու հարազատ, որով նա բուժում է իր մենությունը, ջերմանում, որին կառչում է հիվանդագին սիրով՝ այնպես էլ Վասակը սիրով հանդիպեց իր զավակներին այդ պահին:

— Իսկ գնալ չե՞ք ուզում,— հարցրեց նա մեղմ ձայնով, որ աս-
վելի շոյանք էր, քան հարցմունք:

— Ի՞նչ գործ ունենք արյաց երկքում,— հարցրեց Բաբիկը
տհաճ եղանակով:

— Զորական կրթութիւն, Բաբիկ. չէ՞ որ խոստացար մտնել
զորական կրթութիւն:

— Այստեղ էլ կարող ենք զորական կրթութիւն ստանալ,— ա-
սաց Բաբիկը:

— Այստեղ չե՞ք կարող,— մեղմ, բայց վճռական ձայնով ա-
սաց Վասակը:

— Ե՛ս որ՝ չեմ գնա,— համառեց Բաբիկը,— այո, այո, ես չեմ
գնա, թող ներսիկը գնա, որ այդքան շատ ուզում է:

Վասակը ներքին անհանգստութեամբ նայեց Բաբիկին և ծանր
հայացքը բեռեցիւ նրա աչքերին՝ սկսեց մտածել: Մանր մտքեր
էին դրանք, որ նա վառեց իրենից՝ ասելով.

— Դեռ այդ վաղ է, տեսնենք, դեռ չգնացինք, մի՛ վախենարա

— Ես չեմ վախենում,— ասաց Բաբիկը,— ես չեմ գնալու:

— Որ ժամանակը գա՝ կգնաս:

— Ոչ մի ժամանակ չեմ գնա:

Վասակը հայացքը խոժոռեց Բաբիկի վրա: Նրան վերավորեց
ո՛չ այն, որ իր զավակը հանդուգն խոսքեր էր ասում իրեն: Նրան
խոռովեց խոհերի այլ հախուռն հորձանք, որ լցվեց նրա հոգու մեջ:
Իրավ է՝ այդ խոհերը այնքան էլ պարզորոշ չէին դեռ, բայց նրանց
մեջ մի ինչ-որ անախորժ, չարագույժ բան կար:

— Ներսի՛կ,— ժպտաց Վասակը ախուր մտքերի քեռից ազատ-
վելու համար,— այսօր տեսն՞լ ես մայրիկին:

— Տեսել եմ:

— Ի՞նչ է անում:

— Եկ ի՛նքդ իմացիր,— ընդհատեց նրանց Բաբիկը,— այն-
քան օրերով գիշեր-ցերեկ զբաղած ես մարդիկ ընդունելով ու խո-
սելով, որ չես էլ մտնում մայրիկի սենյակը:

— Ասա՛, ասա՛, սիրելի Բաբիկ,— հեղաբեռն կշտամբեց իրեն
Վասակը,— ասա՛, իրաւունք ունե՞ս:

— Ի՞նչու ես հայրիկին կշտամբում,— պաշտպանեց հորը Ներ-
սիկը,— ես մարդկան է, հազար ու մի գործեր ունե՞մ:

— Տեսա՛ր,— ասաց Վասակը:

— Ի՞նչ նշանակութիւն ունի,— համառօնց Բաբիկը,— թող ժամանակ գտնի, գա մայրիկին տեսնելու:

— Զի գտնում ժամանակ,— ասաց Ներսիկը:

— Որ ուզենա՝ կգտնի,— պնդեց Բաբիկը:

Վասակը հեզ ու հնազանդ լսում էր իր զավակի Խյս հանդուգն խոսքերը և տխուր նայում էր նրան, երեւի իր սրտում, իր խղճի առաջ ճշմարիտ համարելով նրան: Զավակները նրա ամենաթույլ երակն էին, նրանց առաջ կարծես անզոր էր դառնում նա: Թերևս հանգստանում էր նա Բաբիկի անկեղծ ու կոպիտ կշտամբանքներից:

Ներսիկը գրկեց հորը:

— Հայրիկ, իսկ մայրիկը նույնպե՞ս կգա մեզ հետ արյաց երկիր:

Հարցմունքը հարվածեց Վասակին.

— Մայրի՞կն ինչու գա...

— Ապա նա կթողնի՞, որ մենք առանց իրեն գնանք օտարութիւն:

— Նա լսել անգամ չի ուզում մեր գնալու մասին,— վրա բերեց Բաբիկը:

Վասակը մոռալվեց: Նա լուրջ ու մտահոգ նայեց Ներսիկին ու երկար շարունակեց այդպես նայել ու մտածել: Ապա ինքն իրեն հավաքած և սթափ եղանակով ասաց.

— Իսկ զորականը տանո՞ւմ է ամեն տեղ իր մորը: Դու ասա, Ներսիկ: Սա խելք չունի:

— Մի՞թե մենք զորական ենք դառնալու:

— Այո, զորական: Դա է ձեր ուղին: Դուք պիտի լրի՛վ զորական կրթութիւն ստանաք:

Ներսիկը գլուխը կախեց.

— Ես մենաստան եմ ուզում, հայրիկ:

— Մենաստա՞ն,— զարմացավ և անախորժեց Վասակը,— ո՞վ է մտցրել մեզդ այդ հիմար միտքը:

— Մայրիկը,— շարախինդ եղանակով ասաց Բաբիկը,— նա է մեզ շարունակ կարդում գիրք և խոսում փիլիսոփաների մասին:

— Շատ վատ է անում,— զայրացավ Վասակը և գրկից հեռու վանեց Ներսիկին,— ես կասեմ նրան, որ այլևս ձեզ մենաստան չուղարկի:

— Կուղարկի՛ր,— համառեց Բարիկը:

Վասակը խեթ նայեց Բարիկին և լռեց: Ապա նա սկսեց անհանգիստ անցողաբար անել տափարակ ժայռի վրա, մոտեցավ և նստեց անդնդի եզրին:

Այդ միջոցին ձորի կողմից բարձրանում էին մի խումբ եկեղեցականներ: Նրանք մազլցում էին, երբեմն շորեքթաթ անում, երբեմն վազում: Երևում էր, որ շատ շտապում էին: Վասակի թիկնապահը, որ բավական հեռու կանգնած էր նրանից, տեսնելով եկողներին՝ գնաց դեպի ձորամուտը: Բարձրացողները տեսել էին Վասակին և ըստ երևույթին շտապում էին նրան հենց այդտեղ հասնելու և տեսնվելու հետը: Վերջապես նրանք մոտեցան և ձորամտի տակին կանգ առան: Նրանցից զատվեց մի ծերունի վանական և մի փոքր առաջ գալով ներքևից ձայնեց.

— Հրամա՛ն տուր, տեր մարզպան:

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրեց Վասակը դժկամ:

— Հրամա՛ն տուր, մի՛ խոսք, ի սե՛ր ամենակալին,— ձայնեց ծերունի վանականը:

Վասակը ձեռքով արեց թիկնապահին: Սա ետ քաշվեց ձորամուտից, և խումբը արագ բարձրացավ ձորագլուխը:

— Մոտ եկեք,— հրամայեց Վասակը դժկամ:

Ծերունին առաջ նետվեց, խումբը հետևեց նրան: Ծերունին, որի բաց, մազոտ կուրծքը, գզգզված մազերը և պատառոտված հագուստը ցույց էին տալիս, որ կողոպտված մի այլ աղքատիկ վանքից էր, եկավ ընկավ Վասակի ոտքերը, ապա բարձրացավ ու մնալով շոքած՝ սկսեց կուրծքը ծեծել:

— Կողոպտեցի՛ր ի՛նչ, մերկացրին, կլպեցին Դենշապուհի հարկածանները, վանքի ունեւորն ու շունեորը չեն նայում: Մենք աղքատ վանք ենք: Տաժանելի հարկ դրեց վանքի վրա, ամեն ինչ տարավ: Վանքը որ վառես՝ ծուխ չի դուրս գա: Փրկի՛ր մեզ, տեր մարզպան:

— Փրկի՛ր մեզ,— ձայնակցեցին մյուս վանականները հեռով և շառագունած վերելքի վազքից: Ծերունի վանականի գլուղացիական ոճը, խմբի պատառոտուն քուրձերը, որ ցույց էին տալիս, որ կողոպտվել էին մինչև տակը և ծեծվել՝ Վասակի մեջ շարժեց ոչ թե գութ, այլ զայրույթ: Դա զայրույթ էր և՛ Դենշապուհի, և՛ Հազկերտի դեմ:

Վասակը այս և նման դեպքերի մասին հաճախ էր լսում: Գիտեի այդ բռնությունները: Բայց նա լուում էր և քաշվելով իր ամրոցը՝ մտածում էր այդ ամենի մասին: Մտածում էր գիշեր-ցերեկ, բայց չէր գտնում ոչ մի ելք: Նա միայն մի բան էր հասկանում, որ այս կնճիռները լուծելու համար մեծ ձեռնարկումներ են պետք: Նա զգում էր, որ երկրի դեմ գալիս է մի այնպիսի վիթխարի հեղեղ, որի ամբարտակի ճեղքերը ձեռներով չի կարելի փակել: Կամ պետք էր թույլ տալ, որ հեղեղը խորտակեր կարկատած ամբարտակը և ողողեր ամեն բան, կամ պետք էր կառուցել մի այնպիսի նոր ամբարտակ, որ պահեր հեղեղի հորձանքը:

Վասակը քստմնելով նայեց գետնին սողացող այս վանականներին և զայրացած գոչեց.

— Գնացե՛ք վա՛նք, տվե՛ք հարկը, հետո կտեսնենք:

— Զունե՛նք, տե՛ր մարդպան, շունե՛նք, մե՛կ մաշկ ունենք, մե՛կ հոգի, — գլուղացու պես ձայնը ծոր գցեց ծերունի վանականը:

— Գնացե՛ք, գնացե՛ք, — հրամայեց Վասակը դաժանորեն:

Թիկնապահն առաջ եկավ:

Ծերունին վեր կացավ և ցնցոտիների միջից վեր կարկառեց իր սևացած, նիհար ձեռները, ծերունու շրթունքները դողացին, նա բռները ծամելով հեռացավ: Խումբը հետևեց նրան: Նրանք իջան ձորը:

— Ո՛չ մի վանականի և շինականի մի թույլ տաք մոտենան ամրոցին, — հրամայեց Վասակը պահակապետին, որ հեռուն կանգնած խեթ նայում էր հեռացող վանականներին:

Դեռ երկար նայում էր նրանց Վասակը: Նրա մեջ մոլեգնեց զայրույթը: Բայց և դա վանականների համար չէր: Նա զգում էր, որ ոչինչ էլ չէր անի վանականներին օգնելու համար: Բայց վանականներին հասցրած հարվածն ու վիրավորանքը ընդունում էր վիրավորանք իր իշխանության, իր անձի հասցեին:

— Դենշապուհն արքա՛ է դառել մեր երկրում, — դառնությամբ խոսեց Բաբիկը:

Վասակը խոցվեց և շեշտակի նայելով Բաբիկին, գոռաց նրա վրա.

— Դե՛, իսկույնեթ գնա օթևա՛ն:

Նրա հայացքը վայրի էր, շարագույծ: Բաբիկը գիտեի հոր նաև կարծր կողմերը, ուստի և գլխիկոր հեռացավ: Նրան հետևեց նույն-

պես մեղավորի տեսքով — թեև մեղք չուներ — նաև ներսիկը:
— Դենշապուհ... շո՛ւնը... — մոմուաց Վասակը յուրովի և վերցնելով մի քար՝ նետեց անդունդը:

Հետո դարձավ թիկնապահին:

— Կանչի՛ր ախոռապետին:

Մի փոքր անց գնդիկ մի մարդ գլորվելու շարժումներով վազեց եկավ:

— Նժույգները պատրաստիր, վաղն առավոտ մեկնում եմ Արտաշատ ամբողջ համհարզով:

— Հրամանդ ի կատար՛ր, — ասաց կանացի ձայնով ախոռապետը և բարև բռնած հեռացավ:

Վասակը վեր կացավ, որ գնա ամրոց: Սակայն այդ պահին նրա ուշադրությունը գրավեց դիմացի անդնդի կողմը ինչ-որ տարօրինակ շարժում: Մի խումբ հեծյալներ նժույգները քշելով գալիս էին դեպի ամրոց: Նրանք արշավում էին բարակ արահետով և սաստիկ հապճեպի մեջ էին: Հասնելով մի որոշ տեղ, նրանք կանգ առան և սկսեցին դիտել ժայռի լանջը:

— Ի՞նչ կա այնտեղ, — հարցրեց Վասակը հավաքված սպասավորներին:

— Փախստականներ են, — ասացին սրանք, — ժայռի լանջը բարձրացան:

Վասակը ավելի սրեց հայացքը և նոր տեսավ մի խումբ մարդկանց, որ անհավատալի ճարպկությամբ մագլցում էին ժայռի կրթքին, միտելով վեր, անտառը:

— Շինականներ են, տեր իմ, — ասաց սպասավորը:

Անդնդի հատակում խռնված հեծյալները արահետ որոնելով սկսեցին բարձրանալ ժայռի լանջով: Շինականները արագ հասան բարափին, այնտեղից էլ՝ անտառը և կորան ծառերի մեջ:

— Էլ որտեղի՞ց կհասնեն, կորա՞ն, — ասաց թիկնապահը:

Վասակը մռայլվեց: Հարկահանին և զինվորներին սպանող շինականներն էին դրանք Առաքելի գլխավորությամբ:

Ներքին հարկաբաժիններից մեկի օթևանում, որ բացվում էր արևելահայաց անդունդի վրա՝ նստած էր մի սևազգեստ կին: Նա իր խրոխտ ու լուրջ սև աչքերը հառել էր գրակալի մատյանին և նայում էր առանց կարդալու, սուզված խոր մտքերի մեջ: Նա գրել-խին ու ճակատին սև մետաքսե շոր էր քաշել, որ գլխանոցի պես պինդ շրջանակել էր նրա գունատ, մարմարե ճակատն ու դեմքը: Հոնքերը սևաթավիշ ու միացած՝ ազդում էին կամային, մարտնչող մի ոգու թաքուցյալ ուժով: Հպարտ քիթը մի տեսակ վեհության շուրջ էր բերում նրա բարձր բռնած դեմքին:

Սակայն զննող հայացքը կարող էր նկատել նրա խոհուն աչքերում թաքնված այն խոր թախիծներից մեկը, որ մշտական լինելով՝ մաշում է ծածուկ և շթուլացող ուժով:

Ներս մտավ մի բարձրահասակ ու շորուցամաք կին և եռանդուն, խուզարկող հայացքով սուրճնայեց տիկնոջը:

— Հա, դո՞ւ ես, Զվիկ,— հարցրեց տիկինը:

— Վարազդու՛խտը,— բազմանշանակ աչքով արեց Զվիկը և մի կողմ քաշվելով՝ նայեց դռան կողմը, որտեղից պիտի մտնեք եկողը:

— Հրայամի՛ր, իշխանուհին այստեղ է:

Ներս մտավ մի նրբամարմին, սև ու գողտրիկ, բավական երիտասարդ կին, որի փղոսկրյա նուրբ-դեղնավուն դեմքին գծված էին անփայլ սևամուր հոնքեր, որ աղեղում էին նրա խորաթափանց աչքերը: Նա գեղեցիկ էր խելքահան անելու շափ: Կակաշի միջուկի սեփության երկար թարթիչները բացուսուս լինելիս՝ թափահարում էին օդը ծիծեռնակի թևերի պես: Նա ճկուն էր, վայրի կատու, խիղախ, գիշատիչ:

Տեսնելով նրան՝ տիկինը թեթև կծկեց դեմքի մկանները, բայց իսկույն ճմլեց այդ կծկումը և տխուր ժպտաց: Վարազդու՛խտը մոտեցավ և գրկեց տիկնոջը:

Հետո նայելով մատյանին՝ շշնջաց.

— էլի՞ մատյան ես կարդում, Փառանձեմ տիկին:

Տիկինը ներքին անհանգստությամբ նայեց Վարազդու՛խտին և լռեց: Սակայն սա զգալով տիկնոջ խռովքը, որ ըստ երևույթին նրան այլ առիթներով ծանոթ էր՝ ուզեց խոսելով խլացնել.

— Իսկ ո՞ւր են Բարիկն ու Ներսիկը:

— Զգիտեմ, որսի են գնացել, թե նետաձգության,— ասաց Փառանձեմ տիկինը և շարունակեց անհանգիստ նայել Վարազդուխտին:

Նրանք երկար անշարժացան՝ լուռ, իրենց մտքերով պաշարված, հայացք հայացքի:

— Մարգարանը հո չի՞ մեկնում այսօր,— հարցրեց Վարազդուխտն անհանգիստ:

— Զգիտեմ,— պատասխանեց Փառանձեմ տիկինը հուզված:

Այդ միջոցին ներս մտավ Վասակը: Նա մռայլ նայեց ներս՝ Փառանձեմին ջոկ, Վարազդուխտին ջոկ և առաջ եկավ կանգնեց օթեանի մեջտեղ:

Զվիկը մնաց իր տեղում և լարված սպասեց:

— Ինչո՞ւ ես տղաներին խելքից հանում,— դարձավ Վասակը Փառանձեմին,— ինչո՞ւ ես մենաստանների ճանապարհը սովորեցնում: Ես նրանց Պարսկաստան եմ տանելու դիմվորական կրթության: Նրանք կրոնավոր չեն դառնա: Եվ ի՞նչ ես քնքշացրել նրանց: Մա՞յրը որն է օտարության մեջ, մորն ո՞վ է իմացել հետները տանեն Պարսկաստան, որ առանց մոր շգնան: Պատրաստել տուր երկուսի զգեստները, շուտով ճանապարհ կընկնեն Պարսկաստան:

Հետո, առանց սպասելու Փառանձեմի պատասխանին՝ դարձավ Վարազդուխտին:

— Գնա՛նք...

Այս ասելով արագ շրջվեց դեպի դուռը և գնաց: Վարազդուխտը հետևեց նրան: Փառանձեմը հպարտ բարկություն նայեց նրանց հետևից:

Զվիկը, որի ազատ վարվեցողությունն ու ներկա լինելու իրավունքը ցույց էին տալիս, որ նա Փառանձեմի մոտ ավելի մտերիմ, հարգված ընկեր է, քան սպասուհի՝ երբ ներսն էին Վասակը և Վարազդուխտը՝ աչքի տակով թաքուն անբարյացակամ նայում էր նրանց և ծածկելու համար իր ներքին խռովքը՝ դուրս էր նայում պատուհանից դեպի անդունդը:

— Մարգարանը տե՞ղ է գնում, տիկին,— հարցրեց Զվիկը խորազնին աչքերը Փառանձեմի աչքերին հառած:

— Աստված գիտե,— պատասխանեց Փառանձեմը վիրավորված,— նրա ի՞նչն ենք մենք իմանում:

Զվիկը շինոսեց Վարազդուխտի մասին՝ չվիրավորելու համար Փառանձեմի ինքնասիրությունը։ Բայց երբ նայել սկսեց նրան, և երկուստի հայացքներն իրար մեջ երկար կանգ առան՝ նրանք ազելի հասկանալի խոսեցին իրար հետ այդ մասին։

— Բայց կգնա մի տեղ, չի մնա երկար, — ասաց Զվիկը՝ շարունակելով նույն միտքը և կամենալով հեռվից հանգստացնել Փառանձեմին։

— Գնա՛ չգնա... — ասաց տխրածայն Փառանձեմը։

— Զէ, ինչո՞ւ ես այդպեա ասում, տիկի՛ն, այ հիմի կգնա Պարսկաստան։

— Ի՞նչ անեմ. երեխաներիս էլ կտանի հետը։

— Է՛, լա՛վ է, թող թեկո՛ւզ երեխաներին էլ տանի, մենակ թե գնա այստեղից, — մի տեսակ ինքն էլ գազազած ասաց Զվիկը։

Փառանձեմը տխուր ու խոհուն լռեց։ Հետո հեղ հեզանքով խոսեց՝ ասես ինքն իրեն։

— Պարսկաստան կգնա, հետը կտանի սրան... Զի՞ արեւ, որ չանի էլ։ Պարսկաստանում չէի՞ն հինգ տարի առաջ։

Զվիկը գլխով համաձայնության նշան արեց և ձեռները խաշաձեւելով կրծքին, նայեց դուրս, անդունդը։

— Սև ու մութ լինե՛ր այն օրը, որ սա նրան շահնդիպե՛ր, — ասաց Զվիկը՝ արդեն տեսնելով, որ խոսքը ինքն իրեն բացվեց։

Նրանք չէին խոսում երկար ժամանակ։ Զվիկը կծկվեց մնաց պատուհանի գոգում, երբեմն գաղտնի դիտելով Փառանձեմի դեմքի այլայլումները։ Որ Փառանձեմը խոր ապրում էր մի փոքր առաջվա դեպքը, դա անկարելի էր չնկատել։ Վասակն ուներ այդ ձևերը տան մեջ։ Իսկ Վարազդուխտի այցելություններն իրենց ամրոց և առանձնացումները Վասակի հետ հին բաներ էին։ Թվում է, թե Փառանձեմը կամ պիտի բողոքած և հեռացած լիներ, կամ հաշտված։ Բայց ահա տարիներ տևում էր այս անհանդուրժելի վիճակը՝ չթուլացող հանդգնությամբ և համառությամբ։ Ի՞նչ կար Վասակի ու Վարազդուխտի մեջ. ոչ ոք չգիտեր։ Մռայլ վարագույրը ծածկում էր մի անվերժանելի գաղտնիք. Վարազդուխտը՝ Վարազվաղանի, Վասակի փեսայի քրոջ աղջիկն էր։ Նա այցելում էր Վասակին այս բարեկամական հանգամանքով։ Բայց թե ինչպե՛ս կարելի էր բացե՛րաց ժամերով առանձնանալ Վասակի օթևանում՝ դա արդեն անսանձ Վասակի բռնակալական հանդգնությունն էր։

Ներս մտավ Ներսիկը: Նա վրդովված էր և տխուր:

— Մո'տ արի,— գորովանքով կանչեց իր մոտ Փառանձեմը:

Ներսիկը չմոտեցավ, այլ գնաց պատուհանի մոտ, կանգնեց Ձվիկի կողքին և բռնեց նրա ձեռքը:

— Ո՛վ է նեղացրել,— հարցրեց ցածրաձայն Ձվիկը:

— Պարսկաստան է տանում մեզ,— գռչեց Ներսիկը լացակու-
մած — ի՞նչ գործ ունեմ Պարսկաստանում:

— Պարսկաստա՛ն է տանում... — հռաչեց Փառանձեմը,—
ձեզ է՛լ ասաց:

— Ես գնացողը չեմ, ես չեմ գնա,— լաց եղավ Ներսիկը:

— Տես, է՛... — ասաց Ձվիկը և կշտամբելով նայեց Փառան-
ձեմին:

— Հիմա էլ երեխաներին չի թողնում ինձ մոտ,— անհանգըս-
տացած, տարակուսած ձայնով ասաց Փառանձեմը և դարձավ
Ներսիկին,— եկ մո'տս, չգնացիր դեռ, մի՛ վախենա:

— Ձեմ վախենում, բայց որ ասում է՝ սիրտս դողում է. ես ա-
ռանց քեզ ոչ մի տեղ չեմ գնա:

— Ձես գնա, լաց մի լինի: Ես կթողնե՛մ, որ քեզ տանեն:

— Ասաց՝ հաստատ անպատճառ պիտի գնաք:

Դռան հետև խլրտոց լսվեց, զսպված աղմուկ և Բաբիկի բար-
կացած ձայնը:

— Չքվի՛ր աչքիցս, ճիճո՛ւ, գլո՛ւխդ կջարդեմ:

Ձվիկը վազեց այն կողմը:

— Բաբիկ, ի՞նչ է եղել, նե՛րս արի, Բաբի՛կ,— ասաց նա և
համոզիչ մեղմությամբ թևից բռնած ներս բերեց Բաբիկին:

Նրա հետևից ներս մտավ պարսկական զգեստով մի երիտա-
սարդ՝ հաստաշուրթ, կապույտի խփող կապ-կարմիր դեմքի ուռած
այտերով: Նա արագ հայացքներ նետելով մեկ Փառանձեմի, մեկ
Բաբիկի կողմը՝ սպասում էր, որ Բաբիկը հնազանդվի և զսպվի:

— Քեզ ասացի՝ կորի՛ր, չե՛մ գալիս:

Երիտասարդը դարձավ Փառանձեմին:

— Տիկին, տեր մարդպանն է հրամայել, պարսկերենը երկու
ամսում վերջացնել. չի գալիս դասի:

Նա խոսեց պարսկերեն:

— Իսկ ինչո՞ւ երկու ամսում,— հարցրեց Փառանձեմը հա-
յերեն:

— Պետք է Պարսկաստան գնան,— ասաց երիտասարդը պարսկերեն:

— Երկու ամսում պարսկերենը վերջացնել... Իսկ հայոց լեզուն երբ սովորենք,— ասաց Բաբիկը:

Դասատուն քիթ ու պոռնկը ծռմոց արհամարհանքով:

— Դուք պարսիկներին պիտի ծառայեք. ի՞նչ հայոց լեզու...

Բաբիկը մի քացի տվեց նրան:

Դասատուն խիստ վերավորված և շարուքյունից պայթելով դարձավ Փառանձեմին:

— Ինչո՞ւ է խփում ինձ: Ի՞նչ ասացի: Շուտով բոլորը կպարսկանան՝ կվերջանա՝ կգնա,— արդեն խոցելու մարմաշով հակաճառեց դասատուն:

— Դու դո՛ւք կորի ալստեղից և ալսուհետև շհամարձակվես սրանց դաս տալ,— գոչեց Փառանձեմը դողահար:

Երիտասարդը դուրս գնաց մրթմրթալով:

— Ետ արի՛,— գոչեց Փառանձեմը:

Դասատուն ետ եկավ:

— Դու քո մրթմրթոցը կտրի՛ր, երբ իմ օթևանումն ես: Իմացա՞ր:

Դասատուն չպատասխանեց:

— Դու քո մրթմրթոցը կտրի՛ր, երբ իմ օթևանումն ես,— կրկնեց Փառանձեմը,— ասա՛, իմացա՞ր...

— Իմացա՛,— ասաց դասատուն պարսկերեն:

— Հայերեն ասա, անասուն,— գոչեց Փառանձեմը:

Դասատուն շարուքյամբ նայեց նրան և պարսկերեն ասաց.

— Ես հայ չեմ, ես պարսիկ եմ:

Ձվիկը հարձակվեց, որ դուրս շարտի դասատուին, բայց Փառանձեմը կանգնեցրեց նրան և դարձավ դասատուին:

— Դու պարսիկ էլ չես կարող դառնալ: Ստրուկները ոչինչ չեն դառնում, քացի ստոր սողունից: Դե կորի՛ր...

Դասատուն հեռացավ՝ շրթունքները կրժելով:

Փառանձեմը վրդովված ու անհանգիստ սկսեց ման գալ օթեվանում:

Բաբիկն ու Ներսիկը գնացին:

Փառանձեմն զգում էր, որ իր զավակների ներկայությամբ չէր կարելի ալսքան առաջ գնալ և մատնել իր և իր ամուսնու հարա-

բերութիւնները. բայց Վարազդուխտի և Վասակի վարմունքները նրան շեղեցին իր սովորական զուսպ դիրքից: Նա պոռթկաց, որ հանգստանա:

— Խլում է զավակնե՛րս, խլում է և նրանց լեզո՛ւն...—լացա-կումեց մինչև հոգու խորքը վիրավորված կիներ,— իրե՛ն մնա, ինչ որ ավելի խել է ինձանից: Զավակնե՛րս թողնի ինձ:

Անսպասելի ներս ընկավ Վասակը: Նա այլայլվել էր, գունատ-վել: Այսպիսի ըրուկներին նա սարսափելի էր: Նա հետում էր զայ-րույթից: Նրան հետեւեց պարսկերենի դասատուն, որ Փառանձեմի և Լրկուղից կանգնեց վարագույրի մեջ: Վասակը նայեց Զվիկին և հրամայեց.

— Կանչի՛ր այստեղ Բաբիկին ու Ներսիկին:

Զվիկը գնաց: Ու մինչ Զվիկը կվերադառնար՝ Վասակն սկսեց լուռ անցուդարձ անել: Նա մի անգամ էլ չնայեց Փառանձեմին: Զնայեց նրան նաև Փառանձեմը:

Եկան Բաբիկն ու Ներսիկը:

Վասակը շանթահար խեթեց նրանց.

— Իսկույնեթ գնացեք պարսկերենի դասին: Եվ սրանից հե-տո չհամարձակվե՛ք հայելե՛ն խոսել: Կխոսեք պարսկերե՛ն: Իմա-ցա՛ք:

Տղաները լռեցին:

— Զեղ հետ չե՛մ,— սպառնաց Վասակը:

— Ես հայերենը չեմ թողնի,— ասաց Բաբիկը տակից վեր նա-լելով համառ ու շար:

Նա այդ ըրուկին նման էր հորը:

— Եկ այստե՛ղ,— հրամայեց ցածր ձայնով Վասակը:

Բաբիկը մոտեցավ.

— Խփի՛ր... ես պարսիկներին չեմ ծառայի...

Վասակը ապտակեց նրան:

— Սպանի՛ր թեկուզ... չեմ ծառայի...

Վասակը մի ապտակ ևս հասցրեց.

— Դու դիմադա՛րձ ես կանգնում ինձ...

— Զո՛ւր է, պարսիկներին չեմ ծառայի...

Վասակի դեմքն այլանդակվեց, աչքերի բիբերը ցայտեցին գուրս. նա վայր գցեց Բաբիկին և սկսեց մոլեգին ծեծել: Զէր մի-շամտում ոչ ոք: Փառանձեմը հպարտ ու լուռ ատելությամբ նայում

էր Վասակին: Զվիկը սեղմվել էր պատին: Ներսիկը վախեցած, աչքերն արցունք՝ նայում էր ու անլսելի հեծկտում: Անհուն բավականությամբ դիտում էր միայն պարսկերենի դասատուն: Վասակին զայրացրեց Փառանձեմի հպարտ լուսթյունը: Բաբիկն արյունլիա եղավ, բայց Փառանձեմը շփոթմտեց՝ Վասակն այդ համարեց լուռ դիմադրութիւն և ավելի կատաղեց: Նա ավելի կատաղեց նրանից, որ Բաբիկը ոչ մի խոսք չասեց և շխնդրեց ներել:

Թռփելով իր ողջ կիրքը՝ Վասակը դադարեց վերջապես: Հետո հեաց, ձեռները շփեց, նայեց Բաբիկին, որ կապտել էր զայրույթից ու ցավից:

Վասակը հարձակվեց Փառանձեմի վրա.

— Դու տունս եկեղեցի ես դարձրել, դու իմ զավակներին իմ դեմ ես հանում: Կախաղանների վրա ճոճել կտամ քեզ ու քո զավակներին:

Փառանձեմը հրացայտ հայացքով համարձակ նայեց Վասակին և աչքերը սեւեռեց ազնիվ բարկությամբ: Դա ազդեց ավելի, քան խոսքը: Վասակը դարձավ պարսկերենի դասատուին:

— Տա՛ր սրանց և սկսի՛ր դասը: Նթե սրանք հայերեն խոսեցին՝ կգնա՛ գլուխդ:

— Ինչպես հրամայեցի՛ր,— արագախոս վրա բերեց դասատուն և հայացքով կանչեց Բաբիկին ու Ներսիկին:

Սրանք հեռացան:

Վասակը դարձավ Փառանձեմին.

— Մյուս անգամ թե կրկնվել է այս դիմադարձութիւնը՝ իսկապես կսպանեմ նրանց: Իմ տանը այլևս հայերեն չպիտի խոսվի: Ու արագ հեռացավ:

Զվիկը դուրս գնաց նրա հետևից՝ գուշակելով մի շար բան: Նրա բնազդը շխարհեց: Բաբիկի սենյակից աղմուկ լսվեց: Նա ներս մտավ: Բաբիկը տական էր գցել դասատուին և ծեծում էր: Արյունը հորդում էր դասատուի քթից ու բերանից: Նա խռպոտ ձայներ էր արձակում, աշխատում ազատվել, օգնութիւն էր կանչում, բայց Բաբիկը մոլեգնաբար ծեծում էր ու ծեծում:

— Բաբի՛կ, Բաբի՛կ,— վրա հասավ Զվիկը,— թո՛ղ, թո՛ղ...

Բաբիկը ավելի կատաղեց: Նա հարվածում էր առանց նայելու, թե ուր էր հասնում հարվածը: Զվիկը շատ մեծ դժվարությամբ, ուղղակի աղաչելով, լաց լինելով մի կերպ աղաթեց դասատուին:

Սա վեր թռավ, հագուստը թափ տվեց, քիթ ու պոռնկը մաքրեց և փնջացրեց:

— Դե ես հիմա կգանգատվեմ իշխանին՝ դու հարսանիքդ տես: Բաբիկը սրվեց դեպի նա:

— Ինձ մտի՛կ. վերջը՝ վերջը նա ինձ չի՛ սպանի, բայց ես քեզ կսպանե՛մ:

Զվիկը մոտ գնաց դասատուին:

— Հանգիստ թող նրան...

— Ախր տես ի՛նչ արեց,— լացակույմեց դասատուն:

— Ձորը կնետեմ դիակդ, մորս արևը վկա,— սպառնաց Բաբիկը:

— Գնա գործիդ... ձեռ քաշի,— հորդորեց Զվիկը:

Դասատուն քրթմնջաց, սրբվեց ու նստեց:

— Առա՛ր դասդ,— ասաց Բաբիկը,— դե՛ հիմա հանգստացիր: Կգնա՞ս մեկ էլ գանգատվելու:

Զվիկը բռնեց Բաբիկի թևը և խրատեց.

— Դե բավական է, Բաբիկ, տիկինն անհանգիստ է:

— Սա իմ մորը գցի իմ հոր աչքո՞ւմ, անպատվի նրան իմ հոր ձեռքո՞վ...— վրդովված խոսեց Բաբիկը:

Զվիկը դուրս եկավ Բաբիկի մոտից և գնաց Փառանձեմի մոտ:

— Ի՞նչ կար,— հարցրեց Փառանձեմը:

Զվիկը պատմեց: Փառանձեմը անհանգստացավ:

— Մեր տունը դժոխք է դառել: Հայ չենք, պարսիկ չենք, բայց իրար դեմ կռվի ենք դուրս եկել:

Զվիկը նկատեց.

— Բայց հոր կտորն է, հա՛...

— Կատաղի է: Ի՞նչ պիտի լինի դրա վիճակը Պարսկաստանում:

Վասակը, որ դասատուի գանգատից զայրացած վազել էր Փառանձեմի մոտ՝ վերադարձավ իր օթևանը: Նա դեռ հեռում էր բարկությունից: Նրան այդ վիճակում տեսնելով՝ Վարազդուխտը շխոսեց: Նրանք երկար լռեցին: Վարազդուխտին ծանոթ էին Վասակի վայրենի բռնկումները, այնպես որ՝ իբրև սովորական բան, նա սպասեց, որ անցնի ցասումը: Հետո իբրև շարունակություն իրենց խոսակցության՝ նա ասաց.

— Դենշապուհը մի դեպքում կհաղթի մեզ:

Վասակը, որ դեռ զայրույթի ազդեցության տակ էր՝ խոժոռ նայեց նրան:

— Մի՛ դեպքում ասում եմ, եթե Վարազվաղանը քեզ հաղթի այնտեղ: Ի՞նչ լուր նրանից:

— Դավում է:

— Ավելի շատ է տալիս...

— Այո...

— Յյդ դեպքում դա վերջ չունի: Միհրնեբսեհը կսկսի, հեռի քեզանից, շան ոսկորի խաղը:

— Սկսել է...

Վարազդուխտը մտածեց և հանգեց հետևյալ եզրակացության.

— Ասել է՝ հարկավոր է, որ ես կրկին դնամ Պարսկաստան: Պետք է Վարազվաղանին զցել:

— Գնա՛:

— Այս անգամ էլ գուցե պատահի գլուխս մահու վտանգի տամ, բայց կգնամ:

— Գնա՛:

— Այո. հակառակի բան չի՞, այն անգամ ուղիղ մահից պըրծա, բայց ասածս արի, ամրացրի մարզպանությունդ: Դե՛, որ ես անձս վտանգեցի, դա ձեռք բերի՞ հիմա էլ կվտանգեմ, որ ավելի բարձրանաս:

Եվ Վարազդուխտը հիացմունքով սկսեց դիտել Վասակին ոտից գլուխ: Կարծես առաջին անգամն էր տեսնում նրան: Նա կարծես նրա հագուստն ու հասակն էր քննում: Հետո նա ասաց.

— Նայում եմ հասակիդ, զգեստիդ և քեզ տեսնում եմ ուրիշ զգեստով ու դիրքով:

— Ի՞նչ դիրքով,— դեռ բարկացած և խոժոռ հարցրեց Վասակը և կանգ առավ նրա առաջ:

— Ավելի բարձր իշխանության գլուխ կանգնած, ավելի շքե՛ղ, զարդարված: Կլինի՞, տեր իմ մարզպան, գլխի՞ս տեր...

Եվ գրկեց նրա ձեռքը, ամուր սեղմեց իր դեմքին:

Վասակը շարժելեց այդ շարժումը, բայց և ջերմություն ցույց չտվեց, հեռացավ և շարունակեց անցուղարձը: Վարազդուխտը այդ զգաց, բայց վերագրեց նրա զայրույթին: Միաժամանակ և խոցվեց նրա կանացի ինքնաափրությունը:

— Վարազվաղանն է արգելում քեզ բարձրանալ,— շարունակեց Վարազդուխտը՝ նոր մտքի գալով,— ինչպես որ դու էլ խանգարում ես նրան: Մեջտեղն օգտվում է Միհրնեբսեհը, չի տալիս ոչ մեկիդ բարձր իշխանություն: Եվ պարսիկները շեն տա այդ՝ քանի հնարքը նրանց ձեռին է: Հնարքը պետք է կամ Վարազվաղանը ձեռք բերի, կամ դու: Դու պետք է այնպես բերես բանի ոլորքը, որ Միհրնեբսեհը պարզ տեսնի, որ միայն քեզանից է կախված գործը: Մրցումից պետք է դուրս գաս:

Վասակին շատ դուր եկան խելացի և խորամանկ կնոջ դատողությունները: Նա կանգնեց, ժպտաց և շոյեց նրա այտը:

Վարազդուխտը խանդաղատանքով նայեց նրան և աչքերը գինովցան բուռն սիրո հորդումից: Նա այնպես էր զգում Վասակի մոտ, ինչպես լինում է հին սիրո տեղ հոգիներին՝ որ գերված են վերջնապես, որ էլ փրկություն չունեն, քանի որ այդ սերը դառնում է բնավորություն, կյանքի միակ հնարը, անփոխարինելին: Այդպիսի հոգիներն են ճաշակում այն երջանկությունը կամ դառնությունը, որ տալ գիտե միմիայն վաղեմությունը՝ ինչպես՝ գինու, ընկերի, կյանքի: Այդ գերվածությունը տանջում է մարդու, երբ նա սկսում է կորցնել սիրո առարկան կամ կասկածում է թե կկորցնի...

Վարազդուխտը այս արտակարգ ու սայթաքուն ուղին ընկավ Վասակի և իր քեռու մեջ ընկած կապերի հանգամանքով: Վարազվաղանը, որ տանջամահ էր արել Վասակի քրոջը, իր առաջվա կնոջը, լքել երկրորդ կնոջը և Վասակից արտաքսվելով գնացել էր Պարսկաստան հավատուրաց եղել, իր դեմ էր լարել քրոջ աղջկան, որ այնուհետև սկսել էր եռանդով պայքարել նրա դեմ հօգուտ Վասակի: Նա գնացել էր Պարսկաստան, ապրել նրա մոտ և նրա պարսիկ կնոջ միջոցով մտել արքունական կանանց շրջանը և նրանց ամուսինների ձեռքով հարթել ճանապարհը Վասակի մարզպանության: Վարազվաղանը գլխի էր ընկել, որ իրեն դավողներ կան, սկսել էր հետախուզել: Կասկածն ընկել էր իր քրոջ աղջկա վրա: Կալմեցել էր սպանել և հազիվ ետ էր կացել դրանից՝ անսալով իր կնոջ բացատրություններին: Անշուշտ Միհրնեբսեհը չէր առաջնորդվի որևէ այլ կարծիքով, քան այն հաշվով, որ Վասակը իբրև նախարար, այն էլ կարևոր նախարարական տոհմի, ինչպես Սյունիքն է, գերադասելի է, քան մի փախստական Վարազվաղան, բայց վերջինս այդ հասկանալով շատ պարսիկ մեծամեծների կաշառում էր, որ վար-

կարեկեն Վասակին և դուրս բերեն անազգիցիկ՝ հայ նախարարների մեջ: Նա Վասակի դեմ լարեց Դենշապուհին: Նա այդ գործով գնաց արքունի Դուռը, որ հաջողեցնի Վասակին տապալել և Վարազվադանին մարզպան նշանակել: Ահա այդտեղ մեծ դեր կատարեց Վարազդուխտը պարսիկ մեծամեծի շատ ազդեցիկ մի տիկնոջ միջոցով՝ խանգարելով հրաժարեցումը, ամենքին համոզելով, որ Վասակը մեծ կշիռ ունի հայ նախարարների մեջ:

Այլ կերպ եղավ, որ Վասակը կապվեց Վարազդուխտի հետ: Նա եկավ մի օր գանգատվեց Վարազվադանի գազանային արարքներից: Վասակի քրոջ տանջամահից հետո, երբ հիմա էլ երկրորդ կրնոջն էր տանջում. Վարազդուխտի գանգատները առիթ եղան, որ սա շուտ-շուտ այցելեր Վասակին:

Գլխահանող գեղեցկությունը, ճարպիկ, համարձակ ձևերը, թարմ հասակը գերեցին այն ժամանակ Վասակին, և նա սիրեց երիտասարդ Վարազդուխտին: Երբեմն կանչում էր իր մոտ և հարցուփորձ անում Վարազվադանի մասին: Հետզհետե այս հարցուփորձերին հետևեցին և այլ նյութերի մասին զրույցներ: Վասակն սկսեց խոր հայացքներ նետել Վարազդուխտի աչքերին: Սա զգաց այդ և սկզբում խուսափում էր: Հետո, ավելի ուշ զգաց, որ ինքն սկսում է սովորել հասակավոր Վասակին: Նա ոչ մի փառաբերական տենչ, ոչ մի սպասում չունի, քան Վասակի բարձրացումը: Վասակը արտաքսեց Վարազվադանին, և երբ սա գնաց Պարսկաստան, սկսեց դավեր նյութել իր դեմ՝ ահա այդ ժամանակ հանդես եկան Վարազդուխտի անզուսպ ու համարձակ վճիռները՝ գնալ Պարսկաստան վնասել իր քեռուն, օգնել Վասակին: Եվ հենց այդ գործում Վարազդուխտը ձեռք բերեց փորձ ու հմտություն, այդտեղ զարգացավ նրա համարձակությունն ու հանդուգն գործերի հակումը:

Նա չէր միտում ավելին ձեռք բերել Վասակից, քան այն զգացմունքը, որ տաժում էր վերջինս գեպի ինքը: Փառանձեմին նա խրդճում էր, բայց գիտեր նրա և Վասակի պատմությունը: Վասակը տան բռնակալն էր: Այստեղ նա արդեն չէր պահպանում ոչ մի պատշաճավորություն: Նա խստորեն սահմանել էր ամբոցի ներքին կյանքի կանոնները և պահանջում էր, որ դրանց ենթարկվեն ամենքը: Եվ քանի որ ամենքը ենթարկվում էին՝ արտաքուստ ամեն ինչ խաղաղ էր ամրոցում: Վասակը բացի բռնակալ լինելը՝ նաև հան-

դուզն էր և անամոթ: Նա բոլորովին չէր քաշվում ընդունել իր մոտ երբիտասարդ կնոջը, առանձնանալ նրա հետ իր օթեանում: Վարազդուխտը գիտեր նաև Վասակի և Փառանձեմի ամուսնության պատմությունը: Փառանձեմը պատրաստվելիս է եղել միանձնուհուհու կյանքին նվիրվել, բայց բռնակալ հոր հարկադրանքով ստիպվել է ամուսնանալ իրեն անհամակրելի Վասակի հետ: Սակայն բռնի ամուսնության մեջ նա այնուամենայնիվ կսպասեր, որ այդ ամուսնությունը իրեն կտար գոնե հասարակ անդորր և սովորական «երջանկություն»: Բայց դա չեղավ: Վասակը նրա հետ վաղուց սառն էր, ամրոցում ապրում էր նրանից կտրված: Փառանձեմը գիտեր, որ Վասակն ապրում է ուրիշ կյանքով, տերունական բարդ կյանքով: Դա հասկանալի էր, բայց երբ Վասակի կյանքի մեջ սկսեց նաև այլ, գաղտնի պատմություն, որ չէր կարողանում նա թափանցել՝ նա սկսեց հետամտել: Փառանձեմի սպասուհին՝ հավատարիմ ու փորձված Զվիկը միշտ տեղյակ էր պահում նրան այդ մասին:

Փառանձեմին մի փոքր շփոթեցնում էին Վարազդուխտի ջանքերը Վասակի գործերի մեջ: Իհարկե, Վասակը Փառանձեմին հաղորդակից չէր անում իր պետական գործերին, բայց Փառանձեմը գիտեր, որ Վարազդուխտը նրա գործերի համար գնաց Պարսկաստան, որ նա դավում է Վարազվաղանին, որ նա շարունակում է Վասակի հետ գաղտնի խորհուրդներ անել պետական գործերի մասին: Բայց մյուս կողմից նա իբրեւ կին՝ բնագրով զգում էր նրանց հոգեկան կապը: Վիշտը, վիրավորանքը, Վասակի սանձարձակ վարքագիծը հին էր և շարունակվում էր անփոփոխ ու պիտի շարունակվեր: Դա գիտեր Փառանձեմը, գիտեր Վարազդուխտը:

Վասակը ջերմություն զգաց Վարազդուխտի հայացքից: Նրա տրամադրությունը բացվեց:

— Գիտե՞ս ինչ, Դո՛ւխտ,— ասաց նա նստելով իր գահույքին,— եթե մեր գործը այս անգամ էլ հաջողվի, մյուս բոլոր անգամները կհաջողվի:

— Ինչպե՞ս կհաջողվի,— մոտ գնաց Վարազդուխտը և նստեց նրա կողքին:

— Մեծամեծների գործի դժվարությունները այդպես են: Կեսը իրենք են մղում առաջ՝ մյուս կեսը ուրիշներն են գլորում:

Վարազդուխտը ծիծաղեց.

— Հիմա հասնո՞ւմ ենք մյուս կեսին:

— Ոչ դեռ: Ճանապարհ շատ կա:

— Իսկ որտե՞ղ է այդ կեսը, — հարցրեց շարաճճի ձայնով Վարազդուխտը:

— Այդ. չգիտեմ, — լրջացավ Վասակը, — դա գիտե ճակատագիրը:

Լոեց և սկսեց խոժոռ նայել պատուհանից դուրս:

Վարազդուխտը վեր թռավ տեղից և գնաց դեպի պատուհանը: Նա աշխուժացավ, ցնցվեց և հուզված ձայնով ասաց.

— Մինչև վերջը պիտի գա՛մ. պիտի տեսնե՛մ այդ վերջը... Բայց միայն մի պայմանով, որ ես աշխատեմ քեզ հասցնել մինչև այնտեղ:

Վասակը ժպտաց, մատով կամացուկ խփեց նրա քթի ծայրին և հարցրեց.

— Ի՞նչ կանես, որ այնտեղ լինես:

— Ի՞նչ կանեմ... քեղ հետ կլինեմ:

— Իսկ եթե շա՛տ հեռու գնամ...

— Այնտեղ է՛լ կգա՛մ: Կգա՛մ, կգա՛մ, չե՛մ մնա այստեղ: Ես այստեղ ոչ ո՞ք չունեմ, ոչի՛նչ չունեմ: Միայն մի դժբախտ մայր:

Վասակը հառաչեց և մտախոհ նայեց հեռուն.

— Է՛հ... դժվար է սրանից հետո, վախենում եմ մնաս կիսաճանապարհին:

Վարազդուխտը ընդոստ գրկեց նրան և փարվելով վզին՝ ասաց.

— Չե՛մ մնա, չե՛մ մնա, կգամ. այստեղ սարսափելի է: Ես կտրված եմ բարեկամներից, ազգականներից, ընկերուհիներից... Ինձ ատում են ամենքը, ամենից առաջ տիկինդ, և ամբողջ ամբողջը: Ոչ, ոչ, ես չեմ մնա այստեղ: Դրա մասին մի՛ խոսի...

Նրանք լռեցին:

— Դու գիտե՞ս, որ վաղը գնում եմ Արտաշատ:

Վարազդուխտը ցնցվեց.

— Գնո՞ւմ ես...

— Այո, այնտեղ հիմա ահագին գործեր են սկսվում: Լավ հոտ չի գալիս այնտեղից:

— Ի՞նչ կարող է այնտեղ հիմա պատահած լինել:

— Նոր խստություն, որից մեծ գործեր պիտի բացվեն: Բավական չէ՝ Դենշապուհը գրգռում է մեր հոգևորներին, Որմիզդ մոգ-

պետը եկել նստել՝ որսի է սպասում, Հազկերտն ու Միհրնեբսեհը ինչ-որ մի դավ են նյութել: Կրոնափոխության պահանջ են դնում: Հրովարտակ է եկել Միհրնեբսեհից:

— Գն՞ում ես... — լավ շլսելով Վասակին՝ կրկնեց Վարազդուխտը:

— Դու գնա՛տուն և սպասիր, մինչև քեզ մի հավատարիմ մարդու հետ ուղարկեմ Պարսկաստան: Դենշապուհը փորում է տակս: Գնա փորձիր բախտդ այս անգամ էլ:

Վարազդուխտն ուրախացավ: Ուրեմն ինքն հարկավոր է Վասակին մի շատ կարևոր գործի համար:

Նա գրկեց Վասակին և համբուրեց: Որքան որ իր գործերով տարված, նյարդայնացած էր Վասակը, որքան էլ մտահոգ վաղվա համար, սիրտը լցված ժանգով, ատելությամբ դեպի շատ շատերը և մասնավորապես դեպի հայ նախարարներն ու պարսիկ պաշտոնյաները՝ այնուամենայնիվ Վասակը այդ համբույրից մեղմեց, մեղկացավ և ինքը ևս գրկեց ջե՛րմ գեղեցկուհուն, որը նվիրել էր նրան իր սիրտը, իր խելքն ու խորամանկությունը, անգամ իր կյանքը:

Վասակի ափռելից երևացող փախստականները վերջապե՛ս կորցրին իրենց հետքը և մտան անտառապատ լեռների բավիղը: Նրանք ութ մարդ էին, որոնցից մեկը միայն բավական հասակավոր էր, թեև ամրակազմ, մնացածները երիտասարդ էին՝ կորովի, եռանդուն: Խմբից ոչ մեկը չէր նեղվում լեռներում մագլցելուց և փախստականի վիճակից: Երիտասարդները ուրախացան, որ հետքը կորցրին:

— էլ աշխարհք էլ որ ման գան՝ մեզ չեն գտնի, — ծիծաղեց նրանցից մեկը ու կանգնեց, ճակատի քրտինքը ձեռքի ափով սրբեց, թափ տվեց խոտերի մեջ:

— Սատանան էլ չի գտնի, — ավելացրեց մի փոքր հետո, իրենց հաջող սպրդումից ոգևորված, — լավ ազատվեցինք:

— Շե՛նը մնաց կրակի մեջ. մեր ազատվելն ի՞նչ, — մղկտաց փախստականներից մեկը դառնագին:

Ու մտահոգ նայեց նժրքև, ձորը:

Բակուր գյուղապետը տասը հեծյալ հետևը գցած ընկել էր Սյունիքի շենքերն ու լեռները՝ Առաքելին ու նրա խումբը բռնելու Կորցնելով սրանց հետքը՝ նա սկսեց հարցուփորձով, շենքերը հանկարծակի ընկնելով գիշեր ժամանակ՝ հետախուզել փախստականներին։ Բայց որքան շատ էր որոնում նրանց, խոսում Առաքելի մասին, այնքան էլ շատ էր տարածում կատարված դեպքի լուրը և այնքան ավելի ալեկոծում շենքերը։ Դեպքը՝ հարկահանութունը, միայն Առաքելին շենքերը չէր։ Դա մի ուղտ էր, որ պիտի չոքեր բոլոր շենքերի դռանը։ Ծվ ողջ Սյունյաց աշխարհը՝ իրար անցավ։ Սկսեցին դաժանանալ հարստահարութունը, ծեծը, սպանութունները։

Գիշերային խավարը սեպ-սևացել էր նախնադարյան անտառի մեջ, ուր Բակուր գյուղապետը իր հեծյալների հետ բարձրանում էր լեռնային կաժանով։ Միայն նժույգներն էին կարողանում ճամփա որսալ ականակիր խավարում, զգալով անդնդային դատարկութունը ժայռեղեն ոտնատեղերի արանքում։ Հեծյալներն իրար չէին տեսնում։ Նրանք լսում էին միմյանց ձայներն ու նժույգների սրմբակների դոփոցը։ Տեղ-տեղ զրնգում էր անդնդի դատարկութունը, տեղ-տեղ բթանում էր անդրադարձումը։

Վերջապես հասան բարձր մի լեռնահովտի, և անտառը կտրվեց։ Բակուրը տեղեկացել էր, իր ազգական մի շինականից, որ Առաքելը այս կողմերն է երևացել, և նա հույս ուներ այս հովտի գոմերում պատահել նրան։ Լեռնցի մարդու հոտառութունը այստեղ էր բերում Բակուրին։

Նժույգներն զգալով հարթ արահետ և ապահովություն, սկսեցին թեթևակի վարգել։

— Կրա՛կ,— հանկարծ ասաց Բակուրի բարեկամը, մոտենալով նրան։

— Հա՛...։

Բակուրը կանգնեց։ Իրոք փոքրիկ կայծի պես մի լույս շողացաւ կորավ։ Առաջ գնացին, բայց այլևս ոչ մի լույս չերևաց և ոչ մի անգամ։ Բայց լույսի ուղղութիւնը պահելով՝ Բակուրը զգուշ թշնջեց նժույգը։

— Գոմ է, մեջն էլ իրենք են,— հաստատուն եղանակով ասաց Բակուրի բարեկամը։ Հետո դարձավ Բակուրին։

— 'Դուք կանգ առե՞ք՝ ես գնամ տեսնեմ:

— Գնա:

Բակուրի բարեկամը զգուշ մեկնեց դեպի մութ մի կետ, անորոշ սեփնք: Նժույգի տրոփը հեռացավ: Բակուրը նայեց աչ ու ձախ և որոշեց պահանջի դեպքում ծովել աչ, անտառը: Նժույգները փրնչում էին, երբեմն երկար շունչ քաշում, փոխում հենած ոտքը և երբեմն ականջները ցցում, անշուշտ ձայներ էին լսում: Օդը նրանց համար լի էր ձայներով... Երկար սպասեցին, մինչև որ մութի միջից ներս լողաց Բակուրի բարեկամը և ասաց.

— Գոմումն են, ուրիշ մարդիկ էլ կան:

Բակուրը մտածեց, որ կամ պետք էր գնալ այնտեղ, կամ վերադառնալ ավելի մեծ թվով զինված մարդով գալու համար: Հեռանալուց օգուտ չկար, վճռեց գնալ:

Մոտենալով գոմին, զգացին ծխահոտ: Ուրեմն ներսը վառել էին, հանգստանում են: Վճռեց հանկարծ ներս խուժել: Երկու մարդ թողեց նժույգների մոտ ու ինքը ութ հոգով արագ մոտեցավ դռներ, բաց արեց ու ներս ընկավ: Ներսիները վեր թռան, ձեռները տարան գենքերին: Բայց տեղի ունեցավ անսպասելին — այն, որ ոչ մի կողմը չփորձեց հարձակվել: Կարկամեցին մնացին: Ներսը Առաքելն էր իրենց շինականներով և ապա մի ստվար խումբ այլ և այլ շենքերից: Բակուրը հասկացավ որ բոլորն էլ փախստականներ են: Նա մի հայացքով ընդգրկեց նրանց և սուրը դրեց պատյանը: Քմծիծաղ տվեց և ասաց.

— Է՛, հիմի ե՞ս ձեր օջախն ընկա, թե՞ դուք՝ իմ:

— Որը որ սիրտդ կուզի, Բակուր գյուղապետ, — պատասխանեց հառաչելով մի շինական զարմանալի զզգված՝ թե զգեստը, թե մազերը, թե բեղ-մորուքը: Նա մնացել էր նստած տեղում և դեմքի ու աչքերի խորաթախիժ հանգստությամբ նայեց Բակուրին, սրահեծյալներին և ապա ձեռով հրավիրեց առաջ գալ նստել: Եվ այս ասաց այնպես հասարակ ու մտերմորեն, կարծես բարեկամ մարդիկ հյուր էին եկել իրենց:

Բակուրը մոտ նստեց կրակին. իր մարդիկ նստեցին դռան կողմը և սառը հայացքներն ուղղեցին հավաքվածներին: Նրանք հանգիստ էին, որովհետև նրանց սպառնացող ոչինչ չկար այլևս ավելի, քան այն դառնադաժան դրությունը, որի մեջ էին նրանք: Սա էր սլառճառը այն անվրդով խոսակցության ու խաղաղ վարմունքի:

որով իրար հանդիպեցին շինականներն ու մի գյուղապետ։ Բակուրը լավ ըմբռնեց նրանց հուսահատության ուժը, որին ոչ մի ուժով չես դիմադրի. ուստի և լեռնականի, կռիվների գինը իմացողի իմաստությամբ համակերպվեց եղած դրությանը։

Դառնացած շինականը մշուշոտ հայացքը գամելով Բակուրի աչքերի մեջ՝ գլուխը թափ տվեց.

— Քեզ էլ գցել են սարուձոր... Կասես մենք հերիք չէինք։ Ողջ շեները պիտի դատարկի հարկահանը։

Բակուրը սուր նայեց նրան.

— Հա՛, ձերը շա՛տ տարան։

— Ահա ի՞նչ թողին... Չեմ իմանում ինչի՛ էսպես վերջերս անկշտում գայլերի պես ընկան շեները։

Բակուրը մտածմունքի մեջ ընկավ։

Լուսթյան մեջ նրան էին զննում հավաքված շինականները, որոնք իրենց հոգսով տարված՝ չէին էլ մտահոգվում, ոչ իրենց մոտ է եկել իշխանության ներկայացուցիչը տասը վինված մարդկանցով, որոնց պարտականությունն էր կալանքի տակ առնել իրենց և քարշ տալ կառավարության դուռը։ Նրանց հայացքում կատալյալ արհամարհանք կար դեպի այդ հանգամանքը։ Բակուրը գլուխն օրորեց ու քմծիծաղ տվեց.

— Հը՛մ... Գյուղապետի գործը հերիք չէր՝ դատավորի գործն էլ շենքիս կապեցին։ Հարկ վերցնելն ի՞նչ իմ գործն էր. մտա մեջ, թե մարդպանի բաժին հարկն էլ չտանեն։ Օրենք չի մնացել. հասնող հասնողի է, տանող տանողի։

Նրան ոչ ոք չպատասխանեց։

— Օրենք-արդարություն չի մնացել,— շեշտեց Բակուրը խորհելով, աչքերը կրակին,— օրենք-արդարություն։

— Իսկ եղած օրենք-արդարությունն ինչ էր,— խեթեց զրգվանքով ու արհամարհանքով զզգզված շինականը,— էլի գերի չէի՞ք պարսիկին ու իշխանին։ Հիմի զոռել է պարսիկը, ի՞նչ է միտքը, չեմ հասկանում։ Երևի փշացնելը։

— Թե էսպես կգնան գործերը՝ ասա փշացանք գնացինք,— ախուր վրա բերեց մի ուրիշ փախստական, որի ճակատը մի կեղտոտ լաթով փաթաթված էր։

— Էսպես՝ շինականը կքանդվի,— կցեց նրա կողքին պառկած և աչ ձեռքի ափին այտը դրած մեկը այնպիսի համոզմամբ, որ առարկելը զուր կլինելը։

Նկատելի էր, որ Առաքելը չէր ուզում խոսել. դեռ Բակուրի կողքին էլ անզգույշ նստել կրակին էր նայում ու մտածում, կարծես իրեն չէ, որ եկել են բռնելու: Ծվ առհասարակ ոչ ոք փախստականներից մազաչափ իսկ չէր հոգում այդ մասին: Կարծես նստած էին մեռելատանը, ուր աղետը վրա է հասել պրծել ու էլ վախենալու, հոգալու բան չի մնացել:

— Շե՛նը ինչ եղավ, շե՛նը,— հանկարծ լուռթյան մեջ լսվեց շինականներից մեկի՝ Սիմոնի հարցը Բակուրին:

— Ի՛նչ պիտի լինի,— աշխուժացավ Բակուրը,— Առաքելի տունը վառեցին, կնկան սպանեցին: Իրենց սատկածները դրին սայլերին, շենի, վանքի ողջ պաշարը շենի եղներով, շինականի շալակներով՝ տարան Արաքսն անցկացրին: Մարդպանից էլ զորք եկավ, որ պարսիկներին պահպանի:

Առաքելը դաժանացել էր իր լուռթյան մեջ: Զարթվեց, շնայեց վեր՝ լսելով անգամ կնոջ սպանվելու, տան վառվելու, շենի կողոպտվելու մասին, որով իր և այս ողջ փախստականների հալածական վիճակը անողորմ երկությամբ կանգնեց նրա առաջ:

— Զորք բերեց պարսիկներին պաշտպանե՛ն,— լսվեց փախստականների միջից մի վրդովված ձայն,— իր երկիրն են քանդում՝ չի՛ դիմադրում:

— Պարսիկը հավատարմություն է փորձում, սա էլ հավատարմություն է ցույց տալիս: Մեր գլխի վրա՝ են փորձում հավատարմությունը:

— Մարդը իշխանություն է պահում,— ասաց Սիմոնը:— էդ էլ բեզ մեր մարդպանը:

— Մեզ գցում է գայլի ռեսը, թե ինչ է հավատարմություն է ցույց տալիս:

Բակուրը խոժոռվեց: Սա արդեն շատ էր հանդուգն. պետք էր դիրք պահել և սանձերը քաշել:

— Մարդպանի իշխանությունն ճանաչեք, մարդպանի պատի՛վ պահեք, մարդպանը ձերն է:

Բոլորը ակամա լռեցին մի պահ: Բայց հասակավոր շինականը հանգիստ ասաց.

— Մարդպա՛նը չի մերը, մեր ցա՛վն է մերը. նրանից ենք խոսում: Թե չէ՝ մարդպանը մարդպան է:

Լռեցին լարված ու մռայլ:

— է՛,— սթափվեց Բակուրը,— ժամ է։— Կանգնեց։ Զինվորները ևս վեր կացան։ Բակուրը տատամսեց՝ մի փոքր և դարձավ Առաքելին։— Առաքել՛։

— Ի՞նձ ես սպասում։ Ես չեմ գալիս,— շնչաց Առաքելը հասարակ ու թթու, հանգիստ նայելով կրակին։

— Մարդպանի հրամանն է։

— Գնա՛, ես չեմ գալիս,— կրկնեց նույն եղանակով Առաքելը և շարունակեց հանգիստ նայել կրակին։

— Բա ո՞նց անեմ ես,— ներքուստ շարացած, բայց շվարած դարձավ Բակուրը հավաքվածներին։

— Դե նա կախաղանի սովոր չի, Բակուր գյուղապետ,— նկատեց մի շիկազուխ երիտասարդ,— շունչը կապվում է։

Բոլորը ծիծաղեցին։

— Ո՞նց թե,— դարձավ նրանց Բակուրը,— ե՛ս պիտի կախվեմ նրա տեղը։

— Ընկերություն արեք, հարմարվե՛ք, վնաս չունի, շենի պահպան ես,— նորից խոսեց շիկազուխը։

— Գնա՛, գնա՛, չեն կախի,— ճրթաց ցավագին ձայնով գրգռված շինականը,— էնքան մարդու ձեռ ու ոտ կապեցին, որ թուկ չի մնացել կախելու։

Բակուրը լուրջ մտահոգվեց, մի փոքր էլ սպասեց, թե մի բան դուրս գա։ Բայց տեսնելով Առաքելի անշարժ ու անտարբեր պառկվածքը կրակի մոտ՝ հույսը կտրեց, հասկացավ որ պահանջելու փորձը անհեղ այրունահեղություն էր... Ու թափ տվեց գլուխը։

— Գնա՛նք,— ասաց յուրայիններին ու դուրս ելավ մրթմըրթալով,— դե ձեր մեղքը ձեր վիզը։

Զինվորները խեթ նայեցին գոմում կողքներին ընկած, նստած, կանգնած քաջառողջ երիտասարդներին, կաղնու նման պինդ հասակավորներին ու շների պես մոմոռոցով հետևեցին Բակուրին։

— Ատամը չբռնե՞ց...— թափ տվեց գլուխը հասակավոր շինականը։

— Գնաց զինվոր հավաքելու, շունը...

— Կհավաքի,— խոժոռվեց գգգգված շինականը,— շուն չա՛տ։

— Տեղներս ասել է՝ ցրտեց,— նկատեց հասակավոր շինականը,— գնանք ուրիշ տեղ տաքացնենք։— Հը՛, Առաքել՛։

— Հա՛,— մտքերից արթնացավ Առաքելը:

— Ի՞նչ ենք անում, ախր, ո՞ւր ենք գնում, իսկի մտածո՞ւմ եք
սրա վրա:

Առաքելը մռայլ հայացքը պտտեցրեց գետնին ու հանգիստ
ձայնով խոսեց.

— Ես մի բան գիտեմ, որ մարզպանը մեզ բաց չի թողնելու,
քանի որ նրան էլ պարսիկները չեն բաց թողնելու: Պարսիկ հարկա-
հանների արյուն ենք թափել:

— Բա սարեսար, ձորեձոր ընկնելով գլո՞ւխ պիտի պահենք,—
առարկեց Սիմոնը:

Առաքելը կիսահեգնոտ նայեց նրան ու գլուխն օրորեց:

— Դու մեր գլխի հոգն ես քաշում: Դու շենե՞րն ասա:

— Շեների բանը պրծած է:

— Դե որ շեների բանը պրծած է՝ մերը հաշիվ չի:

Ասաց ու մի փոքր մտածեց, ապա.

— Շենը Պարսկաստան չեն քշի: Հլա էդտեղ չեն հասել Մեր
ընտանիքին կողմեն, եթե սրանք չեն առել գլուխները մի բարեկա-
մի, հարազատի տուն կորել: Բայց շների պես կընկնեն մեր հե-
տևը:— Նայեց երիտասարդներին:

Հետո վճռական դարձավ նրանց.

— Ո՞վ է ուզում դառնալ տուն:

— Ո՞նց կդառնանք,— հարցրեց մեկը,— մեզ կվառեն:

— Դե որ կվառեն՝ իմացեք: Էս մեր մարզպանի երկրում ճըշ-
մարտով չկա: Գնանք տեսնենք՝ որտեղ կա: Էս ցավը տնովի
չի, աշխարհովի է:

— Ոչ մի տեղ էլ չկա,— ասաց Սիմոնը տխուր:

Առաքելը հանգիստ ու հասարակ եղանակով դարձավ երիտա-
սարդներին:

— Գալի՞ս եք:

— Բա էլ ճարնե՞րս ինչ,— խոսեցին երիտասարդները տխուր,
բայց վճռական:

Մի քիչ մնացին լուռ և ապա կամաց-կամաց վեր կացան:

Առաքելը դուրս գնալով՝ առաջ ընկավ: Սիմոնը տխուր նայեց
նրան ու հետևեց, ձեռքով հրավիրելով երիտասարդներին: Սրանք
գնացին և ճանապարհին մեկ մտածում էին, որ կարևոր է նախ՝ հե-
տապնդումից ազատվել, քանի որ տունուտեղը հանձնվեց մանրա-

սլանի ու պարսիկ իշխանավորների քինախնդրության, միաժամանակ էլ դիտեցին, որ էլ չեն կարողանա վերադառնալ տուն:

Ու գնացին Առաքելի հետևից: Նրա մեջ հույս կար: Թե ի՞նչ էր հույսը — ոչ նրանք գիտեին, ոչ Սիմոնը, ոչ էլ թերևս ինքը՝ Առաքելը, որ քայլում էր հաստատ ու մտախոհ: Շինականի առողջ կազմվածքը, մկանային ուժը, որ թվում էր անհատնում՝ նրան ոգի էր ներշնչում: Նրան ուժ էր տալիս արդյոք կենսափո՞րձը: Ի՞նչ ուժ պիտի լիներ այդ դառնադաժան կյանքի փորձը: Նա չէր ապրեւ, այլ կռվել. կռվել մի կտոր հացի համար, մի կտոր հողի վրա: Ի՞նչ հույս ու ուժ կարող էր լինել այդ դժնդակ կռվի միջից դուրս բերած կյանքի ու փորձի մեջ, ի՞նչ մի լավ բան էր տեսել: Դա չէր հիշում Առաքելը: Բայց այնուամենայնիվ հույսը կար, չէր լքում: Եվ հույսը կար, և կյանքի սերը կար, և կռվելու ձգտումը կար: Նա չէր կորցնում արիությունը, որ միշտ նրան օգնության էր հասել դառնադաժան աշխատանքների ժամանակ, սովի մեջ, արհավիրքների օրերին:

Գնում էր Առաքելը, չէր մտածում այս բաների մասին, բայց զգում էր անգիտակ:

Ուշ երեկոյան Բաբիկն ու Ներսիկը գնացին Փառանձեմի մոտ: Բաբիկը լուռ ու մռայլ գնաց փաթաթվեց մոր վզին և մի տեսակ զուսպ զգացմունքով սեղմեց մնաց այդ դիրքում, ամեն բան դրանով արտահայտելով:

Ներսիկը կանգնեց հեռու և հանկարծ փղձկաց նայելով Բաբիկին և հիշելով նրա կերած ծեծը, որ կարծես նոր ազդեց, նոր խղճահարեց նրան: Փառանձեմը, որ անկարող եղավ պահել արցունքը՝ ամուր սեղմեց կրծքին Բաբիկին: Շատ վիրավորանք, նվաստացման դառնություն, ոտնահարված ինքնասիրություն ու վիշտ կար նրա մեջ, որ այս առիթով պոռթկաց, և նա կարիք էր զգում ազատվելու հոգեկան ծանր բեռից: Նրա մայրական սիրտը մղկտաց՝ նայելով Բաբիկի կապտած երեսին, որ ենթարկվել էր բռնակալ հոր անգութ հարվածներին:

Չվիկը մոտեցավ, գրկեց Ներսիկին, տարավ պատուհանը և ցածրաձայն հորդորեց նրան:

— Մի՛ լա, մատա՛ղս, դու որ պարսիկ չդառնաս՝ ո՞վ կարող է քեզ պարսիկ դարձնել:

Բաբիկը ընդոստ շարժումով պոկվեց մոր գրկից և բռունցքը սեղմած կանգնեց օթևանի մեջտեղը և ցավից ու զայրույթից խեղդված ձայնով հեծծեց.

— Ինձ նրա ծեծը չի, որ վիրավորում է, ինձ վիրավորում է այդ ստրկահոգի, պարսիկի գարշապարը լիզող սողուն հայր, որ պարսիկ դառնալու արժանի էլ չէ: Եվ նրա՞ն է գլխիս ռսուցիչ դարձնում իմ հայրը: Ապա ինչպե՞ս չսատկեցնեի այդ գարշելիին: Իմ ազգի ինքնասիրությունը վիրավորի՞...

Փառանձեմը սրբեց աչքերը.

— Է՛, լա՛վ է, զավա՛կս, որ դու ինձանից էլ լավ հասկացել ես այդ բաները:

Ներսիկը փաթաթվեց մորը:

— Մայրի՛կ, կարդա՛ այն պատմությունը, որ խոստացել ես:

— Կկարդա՞մ, մատա՛ղ, հանգստացի՛ր միայն և շատ էլ մի հակաճառեք նախարարին. նա որ զայրացավ՝ կսպանի ձեզ:

— Սպանի՛ թող, — գոչեց Բաբիկը, — նա որ ինձ այն ստրուկ շան առաջ ծեծեց՝ սպանել չէր ի՞նչ էր:

— Ոչ, ոչ. չես սպանվի, — հորդորեց Փառանձեմը, — կսպանվես այն ժամանակ, երբ մարդկային արժանապատվությունը կմեռցնես հոգուդ մեջ: Եկ նստի՛ր: Դու էլ, Ներսիկ: Ես ձեզ կկարդամ մի պատմություն:

— Հա՛, հա՛, — ուրախացավ Ներսիկը և եկավ նստեց մոր կողքը գորգին: — Կարդա՛:

— Կարդա՞մ, մատա՛ղ... Բաբիկ, ապա մի ցած բեր դարակից այն նոր մատյանը:

Բաբիկը բերեց մի թարմ մատյան, նայելով սկիզբը, վերջը.

— Սա կիսատ է, մայրիկ, — ասաց նա, — կե՞սն ուր է:

— Կեսը չի գրած դեռ: Սա գրում է Մովսես Խորենացին, — դեռ չի վերջացրել:

Վարդանին շհաջողվեց հետևյալ օրն ևեթ ճանապարհ ընկնել դեպի Արտաշատ: Պատճառն իր մոր հիվանդությունն էր: Հոգեկան ցնցումն այնպես էր ազդել զառամյալ կնոջը, որ նա պառկեց և

սկսեց զառանցել: Վարդան Սամիկոնյանը շատ էր սիրում մօրը և պատկառում նրանից: Նա չէր կամենա առանց իր մօր տեսության ճանապարհ ընկնել: Բազում անգամ հեռավոր արշավանքների գնալիս, Ճորա Պահակ և Նիշապուր՝ քուշանների դեմ, նա վերջին անգամ համբուրում էր մոր ձեռքը, առնում նրա օրհնությունը և ապա միայն մեկնում:

Վարդանը ելումուտ էր անում մոր օթեանը և մտահոգ հետևում տաներեցի և ծերունի բժշկի բուժումներին:

Մոկաց նախարարն առաձնացավ մի փոքրիկ սենյակում, որ բուրգի մեջ էր և վերցնելով հետը մի ձեռագիր մատյան՝ ընկղմեց ընթերցանության մեջ: Երբեմն նա հայացքն ուղղում էր դեպի հեռավոր արտոները, որ ձյունից ազատված՝ զարթնել սպասում էին ծաղկման: Բուրգի տակ մի փոքրիկ քարածայռ բլուր կար, որ տաքանում էր արևի ճառագայթներից: Բաց պատուհանից ներս էր բուրում ջերմացած հողի ու քարի անուշ հոտը: Արտակը մի պահ տարվեց մատյանի ընթերցանությամբ: Դա մի փիլիսոփայական գիրք էր օդի, ջրի, կրակի և հողի մասին: Թե որքան ժամանակ անցավ՝ նա չզգաց, բայց նկատեց, որ ահագին էջեր կարդացել է առանց ուշադրության և հասկանալու: Նա նոր զգաց, որ բավական ժամանակ նրա ականջին հնչում են կանացի ձայներ: Թե՞ այդպես թվացել էր նրան... Երևի... Արտակը ականջ դրեց, բայց այլևս ձայները չսովեցին: Նա կրկին անցավ ընթերցանության: Սակայն պատուհանից ներս բուրող գարունը մեղկացնում էր նրա սիրտը: Մտքերն սկսեցին ցրվել, աչքերն ուղղվեցին դեպի հովիտներն ու լեռները, և մի անորոշ զգացում, թերևս անձկություն, քաղցր ճմլոց թրթռաց նրա կրծքի տակ, շատ խոր: Այդ միջոցին նա գլուխը բարձրացրեց և նայեց պարսպի տակի քարաբլուրին: Այնտեղ էին եկել երկու կին: Նրանցից մեկը նստած էր, իսկ մյուսը կանգնած և երկուսը նայում էին դեպի հովիտները, այնպես որ չէր կարելի տեսնել նրանց դեմքը: Նրանք շքեղ հագնված էին և երևում էր՝ ամրոցի իշխանական ընտանիքից էին: Արտակը մոտ գնաց պատուհանին՝ սպասելով նրանց շարժումներին, որ նկատի դեմքերը: Բայց նրանք երկար ժամանակ չէին դառնում Արտակի կողմը: Ծվ հենց այդ է՝ Արտակը ետ էր դառնում դեպի իր գահույթը՝ կանգնածը ետ շրջվեց դեպի պատուհանը: Հանկարծակի փայլատակող մի վսեմ գեղեցկություն մի ականթարթում կաշկանդեց Արտակին: Դա մի դեռատի

օրիորդ էր, որի սեւագալար մազերի շրջանակում, ինչպես օձերի փունջի մեջ լուսնկայի շարմաղ դեմքից հպարտ ու մի փոքր հրամայող հայացքով ցայտեցին մրահոն աչքերը: Նա հայացքը գամեց Արտակի աչքերին և մնաց: Նրանք իրար նայեցին այնպես՝ կարծես մենամարտի ելան իրար հետ: Օրիորդի հետի կինը դարձավ նրան և նկատելով նրա նայելը դեպի պատուհանը՝ շրջվեց այն կողմը: Դա մի հասակավոր կին էր՝ նիհար ու շատ տանջված դեմքով և նման էր Վարդան Մամիկոնյանին:

— Ողջո՞ւյն, Արտա՛կ իշխան,— ասաց նա մտերիմ ժպտալով և վեր կացավ տեղից,— հազիվ երեւացիր:

— Բարեողջո՞ւյն իշխանուհուն,— պատասխանեց Արտակը՝ ճանաչելով կնոջը:

Դա Վարդանի դուստր Շուշանիկ տիկինն էր, վրաց Վազգեն իշխանի կինը, որ հյուր էր եկել հորենական տուն:

— Ճանապարհորդ ես, Արտա՛կ իշխան,— խոսեց Շուշանիկ տիկինը ցավակցական ձայնով՝ ակնարկելով դեպքը:

— Այո, Շուշանիկ տիկին, եկանք խրախճանքի՝ գնում ենք արհավիրքի:

Արտակը նկատեց, որ օրիորդը խոր հայացքով շարունակում է նայել իրեն:

— Ճակատագիր է,— հռաչեց Շուշանիկ տիկինը,— արհավիրքով աշխարհ եկանք, արհավիրքով էլ պիտի գնանք:

— Կդիմագրավենք, Շուշանի՛կ տիկին,— աշխուժացավ Արտակը,— առաջինը չէ, վերջինը չէ:

Արտակը նայեց օրիորդին, և այնպիսի մի ուժ գինու պես լցվեց նրա երակներում, որ կարծես հաճույք զգաց, որ և՛ արհավիրք կա, և՛ ինքը պիտի դիմագրավի նրան: Նրա սիրտը լցվեց այն ուրախությունը, երբ մարդ զգում է, թե աշխարհում կա գեղեցիկ, քաղցր կյանք, երիտասարդություն, փառք, խիզախություն, հերոսություն: Նա նկատեց, որ օրիորդի ըստ երևույթին անբարյացակամ հայացքի մեջ մի ջերմ շող անցավ, երբ նա ասաց «կդիմագրավենք»:

Շուշանիկ տիկինը նկատեց Արտակի խանդավառությունը և հաճույք զգաց դրանից: Ուստի և զրույցը երկարելու համար պատմեց իր ճամփորդությունը Վրաստանից Տարոն, թե ինչպես ուշ աշնանը եկավ, և ձմռան սառնամանիքներն ու բուքերը պաշարեցին

իրեն, ու մնաց: Ասաց, որ անհանգիստ է տան կողմից Վրաստանում և ցանկանում է օր առաջ ճանապարհվել տուն:

— Ափսո՛ս, որ մենք արագ արշավով պիտի գնանք, տիկին,— ասաց Արտակը,— կարող էիր մեզ հետ գալ մինչև Արտաշատ:

— Ոչ, չեմ կարող,— հառաչեց Շուշանիկ տիկինը,— բայց ես քեզ նամակ կտամ, որ Արտաշատից հասցնես ամուսնուս:

— Ամենա՛յն սիրով, Շուշանի՛կ տիկին: Միայն շտապով գրիր: Մենք կարող ենք վաղը կամ մյուս օրը ճանապարհ ընկնել:

— Կպատրաստեմ նամակը, խնդրում եմ շնորհ բերել օթևանս այս երեկո. խոսելիք ունեմ:

— Հրամանդ ի կատար, Շուշանի՛կ տիկին:

Շուշանիկ տիկինը շարժեց գլուխը ի նշան շնորհակալության և հրաժեշտի, հետո դարձավ օրիորդին.

— Գնա՛նք, Անահի՛տ, տատիկի մոտ, տեսնենք ցավն անցա՛վ:

Օրիորդը, որ մինչև այդ հրաշալի պատկերի պես անշարժ կանգնած էր Արտակի առջև, շարժվեց և ուրիշ կերպարանք առավ: Նա վետվետաց քարից քար իջնելով և երբ մի փոքր հեռացան՝ լըսվեց նրա զնգուն ծիծաղը: Նրանք անհետացան պարսպի տակ:

Ո՛վ էր այդ աղջիկը... Նայած նրա ապարոշին՝ Արտակի հայրենակիցն էր կամ հարևան երկրից: Եվ կերպարանքն էլ նման էր լեռնուհու:

Արտակը բուռն տենչ զգաց իմանալու, թե ով է նա: Բայց ո՞ւմ հարցնեիր, որ կասկած չհարուցանեիր իր հրապուրման: Նա այդ չէր անի այդտեղ, Մամիկոնյան ամրոցում, սրբությամբ կպահեր պարկեշտ հյուրի պատշաճավորությունը: Բայց և չէր կարողանա համբերել և հանգստանալ: Պետք է իմանար: Թողնել ինքնաբերական մի առիթի... Բայց կարող էր առիթը չգալ, կարող էր ինքը մեկնել շտապ կարգով: Հույսը դրեց Շուշանիկ տիկնոջ վրա: Նա թեթև հառաչեց, ուռած կուրծքը հանգստացրեց ծանր ու քաղցր բեռից և փորձեց կրկին կարդալ մատյանը: Բայց շուտով նկատեց, որ կարդում է և մտածում է օրիորդի մասին:

Երեկոյան Արտակի մոտ սպասավոր եկավ և Շուշանիկ տիկնոջ կողմից խնդրեց այցելել իրեն:

Արտակը մտավ տիկնոջ օթևանը և նրան գտավ մենակ: Օրիորդը, որ նրա կարծիքով պետք է լինեիր տիկնոջ մոտ՝ չկար: Սա կոտ-

րեց Արտակի տրամադրութեանը: Եւ ինչո՞ւ նա չէր մտածել այդ մասին, որ օրիորդը կարող էր տիկնոջ մոտը չլինել, դա էլ անհասկանալի եղավ նրա համար:

Շուշանիկ տիկինը սեպագոյն էր, և տխրաթախիժ մի ժպիտ խաղաց նրա դեմքին, երբ Արտակը ներս մտավ: Նա ձեռքին մագաղաթե մատյան ունէր, որի մեջ սեղմել էր մագաղաթե մի թերթ:

— Նամակը պատրաստում եմ, իշխան, հրամայիր նստել մի պահ, տեսնենք ուրիշ ինչ բանի ես: Ասում ես՝ որսը դարձավ արհաւիրք:

— Ինչպես հայտնի է քեզ, Շուշանիկ տիկին:

Շուշանիկ տիկինը գոհունակ և մտերմորեն ժպտաց Արտակին: Հետո մեղմ, շարաճճի եղանակով հարցրեց.

— Ապա չես հարցնում, թե ո՞վ էր այսօրվա օրիորդը...

— Ի՞նչ հարցնեմ, Շուշանիկ տիկին, — չքմեղացավ, բայց ուրախացավ Արտակը:

— Չե՞ս ուզում իմանալ:

— Ծճմարիտը՝ կուզեմ իմանալ...

— Եվ լավ ես անում, Արտա՛կ սիրելի, քանի որ...

Շուշանիկ տիկինը ծիծաղեց.

— Քանի որ ի՞նչ, Շուշանիկ տիկին:

— Օրիորդն ինքն էլ ուզում է իմանալ, թե՛ դու ո՞ր նախա-րարն ես:

— Հետո՞, իմացա՞վ:

— Իմացավ, իհարկե: Եվ զարմացավ:

— Ինչո՞ւ:

— Զարմացավ, որ հարեաններ եք, այդքան մոտ և իրար չեք տեսել:

— Ո՞վ է նա, Շուշանիկ տիկին, — չկարողացավ զսպել Արտակը:

— Հա՛, չես համբերում, Արտա՛կ:

— Կհամբերեմ, Շուշանիկ տիկին, — ստեց Արտակը:

— Բոլորովին էլ մի՛ համբերիր, սիրելի՛ս, ինչո՞ւ ես ծածկում: Օրիորդը դուր եկավ քեզ: Եվ...

Արտակն ուզում էր հերքել, կատակելով ստել, խաղ անել՝ բայց սպասեց սրտատրոփ, թե ինչպես կվերջացնի խոսքը տիկինը:

— Եվ օրիորդին էլ դո՛ւ...

Արտակն զգաց, որ կրծքի տակ մի բան անուշ փլվեց: Նա հետաց զգացմունքի բեռից և խռպոտած ձայնով մեղմ հարցրեց.

— Բայց նա ո՞վ է:

— Ռշտունյաց նախարարի քենին է: Ես նրան շատ եմ սիրում և երբ գալիս եմ այստեղ՝ կանչում բերում եմ մոտս: Եվ եթե սիրտդ վկայում է, որ մի օր պիտի կապվես մեկի հետ, այդ մեկը սա է:

Արտակը կրկին ուզում էր առարկել, կեղծել, բայց Շուշանիկ տիկինոջ խոսքերի բարի ու կտրուկ բնույթը նրան հաղթեց և ստիպեց անկեղծ ու պարզ լինել:

— Մի նեղիր ինքդ քեզ և մի՛ կեղծիր սրտիդ առաջ, Արտա՛կ. եթե սիրես՝ չես սխալվի:

— Բայց չէ՞ որ ես շխոսեցի սիրո մասին: Ես անգամ ամաչում եմ քեզանից, Շուշանի՛կ տիկին:

— Ամենևին մի՛ ամաչիր, սիրելի՛ս. դու ճիշտ է՝ շխոսեցիր սիրո մասին, բայց սիրտդ սեր է ողջ, ու ինքդ չգիտես գուցե:

Նրանք լռեցին:

— Հետո՞ ես քեզ չեմ առաջարկում ոչինչ, Արտա՛կ,— խոսեց Շուշանիկ-տիկինը մի փոքր սառը եղանակով,— միայն ես կասեմ, որ երանի այն ամուսիններին, որոնք սիրո ուղիով են իրար գտնում: Ի՞նչ է ուրիշների վիճակը, որոնց ամուսնացրել են նախարարական ու այլ նպատակներով:

Հանկարծ սենյակի վարագույրը ետ գնաց, և արագ ներս ընկավ օրիորդը: Հենց այն է՝ կամենում էր ետ փախչել՝ Շուշանիկ տիկինն անմիջապես որսաց.

— Եկ, Անահի՛տ, ե՛կ: Իշխանն օտարական չէ. նա իմ հյուրն է. մի՛ քաշվիր:

Անահիտը կարմրեց վարդի պես և կաշկանդված մնաց վարագույրի մեջ՝ գլուխը կախելով կրծքի վրա:

— Նե՛րս արի, Անահի՛տ, քեզ ասում եմ, որ իշխանը իմ հյուրն է, և այս բավական է:

Անահիտը սակայն չէր շարժվում: Այն ժամանակ Շուշանիկ տիկինը վեր կացավ և բռնելով նրա ձեռքը բերեց իր գահավորակի մոտ: Անահիտը նստեց գահավորակի ոտներին դրած բարձի վրա:

Շուշանիկ տիկինն սկսեց խոսել Վրաստանի կյանքի մասին, և Արտակն ունկնդրում էր նրան: Հետզհետե վարժվեց իր վիճակին նաև Անահիտը: Նա ևս սկսեց ունկնդրել և երբեմն էլ ժպտալով

մասնակցել զըրույցին: Հետո սկսեց Արտակը պատմել իր ճանապարհորդութիւնը: Հունաստան և Եգիպտոս:

Արդեն օթեանին տիրել էր մթնշաղը: Հեռուն, լեռների հետև մարել էր արևը, և ժանգառքը ներկել էր ձորերի խորքը պղնձի գույնով: Մի աստղ պլպլաց երկնային անդունդի մեջ: Ու մինչ Արտակը տարված իր նյութով խոսում էր մեղմաձայն, շքեղ ռճով, Անահիտը հենվել էր տիկնոջ ծնկներին, պարզամտորեն ու մտերիմ նայում էր Արտակին: Նրանք շնկատեցին անգամ, թե ինչպես մտերմացան և այն էլ այսպես արագ: Արտակի զրույցը երբեմն ընդհատվում էր նախ՝ Շուշանիկ տիկնոջ և ապա Անահիտի կարճ հարցմունքներով, որոնց պատասխանում էր Արտակը: Նա ներկայացրեց Հունաստանի և Եգիպտոսի կյանքը իր փարթամ ու բազմազան գույներով: Խոսեց հունական թատրոնների, կաճառների, մատենադարանների և տաճարների մասին, նկարագրեց Եգիպտոսի բուրգերը, սֆինքսը, սամուրը և անապատի տապը:

Մութը սև սաթի պես փայլեց դուրսը օդի մեջ: Հագիմհագ երեւում էին տիկինն ու օրիորդը իբրև մթին ուրվականներ:

Սպասավորը ճրագ բերեց ներս: Լույսը թրթռաց, և Արտակը դիտեց, թե ինչպես Անահիտի դեմքը օրորվեց լույսի և ստվերի խաղերի մեջ: Գա մի վեհանիստ արձան էր, որ ներդաշնակության ալիքներ էր բաց թողնում օդի մեջ: Այդ պահին իրոք որ հրաշալի էր այդ օրիորդը: Արտակը ոգևորված էր. նա լողում էր իր մտավորական կյանքում ձեռք բերած բարձր խոսքի երաժշտության մեջ: Նա երջանիկ էր զգում իրեն:

Հանկարծ մի սպասուհի ներս վազեց և հուզված հաղորդեց, որ Մեծ Տիկինը կրկին զառանցում է:

Շուշանիկ տիկինը դուրս գնաց: Արտակը մնաց Անահիտի հետ մենակ: Նա դադարեց պատմելուց և լուռ նստեց Անահիտի դիմաց: Մի տարօրինակ զգացում հմայեց ու կաշկանդեց երկուսին իրենց դիրքում: Նրանք լուռ նայում էին հատակին՝ առանց համարձակվելու հայացքները բարձրացնել իրար վրա: Սակայն աչքերի եզրով նրանք իրար տեսնում էին մի փոքր: Արտակն զգում էր օրիորդի հուզմունքը, ինչպես և սա նրանը: Այդ լուրջությունը, որի քաղցրությունն աննկարագրելի է՝ որքան էլ նա նման է մատղաշ գարնան ժամանակուն, երբ ծառերի ճյուղերին հազիվ ուռչում է բողբոջը. մի քաղցրություն, երբ վտանգված հիվանդն սկսում է հանկարծ զգալ,

որ իր կյանքը փրկված է, և այլ շատ այսպիսի հազվագյուտ ուրախություններ: Միայն երկուսի շնչառությունն էր ալիքվում երջանիկ երգի նման: Երանություն է բուրում այդ մատաղ զույգից: Այդքան երկար լուռությունը շատ ավելի պերճախոս բացատրեց նրանց այն անբացատրելին, որ մի վայրկյան առաջ քեզ անծանոթ էակը, որի գոյությունն անգամ չես կասկածել՝ հանկարծ դառնում է այնքան թանկ ու մտերիմ, որ չես հասկանում, թե ինչպե՞ս կարելի է ապրել առանց նրան:

Արտակն զգաց, որ նրանք իրար հայտնեցին անկարելին, անհարմարը, անսպասելին, դժվարինը: Հետո ինքն էլ չհասկացավ, թե ինչպես հնարավոր եղավ և չթվաց անժամանակ ու անպատշաճ, այլ, ընդհակառակն, բնական ու հասկանալի, և կարծես ո՛չ իր ձայնով և ո՛չ ինքն էր՝ ասաց.

— Անահիտ, ես կգամ ծնողիդ մոտ... և... ի՞նչ կասես... զա՛մ...

Անահիտը շարժվեց և ձայն չհանեց:

Արտակը սաստիկ ամաշեց: Այն, ինչ որ հասկանալի էր ու վրձնական էր երևում նրան լուռության մեջ՝ դժվար ու անտեղի թվաց, երբ ձայնով ասվեց: Նա լռեց և նայեց Անահիտին՝ չիմանալով, թե ինչ անի դրանից հետո: Սակայն Անահիտը բարձրացրեց սևագիշեր աչքերը և խոր նայեց Արտակին: Զարմանալի էր. ո՛չ մի շփոթություն, ո՛չ մի անհամարձակություն:

— Անահիտ, գա՛մ ծնողիդ մոտ...

— Ե՛կ, — շնչաց խլաձայն Անահիտը և հայացքն իջեցրեց հատակին:

Նրանք երկար լռեցին:

Արտակը նորից սիրտ արեց և այս անգամ ավելի մտերիմ եղանակով և բնական ձայնով ասաց.

— Կգամ պատերազմից առաջ: Հետո՝ ո՞վ գիտե...

Անահիտը ցնցվեց և նայեց Արտակին: Նրա հայացքի մեջ նրկատվեց մի խռովք ու վիշտ: Մի փոքր անց Անահիտը վեր նայեց և տխրությամբ հարցրեց.

— Պատերազմը պե՞տք է լինի...

— Պետք է լինի:

— Ինչո՞ւ համար է լինելու...

— Իբրև թե հավատի համար, բայց արքան ուզում է վերջ տալ մեր ինքնուրույնության, ոչնչացնել մեր ազգը:

Անահիտը կրկին լռեց և ապա միայն հարցրեց.

— Դու պե՞տք է գնաս պատերազմ:

— Ապա ի՞նչ, Անահի՛տ: Ես զինվոր եմ...

Անահիտը տխրեց և սկսեց երբեմն մտերմորեն վեր նայել Արտակին, մերթ մատներով խաղալ բարձի ծոսերի հետ: Նա ուզում էր շատ բան ասել Արտակին, բայց է՛լ չէր համարձակվում: Այդ հասկացա՜վ Արտակը: Եվ նա ասաց.

— Բայց ես պատերազմից առաջ կգամ ձեր տուն:

Անահիտը վեր նայեց և ժպտաց: Բայց և իսկույն երկու խոշոր կաթիլներ գլորվեցին նրա աչքերից:

Այդ միջոցին ներս մտավ Շուշանիկ տիկինը, աննկատելի կերպով դիտեց երկուսին և շտեմնելու տվեց Անահիտի հուզմունքը:

— Անահիտը հուզվեց, որ պատերազմ է լինե՜լու,— ասաց Արտակը:

— Պատերազմը պետք է լինի, որ խաղաղությունը լինի,— ասաց Շուշանիկ տիկինը,— չե՛նք թողնի, որ մեր ազգի ազատության ձեռք կարկառեն:

Ու դարձա՜վ Անահիտին.

— Պինդ կաց, պատերազմը կգնա՝ աշխարհը կմնա:

Հետո նա հայտնեց, որ Մեծ Տիկինը չի լավանում, որ Վարդանը սաստիկ անհանգիստ է և չգիտե ինչ անի: Մի կողմից մայրն է, մյուս կողմից պետք է շտապի Արտաշատ:

— Բայց հագի՜վ թե հինգ-վեց օրից ճանապարհվի,— ասաց Շուշանիկ տիկինը:

Արտակն ուրախացավ: Այդ նկատեց Շուշանիկ տիկինը, բայց թաքցրեց իր դիտողությունը: Նա սրտանց ուրախ էր Արտակի համար:

Արդեն բավական ուշ էր, պետք էր գնալ իշխանների մոտ, ուստի Արտակը վեր կացավ:

— Է՛, գնո՛ւմ ես: Վա՛ղն արի, ես քեզ մի մատյան ցույց կտամ,— ասաց Շուշանիկ տիկինը:

— Ամենա՛յն սիրով,— ասաց Արտակը և մի անգամ էլ նայելով Անահիտին՝ ողջունեց և դուրս ելավ: Սպասավորը լուսավորեց սանդուղները, և նա բարձրացավ մեր՝ դահլիճը: Նախարարները

զրուցում էին: Բայց Վարդան Մամիկոնյանը սաստիկ անհանգիստ էր:

— Ես չգիտեմ ի՛նչ անեմ, ուշանում ենք,— ասաց նա:

Արտակը զարթնեց իր երազանքներից: Զգոնացավ և հիշեց այն մեծ դեպքը, որ ցնցել էր իրենց և շուտով պիտի ցնցեր համայն Հայոց աշխարհը: Նա ինքն էլ մտածեց, որ ուշանում են:

Վարդան Մամիկոնյանը վստահ ու մտերիմ հայացքը գցելով Արտակի վրա, ասաց.

— Պատասխան տալու ենք համայն աշխարհով: Իբրև մեկ մարդ: Պատասխանը վերջնական պիտի լինի, պատասխանատվությունը նույնպես: Ո՞վ է մեզ հետ... Ինչե՞ր պիտի կատարվեն... Ահա դաժան միտքը:

Վահան Ամատունին և Ներշապուհը խոժոռ նայեցին նրան:

Վարդանը Արտակին մեկնեց մի մագաղաթ. Արտակը վերցրեց և կարդաց.

«Տեր Մամիկոնեից.

Եվ թող հայտնի լինի քեզ, որ արյաց արքայի հրամանը սաստկապես շփոթել է աշխարհը ամենքին: Երկպառակության վտանգ կա: Հասիր շուտով: Հարկ կա զսպելու խմորումը և ազգը ոտքի կանգնեցնելու: Հապաղելը մահվան է հանգուլն:

Արշավիր տեր Արշակունյաց,

Արավան Վանանդյա,

Ատոմ Գնունյաց»...

Եվ այլ ստորագրություններ:

— Հա՛ա՛... Շապուհի օրերը չեն սրանք: Սա արհավիրք է: Այստեղ միաբան, միասիրտ ազգ է պետք: Օրհասականի առաջ ենք...— ասաց Վարդանը:

— Կարծում ես, պատերա՞զմ ,— մռայլ հարցրեց Ներշապուհը:

— Ապա ի՛նչ ես սպասում, տեր Արծրունյաց, խաղաղութո՞ւն: Շապուհի հին միտումը, Վռամի խորամանկ դավերը՝ ոչնչացնել Հայոց աշխարհը՝ չօգնեցին, այժմ Հազկերտը վճռում է այդ ոչնչացումը: Առանց պատերազմի չենք անցկացնի սա: Հավատքը պատրվակ է: Գնա՛նք Արտաշատ, համաժողով անենք և վճռենք դիմադրությունը:

Նախարարները լռեցին:

— Այո, շտապենք,— կարծես ինքն իրեն խորհելով կրկնեց

Վարդանը, — սա պատերազմ չի լինի, այլ աշխարհավեր փոթորիկ։
Ջահի լույսը ներկել էր նրա խոհուն դիմագծերը։ Նրա ցոլուն
թափանցող հայացքը սուզվել էր պատուհանի շրջանակում խորա-
ցող թավիշ խավարի մեջ։ Կարծես նա ջանում էր կարդալ այդ ան-
դրնդում ապագայի գիրը և տեսնել գալիքը։

Ներսի օթևաններից արագ բալի պատշգամ դուրս եկավ մի շո-
րուցամաք հասակավոր կին՝ հոգսերով տարվածի թախծալի և
զուսպ արտահայտությամբ։ Նրան հետևում էին սպասուհիներ՝ ճա-
նապարհի այլևայլ պարագաներով։

Հասակավոր կինը, որ Վարդան Մամիկոնյանի տիկինն էր,
սկսեց անձամբ հսկել իր ամուսնու ճանապարհի պատրաստու-
թյուններին։ Նա հագիվ լսելի, համեստ շեշտով կարգադրում էր
սպասուհիներին և մի անգամ էլ վեր շնայեց իր շորս կողմը։ Ըստ
երևույթին նա ամրոցի ու Վարդան Մամիկոնյանի տան հոգսերի
ոգին էր՝ լոկլայն կատարող իր պաշտոնը, այն է՝ միշտ ճանա-
պարհ դնել իր ամուսնուն դեպի պատերազմներ ու արշավանքներ։

Մամիկոնյան տիկինը նման էր հարգևոր հարսի։ Նա ոչ մի
կերպ չէր զգացնում, որ ինքն է իր ամուսնուց հետո ամրոցի գլխա-
վոր անձը։ Սպասավորներն ու աղախինները, որ օգնում էին նրան՝
մտերմական էին իրենց շարժումներով ու խոսակցությամբ։ Նրանք
բոլորը նույնպես վարժ գիտեին, թե ինչ իրեր պիտի դնեն սպա-
րապետի հետ՝ բազում անգամ կրկնած լինելով միևնույն պատրաս-
տությունները։

Արտակն արդեն հագնված էր։ Նրա նուրբ ու մի փոքր գունատ
և ներշնչված դեմքին սաղավարտը տվել էր զորական արտահայ-
տություն։ Դուրս եկավ Անահիտը և սկսեց զաղտագողի անհանգըս-
տությամբ հետևել անցուդարձին։ Շուշանիկ տիկինը բռնեց նրա
ձեռքը, մոտ բերեց նրա գլուխն իր շուրթերին և համբուրեց։ Անա-
հիտը տխրած՝ գլուխը կախեց։ Արտակը, որ դեռ կապկպում էր իր
սպառազենքը՝ թռուցիկ հայացքներ էր նետում Անահիտի կողմը։
Երբեմն նրանց հայացքները խոր լցվում էին իրար մեջ և թափ-
ծով ու քաղցրությամբ խառն մի զգացումով շարժում նրանց
սիրտը։

Դուրս եկավ Վահան Ամատունին՝ վեր ցցելով բրդե փաթաթանով պինդ կապած վիզը: Նա հետո էր շարժումներից և թեթև տրնքում: Երկար ճանապարհի հոգսը անհանգիստ էր անում ծերունուն: Մյուս նախարարները ևս հավաքվեցին:

— Տյա՛րք, այցելե՛նք Մեծ Տիկնոջը, — ասաց Վահան Ամատունին:

Նախարարները մտան Մեծ Տիկնոջ օթեանը: Հիվանդի մահճի գլխին ճրագներ էին դրած, որ խոշոր պլպլումներով անհեթեթ ստվերներ էին օրորում օթեանի մոայլի մեջ: Պառավը ջերմի մեջ էր և հետո էր: Նրա շրթունքները դողում էին ինչ-որ անհասկանալի բառեր շշնջալուց:

Վարդանը մոտեցավ, հանեց սաղավարտը և չոքեց մոր մահճի մոտ: Մոտ գնաց նաև Վահան Ամատունին և խոնարհեց գլուխը նրա դեմքին:

— Մե՛ծ Տիկին, — շշնջաց նա:

Պառավը չլսեց:

— Լսո՛ւմ ես ինձ, Մե՛ծ Տիկին, — կրկին խոսեց նա ավելի բարձրաձայն:

Պառավը բացեց աչքերը և խիստ նայեց նրան.

— Հազարապե՛տ... խոսեց հիվանդը սպառնալի ու խռպոտ ձայնով:

— Եկել եմք մնաք բարևի, մեկնում ենք, — ասաց Վահան Ամատունին:

Հիվանդը տատասկի նման շոր ձեռքը կարկառեց դեպի Հազարապետը և խստատես խոսեց.

— Եթե պատերազմ եք գնում՝ ճանապարհներիդ ի բարին:

— Գուցե և պատերազմ, Մե՛ծ Տիկին:

— Հա՛, այդպե՛ս... հեաց հիվանդը:

Հետո գլուխը դարձրեց դեպի Վարդանը և խիստ նայեց նրան.

— Նախնյաց սուրը շարատավորե՛ս... չհաղթած չվերադառնա՛ս: Գնա՛, աստված հետդ... Զոհրակիս բերել տուր Հունաստանից... Զավակդ կողքիդ լինի...

Եվ ձեռքով արեց, որ վերջացնեն: Վարդանը բռնեց մոր ձեռքը, համբուրեց երկար ու գորովալի: Պառավը կենդանացավ, ուժ առավ և նստեց մահճի մեջ: Նրա տոգորված ու մոլեգնած կերպարանքը տհ ու պատկառանք էր ներշնչում: Կարծես նա Մամիկոնյանների

ագին էր, որ եկել էր մեծ սխրագործութուն ներշնչելու նրանց:
— Գնացե՛ք, ազատեցե՛ք Աշխարհը հայոց:

— Բարյա՛վ մնաս, մա՛յր,— ասաց Վարդանը և փաթաթվեց մոր պարանոցին, համբուրեց նրա կուրծքը:

Պառավը շոր թևերով գրկեց և նույնպես համբուրեց նրան: Նա-
խարարները Ամատունուց հետո, մեկ-մեկ մոտեցան, առան պառա-
վի աջը և մեկ-մեկ ետ քաշվեցին:

Դռան մեջ լցվել էին հարազատները և հուզված լռել էին:

Դուրս եկան պատշգամ:

— Հայրի՛կ, ես չեմ գնա տուն, ամուսնուս,— ասաց Շուշանի-
կը տխուր ու վճռական:

Վարդանը հասկացավ իր դատերը, լռեց և բավական ուշացնե-
լով պատասխանը՝ ասաց.

— Մի գնա, դուստրս. նա վատ ճանապարհի է և կարծում եմ
կսկսի վնասել գործին:

— Աստված հասնի նրան,— հառաչեց Շուշանիկը և հեկեկաց:

Վարդանը գրկեց նրան, համբուրեց, արագ մոտեցավ տիկնոջը
և կարճ ու հասարակ ձևով հրաժեշտ տվեց նրան.

— Սուրհանդակ ուղարկիր թող Զոհրակին բերի: Է՛, ճանա-
պա՛րհ,— կարգադրեց նա, ձեռքը դրեց Անահիտի գլխին, ժպտաց
և իջավ սանդուղներից: Նախարարները հրաժեշտ տվին:

Արտակը մոտ գնաց, համբուրեց Շուշանիկ տիկնոջ ձեռքը,
վերցրեց նրա նամակը, նայեց Անահիտին և հայացքով մնաս բար-
յավ ասաց:

— Շո՛ւտ վերագարձիր, Արտա՛կ,— շնչաց Շուշանիկ տիկինը
և ժպտաց:

— Շուտո՞ւմ, շա՛տ շուտով,— շնչաց նույնպես Արտակը և
բաժանվեց նրանցից:

— Լո՛ւր ուղարկիր,— շեշտեց Շուշանիկ տիկինը,— կսպա-
սենք...

Արտակը ժպտաց և գլխով նշան արեց:

Մոտ բերին նժույգներին, որ չէին կարողանում մի վայրկյան
հանգիստ կանգնել: Սպասավորներն ու թիկնապահները մի կերպ
զսպեցին նրանց, որ նախարարները նստեն:

Արծվին աշխուժացել էր և մոլեգնում էր նժույգների շուրջը՝
իբրև մի դաստիարակ իր սաների շնորհքը տեսնելով: Նա մի ձեռքով

քոնեց Վարդան Մամիկոնյանի նժույգի սանձը և վայր սեղմեց իր կողմի ասպանդակը: Վարդան Մամիկոնյանը զսպանակի պես թռավ նստեց:

— Դե', բարյավ մնաք,— ասաց նա և նժույգը քշեց դռնից դուրս, նրան հետևեցին նախարարները: Երկար ժամանակ դուրս չէր գալիս դռնից: Արծվիի նժույգը, նա թռչկոտում էր ու հտ-հտ գնում: Արծվին կատաղեց և մտրակով այնպես ձաղկեց, որ հանկարծ նժույգը կայծակի պես շանթեց դեպի դուրս:

Ամբողջ լռեց: Բոլորը անձայն ականջ դրին հեռացող նժույգների ոտնատրոփին, որ գլորվող քարերի պես հեռացավ-խլացավ գիշերային խավարի մեջ:

Հանդիսավոր բացվեց գարնանային առավոտը Այրարատյան դաշտավայրում: Լեռները փրփրադեզ ծովերի պես չորս հորիզոնների ակերից ելած՝ միտում էին իրար գալ և ողողել դաշտավայրը: Շիկնեցին Մասիսների գագաթները, և երկնքի կանաչ-կապույտը ժպտաց նրանց հետևի խորքում: Արաքսը ինչպես մի դեղին վիշապ ուռել՝ սրընթաց նետվում էր դեպի Շարուր: Սեամերկ դաշտավայրը կենսաթրթիռ գարունքով զարթնած՝ դիմավորում էր մատաղ կյանքին: Հեռու, այգիների, գյուղ-օազիսների բարդիների արանքներից դեպի երկինք էին ոլորվում ծխի կապույտ ժապավեններ: Այստեղ-այնտեղ, հեռու-մոտիկ շինականները հերկում էին հողը:

Արաքսի ու Մեծամոր գետի միջև, այգեստանների ծոցում պարիսպներով շրջափակ ծխում էր Արտաշատ մայրաքաղաքը: Հեռավոր կանչերն ու խուլ աղմուկը մատնում էին քաղաքի առավոտյան սկսված կյանքը:

Քաղաքադուռը բացվել էր, և ուղևորներն ու քաղաքացիք երթեկում էին: Նրա առջև կանգնած էին երկու հասակավոր երկարամորուք պահակներ, որ աչքները գցել Արաքսի ջրերին՝ քնատ զրուցում էին: Նրանց դիմաց նեղ ձգվում էր Արտաշատի կամուրջը, որ դիմադրում էր Արաքսի հարվածներին, և երևում էր, որ գարնանային վարարումը սպառնում էր նրա հին սյուների:

Պահակներից մինը, որի կապույտ աչքերը վառվում էին գիշերվա անքնությունից և հիմա քնով էին լցված՝ ձայնը ծոր գցելով

հորանջեց և վեր նայելով դեպի բուրգի դիտանոցը՝ քնկոտ ձայնով կանչեց.

— Լուսերե՛ս, արեն ելավ, արձակիր՝ գնանք:

Սակայն բուրգի դետը հետաքրքրված նայում էր հեռուն, Մասիսի կողմը, դեպի արևմուտք: Այնտեղ մի բան էր սևին տալիս: Լուսերեսի հետատեսուժյանը արդեն մատչելի էին եղել նիզակների արագ ծակծկելը օդի մեջ և սաղավարտների վետվետումները: Նա իողհարեց, որից անմիջապես հետո քաղաքադռնից դուրս թռուան երեք հեծյալներ և կամրջի վրայով սլացան դեպի մոտեցող երևույթը: Նրանք հետախույզներ էին, որոնք ուղիղ և կիսաշրջանաձև արշավեցին հեռվում: Բուրգում զինվորներ երևացին՝ նետերը պատրաստ: Պահակները լարված առաջ գնացին դեպի կամուրջը տանող ճանապարհը: Սակայն հեծյալները, որոնք սլացել էին դեպի մոտեցող երևույթը՝ միացան նրան և եկան մոտեցան հանգիստ ու աշխույժ:

Նախարարներն էին՝ իրենց համհարզներով՝ Վարդանը, Ամատունին և Արտակները՝ Ռշտունի ու Մոկաց:

Լուսերեսը փողհարեց, որ բերդապետին տեղեկացնեն նախարարների գալուստը: Միաժամանակ հրամայեց, որ դուռը կրկին բաց անեն: Իսկույն ծանր նիգերը աղմկալից հարվածներով քաշեցին, և դուռը ճռնչալով ետ գնաց:

Քաղաքից մարդիկ վազեցին դեպի դուռը: Նախ հայտնվեց բերդապետը՝ կարճ ու գնդիկ մի զինվորական, ընկույզի աչքերով և եռանդուն շարժումներով, ետ մղեց հավաքվածներին, որ հետըզհետե ամբոխվում էին: Նա ուժեղացրեց քաղաքադռան ներսի պահակների կազմը, պատվիրեց դռան անցքը ազատ պահել և ինքը դուրս եկավ ընդառաջ եկվորներին:

Եկվորները՝ նախարարները իրենց համհարզներով կամուրջը ծեծելով եկան դեպի քաղաքադուռը: Նրանց մեջ իսկույն առանձնակի գծագրվեց Վարդանի ներշնչված դեմքը, որի կարճ մորուքին ու երկար մազերին նստել էր ճանապարհի դեղնավուն փոշին: Մյուսները՝ Վահան Ամատունին և Մոկաց, Ռշտունյաց ու Արծրունյաց նախարարները հոգնադեմ էին և կարմրած: Նժույզները փրփրակալած ու քրտնամխած՝ երևում էր արագ երթով էին: Կտրել երկար ճանապարհը:

Պահակները բարև բռնեցին ու խոնարհվելով կանգնեցին քա-

դաքադուան երկու կողմը: Եկվորները մտան քաղաք, և իսկույն նրանց նժույգների ոտնատարափը նեղ փողոցի սալահատակի վրա՝ արձագանքեց քաղաքում:

Անմիջապես տներից ու ծակուռներից դուրս վազեցին բնակիչները՝ նրանց նայելու, բայց նրանք արագ անցան գնացին, կանգ առան մի բարձրաշեն ու սրբատաշ քարերով կառուցված տան առաջ: Անմիջապես տանը կից շենքերից դուրս վազեցին սպասավորները և հարձակվելով եկվորների նժույգների վրա՝ սանձերը բռնեցին: Նախարարները իջան նժույգներից և թամբերի վրա թմրած ոտքերը ծուռ ու շիտակ շարժելով, քարե սանդուղներով բարձրացան երկրորդ հարկաբաժինը:

Քարե պատշգամբի վրա նրանց դիմավորեց նախարարների մի ստվար խումբ: Երևում է, որ նրանք վաղօրոք հավաքվել էին: Նրանք խնդուխտաբար և հարգանքով դիմավորեցին եկողներին: Ոմանք իջան սանդուղներից և բղջազուրկեցին եկողների հետ:

Վարդանը արագ մեկ-մեկ աչքի անցկացրեց նրանց: Դրանք երկրի կարևոր ներկայացուցիչներն էին. Գաղիշո Խորխոռունին՝ սյնդակազմ, մի փոքր սապատավոր և ինքնամփոփ ու անթափանց, թերևս անբարյացակամ հայացքով: Նրա մոտ էր կանգնել մռայլ դեմքին ինչ-որ սառած հեգնանքով Վահեվունյաց Գյուտը: Վարդանի աչքերի մեջ էր նայում ինչ-որ մի բան որսալու նման Անձևացյաց նախարար Շմավոնը, ըստ երևույթին դեպքերից խիստ անհանգստացած: Քնեած կանգնել էր Պալունյաց նախարար Վարազշապուհը: Նրանք անշարժ մնացին և լռեցին: Միայն նրանցից մեկը՝ Գնունյաց նախարար Ատոմը, որ սլացիկ հասակով մի երիտասարդ էր, մրահոն և հրաշալի զորական կազմվածքով, եկավ և պինդ համբուրվեց Մուկաց նախարարի՝ Արտակի հետ: Երևում է նրանք ջերմ ընկերներ էին: Նախարարներից ոմանք ընկնելով Վահան Ամատունու թևերը՝ պատկառոտ զգուշությամբ քարձրացրին պատշգամ: Վարդան Մամիկոնյանը մի թևով գրկեց Գնունյաց նախարարի իրանը և գորովալի նայեց նրա հրաշալի մարտիկի հասակին: Երիտասարդը արտակարգ բարեկազմ էր և գեղեցիկ:

— Որսի՞ էիր գնացած եղել,— հարցրեց նրան Վարդանը քնքշովթյամբ:

— Ոչ, տեր. զորագունդս տարել էի կիրճերը մարզանքի,— ամաչելով պատասխանեց Ատոմը:

Արտակը՝ Մոկաց նախարարը, բռնեց նրա ձեռը և այդպես միասին բարձրացան վեր: Նախարարները ճանապարհ տվին Վահան Ամատունուն և Վարդանին, որոնք առաջինը մտան դահլիճը: Դա արքունական մեծ տունն էր ժողովների, միաժամանակ հյուրընկալության համար:

Իսկույն ներս ընկավ ճերմակահեր, կաս-կարմիր դեմքով մի ծերոս և ջերմեռանդ շշուկով պատվիրեց իր հետևից եկող սպասավորներին, որ լվացվելու ջուր ածեն եկողների ձեռներին: Նախարարները լվացվեցին, սրբվեցին:

Սակայն նախարարների մեջ մի զուսպ լարված տրամադրություն կար: Ոչ ոք դեռ չէր համարձակվում խոսք բանալ դեպքի մասին: Բոլորն սպասում էին Վարդանին և Վահան Ամատունուն:

Ամատունին հարցրեց խապոտ և անորոշ շեշտով.

— Ժամանե՞լ է մարզպանը:

— Ժամանել է, Հազարապետ,— պատասխանեցին նախարարները խմբովին և աշխուժացած:

Ամատունին լռեց և մի պահ իր մտքերը ամփոփելով՝ հարցրեց.

— Ի՞նչ է ասում հրովարտակի մասին:

— Ոչինչ,— ասաց Վահանունյաց Գյուտը՝ նշանակալից նախելով մյուս նախարարներին:

Կրկին տիրեց լռություն:

Վահանունյաց Գյուտը դեմքին ինչ-որ հանելուկային արտահայտություն տվեց: Կարծես նա գիտեր, որ Վահան Ամատունին ոչինչ լավ բան չէր սպասում մարզպանից: Բայց բարվոք համարեց շարտահայտել որևէ բան:

Վարդանը խորագնին և մռայլ նայում էր նախարարներին՝ կարծես նրանց հայացքի մեջ որոնելով մայրաքաղաքի տրամադրություններն ու վերաբերմունքը դեպքի մասին:

— Իսկ հոգևոր տերը ժամանե՞լ է,— հարցրեց նա հանգիստ:

— Էջմիածին է, հոգևոր ժողովում,— ասաց բերդապետը, որ բարև բռնած կանգնել էր դռան մոտ: Նա այդ ասաց չոր արտահայտությամբ, որ պատշաճում էր դեպքի անախորժության:

Վարդանը լռեց և մռայլ սպասեց պապանձված նախարարներին, որ չէին խոսում և ապա ծանր մտահոգության շեշտով ասաց.

— Տյարք, ժամ առաջ գումարվենք մարդպանի և կաթողիկոսի հետ, թող տերունական ժողովը արձակի իր վճիռը, թե ինչ պատասխան տանք արքային:

Ոչ ոք չխոսեց: Տերունական ժողովը գումարելու պահանջը ընդունեցին ամենքը, բայց արքային պատասխանելու ծանրակշիռ հարկադրանքը ճնշել էր ամենքին:

— Ժողովը գումարելը դյուրին է,— ասաց Վահուստյաց Գյուտը,— պատասխան տալն է ծանրը:

— Տաժանագին ծանր...— վրա բերեց Վարդանը զգալով հեգնանքը,— սակայն... պատասխան չտալը մեր կամքից չէ կախված...

— Եվ ի՞նչ պատասխան...— քթի տակ խոսեց Վահուստյաց Գյուտը:

— Զգիտենք, թե ինչ կվճռի նախարարությունը և հոգևոր դասը՝ բայց պատասխանը մեկ է լինելու: Այո կամ ոչ...

Սուրհանդակ ուղարկեցին մարդպանին՝ հայտնելու, որ նախարարները պատրաստ են տերունական ժողովի գումարման:

Երեկոյան սուրհանդակ եկավ մարդպանից և նախարարներին հայտնեց, որ քանի դեռ մի քանի նախարարներ տեղ չեն հասել՝ ժողովը կգումարվի մոտ մի շաբաթ հետո:

Գիշերը շնչում էր Արտաշատում:

Անլուսին երկինքը ջերմում էր հրատապ աստղերով և դարձառաջին գաղջ օդը սողոսկում էր Վասակ Սյունիի օթևանը՝ լցնելով զարթնող բուսության բուրմունքը: Նա, բուսությունը, նաև գիշերը դարձանաչափն ստեղծարար ճիգերի մեջ էր:

Մարդպանական տեղավայրը ոչ վաղուց տապալված հայ թագավորության դահանգստ պալատն էր:

Աղոտ լուսավորված դահլիճը խոնավություն էր բուրում: Պատերի որմանկարները, պաստառները, ծաղկուն գորգերը, պատեյ տակ իրարից պտտաճաճորեն հեռու շարած ասեղնագործ նստաբալձները որոշ թարմություն և աշխույժ էին տալիս դահլիճի մի փոքր մթին տեսքին: Իսպրոկներում դարսված էին ախանակուտ կաշեկալ

մագաղաթ մատենագրեր: Դահլիճի հատակին, մեջտեղը, ծաղկում էր մի մեծ մոզաիկ շրջանակ, որի շուրջ բոլորը առանձին կղզյակներով մոզաիկված էին վագրեր, արծիվներ, առյուծներ ու որսի կենդանիներ: Դռան թավշյա մեծ վարագույրը, պատերին ամրացրած եղնիկի եղջուրները, անկյունների յոթնաստեղյան աշտանակները, ուրիշ արծաթեղեն, ոսկեղեն, մետաքսեղեն զարդերի, պատուհանների զարդաքանդակների հետ տխուր մտքեր էին զարթեցնում իբրև արդեն խամրող մի հուշարձան Արշակունյաց ցեղի վերջին շառավիղի՝ Արտաշեսի:

Դահլիճի գլխին, գահույթի վրա նստած էր Վասակ Սյունին: Նա լրիվ զգեստավորված էր: Գլխին դրել էր ոսկե խուլյր, որի տակից փայլում էր մետաքսե պատվավուրը:

Գլխազարդը լրացնում էին ոսկյա գինդերը ականջներին և ոսկյա գումարտակը վզին: Ակնակուռ կամարը, սամուրե թեթև մուշտակը, կարմիր կոշիկները և վարազագիր մատանին մատին՝ նրան տալիս էին արքայական կերպարանք:

Կանթեղը մուսյլ լույս էր սփռել օթեանի պատերին, որոնց մեկի վրա անկյունավոր ու անհեթեթ՝ զծագրվել էր նրա ստվերը: Նըստել էր մարզպանը և մտքերի մեջ խորասուլյզ շէր նկատում ո՛չ գիշերվա ժամը, ո՛չ բնությունը: Նա ինքնամոռացության մեջ էր:

Նրան արթնացրեց սենեկապետը, որ ղգույշ ներս գալով՝ զեկուցեց.

— Դենշապուհը հրովարտաբեր պարսկի և այլ մեծամեծների հետ ժամանում են. սուրհանդակ եկավ:

Վասակը լարվեց իսկույն: Նա արագ, բայց արժանապատվորեն ձեռքով նշան արեց, որ ներս հրավիրեն այցելուներին: Ու մինչ նա ականջ էր դնում դարբասի ճռինչին և ներս եկողների ոտնաձայներին՝ նրա գեմքը մի քանի անգամ կերպարանափոխվեց դաժան ու խորամանկ կիսաժպիտով: Ապա ընդունեց անթափանց հանգիստ արտահայտություն:

Սենեկապետը ներս վազեց և մի կողմ կանգնելով, բաց արեց դռան վարագույրը: Հյուրերը ներս մտան: Նախ՝ Դենշապուհը, հրովարտաբեր պարսիկը և այլ մեծամեծներ: Վասակը վեր կացավ, արժանավայել ծանրությամբ խոնարհվեց, մնաց այդ դիրքում, ապա գլուխը շտկեց և ձեռքով մատնացույց արեց զանազան բարձեր, հրավիրելով նստել: Հյուրերը ծանր լուռությամբ և դանդաղորեն տե-

ղաՎորՎեցին բարձերի վրա: Լոռիցունը գրկեց բոլորին: Հետո Վասակը, որ նստել էր՝ կրկին վեր կացավ և լուռ ողջունեց հյուրերին: Սրանք պատասխանեցին նույն ծեսով: Նստեցին:

— Հուսամ որ՝ բարի է,— խոսեց Վասակը՝ ձախի մեջ դնելով մի շեշտ, որով ակնարկեց տաբաթամ պահը Դենշապուհի այցելության:

— Բարին արեգակինն է,— պատասխանեց Դենշապուհը,— այժմ ժամը գիշերային է:

Վասակը զգաց, որ Դենշապուհը պահանջներով է եկել: Բայց նա դեմքի մի մկան անգամ չկծկելով՝ սպասեց, թե ինչ է ասելու Դենշապուհը: Տիրեց կրկին ծանր լռություն:

Դենշապուհը հիստուհից անց, ածուխի մանր աշունքով և գանգուր, սև սաթի պես փայլող մորուքով մարդ էր: Բնորոշ էր նրա սեփական ման գլուխը, որ լայնանալով մեջտեղում՝ կարծես պայթեցնել էր ուզում նրա աչքերն ու քունքերը: Դրանից նրա աչքերը զարմացածի արտահայտություն ունեին:

Հրովարտաբեր պաշտոնյան, որի անունը խոսքով էր՝ զուսպ նենգավոր աչքերով նայում էր Վասակին, Դենշապուհին և չորս կողմ՝ առանց շարժելու դեմքն ու մարմինը: Նրա դեղնած մորթը, որ ճահճային տենդի հետևանք էր՝ նրան մեռելի տեսք էր տալիս: Եթե չլինեին նրա դեմքի շարժվող աչքերը՝ կարելի էր կարծել, թե մումիա է նստած բարձին:

— Ինչո՞վ կարող եմ պատված լինել մեծամեծներիդ արյաց:

Դենշապուհը թեթև հազաց և հայացքը գամելով կրկին սենյակի հատակին՝ ասաց.

— Հրովարտակի պատասխանն ուշանում է. արքայից արքան կարող է սաստկագինս զայրանալ:

— Զայրույթը պետք է կանխենք,— ասաց Վասակը լուրջ ու երկյուղած:

— Բայց ինչո՞ւ են ուշացնում պատասխանը:

— Պատասխանը ես եմ ուշացնում,— ասաց Վասակը ծանրա-կշիռ շեշտով:

Դենշապուհը խեթ նայեց Վասակին:

— Որքա՞ն է պատշաճ արքային սպասել տալ,— հանդիմանո-րեն հարց տվեց նա,— իսկ ես կարծում էի ձեր հոգևորականներն ու նախարարներն են ուշացնում:

— Հը՛, ինչպե՛ս կարելի է,— թունավորեց չոր ու խանձված ձայնով Խոսրովը, որ իր հերթին առիթի էր սպասում ծակելու:

Վասակը սակայն չնկատելու տվեց Դենշապուհի և Խոսրովի վրդովմունքը: Նա միայն շարժվեց իր գահույթի մեջ, ավելի հարմար տեղավորվեց և անփուլթ ու հաստատուն ձայնով շեշտեց.

— Այո, ես եմ ուշացնում և դեռ ավելի պետք է ուշացնեմ, որ թույլ չտամ ոչ մի գրգռմունք և խռովություն:

— Գրգռմո՞ւնք, խռովությո՞ւն,— կրկնեց Դենշապուհը,— ինչպե՛ս կհամարձակվեն:

— Ինչպե՛ս, պարզապե՛ս... — դառն հեզնանքով ասաց Վասակը:— Առաջի՞ն անգամն է... Շապուհի օրերը, Արշակ արքայի օրերը, Վասակ Մամիկոնյանի օրերը... հիշեցեք մի անգամ...

— Այս անգամ արքան արդեն դաժանորեն կճնշի ամեն փորձ խռովության,— ասաց Դենշապուհը:

Վասակը սուտ հորանջեց և ապա կեղծ-անփուլթ ու դիտավորանտարբեր վրա բերեց.

— Արքան եթե բռնության դիմել կամենար՝ զորք կուղարկեր: Բայց նա հրովարտակ է ուղարկել՝ համոզելու, խրատելու. արքան ատյան է բաց արել՝ քննելու զրադաշտական և քրիստոնեական կրթոնները:

Դենշապուհը վիրավորվեց արքայի դիտավորությունների Վասակի այս կեղծ մեկնաբանությունից:

— Ուրեմն մինչև ե՛րբ պիտի սպասենք պատասխանին:

— Մինչև որ նախարարներին մեկ-մեկ համոզենք, մինչև որ մեր հոգևորականները հանդարտվեն, մտածեն, ընտելանան,— կեղծեց կրկին Վասակը:

Վասակը հենց սկզբից զգում էր, որ Դենշապուհին խոցում են իր բոլոր խոսքերը: Նա տեսնում էր, թե ինչպես անդուր է Դենշապուհին իր բռնած տիրակալ դիրքը՝ խոսքը բանալ, խոսքը փակել, իր կարծիքը թելադրել և իրեն ներկայացնել բոլոր պետական գործերի գլուխ ու շարժիչ անձն: Վասակը խոսում և զրույցը տանում էր այնպես, որ միշտ ուրիշի հետ անգամ խոսելիս՝ խոսքն ուղղած լինի Դենշապուհին: Նա դիտմամբ ջանում էր ուղղակի ցույց անել իր անսահման բարձր աստիճանը մեծամեծներից: Նա ատում էր Դենշապուհին իբրև մի մարդու, որ եկել էր Հազկերտի կամքն առաջ տանելու աշխտեղ, ուր ինքը Վասակը պետք է աներ՝ իբրև մարդ-

սլան: Նա ուզում էր անպետք դարձնել Դենշապուհի դերը, խլել նրա գործը և չզիջել իր առաջնությունը երկրի մեջ և արքայի առաջ: Վանքի և շենի կողոպուտի մասին ոչ մի ականարկ չարեց, որ նույն-սլան խոցեց Դենշապուհին:

Պակաս չէր ատում Վասակին և Դենշապուհը՝ հենց միևնույն մրցման պատճառով: Նա ևս ջանում էր նվաստացնել Վասակի իշխանությունը: Բայց Վասակը, իբրև ավելի ճարտար և կամային մարզպան պաշտոնյա, նրան միշտ շեղոքացնում էր:

Վասակը սակայն մի փոքր հետո ժպտաց, կամենալով ցույց տալ, որ այս խնդիրը ևս սպառվեց: Միայն հարմար կերպով փակելու համար զբույցը՝ ուրախ եղանակով ավելացրեց.

— Կամա՞ց-կամա՞ց կանենք. մի փոքր դժվար է...— ավարտեց խոսքը՝ խայթիչ հայացքը գամելով Դենշապուհի աչքերի մեջ:

Եվ ծափ տվեց: Սենեկապետը ներս եկավ անմիջապես: Վասակը դեմքի շարժումով հասկացրեց, որ հյուրերին աղանդեր հրամցնի: Սենեկապետն անհետացավ վարագույրի հետև: Ու մինչ սպասավորները սկուտեղների վրա ներս էին բերում պանածո մրգերի տեսակները, ինչպես և ամիճ որսի երեսերից, հետը ընտիր ու համայա գինիներ՝ Վասակը սկսեց ուրախ զրույցի կերպարանք տալ տեսակցությանը:

— Արդյոք ձմեռս որսի ելա՞վ արքայից արքան,— հարցրեց նա խոսրովին:

Խոսրովը պատմեց մի որսի մասին Տիգրիսի ափին, ուր շամբերի մեջ վարազը գրեթե հասել էր արքային և այն է պետք է կրնճիթով հարվածեր՝ թիկնապահն իրեն գցել էր վարազի և արքայի միջև և ինքն էր ընդունել հարվածը, մինչև մյուսները սպանել էին գազանին:

— Մեծ բարեբախտություն,— ասաց Վասակը,— իսկ թիկնապա՞հը:

— Մեռավ. ողջ փորոտիքը դուրս էր թափվել:

Դենշապուհը սակայն հեթաթենեքով կերակրվողներից չէր: Նա ևս ընդունելով ուրախ կերպարանք՝ սկսեց հետախուզական որս Արտաշատի դրուժյան մասին:

— Ինչպե՞ս է նախարարների առողջությունը, հաշտ համերա՞շխ են,— հարցրեց նա կեղծ-անփուլթ ու հանգիստ:

— Արքայից արքայի ողջութիւնն են բարեմաղթում,— վերա-
գարձրեց նենգ հարցմունքին հարմար ձևով Վասակը: Եվ ավելաց-
րեց,— նախարարների հաշտն ու համերաշխը կարևոր է արքայից
արքայի ծառայութեան մեջ. մնացածը իրենց անձնական գործն է:

Հանկարծ սենեկապետը հազիվ թաքցնելով հուզմունքը՝ ներս
եկավ և զեկուցեց:

— Սուրհանդակ: Վեհմիհր հազարապետը և Որմիզդ մոգպե-
տը յամանել են Արտաշատ և գալիս են:

— Ընդառաջե՛լ:

Սենեկապետը գնաց: Դենշապուհը լարվեց և սթափվեց գինո-
վութիւնից: Նրան դուր չեկավ այս հատուկ պատիվներով ընդու-
նելութիւնը մի մարդու, որի հազարապետ կարգվելը եղել էր իր
ջանքերով, բայց որը ոտնձգութիւններ էր անում Դենշապուհից
բարձրանալ: Սակայն միաժամ նա աչքերը գցեց հատակին՝ սպա-
սելով մի սուր տեսարանի:

Բակում լավեց հազի որոտ, և ջահերի լույսերը դողալով ցայ-
տեցին օթեանը:

Ներս մտավ Վեհմիհր հազարապետը՝ Վահան Ամատունու հա-
ջորդը Դենշապուհի խարդավանքների հետեանքով: Դա հսկամար-
մին և գեր մի մարդ էր, խոշոր կապույտ աչքերով, որոնց բիբերը
լողում էին ձարպի մեջ՝ ինչպես պատրույգները մոմակալի փոսում:
Նրա ասվե նուրբ պատմուճանը բուռն շնչառութիւնից բարձրանում
իջնում էր լայն կրծքի վրա: Նա առանց խոնարհութեան առաջ եկավ
և կանգնեց սենյակի մեջտեղ: Նրա հետ մտնողը՝ Որմիզդ մոգպետը,
որ կարգված էր Հայաստանի հոգևոր բարձր ատյանների տեղ դա-
տալոր Հայաստանի, մի մոլեռանդ և դեղնադեմ դառն ծերուկ,
նույնպես անվայել ներս մտավ: Դենշապուհը խոր նայեց Վեհմիհ-
րին: Ըստ երևույթին ինչ-որ գրոհ էր պատրաստվել Վասակի դեմ,
և Վեհմիհրը նշանի էր սպասում: Սպասում էր նաև մոգպետը:

Վասակը չհրավիրեց Վեհմիհրին և Որմիզդին նստելու: Նրանք
մնացին ոտի վրա:

Դենշապուհը աննկատելի նշան արեց Վեհմիհրին: Սա սկսեց.

— Ես գիտեի, որ բանը կհասնի այստեղ... Հիմա թող հայտնի
լինի քեզ, որ սուրհանդակ եկավ արքայից:

— Գալուստը բարի,— առաջ Վասակը արտաքուստ անվրի-
դով,— և ի՞նչ լուր է բերել:

— Բերել է արքայի զայրույթը: Իսկ դու հեքիաթներ ես պատմում: Հանուն արքայի պահանջում եմ, այսօր իսկ պատասխանը գրել, որ ուղարկենք:

— Գիտե՞ս... մեկ էլ տեսար պատասխանը գրել տվի ա՛յս իսկ պահիս,— սպառնալի ասաց Վասակը շեշտ ու խոր նայելով փնջացնող Վեհմիհրին,— զգո՛ւյշ... Բայց բովանդակությանը ձեռնաթափ եմ:

— Ինչո՞ւ,— խեթ նայեց Վեհմիհրը:

— Ինչո՞ւ,— հեգնելով կրկնեց Վասակը,— որովհետեւ եթե իմ պատասխանն ես ուզում՝ ես կրակապաշտ եմ իմ արքայի հենց ասենք լոկ հրամանով: Բայց ես չեմ կարող իմ ազգը մի ժամի մեջ կրակապաշտ դարձնել:

— Ծնշի՛ր, պատժի՛ր, ստիպի՛ր:

— Գետը ճնշում է, պատժում, ստիպում, բայց ժայռը կանգնած է իր տեղը և նրան չի լսում:— Դու եկ նստի՛ր պատշաճությամբ՝ միասին խորհենք, թե ինչպես համոզենք մերոնց ընդունել կրակապաշտությունը:

— Մենք մտադիր չենք կրկին ենթարկվել արքայի բարկության: Այսօ՛ր իսկ գրել տուր պատասխանը:

Մոգպետը, որ սրտի դառն մաղձից թոնթորում էր և կզակը շարժում՝ կուլ տալով դառնադի թուքը՝ չոր ձայնով խոսեց.

— Հոգևոր ատյանները շարունակում են ծածուկ գործել. իսկ ինչո՞ւ համար է արքայից արքան ինձ ուղարկել այստեղ. ե՞րբ է չքանալու այս ձեր հոգևորների անիծյալ սերունդը. չէ՞ որ արքայից արքան ատելով ատում է դրանց և սպասում է մոգերն ուղարկելու ժամին:

— Մեր հոգևորականները մի սրով չեն վերջանա, տեր մոգպետ: Նրանց մորթելն իսկ մի քանի ամսվա գործ է: Կուզե՞ս սկսեմ, և այդպես էլ տեղեկացրու արքայիդ,— և հեգնորեն շեշտեց՝ «արքայիդ»:

Վեհմիհրը շփոթվեց, Դենշապուհը հայացքը գցեց հատակին, զգալով, որ Վեհմիհրը ունայն հարված տվեց:

Վասակը ծափ տվեց. ներս եկավ սեռեկապետը:

— Սուրհանդակ ուղարկիր նախարարներին և հրավիրիր այստեղ. թող հայտնի իմ կողմից, որ շատ է շտապ:

Տիրեց լարված լռություն, որի ընթացքում բոլորն զգացին ինչ-որ մի անհարմարություն, դեպքերի ինչ-որ կրքոտ և բռնադատ տառապանք, որի հետևանքները բարի չեն։ Դենշապուհն զգաց, որ այսպիսի ստիպմամբ հրովարտակի պատասխանը կգրվի ով գիտե ինչ բովանդակությամբ, որի պատասխանատուն դառնում է ինքը։ Նույնը, թեև պակաս չափով, զգաց նաև Վեհմիհր հազարապետը, բայց որպես գործիք Դենշապուհի՝ հույս ունեւր դուրս մնալու պատասխանատվությունից։

Իսկ Վասակը, որ վերջին օրերը ելքի մասին էր խորհում և չէր գտնում, կարծես թե սրանով գտավ, այն է, որ իրեն «ճնշեցին», «շտապեցրին» արքայի պաշտոնյաները, և ինքն «ստիպվեց»։ Արդեն բարի բան չէր սպասում այդ պատասխանից։ Բայց նա վճռեց գործի այս կերպարանքն ընդունելուց օգտվել և մի ճարպիկ շարժումով ելք գտնել, դուրս գալ ջրի երեսը, տապալելով Դենշապուհին։

Լռությունը երկար տևեց, որովհետև ներկաներից ամեն մեկը իր մտահոգության առարկան գտավ և նրանով էր զբաղված։ Վեհմիհրին ի միջի այլոց խոցեց այն բանը, որ Վասակը սենեկապետին պատվիրեց ասելով՝ կանչել «Հազարապետին»։ Զէ՛ որ Վահան Ամատունին պարսից Դոան առջև պաշտոնանկ էր և իրավունք չուներ Հազարապետ լինելու, անգամ կոչվելու։ «Ոչ, այս երկրում ոչինչ չի փոխվել, ամեն բան անունով է», — մտածեց Վեհմիհրը։ Նույնն զգում էր նաև մոգպետը, որը գանգատվեց, որ հոգեդր ատյանները ծածուկ գործում են։ Հայերի դիմադրության մասին մտած՝ նաև Դենշապուհը, որ Հազկերտի հրամանով եկել էր Հայաստան աշխարհագիր անելու, որպես թե հարկերը թեթևացնելու և պարսից զորքը կրճատելու, բայց որի իսկական գործը պիտի լիներ հայերի միաբանությունը և կապերը քանդել։ Նա անտանելի հարկեր էր դրել վանքերի և եկեղեցիների վրա, ճնշում էր ժողովրդին ծանր հարկերով, որպեսզի մոգության կրոնը դառնա միակ ելքը ազատվելու անտանելի վիճակից։ Սակայն ի՞նչ... Դենշապուհը ամենուրեք հանդիպել էր համառ դիմադրության։ Եվ ահա այժմ այս մարդպանը, որ պիտի օգնի պարսից տերության միջոցառումներին՝ սա ևս դիմադրում է։ «Ոչ, վատ է, վատ. ոչինչ չի արված դեռ, — դառնությամբ ասաց մտքում Դենշապուհը, — իմ ձեռքով պաշտոնազուրկ

արած հազարապետը կրկին հազարապետ է, իմ բերած մոզպետը ոչ մի ազդեցութիւն չունի»։ Դենշապուհը մտածում էր իր պաշտոնի մասին, որ վտանգված էր տեսնում։

Պատուհաններից ներս լույսերի խորձեր ընկան և սկսեցին թրթռալ։ Հսկեց դարբասի ճոխնը։ Արագ ներս մտան Վարդանը, Վահան Ամատունին և ապա մյուս նախարարները։ Երբ նախարարները եկան առաջ և կանգնեցին դահլիճի մեջտեղը՝ Վասակը վեր կացավ և ողջունեց նրանց։ Նախարարները խոնարհաբար պատասխանեցին նրան, որից հետո նա նստեց իր հատուկ բարձին և հրավիրեց նախարարներին նստել բարձերի վրա։

Մարզպանը սեամորթ, նիհար ձեռը հանեց գոտուց, շողացրեց ասկյա մատանին և խորազնին նայեց նախարարներին.

— Ես պատշաճ համարեցի հրավիրել ձեզ պալատ արքայի պաշտոնյաների ներկայութեամբ, — ասաց մարզպանը հանդարտ ձայնով, — որի համար հատուկ ներողութիւն եմ խնդրում նախարարներից։ Եվ ապա հարկ եմ համարում խնդրել նախարարներին պատրաստվելու, որ մոտակա օրերս գումարվի նախարարական ժողով՝ կազմելու հարկուպատշաճ պատասխանը արքայական հրովարտակին։

Մանր լուծիւն տիրեց։ Բոլորը սպասում էին Վասակին, որ խոսի։

— Արքայից արքայի պաշտոնյաները պահանջ են դնում այս առավոտ գրել հավատքի հրովարտակի պատասխանը։ Արքայից արքան խստագույն շտապեցնում է՝ որպէս հայտնեցին այս պատվարժան անձինք։

Վարդանը նայեց բոլոր ներկաներին և ասաց.

— Եթե որեւէ ոք կամենում է իմանալ, թե ես ինքս, անձամբ ինչ պատասխան ունեմ տալու հավատքի հրովարտակին, ես կարող եմ բացեիքաց հայտնել, հույս ունեմ, որ մեծամեծներիդ իմը չէ, որ շահագրգռում է։ Դուք կամենում եք մեր ազգի պատասխանը։ Դա կիմանաք, երբ կլսեք ազգի բերանից նրա կամքը։

Վասակը ասաց.

— Սակայն համաձայնվիր, Սպարապետ, որ մենք արքայից արքային պետք է հարկուպատշաճ և խաղաղամիտ պատասխան տանք։

Մյուս նախարարները քար լռություն էին պահում։ Թվում էր, որ կամ նրանք զգուշանում էին խոսել, կամ լռելյայն պայմանավորվեցին խոսքը տալ երկու նախարարներին։

Վահան Ամատունին հարմար տեսավ միջամտելու։

— Հարկուպատշաճ պատասխանը կտրվի անշուշտ։ Առաջինը մեզ դիմել է ոչ արքան, այլ արյաց Հազարապետը։ Ինչ էլ որ լինի՝ մենք արքային չենք վիրավորի։ Իսկ Հազարապետին՝ կտանք այն, ինչ որ նա իրոք էլ պահանջում է մեզանից — կարծիք հայտնել երկու կրոնների մասին և ընտրել, որը կամենում ենք։

— Իսկ դուք ո՞ր կրոնն եք ընտրում, — հարցրեց Որմիզդ մոգապետը։

— Տեր մոգապետ, մենք ընտրել ենք արդեն, և շատ վաղուց։ Շապուհը վկա էր...

— Իսկ այժմ դուք ո՞րն եք ընտրում։

— Արյաց համար զրադաշտը, մեզ համար քրիստոնեությունը՝ Կարո՞ղ է լինել այլ բան...

Դենշապուհը վեր թռավ։

— Դա ապստամբություն է... դուք արյո՞ւն եք փնտրում։

Վարդանը հանգիստ արհամարհանքով կողքանց նայեց Դենշապուհին և ասաց։

— Մենք արյունահեղություն չենք փնտրում, այլ փախչում ենք նրանից։ Բայց եթե արյունահեղությունը շատ կվազի մեր հետևից՝ մենք ետ կշրջվենք...

Հետո դարձավ Վասակին։

— Ներողամիտ եղիր, տեր մարզպան, ես չեմ կամենում այստեղ զրախոսությամբ զբաղվել։ Մեր գործը արյաց Հազարապետի հետ է, մենք կգործենք նրա հետ։

— Դու ճիշտ նկատեցիր, — ասաց Վասակը, — մենք գործ ունենք արյաց Հազարապետի հետ։

— Ոչ մի բարի բան չսպասենք ուրեմն, — բարկացած գոչեց Դենշապուհը, — այստեղ ես տեսնում եմ...

Վասակը ձեռքով արեց, որ Դենշապուհը չշարունակի։

— Դո՛ւ կամեցար այդպես. ի՞նչ մնում է ջանալ, որ այդպես չլինի։

Դենշապուհը ձեռքով նշան արեց մյուսներին, որ վեր կենան։

— Գնանք։

— Ինչ որ կարող եմ՝ ես կտնեմ արքայի համար: Իսկ անկարելին անկարելի է, — ձայնը բարձրացրեց Վասակը:

Դենշապուհը սառը ողջունեց և ուղղվեց դեպի դուրս: Նրան հետևեցին մյուսները:

Սենեկապետը պատշաճավոր խոնարհությամբ ճանապարհ դրեց նրանց մինչև դարբասը, որից հետո երկու ջահակիրներ առաջ ընկան, ու ընկերակցեն նրանց Արտաշատի փողոցներով մինչև Նրանց օթևանը:

Մի բանի խլրտոց, Վեհմիհրի որոտալից հազը, և ամեն ինչ մարդպանի տան շուրջը ընկղմվեց խավարի մեջ:

Ծանր և հուզումնալից լուռթյուն տիրեց նախարարներին: Վարդանի կտրուկ պատասխանները ոչ Վասակի իրեն և ոչ էլ նախարարներից ոմանց սրտովն էր: Վասակը միայն մի խաղ արեց՝ Դենշապուհին մի փոքր զսպելու: Սակայն նա չէր կամենա, որ Վարդանը խոռովության դուրս կանգնե: Եվ սպասեց, որ նրան սանձահարելը սկսեն նախարարները և ոչ թե ինքը:

Դա շուշացավ: Ռշտունյաց նախարարը խզեց անհարմար լուռթյունը համարձակ և անսպասելի պարզությամբ:

— Տյա՛լք, պարզ է ամենքիս համար, որ արքայից արքային պատասխան պիտի տրվի: Սակայն հրովարտական ուղղված է հոգևորականության: Մի՞թե նախարարությունը պիտի տա պատասխանը հոգևորականության փոխարեն:

— Հրովարտակն ուղարկված է հոգևորականության և նախարարության: Հոգևորականությունը և նախարարությունը պիտի տան պատասխանը, — ասաց Վարդանը:

— Տեր Մամիկոնեից, նախարարությունը կարող է չխառնվել այս վեճին:

— Եվ ինչո՞ւ... — վրդովված մոմռաց Վահան Ամատունին:

— Խնդիրը կրոնական է, Հազարապետ, նախարարությունը գործ չունի այստեղ:

— Խնդիրը կրոնական չէ միայն, այլ նախարարական իշխանության, գոյության, ազատության, և առանց նախարարության կարծիքի էլ ոչ մի պատասխան չի կարող առաքվել արքային, — ավելի հաստատուն եղանակով ասաց Վարդանը:

Վասակը ձեռքով արեց, որ լսեն իրեն:

— Եւ խորհում եմ այլապես: Ուղիղ է Սպարապետը: Նախա-
րարութեան կարծիքը ևս պիտի լինի, բայց խնդիր է՝ թե ո՞վ խոսի
արքայի հետ: Հրովարտակն ուղղված է «հայոց մեծաց», այսինքն՝
մեզ, նախարարներին: Բայց հայոց մեծաց ուղղվել է մի թուղթ, որի
իմաստը կրոնական է: Սպասենք ու խորհենք, տյարք, թե արդյոք
արքայի հետ նախարարութեանը խոսի, թե՞ հոգևորականութեանը:
Վարդանը վրդովվեց.

— Այդ ձեր գիտենալիքն է, տեր մարզպան և տյարք իշխանք:
Բայց նախարարութեան վճռական խոսքը պիտի լինի թղթի մէջ,
քանի որ հոգևորականութեան պատասխանի համար նախարարու-
թեանը ևս պատասխանատու է հնարավոր արյունահեղութեան...

Վասակն զգաց, որ Վարդանը տիրել է սկսում նախարարների
մտքին: Ուստի և շտապեց փակել խոսակցութիւնը:

— Կխորհենք այդ ամենը, կխոսենք տերունական ժողովում:
Մինչև այդ տեղերը չենք հասցնի...

— Ո՞վ գիտե, թերևս հասցնենք, տեր մարզպան,— ասաց
Վարդանը և վեր կացավ հրաժեշտի:

Մյուսները հետևեցին նրան, բացի Գաղիշոյից, Գյուտից և
Ռշտունյաց Արտակից:

Վարդանը և մյուսները խոնարհ հրաժեշտ տվին և դուրս եկան
պալատից:

Նախարարները սպասեցին, որ Վասակը խոսի:

Ստեղծվեց մի դրութիւն, որ առաջին իսկ խոսողը դառնալու
էր պատասխանատու ձեռներեցը կամ պատճառը ինչ-որ դավա-
դրութեան: Երկար տևեց լռութիւնը, այնքան երկար, որ արդեն
հասկանալի դարձավ նախարարների միտքը: Եվ այդ զգալով էլ
Գաղիշոն նայեց Վասակին և հառաչեց.

— Այսպես ահա, տեր մարզպան, վատ տեղ մթնեց մեր գործը:

— Վաղը մեզանից որոշ պատասխան են պահանջելու,— ասաց
Վասակը,— դրութիւնը տագնապալի է: Վե՛ճ ու խռովքն այս-
տեղ մեր մեջ դյուրին բան է: Գժտվենք՝ կհաշտվենք: Բայց արայց
արքայի հետ վեճի բռնվելը տաժանք է և մահու վտանգ: Արքան
կրկդիմի պատասխանը մեզ չի ների: Պետք է որոշ ու վերջնական
պատասխան:

— Կտանք որոշ ու վերջնական պատասխան,— ասաց Գաղի-
շոն:

— Բայց ի՞նչ պատասխան... — հետաքրքրվեց Վասակը։
Մյուսները ևս լարվեցին։

— Նախարարները տատանման մեջ են, — ասաց Գաղիշոն, —
բայց մարդ են... եթե կա թուլութիւն տեղի տալու մեջ՝ կա և թու-
լութիւն հարելու։ Նրանք կհետեւեն Սպարապետին։

— Համոզված ես, — հուզված հարցրեց Վասակը։

— Դե, ասրել ենք, տեսել ենք։

Վասակը սկսեց մտածել, թե ինչպես հիմքը դնի երկպառակու-
թյան և ինքը մեջտեղը չերկա։ Սկսվում էր մի շատ կարևոր գործ։
Համախոհների դաս։ Երեք նախարարներ փաստորեն անցան Վա-
սակի կողմը։ Պետք էր ամրապնդվել։ Ուստի և Վասակը խոսեց այն
բոլոր դաժան հետեւանքների մասին, որոնց կհասնի Հայաստանը,
եթե դիմադարձ կանգնի արյաց արքային։

— Հեռի ինձանից, տյարք, որ ես ձեռս դնեմ ձեր խղճի վրա...
Բայց իմացեք, կանգնած ենք կործանման առաջ։ Քար քարի վրա չի
մնա երկրում։ Կավերվեն քաղաքներն ու ավանները, կոչնչանա մեր
բոլորիս իշխանութիւնը։ Լա՛վ կշռեցեք։

— Ի՞նչ է քո խորհուրդը, — հարցրեց Գյուտը։

— Համոզեցե՛ք Սպարապետին, — ասաց Վասակը, — դիմե-
ցե՛ք նախարարներին, թող համոզեն նրան։ Եթե նա տեսնի, որ ա-
մենքդ խաղաղության եք կողմնակից՝ ստիպված կհամոզվի։

— Լավ միտք տվիր, — ասաց Գյուտը։

— Դուք այդտեղից էլ սկսեցեք։ Դիմեցեք նախարարներին,
թող միանան ձեզ հետ և խնդրեն Սպարապետին զիջելու։ Եվ շուտ,
բանի չի լուսացել։

— Այն ժամանակ մենք գնանք, — ասաց Գյուտը։

Գաղիշոն աննկատելի քմծիծաղով վեր կացավ։ Վեր կացան և
մյուսները։

— Խնդրելով, հորդորելով, համոզելով, — ասաց Վասակը։ —
Կաղտնիք չէ, որ բոլորս էլ քրիստոնյա ենք և կմնանք երևի քրիս-
տոնյա։ Այստեղ արքայից արքային մի բանով մեզ հաճոյակատար
ցույց տալն է։ Հետո ժամանակ կանցնի, ամեն բան կրկին իր տեղը
կառնի։ Հարկավոր չէ գրգռմունքներ առաջ բերել։ Տեր Խորխոռուն-
յա՛ն։

— Լավ է, տեր մարդպան, բայց վախենում եմ, որ մոլեգնեն և
վիժեցնեն ամեն բան։

— Ոչ, ոչ, տե՛ր Խորխոռունյաց, մի՛ հուսահատվիր: Գնա շանք գիր:

— Կանեմ ինչ կարող եմ, տեր մարզպան: Բայց հիմարություններ կան, որ պիտի կատարվեն, որ վերջանան: Խելքը շատ անգամ հիմարությունից հետո է:

— Ձգձգենք, թող շատ խորհեն, ողջամիտ լինեն: Ձգձգենք... պետք է այնպիսի պատասխան տանք, որ արքայի բորբոքած կրակը մի փոքր հանդարտեցվի, որ... Ժամանակ անցնի: Ժամանակը որ անցնի, շատ բան կանցնի:

— Մենք կմնանք մեր տանը՝ ինչ-որ ենք,— բավականին պարզ խոսեց Գաղիշոն,— ո՞վ է մեր տունը՞ մտնում: Կամ մտնեն՞ ո՞վ է մեր սիրտը մտնում: Գլուխներս պահենք, իշխանությունը, առ է գլխավորը:

Վասակին շատ դուր եկավ Գաղիշոն: Նրա մեջ Վասակը տեսավ իր գլխավոր գործակցին:

Նախարարները հրաժեշտ տվին Վասակին շատ ուշ, կես-գիշերից անց:

— Ձգձգենք՝ թող խորհեն,— մոմոաց Վասակը մտազբաղ: Հետո ավելացրեց չարածպիտ:

— Ոչ: Ձգձգենք՝ թող քայքայվեն:

Վասակը վեր կացավ գահույթից, թափ տվեց իրեն և սկսեց անցուդարձ անել: Հետո գնաց կանգ առավ նեղ պատուհանի առաջ ու սկսեց դիտել պարտեզն ու երկինքը: Բնությունն անկարելից առ օտար՝ իր գործի հետ էր: Ո՛չ բյուրավոր աստղերի կկոցումների մեջ, ո՛չ զարթոնքի ցողով կենդանացած նորաբողբոջ ծառերի ոռոտերում, ո՛չ մուսյլ, բայց հուսալից գարնանային հողի բուրմունքներում նա չէր գտնում մի խորհրդատու միտք, մի օգնական խոսք, թե ի՞նչ անի և ինչպես առնի առաջը իր կարծիքով «մեծ աղետի», որին նա ուրիշ կողմից էր նայելով տեսնում և ուրիշ միջոցներով էր կամենում դիմագրավել: Նա մի բան սկսում էր արդեն պարզ նկատել, որ իր մարզպանական պաշտոնը այլևս «ձրի» և «խաղաղ» վարել չի կարող: Նա զգաց, որ նրա մասին բամբասում և չարախոսում են Դենշապուհը, Խոսրովը, Որմիզդն ու Վեհմիհրը: Նրանք մեկին տասն ավելացնելով այնքան կրանսարկեն Հազկերտի մոտ իրեն, որ կտապալեն: Հայ նախարարները թերևս ավելի թշնամա-նան, երբ տեսնեն, որ նա դեմ է անհնազանդության: Նա առաջուց

էլ զգում էր, որ նախարարների մեծամասնութիւնը ներհակ է իրեն: Ոմանք նախանձից նրա բարձր պաշտոնի համար, ոմանք մեծ պարսկասիրութիւն տեսնելով նրա մեջ, ոմանք էլ անորոշ, անձնական թելադրությամբ:

Նոր էր լուսացել, որ Մոկաց Արտակ նախարարին կարծես մեկը զրդեց խոր քնի մեջ: Նախարարը զարթնեց:

Աչքերը բաց անելով՝ պահ մի շկարողացավ հիշել, թե որտեղ է: Սենյակի մթին առաստաղն ու ստվերալի անկյունները նրան նայեցին անծանոթ, բայց հյուրընկալ հայացքներով: Ապա ուշաբերվեց, որ Արտաշատումն է և անկողնում շրջվելով՝ խոր շունչ քաշեց: Առաջին ախորժ զգացումը հողի բուրմունքն էր, գարնան մտերիմ, հարազատ շունչը, որը չթողեց, որ նա զգար օտարութեան մեջ: Այդ բուրմունքը քաղցր ձմեռն էր սիրտը, և նա աչքերը կրկին փակելով, երազել սկսեց: Եվ իսկույն նրա երևակայության մեջ երեքաց մի սիրելի կերպար, որին թողել էր նա հեռու, հեռու լեռների ու ձորերի հետև: Եվ ահա փակ աչքերի թափիչ խավարի մեջ այն էակն սկսեց մերթ դուրս լողալ՝ նկատվել, ժպտալ, կարողացավ քաշել իրեն, մերթ աղոտանալ՝ սուզվել անէութեան անդունդը: Զգացմունքը հորդեց երիտասարդ իշխանի սրտում: Նա հառաչեց, ուզում էր թռչել անկողնից, դուրս գալ այգի, նայել ծառերին, դաշտերին, լեռներին, ապրել: Քաղցրացավ առավոտը, հողը, Արտաշատը, հայրենիքը, կյանքը: Բերկրանքից նախարարի աչքերը տամկեցին, և նա դեմքը սեղմեց մետաքսե բարձին՝ ամոթխածելով ինքն իրենից: Եվ ի՞նչ շուտ, ի՞նչ հանկարծ այդ անծանոթ էակը դառավ այդքան մտերիմ և հոգածութեան առարկա, այնքան հարազատ, որ Արտակը դժվարանում էր ապրել նրանից հեռու: Որքա՞ն փոքր ժամանակ նա վայելեց նրա ներկայութիւնը, ի՞նչ սակավ եղավ նրանից զրույցը: Հենց նոր գտան իրար, երջանկութիւնը կոկոն տվեց, որ ահա բաժանվեցին մի ահալոր գործի համար: Պատերա՞զմ է վառվելու... Բռնակալը ճիրանները մեկնել էր դեպի այս երկիրը, դեպի այս գարունը, հողի բուրմունքը, դեպի Անահիտը — ի՞նչ Անահիտը — դեպի այս ժողովուրդը, որ ահա դարձնել իր լծկուն տնտեսներն է խաղաղ ջրում անդաստան հերկելու, բերքը ապահովելու, կյանք ստեղծելու: Ամե՛ն, ամեն ինչ կանգնում է այդ փոստիկ տուտը:

Արտակն անհանգիստ մտքերից հանկարծ նստեց անկողնի մէջ: Եվ բավական էր նրա մի թույլ խլրտոցը, որ դռան հետև լըսվեր սպասավորի հազը: Նա իմաց էր տալիս, որ պատրաստ է ծառայութեան: Արտակը ծափ տվեց: Սպասավորը մտավ ներս և բերեց ջրի կոնքը, օճառ, սրբիչներ: Արտակը լվացվեց, հագավ ճանապարհի փոշուց մաքրած զգեստները: Եվ վեր կացավ, որ իսկույն գնա այժի՝ սպասավորը ներս շտապելով զեկուցեց.

— Ատոմ Գնունյաց նախարարը ուղղվում է այս կողմ...

Արտակը նայեց պատուհանից, բայց Ատոմը արդեն դռան հետևն էր:

Արտակ նախարարը մտերմական ձայնով հրավիրեց.

— Մտի՛ր օթեան, իշխա՛ն:

Եվ այն է, ուզում էր ընդառաջ ելնել՝ վարագույրը ճեղքվեց, և նրա մէջ գծագրվեց երիտասարդ նախարարը վայելչագեղ հասակով: Նա համեստ ու բնական հպարտ կեցվածքով պահ մի կանգնեց մնաց մուտքի մէջ և ջերմագին ժպտաց:

— Ողջո՛ւյն, լո՛ւյս բարի, — ասաց նա մեղմածայն:

— Ողջո՛ւյն արեւիդ, գալի՞ր բարի՛, իշխա՛ն, առաջացի՛ր և հրամայի՛ր:

— Վաղ ես վեր կացել, — ասաց Ատոմը հեզ նկատողութեամբ:

— Դո՛ւ ևս, — պատասխանեց նույն եղանակով Արտակը:

Ատոմը շորս կողմը նայեց և ասաց.

— Կցանկանա՞ս իջնենք այգի:

— Սիրահոժար, իշխա՛ն, — ասաց Արտակը:

Նրանք իջան այգի:

Այգում ծառերը բողբոջել էին. նրանց կարծես կավեղեն ոստերը լցվել էին գարնան աննկատելի հյութերով: Գետնի երեսը ծածկըվել էր նորածիլ մատղաշ արոտով:

— Ինչո՞ւ ես տխուր, — հարցրեց Ատոմը Արտակին:

— Տխո՞ւր, ոչ, իշխանիկ, — պատասխանեց Արտակը, — սիրտս է մտածում, — ժպտաց նա հանելուկային հայացք նետելով դեպի հեռուն:

— Ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչ դուրս կգա այս աղմուկից, — հարցրեց Ատոմը:

— Պատերազմ, — արդեն սթափված խոսեց Արտակը:

— Ես էլ հմ այգպես կարծում: Բայց քեզին դեմ է առել ինչ-որ:

«Քեռի՛ն»՝ Վարդան Մամիկոնյանն էր:

— Ծշմարիտ ես խոսում,— ասաց Արտակը,— բայց միևնույն է՝ կգնանք դեմ կառնենք պատերազմի առաջ, չենք խուսափի:

— Զենք խուսափի:

Նրանք լռեցին մի պահ: Ատոմը սկսեց մի ձեռքով սրի գլուխը պատյանից քաշել — քշել դուրսուներս և մտածկոտ նայել գետնին:

— Քեռի՛ն մեծ պատերազմից է երկյուղ կրում,— խոսեց Արտակը՝ խելացի աչքերը լցնելով ծանրակշիռ մտքերով,— մեծ պատերազմ, որ պահանջում է բոլոր նախարարների միաբանությունը: Իսկ միաբանություն չի լինելու:

— Զի լինելու,— կրկնեց Ատոմը,— և չարժե ուրեմն ծանրանալ դրա վրա: Պատերազմը գալիս է՝ հարկավոր է ընդունել:

— Ես էլ եմ այդպես կարծում,— աշխուժացավ Արտակը:

— Գիտե՛ս ինչ, ե՛կ մենք մեր պատրաստությունը տեսնենք: Ե՛կ մեր զորագնդերը հատուկ շարժման մեջ դնենք այժմյանից:

— Ես համաձայն եմ:

— Մենք կքաշենք մեր կողմը մեզ համակիր նախարարներին և երբ օրը կգա՝ պատրաստ դուրս կգանք արյաց դեմ:

Արտակն ուրախացավ, և կրկին միտքը գնաց հեռուները: Մի առանձին սուր կարոտ զգաց դեպի Անահիտը, որին նա գտել էր մեծ գործի սկզբին: «Որքա՛ն, որքա՛ն ուրախ կլինի նա՝ ինձ տեսնելով զորագնդի գլուխ անցած պատերազմ գնալիս», — մտածեց նա և մի տեսակ հաճույք զգաց պատերազմից:

Ատոմը նստեց քարե նստարանին և սկսեց սրի պատյանով հողի վրա գծեր քաշել:

— Տե՛ս,— ասաց նա,— ես կարծում եմ հարձակումը կլինի Մասյաց ստորոտով դեպի Արաքսի կամուրջը:

— Ինչո՞ւ ես այդպես կարծում,— սրվեց հանկարծ Արտակը: Նրան իսկույն կլանեց ռազմական արվեստի հաճույքը:

— Ուրիշ ճանապարհ չունի ճա. (նա՝ պարսիկները. այդպես էին սիրում խոսել ռազմիկները, որ բազմաթիվ մարտերում եղած էին): Նա պիտի մտնի երկրի սիրտը և որքան կարող է՝ պիտի շտապի: Ուրեմն և պիտի ընտրի ամենակարճ գիծը:

— Կարող է և Զարեհավանով գալ՝ Սպարապետի հարվածը կոտրելու համար իր ձախ թևում:

— Զախ թևո՞ւմ... ինչո՞ւ...

— Ձախ թևում, եթե Սպարապետը հարվածը հասցնի նրա՝ Արտազն անցնելու պահին, և թիկունքում՝ եթե նա արդեն մտած լինի Այրարատյան դաշտ։

Ատոմի գեղեցիկ դեմքին մտածկոտ կնճիռներ երևացին։ Նա լռեց մի պահ և ապա կարծես ինքն իրեն՝ ասաց.

— Հավան եմ. հնարավոր է։ Միայն խնդիր է, թե որտե՞ղ կլինի և յո՞ղ ժամին Սպարապետը։

Այս նոր միտքը հրահրեց Արտակին։

— Սպարապետը պետք է լինի Բագրևանդի հովտում։

— Ինչո՞ւ ոչ Այրարատում, — առարկեց Ատոմը։

— Բագրևանդը այն վայրն է, որ կիսում է երկիրը։ Չպետք է թույլ տալ, որ նա մտնի այնտեղ և ոտը դնի մեր մեջքին։ Դա մեր աքիլլեսյան կրունկն է, սիրելի Ատոմ։

— Այդ դեպքում նրան պետք չէ ժամանակ տալ, որ մտնի երկիր, պետք է հարվածել Դռան մոտ, — վեր կացավ տեղից Ատոմը։ — Այո, ճշմարիտ ես, Արտակ, շատ ճշմարիտ ես... Խելացի միտք էր։

Ատոմն անհանգստացավ։ Արտակի միտքը նրան համոզեց, և հենց դա էլ պատճառ դարձավ նրա հանկարծակի անհանգստության։

— Արտակ, պետք է օ՛ր առաջ զորքը շարժել սահմանը, օ՛ր առաջ կասեցնել թշնամու հարվածը... Իսկ մենք այստեղ խոսո՞ւմ ենք։ Ախ, շատ է դանդաղ Սպարապետը։

Ատոմը լռեց։ Նա արագ անցուդարձ սկսեց նստարանի շուրջը, հետո կանգնեց, երկու ափերը կանթեց իր բարակիրան գոտկատեղին, նայեց հեռուն։

— Ո՛չ, ո՛չ, Արտակ, սպասելու օրեր չեն, ե՛կ մենք մեր զորագնդերը շարժման մեջ դնենք, քաշենք նախարարներին մեր կողմը։ Այն ժամանակ «քեռին» կշարժվի։ Տե՛ս, Արտակ, հետո ուշ կլինի, չարաշա՛ր ուշ։

— Կովելը պիտի կովենք, — ասաց Ատոմը, — դու ասա ի՞նչ կռիվ կփաթաթեն մեր վզին, «առյուծի», թե՞ «մոծակի»։

Արտակը խորամանկորեն վեր նայեց իր դեմ կանգնած Ատոմին՝

— Ի՞նչ է, Տիգրան Մե՞ծ ենք մենք, և ոչ թե մի բուռ նախարարնե՞ր։ Թե՞ մեր դաշտերն են Միջագետքի, և ոչ լեռնաբաժնիդները, — ասաց Արտակը։

— Բանը միայն տեղանքը չի.— դաշտայի՞ն, թե լեռնային,—
խորհելով բացատրեց Ատոմը,— քուշանները դաշտավայրերում են
կռվում, բայց «մոծակի» կռիվն է նրանցը: Եվ նրանք սակավա-
թիվ էլ չեն, քան պարսիկները:

— Ապա ի՞նչն է «առյուծի» կռվի գլխավոր իմաստը,— հարց-
քեց Արտակը ավելի լարվելով:

— Ծանրագեն դաշտային զորքը, ասպազները, ֆալանգը, և
հարկե հետո արդեն թիվը, տեղանքը և հազար ու մի բաներ,— ըշ-
տապ վերջացրեց Ատոմը:

— Հը՛մ:

— Իսկ այդպիսի զորք չունենք,— հառաչելով ասաց Ատոմը,—
դա մեծ տիրութեան բան է...

— Ճիշտ է,— տխրեց Արտակը:

Ատոմն սկսեց արագ քայլել: Հետո կանգ առավ.

Եվ սակայն պարսիկները մեզ կկանգնեցնեն ծանրագեն, դաշ-
տային կռվի առա՛ջ...

Ծառուղիով դեպի նախարարներն էր գալիս արքունական տան
ալևոր սենեկապետը: Նա իր հասակին անհարմար արագ շարժում-
ներով շտապում էր: Մոտեցավ և հեալով ասաց.

— Մարզպանը կարգադրել է ժողովվել արքունական տուն:
Նախարարները հավաքված են:

— Տաճա՛ր պիտի գնանք,— հարցրեց Արտակը:

— Տեղյակ չեմ, տեր իմ, չասաց,— պատասխանեց սենեկա-
պետը:

Կես-գիշերն անց էր, որ Արշարունյաց Արշավիր նախարարը,
Մաղխազ Վրիվ նախարարը, Շմավոն Անձեացյաց նախարարը,
Առավան Վանանդյա նախարարը, Վարազշապուհ Պալունյաց նա-
խարարը, լույս նկատելով ներշապուհ Արծրունու կիսախավար սեն-
յակում՝ գնացին նրա մոտ:

— Բարի՛ է,— չարաճճի ժպիտով հարցրեց ներշապուհը, վայր-
դնելով մագաղաթե մատյանը, որ կարդում էր:

— Բարին մեզանից է, չարը՝ չգիտեմ,— ասաց Արշարունյաց
նախարարը ծիծաղելով:

Ներշապուհն աչքերը տրորեց և մատյանը մի կողմ թողեց։
Հստ երևույթին նա շատ էր ձանձրանում և կարդում էր ոչ ընթերցելու համար, այլ կարճելու գիրքերը։

Նա հասկացավ, որ նախարարները գործով են եկել։ Սպասեց, որ խոսեն։

Սկսեց Արշարունյաց նախարարը։

— Տե՛ր Արծրունյաց, մենք խոսեցինք իրար մեջ և տարակուսանքի ենք մատնւած։ Ո՛վ պիտի առաջնորդի մեզ այս աղետավոր գործի մեջ։ Մեր մեծագույն տանուտերերը՝ Սյունյաց նախարարն է և դու։ Առաջնորդեցե՛ք՝ կամ նա՛, կամ դո՛ւ։

Ներշապուհը չէր սպասում այսպիսի վճռական խոսք. նա աչքերը խոժոռեց և մտածել սկսեց։

— Նախարարները տարակուսանքի մեջ են, թե ո՞վ պիտի վերցնի այս բեռը, մե՞նք, թե հոգևոր դասը, — շարունակեց Արշավիրը։

— Մենք և հոգևոր դասը, — պատասխանեց Ներշապուհը ըսթափված, — ուրացության պահանջը դրված է համայն ազգի առջև։

— Դե առավել և՛ս մեզ առաջնորդ է պետք։

— Մենք զուր ենք սպասում։ Մարդպանը ոչինչ չի անի, Հազկերտը չի վիջի, հոգևոր դասը անձնատուր չի լինի։

— Գուցե ուրիշ ելք գտնվի, — ասաց Վանանդյա Առավանը ոչ խելացի ժպիտը դեմքին և նայեց Մաղխազ Վրիվին և Պալունյաց Վարազշապուհին։

— Ուրիշ ելքը գուցե որոնի և մարդպանը, բայց ես ոչ մի ուրիշ ելք չգիտեմ, — խոսեց Ներշապուհը։

— Կավ, — ասաց Արշավիր Արշարունի նախարարը, — հիմա մեզ պետք է, որ նախարարական տներից մեկը ղեկավարի մեզ։

— Ես չեմ կարող։ Իմ բնավորությունը հարմար չէ։ Տվե՛ք ղեկը Սպարապետին։ Նա ռազմագետ է և գիտակ մարդ։

Նախարարները լռեցին։ Ներշապուհը ձեռը դրեց սրտին։

— Մե՛կ մարդ ունենք, որ այս գործը գլուխ պիտի հանի. դա Սպարապետն է։ Տյա՛րք, ես մեծ խելքի տեր չեմ. բայց իմ փոքրիկ խելքով այդ եմ վճռում. տվե՛ք ղեկը Սպարապետին։

— Իսկ մարդպանը... — բանասերկու կերպով հարցրեց Վարազշապուհը։

— Ի՞նչ մարդպանը, — խեթեց Ներշապուհը։

— Զի՞ կարող մարդպանը ղեկավարել:

— Հարցրեք իրե՛ն. ես չգիտեմ,— խուսափեց Ներշապուհը:

— Զե՞ս վստահում նրան,— համառեց Վարազշապուհը:

— Ես չգիտեմ,— բարկացավ Ներշապուհը,— իսկ ում ճանաչում՝ չեմ կամենում ո՛չ վստահել և ո՛չ էլ կասկածել:

— Իսկ Սպարապետին ճանաչո՞ւմ ես,— ավելի համառեց Վարազշապուհը:

Նախարարները վիրավորվեցին:

— Տե՛ր Պալունյաց...— հանդիմանական շեշտով դարձավ նրան Արշավիր Արշարունին:

— Ես հարց եմ տալիս՝ պատասխանեցե՛ք իմ հարցին,— բորբոքվեց Վարազշապուհը,— ինչո՞վ է արժանի մեր վստահության Սպարապետը,— ե՞րբ այսպիսի աղետ պատահեց, ե՞րբ դիմադիր կանգնեց նա:

— Դու խելացի խոսք ես ասում, տեր Պալունյաց,— ասաց Ներշապուհը մի հանդարտ համբեր եղանակով, որ նրա տաքարյուն քնավորությունից չէր,— մարդը փորձվում է գործի մեջ: Այսպիսի գործում չեն փորձվել ո՛չ Սպարապետը և ո՛չ էլ մարդպանը: Բայց մարդկային է... հոգին մարդուն վկայում է մի բան: Հարց ես տալիս քեզ՝ ինչո՞ւ, որտեղի՞ց այդ հավատը... եկ իմացի՛ր: Ես ընտրում եմ Սպարապետին, և խիղճս հանգիստ է: Ընտրեցեք դո՛ւք ում կկամենաք:

— Ո՛չ, Սպարապետն է, պա՛րզ է,— ասաց մտորմոնքով Արշավիր Արշարունին,— մանավանդ որ՝ դու չես կամենում հանձն առնել:

— Ես մի հասարակ մարտիկ եմ, տյա՛րք,— իմա մարտն է. ես գլուխ չունեմ բանակցությունների:

Տիրեց լռություն, որի մեջ զգացվում էր մի ինչ-որ թեթևություն: Միայն Վարազշապուհն էր, որ մռայլվեց ափեղի: Նա աչքի տակով նայեց իշխաններին և զգաց, որ ավելի խոսելը վտանգավոր էր: Նա չէր համակրում Վարդանին: Նրա թեկնածուն Վասակն էլ չէր սակայն:

— Զեք սխալվի,— վճռական շեշտեց Ներշապուհը՝ շարունակելով իր մտքերը բարձրաձայն:

— Թեթևացա, տեր իմ,— հառաչեց Արշավիր Արշարունին,— խոստովանանք լինի՝ տարակուսանքներից վճատություն էր գալիս

վրաս: թշ մի արհամիրք սարսափելի չէ, երբ կովում ես: Իսկ եթե տեք էլ ունես գլխիդ... Օրհնվի ծնունդդ, տեր իմ, ուրախացրիր ինձ:

Արշավիր Արշարունին կենդանացավ, շարժվեց: Նա զգալով նեցուկ՝ սկսեց վստահ նայել այն արհամիրքի վրա, որ չունենալով իր նախընթացը՝ շփոթեցրել էր իշխաններին:

— Գնա՛նք, տյարք, — դարձավ նա մյուսներին:

Ներշապուհը, որ շարունակ անցուդարձ էր անում սենյակի մեջ՝ կանգ առավ և շեշտելով իր յուրաքանչյուր խոսքը՝ ասաց.

— Այդպես, տյարք. ես իմ մեղավոր հոգով ահա ձեր առջև դնում եմ այս վճիռը. սխալ եմ՝ թող աստված տեսնի իմ դատը — ուղիղ եմ՝ նա լինի ողորմած, դեկը տվեք Սպարապետին: Եվ աստված մեզ օգնական:

— Աստված մեզ օգնական, — կրկնեցին նախարարները ներշնչված:

Եվ դուրս ելան սենյակից:

Քաղաքի պարսպի տակ ներսի կողմից մի այգի էր ձգված: Բարձր հողե պատը բավական ծածկում էր նրա բարդիների բները և ցածրահասակ ծառերը: Նեղլիկ մի փայտե դուռ, մշտափակ ու խուլ՝ պահում էր հետաքրքրվող աչքերից այդ այգու նեքքին կյանքը: Կապույտ ծուխը, որ բարձրանում էր այգու խորքից՝ նշան էր, որ այնտեղ տոն կա, բնակիչներ են ապրում:

Այգու դռան հետև մանր քրքիշ լսվեց, որին միացավ մի ուրիշ ձայն: Երկուսն էլ աղջիկների կրծքից էր: Դռան ճեղքից դուրս նայեց մի ածուխի սև աչք: Մնաց մի պահ և ապա կրկին քրքիշ լըսվեց:

— Ո՛ւր է, ո՛ւր է, — հարցրեց մյուս ձայնը:

— Տես, լուսերեսենց տան մոտ:

— Վա՛յ, Դժխո՛, Արծվի՛ն է:

— Հայրիկը գինով է, — ծիծաղեց առաջինը:

Նեղլիկ փողոցով, ուր հավեցն էին և ճնճղուկները հանդես բաց աբեզ, օրորվելով և Արծվի թևն ընկած դեպի այգին էր գնում մի սևամորուս, արծվադեմ գեղեցիկ մարդ: Նա բավականին հառափառ

Վոր էր և զգեստին ու ձեռներին նայելով ցած արհեստների մարդ էր։
Նա մի փոքր զորովում էր, բայց Արծվին ուժեղ բազկով չափավորում էր նրա շարժումները և առաջ մղում։ Նա կանգնեց, շրջվեց զեպի Արծվին։

— Զէ, դու իմացիր, Արծվի, մե՞ծ օր է այսօր, — ցուցամատը ցցեց օդի մեջ։

— Մեծ օր է, — համաձայնեց Արծվին՝ շտկելով նրան դեպի այգին և մղելով առաջ։

— Զէ՛, մե՞ծ օր է, — համառեց գինովը և կրկին կանգնեց՝ Արծվին շրջելով իր գեղեցիկ դեմքը։

— Գնանք, հայրիկ, — ժպտալով կրկին շտկեց նրան Արծվին։
Բայց գինովը մեխվել էր և չէր ուզում տեղից շարժվել։

— Արշակ թագավորի օրերն են, — գոչեց գինովը, — մե՞ծ օր է այս օրը։ Զի՛ մեռել ժողովուրդը... ժողովուրդը կա՛... մե՞ծ օր է։

Արծվին այս անգամ ավելի ուժեղ մղեց գինովին։ Սա, որ համառում էր՝ հիմա սկսեց արագ-արագ շտապել այգու կողմը՝ ինքը քարշ տալով Արծվին։ Երբ մոտեցան այգու դռան՝ դուռը հանկարծ բացվեց, և նրանց առջև նկարվեցին երկու չքնաղ դեմքեր։ Դրանք գեռատի աղջիկներ էին, ըստ երևույթին քույրեր, որոնցից մեկը սուր դաշույն հոնքերի տակին ժպտացող աչքերով նայեց նախ՝ Արծվին և ապա՝ գինովին, և ընդառաջ գնալով՝ թևը գցեց սրա թևին։

— Հայրիկ, տխուր ես, — ասաց նա, ծովելով և նայելով գինովի աչքերի մեջ։

— Մե՞ծ օր է այսօր, — գոչեց գինովը և օրորվելով՝ իրեն գցեց դռան մեջ, դիպավ երկու պատերին, մի ահագին կոշտ հող պոկեց և ընկավ ներս, այգին։

Այգու խորքից, ուր մի քանի աչքանոց տնակ կար՝ դուրս եկավ կարճահասակ, լիք և ոսկեգույն մազերով մի կին։ Նա նայեց մըտնողներին և իսկույն ծիծաղեց։ Ապա զվարճանալով առաջ եկավ դեպի գինովը։

— Հա՛, գործդ լավ շինվել է, — մոտենալով ընդհուպ գինովին և աչքերի մեջ նայելով՝ ծիծաղեց կինը։

— Աշխա լավ է, զո՞րի բան է, — ձեռը թափ տալով կնոջ վրա գոչեց գինովն ու կանգնեց։ — Արծվին հյուր եմ բերել. մեծ կարաւաք բաց։

— Տասը կարաս կրանամ,— ասաց կինը,— մենակ դու ուր-
թություն ցույց տուր:

Գինովին քաշեցին դեպի տնակը:

— Նժույզները բերել է արքունական ախոռ, չի թողնում ծառա-
ներս մոտ գնան: Ինքն է սրբում, նայում, վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ,—
մատը թափ տվեց Արծվիի վրա գինովը:— Մա՛րդ, երեսուն տարվա
ախոռապետ եմ՝ նժու՛յզ չեմ տեսել: Սպարապետի նժույզներն ո՛վ
է խնամել. որտե՛ղ էիր:

Արծվին ծիծաղկոտ դիտում էր հասակավոր ախոռապետին և
չէր խոսում: Նրան զվարճացնում էր գինովը:

— Վարա՛ժ եղբայր, նստի՛ր, հանգստացի՛ր,— ասաց նա ա-
խոռապետին:

— Նստե՛մ: Ես նստում եմ մենակ ու մենակ նժույզի վրա:
Ուրիշ տեղ չեմ նստում:

— Կերակուրն է՛լ նժույզի վրա ես ուտում, այ մարդ,— զվար-
ճանալով հարցրեց ախոռապետի կինը:

— Նժույզի վրա պիտի գնամ թաղվելու:

Աղջիկները ծիծաղեցին և ուրախ նայեցին Արծվիին, որի գալը
նրանց աշխուժացրել էր:

— Հիմի հացը որտե՛ղ գցենք, նե՛րսը, թե նժույզի վրա,— կա-
տակով հարցրեց ախոռապետի կինը:

— Բերեք ախոռից բոլոր նժույզները՝ նրանց վրա գցեք,— աս-
աց Վարաժը և գնաց նստեց դռան կողքին ամրացրած սանդիկ:

Վարաժի կինը և նրա երկու աղջիկներն ըստ երևույթին սովոր
էին նման բաների: Թթենու տակ իսկույն օթոցներ գցեցին և սրփ-
ռոցը փռեցին վրաները, բերին բարձեր: Վարաժն ու Արծվին նըս-
տեցին:

— Մագթա՛ղ,— գոչեց Վարաժը ձեռքը խփելով բարձին:

— Ասա, մարդս,— աչքով արեց Արծվիին Վարաժի կինը:

— Գինի՛ն է լավ, թե՛ նժույզը:

— Երկուսն էլ:

— Հա՛, իմացա՛ իմ կնիկն ես: Դե՛, գինին հանի՛ր: Նժույզներն
էլ պատրա՛ստ են ախոռում:

Վարաժը դարձավ Արծվիին և բռունցքով հարվածեց նրա կրծ-
քին:

— Նժույգք չի՛ վստահում ինձ. ինքն է մտիկ տալիս: Էհհ, ես նժույգի վրա եմ ծնվել. դու ո՞ւմ չես տալիս նժույգը:

Հետո դարձավ իր աղջիկներից կրտսերին.

— Դժխո՛ւ, գուսաններին կանչիր: Հեթանոս-քրիստոնիոսներին է՛լ:

Դժխոն զվարթացավ.

— Կանչե՛մ, հիմա՛, հիմա՛:

Նվ արագացրեց սեղանի սարքումը: Պիրկ օձագալար մարմինը շլացուցիչ ձևեր էր ընդունում նրա ամեն մի շարժումից: Կրակի պես բոցկլտում էր նա, ծիծաղում, ժպտում, վազում, գնում գալիս: Նրա սևագիշեր աչքերի մեջ պսպղում էր այն շողքը, որ հատուկ է միայն երիտասարդ հոգիներին: Նրա ամեն մի վայրկյանը նոր ու անկրկնելի պատկեր էր կայտառ կյանքի, ուրախության և գեղեցկության: Խիտ ու գալարուն խոպոպները ցնցվում էին նրա գլխին, սլացիկ ուսերին և ճկուն մեջքին:

— Լո՛ւյս, հի՛ն գավերը բեր,— կարգադրեց Վարաժը մյուս աղջկան, որը մորն էր քաշել իր ոսկեգույն մագնրով ու լիքը, մի փոքր կարճահասակ մարմնով: Նա ավելի արագաշարժ, քան կարելի էր կարծել նրա գեր մարմնից՝ ծիծաղելով ու հաճախ դիպչելով քրոջը՝ օգնում էր սեղանը զցելուն:

Մի փոքր հեռու, ծառերի արանքում Մագթաղը խարույկ վառեց: Չոր արքադները կշկրտացին, և զվարթ կրակն սկսեց պարել պայծառ օդի մեջ:

Որտեղից որ էր՝ հայտնվեց մի սաստիկ գեր մարդ, որի աչքերը դուրս էին ընկած, կարծես խեղդվելիս լինելու: Նա մշմշալով եկավ ընկերացավ Մագթաղին և կռանալով կրակի վրա՝ սկսեց փչել, արծարծել: Հետո թևքերը քշեց և պահծու միսն սկսեց անցկացնել փայտե շամփուրները:

— Վայ գետի՛նը չմտնես, Մարտիրո՛ս, գետի՛նը,— կանչեց նրա կողմը Վարաժը,— ինչո՞ւ ուշացար:

— Մուխը նոր տեսա,— սաստիկ բամբ ձայնով պատասխանեց Մարտիրոսը և խիստ կենտրոնացած և անհասկանալի մըրթ-մըրթոցով, որ նման էր խանգարված փուքսի պոռթկումների՝ սկսեց շարած խորովածացած գարձարցեղ ձեռքի վրա՝ սպասելով կրակի իշնելուն:

— Մի ժամ էլ որ անցնեն՝ միսը կթուլկանար,— հագիվ հասկանալի մրթմրթաց նա Մազթաղին, գիտակի եղանակով։— Աստված շանի՝ գուսաններն ուշանան։

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կա որ,— հարցրեց Մազթաղը։

— Առաջի խավը որ թշնաց՝ պետք է ձեռաց հինգ տարվա գինի կցել սրան։ Մեկ համրանք ուշացար՝ էլ չկա՝ համը, կորավ... Բե՛ր Արաքսի վարազը։

Եվ սկսեց ինչ-որ մասնագիտական խոհեր մրթմրթալ ինքն իրեն։

Մազթաղը զամբյուղից հանեց որսած վարազի միսը և տվեց Մարտիրոսին։ Սա վերցրեց, հոտոտեց միսը և դեն դրեց թթված.

— Մեծամոր է, Արաքս չէ։ Արա՛քսը բեր։ Դե՛սը զամբյուղը։

Մազթաղը մոտեցրեց երկրորդ զամբյուղը։ Մարտիրոսը տնտրեց միսը և մրթմրթաց.

— Արաքս է, մենակ՝ խորվիրապ։ Երկաթ շամփուր է պետք սրան։

Մեծ ինքնաբավականությամբ տռուզ մատներով մսերը շարեց երկաթ շամփուրին ու հենեց ծառի բնին։

— Մի ծուխ դիպչի թող։

Մազթաղն օգնում էր Մարտիրոսին, որ պես վարպետի, որ հրաշագործում է։ Նա իրենց հարևանն էր, որ միշտ այսպիսի դեպքերում ինքնակոչ գալիս էր և սկսում բռնակալի պես կարգադրել ճաշը կամ ընթրիքը։

— Որտե՞ղ էիր այսօր,— հարցրեց նրան Մազթաղը, քթի տակ ժպտալով։

— Տանը քնած էի,— խուպոտ պատասխանեց Մարտիրոսը.

— Ինչո՞ւ, գիշերը շե՛ս քնել։

— Գիշերն էլ եմ քնել։

— Դեպքերն իմացա՞ր։

— Չէ, ի՞նչ դեպքեր։

Մազթաղը պատմեց։ Մարտիրոսը լսում էր նրան, բայց ուշքը շամփուրների վրա էր և մեծ լարվածությամբ սպասում էր կրակի շեղջելուն, որի ինչ-որ աստիճանի մոտենալը նրան մեծ անհանգրստություն էր պատճառում։

— Ապա՞,— վերջացրեց Մազթաղը,— մեզ հավատից հանում են։

— Հավատից որ հանում են, լավ չէ,— մրթմրթաց Մարտիրոսը անտարբեր:— Արաքսը բեր:

— Քրիստոսի հավատը ո՞նց թողնեն:

— Ի՞նչ է, չե՞ն կարողանում,— ցրված խոսեց Մարտիրոսը և թեքերով սրբեց կրակի ջերմությունից և լույսից շողշողացող դեմքի ու հաստ վզի ճարպը:

— Վա՛յ, մեղա, ինչպե՞ս կլինի,— վախեցավ Մագթաղը,— տերտերն ասում էր...— և գնաց դեպի մսերի զամբյուղը:

Այդ պահին Մարտիրոսը ճարպակալած աչքերը շոնց կրակի շեղջի վրա և սարսափահար անհանգստացավ.

— Շո՛ւտ արա...

Մագթաղը «Մեծամորը» դրեց Մարտիրոսի առջև.

— Տերտերն ասում էր...

— Բե՛ր,— բղավեց Մարտիրոսը:

— Ի՞նչը բերեմ, ա՛յ մարդ:

— «Արաքսը» բեր, ասինք, անգլուխ կնիկ, քո տերտերն էլ...— զայրացավ Մարտիրոսը՝ փորի ճնշումից շունչը կտրած և զայրույթից արյունը գլուխը տված:

Մագթաղը տվեց «Արաքսը»: Մարտիրոսը մեծ լարվածությամբ շամփուրները բռնեց կրակի շեղջի վրա ու սկսեց մշմշալ: Քրտինքը նրա կաս-կարմիր դեմքից և շլնքի կնճիռներով մանյակված վրդից սկսեց հոսել կրակի վրա: Բայց Մարտիրոսը մոլեգնած խորովում էր:

Իսկ այդ ժամանակ Վարաժն ու Արծվին սեղան նստած սպասում էին: Պատերից ձայներ լսվեցին: Երիտասարդներ, որ գիտենալով Վարաժի սովորությունները, եկել հավաքվել՝ սպասում էին որոշ պահի, երբ Վարաժը բոլորին կհրավիրեր ներս: Դա էլ իր հատուկ պահն ունեւր:

— Գուանաներն ի՞նչ եղան,— հարցրեց Վարաժը Դժխոյին:

— Եկել են, մառանն են,— ասաց Դժխոն շարաճճի նայելով հորը:

— Թրջվո՞ւմ են:

Դժխոն քրքշաց:

— Թող թրջվեն,— ծիծաղեց Վարաժը.— գինի՛ն պիտի երգի, ո՛չ իրենք:

Նստեցին սեղան: Մառանից դուրս եկան գուսանները իրենց երաժշտական գործիքներով: Նրանք երեք հոգի էին, որոնցից մեկը՝ վարպետը, կարճահասակ, պինդ, ինչպես կաղնու կոճղ: Կաս-կարմիր դեմքին հրացայտ ու խոշոր սև աչքունքի հենց տակից, այտերը ծածկելով ներքև էր վիժում և գոգնոցի պես ծածկում փորը սև սաթի պես փայլող երկար մորուքը: Նրա կարճ, ուժեղ վիզը ծալքեր էր տալիս ծոծրակի վրա: Նա հագել էր բրդե պարզ պարեգոտ, մեջքը պնդացրել պարանով. իսկ թավամազ կուրծքը բաց էր ու դուրս ցցված՝ խրոխտ աքաղաղի կրծքի նման:

Երկրորդը նրա պես հագնված, չոր ու ցամաք երիտասարդ էր, բարձրահասակ ու գեղեցիկ: Իսկ երրորդը նեգր հիշեցնող սև երիտասարդ էր:

— Ա՛յ բարով եկաք, ուրախ ժամու եկաք, — գռչեց Վարաժը զվարթաձայն, — լավ հասցրիր, Գոռ Սիմավոն:

— Ամեն ժամն էլ ուրախ է, — ասաց վարպետը՝ Գոռնակ Սիմավոնը, նստելով սեղան և նշան արեց ընկերներին:

Նրանք ևս նստեցին՝ բերանները թևքերով սրբելով: Գինին մի փոքր պղտորել էր նրանց աչքերը:

Այգու պատերի մի ինչ-որ արանքից նոր մարդիկ թափանցեցին ներս: Ըստ երևույթին դրանք՝ Վարաժի հարևանները, նրա խնջույքների սպասված հյուրերն էին լինում միշտ: Նրանք ներս եկան և հարգևոր հերթով շարվեցին սեղանի շուրջը:

— Արև կենդանությո՛ւն, — նոր բարևեցին նրանք:

— Արև պահպանությո՛ւն, — ասաց Վարաժը:

Պատերի վրա տղաները աղմկում էին արդեն:

Վարաժը դարձավ նրանց.

— Խենթուկնե՛ր, նե՛րս անցեք:

Տղաները ձեռաց թռան պատից ներս և եկան շրջապատեցին սեղանը: Մագթաղը ծիծաղելով և նրանցից ոմանց գլխներին բամփելով նոր սփռոց ավելացրեց:

Սկսվեց կերուխումը: Վարաժը հրամայեց բոլորին լցնել գավաթները:

— Վերցրե՛ք: Երկյուղածությա՛մը: Սպարապետի արևաշատությա՛ն:

— Արևը երկա՛ր, — բարձրաձայն բարեմաղթեցին մեծահասակները, և բարձր գռչեցին երիտասարդներն ու խմեցին:

— Մարտիրոս, հասցրո՛ւ, ժամը թռա՛վ, մա՛րդ աստծո, — կանչեց Վարաժը: Բայց Մարտիրոսը դեռ չէր ավարտել իր ծեսերի շարանը:

Նա զայրացավ և խռպոտ մըթմըթաց:

Մագթաղը, Դժխոն և Լույսը վաղեցին նրա մոտ: Շտապեցրին.

— Բե՛ր, Մարտիրոս:

Մարտիրոսը խեթ նայեց աղջիկներին, զայրացավ ու անհանգիստ շարժումներով սկսեց ինչ-որ լփռտել: Նա սաստիկ վիրավորվեց, որ իր անբակտելի կարգերի վրա ձեռ բարձրացրին: Շրջեց խորովածները, շար նայեց աղջիկներին, որ փռթկացրին, և ապա միայն մեծ տրտունջով շամփուրները վերցրեց ու տռուզ մատներով օդի մեջ շոշափեց, տվեց որ տանեն:

— Փորձանքը, որ գա՛ հանկարծ կգա, — մըթմըթաց Մարտիրոսը բարկացած և շամփուրներին նոր մսեր շարեց:

Գուսանները հանեցին նվազարանները մետաքսե տոպրակներից:

Վարպետ Գոռնակ Սիմավոնը մատներով փորձեց իր բամբի-ռը, ուղղեց լարերը և ապա նշան անելով իր ընկերներին՝ սկսեց: Նրանք իրենց գործիքներով սկսեցին ուղեկցել նրան: Խուլ և բամբ հնչյուններ էին արձակում գործիքները, ինչ-որ մոլտոցներ, ռազմական շեշտեր, որ ավելի կռիվ էին հրավիրում, քան մեղկացնում: Դրանք հզոր «թիվ» նվագներն էին առնական, հրամայական և ուրախ:

Վարաժի տրամադրությունը ավելի բարձրացավ:

— Այ հասցրե՛ք, տվե՛ք գլխին, — գոչեց նա, — ի մա՛րտ...

Վարաժը ոգևորվեց, վեր կացավ:

— Ապա՛, պար:

Գուսանները նվագեցին մի ռազմական պար: Տղաները կրակված վեր թռան և ուս-ուսի տված սկսեցին մեկը աջն ռազմական պարերից, որ վերջանում է սրամարտով: Նրանք խումբ-խումբ գընում գալիս էին իրար դեմ և բռունցքները զարկելով իրար՝ մի ակնթարթում ետ էին շրջվում և զարկում մյուս խմբին: Պարին խառնվեցին Վարաժի աղջիկները, որ խրճերով սրեր բաժանեցին տղաներին: Հարևան տներից հավաքվեցին ուրիշ աղջիկներ և խառնըվելով պարին՝ օկսեցին մի այնպիսի փոթորիկ, որից գետինը տնքալ սկսեց:

— Զարկե՛ք, — գոռում էր Վարաժը և ինքը օրինակ տալիս:

Աղջիկները օձերի պես գալարվում էին տղաների շղթաների միջով և կախարդում պարը:

Մութն ընկել էր արդեն: Ընթրիքը շարունակվեց մարխերի լուսավորությամբ, որ այստեղ այնտեղ տնկեցին Դժխոն ու Լույսը: Տեսարանը դյուժիչ էր:

Դժխոն ու Լույսը խառնված մյուս աղջիկների փնջերին՝ մրրկում էին տղաների շարքերի արանքում, խլելով նրանց հրացայտ հայացքները: Բայց այդ խելահեղ մրրկի մեջ աղջիկները կադողանում էին որսալ մի գաղտնիք: Դա Դժխոյի արագաթուխք հայացքներն էին, որ նա նետում էր Արծվիի վրա, մինչ սա ուրախ ժպիտը շրթունքներին դիտում էր աղջիկների ու տղաների մրցումը՝ իրաք ետ տալու և ափելի աշխուժացնելու պարը: Դժխոն, որին ըստ երեւվույթին նոր չէր գրավել Արծվին՝ ուզղակի նետահարում էր միայն միտ թիկնապահին: Լույսը, որ գիտեր այդ գաղտնիքը, թռավ Արծվիի մոտ և ահանջին հարցրեց.

— Բերե՛լ ես խավարածիլը:

Արծվին գլխով դրական նշան արեց:

Լույսն անմիջապես մտնելով պար՝ մոտեցավ Դժխոյին: Որսալով հարմար վայրկյան՝ նրա ականջին կանչեց.

— Բերել է...

Դժխոն իսկույն դուրս եկավ պարից և արագ հեռացավ դեպի հնձանը: Նա ինչ-որ խորհրդավոր երկյուղ զգաց քողջ այդ հաղորդումից, ալեկոծ կուրծքը բռնեց և կռացավ քարի վրա: Հանկարծ արցունքները, քաղցր արցունքները հորվեցին նրա շողշողուն աչքերից:

Լույսը, որ նկատել էր նրա հեռանալը, մի փոքր հետո մի վառված մարխ վերցրեց, գնաց նրա մոտ և տեսնելով նրա արտասովոր՝ մեղմ բռնեց ուսը և կռանալով՝ նրա ականջին ասաց.

— Մի քիչ էլ համբերի, հենց որ գինովնա՝ կգողանամ նրա սեւը: Մոցումն է խավարածիլը:

Դժխոն ափելի լցվեց և սկսեց հեկեկալ: Քույրը նստեց կողքին, բռնեց նրա խոպոպավոր գլուխը և սեղմեց իր բաբախող, լիքք կրծքին:

— Նա սեր չունի, սիրտ տեր չէ, — հեկեկաց Դժխոն:

— Կունենա, Կունենա,— հանգստացրեց Լույսը,— Մարիա: Կառվուկն ասաց՝ կրակին մի աքաղաղ զոհեցեք՝ սիրո տեր կլինի: Դժխոն տխուր, բայց հուսալի նայեց քրոջը:

— Քեզ բան եմ ասում: Այ, խավարածի՛ն էլ կգողանամ ծոցից, կդնես բարձի տակ՝ սերը կվառի սրտի մեջ:

Մինչ այստեղ, հնձանում, երկու քույրերը խոսում էին Արծվիի սերը գողանալու մասին՝ սեղանի շուրջը պարը հանդարտվել էր, և սեղանակիցները շարվել լսում էին Վարաժին:

Գարնանային ցուրտ գիշերն արդեն զգալ էր տալիս իր շորշոփը՝ թևե գինով բազմականները բավական տաք էին:

— Մառանը սարքեցեք,— կարգադրեց Վարաժը,— սրտալի բաները մառանում են:

Դժոխն ու Լույսը, որ արդեն դուրս էին եկել և հիմա կրկին ուրախ լսում էին գուսաններին՝ վերցրին մարխը և վազեցին մառանը: Ահագին կարասները կաղք-կողքի՝ կարծես ծանր տնքում էին զինով լի: Տղաները գնացին այնտեղ: Արծվիին բռնեց Վարաժի թևից և բարձրացրեց, որ տանի ներս: Վարաժը հակառակեց և քաշեց Արծվիին դեպի ծառերի տակը: Նա օրորվելով և ցուցամատը մխըրձելով գեղեցիկ այրվող մի մարխի կրակի մեջ, շրթունքները կպցնելով՝ սկսեց երեսը խաշակնքել:

— Սա ի՞նչ է անում,— մոտ վազելով սկսեց ծիծաղել Մագթաղը:

— Աստված է, էլի աստված է, լավ աստված է,— լփռեց Վարաժն ու շոքեց կրակի առաջ:

— Կրա՞կ ես պաշտում, մա՛րդ աստծո,— հարցրեց Մագթաղը մի փոքր շփոթվելով, բայց և ծիծաղելով:

— Հա, տե՛ս, ի՞նչ սիրուն է, մի աղջիկ արծի...

— Սրա գլխում խելք կա՞,— դիմեց Մագթաղը Արծվիին և Մարտիրոսին, հարձակվելով կրակի վրա՝ ոտքով հանգցնելու:

— է՛, է՛, է՛, է՛, է՛,— բռնեց Մագթաղին Մարտիրոսը,— կրակը մի սպանի:

Ու դուրս ընկած աչքերով խեթեց Մագթաղին:

Մագթաղը բարկացած հարձակվեց Վարաժի վրա.

— Տերտերը որ տեսներ...

— Առավոտը քո տերտերի մորուքը քաղեմ, իրիկվան՝ քուրմի,— մոմոաց Վարաժը գլորվելով կրակի վրա:

— Վառվեցիր, ի՞նչ է անում,— բռնելով Վարաժի թևքերից՝ բարձրացրեց Մագթաղը,— գնա՛նք, գնա՛նք, փորձա՛նք մարդ,— ու բարշ տվեց, տարավ մառանը:

— Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛, հո՛,— լխլխկալով լիքը տկի պես բամբաձայն ծիծաղեց Մարտիրոսը:

Դժխոյին զվարճացրեց այս տեսարանը: Նա լցրեց Մարտիրոսի գավը գինով:

— Եղբայր Մարտիրոս, հեթանոսի՞ հավատն է լավ, թե՞ քրիստոսի,— հարցրեց նա, շարաճճի աչքերը հռեւելով Մարտիրոսին:

— Հեթանոսի-քրիստոսի՞ գլուխս շի մտնում,— ասաց Մարտիրոսը և նոր խարույկ սարքեց:

Բոցը բարձրացավ, մի լեզու երկարեց դեպի Մարտիրոսի մորուքը:

— Ի՞նչը,— ճարպոտ, լայնշի թաթով հանգիստ քշեց նրան Մարտիրոսը:

Կրակը թեժանում էր: Դա ուրախացրեց Մարտիրոսին: Նա ըսկըսեց գլուխը տմբտմբացնել և բամբ ձայնով նղղալ:

«Վարդենի՛ի՛ի՛, զարդենի՛ի՛ի՛»... — Դժխո, մի ջուր բեր,— միջանկյալ ասաց և շարունակեց:

«Վարդենի՛ի՛ի՛, վարդենի՛ի՛ի՛»:

Դժխոն բերեց ջուրը, Մարտիրոսը դանդաղ վերցրեց գավաթը և շորս կողմ նայեց զվարթագին:

— Ախր ասո՛ւմ ես: Այգի պիտի գաս առավոտվա առաջին շընչին, արևը չծագած, որ սիրտդ բացվի: Մեկ էլ տեսար այն կողմից մի տեղ ծիտը ծտին ձայնեց, մի իմանաս ի՞նչ լուր տվեց, այս կողմից սոսին է հազար լեզու շարժում՝ իմանաս ի՞նչ է խոսում,— գավաթը մոտեցրեց շրթունքներին և այն է խմում էր՝ աչքերը մանրածպիտ փայլեցրեց, մնաց:

— Ի՞նչ է, եղբայր Մարտիրոս,— հարցրեց Դժխոն:

— Ա՛յ, աղբյուր-եղբայրը... ի՞նչ մանրիկ է խոսում: Ականջ դի՛ր: Ամենա՛կյանքի բանը:

Արծվիին զվարճացնում էին Մարտիրոսի այս տարօրինակ փիլիսոփայությունները: Նա մշտաժպիտ աչքերով հետևում էր մասնագետ գիրուկին, որ թրջված մինչև ոսկորները, քրտինքի ճենճային կայլակները գլորելով կրծքին, ծոծրակին՝ շողշողում էր կրակի դեմ և առաջ տանում իր ծիսական խոհարարությունը:

Մարտիրոսի ճարպալի մարմինը չէր կարողանում լռելյայն վայելել մարմնական առողջութիւնն ու սրտի գեղմունքը:

— Ախր խորովածը իր ժամն ունի, դամն ունի, համն ունի... Փասլանը առավոտով կրակի մարմանդն է սիրում: Այ տես, աստղածիկ է անում սարի կատարից — բարի ժամն է: Մասպատառներն էլ, որ շամփուրին են շարած, մեկ էլ տեսար՝ մեկը մեկի կողին տի՛կ, — ու Մարտիրոսը ուսերը վեր ու վեր է անում պարի շափով, — բրդեց, սա էլ նրան՝ տի՛կ ու մեկը մյուսին: Ժամն է: Ականջդ մեռնակ միշտ խորովածին պիտի անես, պատառը բարակ խոսում է Ա՛յ, ակա՛նջ դիր մեկը մյուսին ասում է. «Սա է, սա է, սա է»: Ասե՛ն է՝ սա է դամը, չկորցնես: Այսպես դամով խորովվում է: Ու՛ աստ-ված հեռու պահի, թե պիտի այրվի՝ շը՛ր՛ը՛րը՛ շաւում է: Այսինքն թե՛ քաշի՛: Ձեռաց պիտի քաշես ու ձեռաց հրամցնես:

Արծվին գինով աչքերը խփեց, մի անուշ նիրհ եկավ վրան կրակի ջերմութիւնի՛ց, թե՛ գինուց: Նրան թվաց, թե ինքն ընկել է ծովը և լողալով գնում է: Հանգիստ է ծովը, ալիքները շշնջում են. «Կամա՛ց: Զգո՛ւյշ»: «Ձէ, քնած է»: «Քնած չէ»: «Գտա»: «Դե փախիր»: Արծվին զգաց, որ կուրծքը հով մտավ: Պա զարթնեց: Զգեստի կապերը արձակել էին: Նա կապեց և նայեց Մարտիրոսին: Սա քնել էր պազած ու խոմփացնում էր:

Արծվին շորս կողմ նայեց, նրան թվաց, որ Լույսը փախավ իր մոտից: Այգին դատարկ էր: Մառանի նեղլիկ պատուհանից աղոթութեամբ լույս էր ցայտել դուրս: Ներսը մեղմ աղմուկ էր և քաղցր նվագ: Հենց այն է, կամենում էր վեր կենալ և գնալ մառան՝ երա՛զ էր, թե՛ արթմնի՝ նկատեց դիմացը ծառի բնին հենված Դժխոյին, որ հեռաքրքիր նայում էր իրեն: Արծվին ձայն չհանեց. Դժխոն ևս չշարժեց: Նրա հայացքի մեջ երջանիկ մի շող կար, խառն անհանգիստ երկյուղի հետ: Նա ձեռքը սեղմել էր կրծքին, և երևում էր, որ ափի մեջ սեղմում էր մի առարկա, սեղմում անհագ, ծարավի: Եվ որքան սեղմում էր այդ առարկան, այնքան ավելի լցվում էր այն զգացումով, որ վերացնում, տանում է մարդուն քաղցր երգի պես. և այդպես կրծքին այդ առարկան սեղմած՝ նա ճիգ էր անում հաղթե Արծվին, տիրել նրան, գողանալ նրա զգացմունքը:

Սակայն Արծվին իր մշտաժպիտ ու միամիտ աչքերն ուղղել էլ Դժխոյին: Արծվի երջանիկ անգիտութիւնը և երիտասարդութիւնը տանջում և ավելի սիրելի էին դարձնում նրան: Ձեռք տարավ ծո-

ցը և շոշափեց: Խավարածիլը չկար... Մի՞թե թափել է մի տեղս նայեց շորս կողմ:

Դժխոն շարահճի ժպիտով դիտում էր նրա շփոթությունը:

— Ի՞նչ ես փնտրում,— հարցրեց մեղմ:

— Քան էի դրել ծոցս, ևույսն էր ուզել, որ բերեի տանից...—

խոսեց ինքն իրեն Արծվին:

— Հիմի խավարածիլը ո՞ւմ մոտ որ է՝ սիրտդ նրան էլ տվիր,—

ասաց Դժխոն և ծիծաղելով փախավ:

Արծվին չհասկանալով նայեց նրա հետևից և ապա վեր կացավ գնաց մառանը:

Խրախճանողները հիմնավորապես խմում էին և գինով հայացքները գուսաններին՝ լսում էին նրանց նվազն ու երգը:

«Շողար սենյակն Վահագնի,

Ի գաբն ռակնող Ասողկառ:

Լուսանում էր: Գուսանները սկսեցին մի մեղմ եղանակ, որ լուսաբացի հետ էր կապված: Վարածը անհոգնելի և անդադար, սկսել էր իր նժույգների մասին խոսել: Դա նշան էր, որ շուտով նա կանցնի մի այլ խենթության, որին սովոր էին երիտասարդները: Դա ձիարշավն էր բաց դաշտում: Առանց հարցնելու նա իր ախոռի բոլոր նժույգները հանում էր դաշտ և երիտասարդներին. նստեցնելով արշավել տալիս:

— Վարած քեռի, լուսանում է...— ասաց Տիգրանը, որին աչքով էին արել մյուսները:

— Ինչ, նժույգ, նժույգ չկա, խենթուկ սատանաներ. դուք ի՞նչ նժույգ քշող եք:

— Հա՛, հա՛, Վարա՛ծ եղբայր, ժամանակն է,— աղաչեց Տիգրանը:

— Լուսացավ, Վարած քեռի,— վեր թռան ու շրջապատեցին Վարածին երիտասարդները:

— Դե, քաշե՛ք նժույգները, մե՛ջն անիծած,— գոչեց Վարածն ու ինքն էլ վեր թռավ ու դիմեց հարևաններին և երգիչներին,— վե՛ր կացեք:

Հին ձիավարի, նժույգների գործում խենթացած ախոռապետի կիրքը հանկարծ բռնկվեց: Նա դողաց այդ կրթից և թևքերը քշտեց:

Սեղանակիցները, որ Վարաժի խելքի մարդիկ էին, վեր կացաւ և գոտիները պնդացրած գուրս եկան փողոց:

Արծվին ազատվելով Վարաժից՝ ծլկեց ուրիշ կողմ:

Երիտասարդները իսկույն կորան՝ պատերից թռչելով դուրս Հասնելով արքունական ախոռը՝ խուժեցին պահակի նկուղը:

— Նժույգները բա՛ց թողեք, Վարա՛ժը հրամայեց,— ասացին նրանք պահակին:

Պահակը, որ սովոր էր այդ խենթութեան, քնից նոր վեր կացած մարդու հորանջով ժպտաց, գնաց դեպի ախոռի դուռը և ծեծեց: Դուռը բացվեց, և այնտեղից դուրս եկավ մի մռայլ ծերուկ:

— Հա, ի՞նչ է,— խեթեց երիտասարդներին ժանգոտ ձայնով:

— Վարաժ եղբայրը նժույգներն ուզում է, Մարկոս պապի,— ասաց Տիգրանը՝ չարաճճի նայելով ծերուկին:

— Նժույգ տամ, տանեք թաղեք մորուտներո՞ւմ,— մերժեց Մարկոսը:

— Վարաժ եղբա՛յրը կարգադրեց,— սնդեցին երիտասարդները:

— Նժույգ չկա,— համառեց Մարկոսը:

Երիտասարդները կանգնեցին տարակուսած: Ի՞նչ անեն, ե՞տ գնան, թե մնան՝ պնդեն:

— Սպասեք ինքը գա,— ասաց Տիգրանը ծիծաղաշարժ լրջութեամբ և նստեց քարին:

Մյուսները ևս նստեցին:

— Զուր եք սպասում,— ասաց Մարկոսը,— նժույգ չկա:

— Տիգրանը, կեղծ համակերպութեամբ աչքով արեց ընկերներին, որ լռեն:

— Ախր ո՞վ է իմացել նժույգները տան խենթուկներին՝ թե ինչ է քշե՛ք,— փնթփնթաց Մարկոսը,— եղունգներովս եմ մեկ-մեկ նժույգները մաքրել, փայլեցրել, որ գցեք ցիխե՞րը:

Երիտասարդները լուռ իրար նայեցին՝ հազիվ զսպելով ծիծաղելը:

— Ապա «Փոթորիկին» մտիկ տվեք, ի՞նչ հրեղենն է. մարդ կթողնի մեջքի՛ն: Նետի պես ծնկան արանքից դուրս կթռչի՝ կմնաք ցիխում տփկած:

— Շատ է կատաղի՞,— հարցրեց Տիգրանը, կեղծ երկյուղածութեամբ ու նայելով Մարկոսին:

— Կայծա՛կ,— հրամայական շեշտեց Մարկոսը:

— Տեսել եմ կայծակ, վախենալու բան է:

— Հենց ի՛սկը կայծակ:

— Ես չե՛մ կարող նստել,— հարցրեց կեղծ համեստ Տիգրանը: Մարկոսը սուր նայեց երիտասարդին:

— Վերջին անգամը Մեծ մորուտի վրայով դո՛ւ էիր թռցնողը:

— Սա՛ էր, սա՛ էր,— միաբերան վրա բերին տղաները:— Տիգրանն է, լավ ձիավար է:

— Հա՛... բեզ կտամ. դու սատանի ճուտ ես,— ասաց Մարկոսը,— իսկ ձեզ, ճանճ էլ չեմ տա, որ նստեք:

Տղաները ձայն չհանեցին, և լռությունը տիրեց նորից: Իսկ Մարկոսը, որ ըստ երևույթին լռություն չէր սիրում՝ փնթփնթաց.

— Նժույզը մեծսրտանի է, նա էլ իր պատիվն ունի. նստել չիմացող մարդը անպատիվ է անում անասունին: Մի լավ մեծամեծ պարսիկ ձիավար կար: Մոտս եկավ նժույզ խնդրեց: Ասացի «Վարա՛ծ, տա՛մ», Վարաժն աչքով արեց, տվի «Փոթորիկը»: Նստեց, ու մենակ նստելը տեսանք. մին թռցրե՛ց, տարավ տվե՛ց քարեքար, մեծ կտորը ականջը թողեց: Սատկեց: Է՛, ես նրան սրանից հետո նժո՛ւյզ կտամ:

Տղաները պետք է փոթկային, բայց Տիգրանը խիստ նայեց նրանց և զսպեց:

— Է, ի՞նչ եք նստել,— հանկարծ զայրացավ Մարկոսը,— հիմի Վարաժը շուն կտրեց: Ինչո՞ւ չեք քաշում նժույզները:

— Հրամա՛ն է,— ասաց Տիգրանը վեր թռչելով:

— Հա՛, հա՛, ի՞նչ եք տփկել, դե՛:

Տղաները ուրախ ցատկեցին և վազեցին ախոռը: Ամեն մեկն ուներ իր նշան դրած նժույզը: Ախոռում սկսվեց մի աշխույժ իրարանցում: Նժույզները, որ հազիվ էին զսպվում, զգալով արշավը, կատաղեցին:

— Լակոտնե՛ր,— գոռալ սկսեց Մարկոսը նոր զայրույթով,— քարեքա՛ր կտաք, կփչացնե՛ք: Ձեր եկած ճամփա՛ն անիծեմ, սատանա՛ կտրեցիք՝ եկաք:— Հետո հանկարծ հարձակվեց տղաներից մեկի վրա.— տե՛ս, տե՛ս ինչ է անում սատկածը: Սա՛նձն է պցում: Թո՛ղ, սա առավոտ վաղ չի սիրում սանձ:

Տղաները սակայն էլ ուշադրություն չէին դարձնում ինքնասածի ծերուկի վրա, գիտենալով նրա բարի սիրտը:

— Խեղճ իմ անասուններ, խեղճ իմ անասուններ,— արտասովելով ու ափսոսանքով նայեց նժույգներին Մարկոսը և վազելով տղաներից մեկի վրա՝ ճիպոտով հարվածեց մեջքին,— ժունկդ վե՛ր պահիր, ամաչում է անասունը:

Տղան հնազանդվեց:

Վերջապես բոլորը նստեցին:

— Դե գնացե՛ք, ձեզ տեսնեմ, ինձ խայտառակ շանք, չընկնե՛ք: Թե որ նժույգի վրա մի՛ հատ քերծված տեսա՝ կսպանեմ, արևս վկա:— Հետո հանկարծ ոգևորվեց, ծիծաղեց,— դե, ապա՛քաջորդիներս: Կայծենե՛րդ կհանեմ, հա՛... Թո՛ռե՛ք:

Տղաները նեղլիկ փողոցներով սլացան դեպի քաղաքադուռը:

Պահակը փակում էր ախոռի դուռը: Մարկոսը կանգնած դեռ նայում էր հեռացող տղաների հետևից: Հետո փնթփնթաց, թուրք կուլ տվեց ու հանկարծ արագ թափով գնաց ախոռի մի այլ բաժին, մտավ ներս և դուրս բերելով մի ամենհի նժույգ՝ թռավ վրան ու քշելով տղաների հետևից՝ ինքն իր վրա գոռաց.

— Ճիճրակեցու կոիվը մոռացա՛ր, գլո՛ւփդ թաղեմ, կայծակի՛ն էիր տալիս: Դե հիմի դիմացեք, որ գալիս եմ,— գոռաց տղաներին և նժույգը քշեց նրանց հետևից, խրվեց նրանց մեջ:

Քաղաքադուռնը լուսերեսը չէր ուզում դուռը բանալ:

— Ի՞նչ է, ինչո՞ւ դեմ առաք, քշե՛ք,— բարկացավ Մարկոսը,— ի՞նչ կա, լուսերես:

— Կանուխ է, դուռը բանալու ժամը չէ:

— Կանո՞ւխս գիտեր: Բա՛ց արա: Վարա՛ծն է կարգադրել:

— Վարածը չէ՛ իր պապն էլ որ գա՛ չեմ բանա:

— Իմ առաջ բաց կանես:

— Քո էլ ապուպապի համար չեմ բաճա:

Մարկոսը զայրացավ.

— Բա՛ց արա, թե չէ՛ նժույգովս դուռը կկոտրեմ:

Ու նժույգը քշեց դուռն վրա: Նժույգը ծառացավ, սկսեց սմբակներով հարվածել դուռնը: Լուսերեսը, որ կանգնել էր դուռն մոտ, քիչ մնաց ընկճե՛ր տակը: Նա զայրացավ և սուրը քաշելով հարձակվեց Մարկոսի վրա:

— Նժույգի՛ն...— կատաղեց Մարկոսը,— նժույգին սուր ցույց տա՛ս: Ոտնատա՛կ տվեք սրամ,— գողե՛ք նա տղաներին և ինքը քշեց նժույգը լուսերեսի վրա:

Պահակները նիզակներով դուրս լցվեցին:

Այդ ժամանակ փողոցի անկյունից երևացին Արտակն ու Աստուծոյ: Նրանք դուրս էին եկել վաղ զբոսանքի և ինչ-որ այլ մտադրութեամբ:

— Նախարարները, նախարարները,— զգուշացրին տղաները:

— Թող լինեն նախարարները,— մոնչաց Լուսերեսը,— սա իմ վրա նժույգ քշի...

Արտակն արագացրեց քայլերը:

— Թողե՛ք, ե՛տ քաշվեցեք,— հրամայեց նա:

Կովոդները շտեցին, այլ արյունն աչքները լցված իրար վրա էին հարձակվում հարմար բերելու և հարվածելու:

Այդ ժամանակ Աստուծոյ Գնունին սլացիկ ու թափով խրվեց կովոդների մեջ և բռնեցրով այնպես հարվածեց Լուսերեսին, որ աս փովեց գետնին:

— Քաշվեցե՛ք,— հրամայեց նա հանդարտ ու հասարակ:

Կովոդները անսացին և ետ քաշվեցին:

— Ի՛նչ է պատահել,— հարցրեց Արտակը:

Մարկոսն առաջ եկավ:

— Նժույգները հանում էինք դաշտ՝ արգելեցին:

— Ինչո՞ւ էիք հանում:

— Առավոտվա հովին ազատութիւն ցույց տալու, Վարաժի հրամանով,— բացատրեց Մարկոսը վարպետի եզանակով:

— Շատ էլ լա՛վ եք անում,— ասաց Արտակը և հրամայեց, որ դուռը բաց անեն:

Լուսերեսը արյունած կզակը բռնելով՝ գլխով արեց պահակներին:

Դուռը բացվելն ու նժույգների դուրս թռչելը այնպես հաջորդեցին արագ, որ մի ակնթարթում հեծյալները կորան: Արտակն ու Աստուծոյ դուրս ելան դռնից և գնացին դեպի Արաքսի կամուրջը: Արաքսը կատաղել էր և դեղին աչքերն սպառնալիքով լի՝ նայում էր իր շուրջն ու սլանում: Այրարատյան դաշտավայրը շնչում էր նոր գարուն տեսած մատաղ բուսականութեան բուրմունքով: Արտակը շնչեց գարնան հովը, որ շնչում էր, շոյում նրա դեմքը, և նայեց հեռու հորիզոնին: Խորին երկնքի նրբին կապուտակութեան մեջ լողում էր մի լուսեղեն փոքրիկ ամպիկ: Լողում էր ու գնում սուզվում

հեռո՞ւ, ծխանման լեռներից էլ այն կողմը: Ո՞ւր էր գնում ամպիկը այդպես հեռու, հեռու: Նա է՛լ է հեռո՞ւ, հեռո՞ւ, ծխի պես հորիզոնի անդունդներում սուզված լեռներում:

Ի՞նչ է անում նա, ի՞նչ է անցնում նրա մտքով այս պահիս, նա է՞լ է տրոփում, թրթռում, քաղցր այրվում թեժ կարոտից ու գորովանքից: Արտակն աչքերը փակեց և հենվելով կամուրջի պատին՝ լսելիքը տվեց Արաքսի մոմոտցներին: Գետն օրորում էր նրա սիրտը: Եվ մի վայրկյան հանկարծ նրա փակ տեսողության առաջ լողաց քարաբլրին կանգնած մի սլացիկ, նվիրական, սիրելի կերպարանք: Խոր ու գորովի աչքերը հառեց իրեն սիրո անհուն թախիծով և սուզվեց թավիշ մթության քնքուշ վարագույրի մեջ: Արտակը հառաչեց և աչքերը բացեց:

Ատոմը նայում էր քաղաքի պարիսպներին և ցույց տալով պարսից զորանոցն ասաց.

— Ահա, տե՛ս, որքան մոտիկ է կամուրջին:

— Շա՛տ է մոտիկ,— ասաց Արտակը՝ սթափված երազից:

— Չէ՛... այս ծայրից կբռնեն կամուրջի գլուխը, կփակեն մեր գիմադրության ուղին, և թշնամու եկած զորքն անարգել կանցնի կամուրջը:

Ատոմը մտածեց:

— Կայրենք զորանոցը,— ասաց վճռական:— Դա է ելքը: Քանի որ՝ եթե առաջարկենք զորքը տեղափոխել՝ պիտի կասկածեն: Իսկ այրելը «պատահմունք է»:

— Այդպես էլ կանենք: Քաղաքում էլ նրանց չենք տա տեղ. թող դաշտում բանակեն:

— Ավելի լավ է տանենք արևելյան կողմի գոմերը: Լավ խեղդանոց է: Դեպքի ժամին կալաշարենք ու կվերջացնենք ամբողջ զորագունդը:

— Այդ ավելի լավ,— եզրակացրեց Ատոմը,— այդպես կանենք: Այն ժամանակ իրավունք է ասելու, որ մեր կամուրջը մեքենն է:

— Անիծվի ազգի բախտը,— հառաչեց Արտակը,— մեր երկիրը մերը չէ: Ամեն տեղ կայազորնե՛ր, բերդապահնե՛ր, պաշտոնյանե՛ր, բռնակալնե՛ր:

Արտակը դառնությամբ նայեց Ատոմի աչքերին և տխուր շեշտով գլուխը թափ տվեց:

— Գիտե՞ս ինչ, իշխա՛ն,— ասաց նա խոր մտածելով և աչքերը հառելով Արաքսին,— մենք՝ մենք չենք, դա է մեզ խեղճացրել:

Ատոմը հարցական նայեց Արտակին:

— Այո, մենք՝ մենք չենք: Մենք մեզ չենք ճանաչում: Չենք սիրում, չենք հարգում: Չունենք ազգի հպարտութիւն: Մենք արհամարհում ենք մեզ, օտարն էլ մեզ է հետևում — նա էլ է արհամարհում: Մենք քծնում ենք օտարին, որ մեզ սիրի, բայց ավելի է ատում նա, որովհետև քծնողներին ատում են: Վախենում ենք արժանապատվութիւն ցույց տալ, վիրավորել օտարին: Այդպիսի ստրկահոգի նախարարները մեծ չարիք են...

Արտակը շառագունեց հուզմունքից և դառնութեան զգացումից: Ատոմը տարակուսած նայեց նրան: Ինչե՞ր է ասում: Մի՞թե իրենք այդպես են: Ատոմն այդ չէր զգում: Մնւելով լեռների գրկում, սընվելով ռազմական գաստիարակի հոգեկան կյանքով, հեռու մայրաքաղաքի, մարզպանական ու այլ պաշտոնեական մթնոլորտից՝ նա չէր մտածել այն մասին, թե ինքը ազա՞տ է, թե ստրուկ: Ատոմը չէր մտածել այդ մասին: Նա իրեն ազատ էր զգում այնքան անգիտակից, որքան և չէր գիտակցում իր երիտասարդական ավյունն ու ուժը: Նա առողջ էր հոգով:

Իսկ Արտակը շարունակելով իր խոսքը՝ քանի գնում դառնանում էր.

— Վահան Մամիկոնյանը դառավ դավաճան, ազգադավ գործերի գերի, ծախված հոգի... Ի՞նչ ստացավ՝ ծախելով իր ազգը: Ի՞նչ կարող է փոխարինել այն գինը, որ ունի ազգը: Հայեր եմ տեսել պարսկական ծառայութեան մեջ, որ կաշվից դուրս են գալիս պաշտպանելու պարսից տերութիւնը: Իր երեխաներին արգելում է հայերեն խոսելը. պարսկերեն է խոսում, մոգ է պահում տանը, կըրակ է պաշտում և իր հայ լինելը ամաչելով է խոստովանում: Ատում է իր ազգը, իր լեզուն, պարսիկ է ուզում դառնալ, բայց չի կարողանում. իր արատները իր վրան են: Շան քծնանքը, ստրկահոգութիւնը, անինքնասիրութիւնը... Ի՛հ... ամենակոշտ անասունը աշխարհիս երեսին: Ահա նա: Թյո՛ւ...

Արտակը դեմքը դարձրեց դեպի դաշտը, որտեղից լսվում էին կատաղի կանչեր:

— Սա ի՞նչ բան է,— հետաքրքրվեց նա:

— Զիարշավ է,— ասաց Ատոմը:— Տղաներ են:

— Ապա զնանք այն կողմը,— ասաց Արտակը՝ մոռանալով իր դառնությունը:

— Լավ են տաքացել,— ծիծաղեց Ատոմը:

Կատարյալ ձիարշավ էր դաշտում: Տղաները խումբ-խումբ քշում էին նժույզները: Դաշտը լայն էր ու թփուտ:

Բավականին աշխույժ բազմություն էր հավաքվել ձիարշավի տեղը, քաղաքից ու շրջակա այգիներից տեսարանը դիտելու: Ըստ երևույթին գերի էին ու տարված նման բաներով: Եվ հենց նոր մոտեցան երկու նախարարները, երբ քրտնամխած, փուքսը փնչացնելով տեղ հասավ Մարտիրոսը և ձեռները փոփոխ դրած՝ աչքերը հառեց տեսարանին:

Վարաժն ընդառաջ զնաց նախարարներին:

— Հը՞, Վարաժ, գինի՞ ես խմել,— հարցրեց Մարտակը կեղծ խստությամբ:

— Չեմ խմել, տեր իմ,— պատասխանեց Վարաժը հազիվ պահելով իրեն, որ շօրորվի:

— Հա՞, գինի՞ն է քեղ խմել: Այս ի՞նչ արշավ է:

— Նժույզներին դուրս եմ բերել խաղալու, տեր իմ:

Արտակը ծիծաղեց.

— Դու էլ հետները խաղում ես:

— Դե իմ էլ ընկերները նժույզներն են:

Տղաները հավաքվել էին և սպասում էին մեծ հանդիմանության, բայց Արտակը դիմեց նրանց:

— Ապա՞, սկսե՛ք տեսնեմ:

Տղաները պատրաստվեցին նոր արշավի:

Արտակն ու Ատոմը զնացին կանգնեցին արգելքների՝ մեծ թըփուտների ու ճահիճների մեջտեղ: Տղաները, որ հավաքվել էին դաշտի մի ժայռում՝ սպասեցին նշանի: Վարաժը նշանը տվեց: Տղաները թռան. նժույզները անսանձ էին. միայն վզներին մի-մի պարան կար: Մեջքները անթամբ թեթեւեւ եկան նժույզներն ու ամեհի ցատկերով թռան արգելքները: Ապա ընկան ճահիճների բավիղը, որոնց արանքներում չոր տեղեր ու շավիղներ կային: Այդտեղից սկսեցին գալարվել, պտույտներ տալ, խափ տալով իրենց և ազատվելով ճահիճների սոսկալի փոսերից: Ապա շրջան գծեցին, կրկին ետ դարձան և նույն արգելքներով վերադարձան մեկնակետը:

— Թունդ նժույզներ եմ,— ասաց Ատոմը:

— Տղաներն էլ թունդ են,— հարեց Արտակը և ուշի-ուշով տնտղեց տղաներին, որոնց մի մասը պատանիներ էին, մյուս մասը՝ արդեն հասուն երիտասարդներ։ Նրանք քրտնել էին, կրակվել, մարտական կեցվածք էին ընդունել և չնայած նրանց պատառոտուն զգեստներին, նրանք գեղեցիկ էին և հմայիչ։

«Այ ընտիր հեծելազոր»,— մտածեց Արտակը շոյող հայացքը պտտեցնելով տղաների վրա։

— Ապա մի սրամարտ կարող եք,— աշխուժացավ Ատոմը և գնաց դեպի տղաները։

— Տիգրա՛ն,— կանչեց Վարաժը և մեկնեց նրան սուրը և վահանը,— ա՛ռ ու ընկիր սրանց մեջ,— վերցրեք սրերը, Գուրգեն, Կորյուն, Արա,— կանչեց մյուսներին։— Մեջ առեք Կորյունին։

Վարաժը նրանց սրեր բաժանեց, որ ձիարշավի համար բերել էր ըստ սովորական կարիքի, և աչքով արեց Գոռնակ Սիմավոնին։

Սրանք գնացին և կանգնելով հրապարակի մեջ՝ հանեցին բամբրիռները։

Տղաները կատաղի նժույգների վրա՝ նրանց հետ եռում էին և անհամբեր սպասում նշանի։ Բազմությունը սեղմվեց դեպի երգիչները։

Վարաժը կրկին նշան տվեց Գոռնակ Սիմավոնին, սա էլ իր կողմից աչքով արեց Վարաժին և ուժեղ թափով գունդուկծիկ, ինչպես ըմբշամարտի մտնող ըմբիշ, թռավ մի քանի քայլ առաջ, բամբիռը նետեց մի թևին և աջ բռնեցքով բամբից լարերին։ Ապա մի ավելի ուժեղ հարված տվեց լարերին, ոտը զարկեց, կրկին շուռ եկավ գնաց լայնաքայլ, եկավ ու բռնեցքի զարկերի հետ սկսեց։

Դահ, դահ, դահ, դահ...

Ընկերները ձայն պահեցին.

Զրանգ, զրանգ, զրանգ, զրանգ...

Ու Գոռնակ Սիմավոնը գոգնոց մոքուքը կրծքին թափ տալով՝ հնչեղ ձայնով գոչեց երգը.

«Ի Վահագնէն գոչեմ

Զվթշապաքաղին հոգհնր։

Վիշապաքաղն թռչէր,

Թռչէր գերթ բոց ի բոցայն.

Ի հրոյն զերթ հուրամանունն,
Արեգակունք աչքունքն,
Սասակացնէր վիշապացն աժդահակ
Ամեհի վիշապաքաղն»:

Դա՛հ, դա՛հ, դա՛հ, դա՛հ, մրթմրթում, թնդում էին լարերը
երգիչները Գոռնակի հետևից ոտնադոփոցով գնում գալիս էին աս
պարեզի վրա:

Բազմությունը սեղմվեց: Ճնշեց իրար, բորբոքվեց, և մարդիկ
խանդավառ աչքերը հառեցին երգիչներին:

— Զարկե՛ք,— գոչեց Վարաժը ոգևորված:

Բազմությունը ոգևորվեց:

Վարպետը հանկարծ կարմրեց, վզի մկաններն ուռեցին և աչ-
քերը բեցավառվելով՝ շեշտ ու հրամայական նայեց Վարաժին: Հե-
տո բամբ ձայնով որոտաց.

«Ջքաչէն Տիգրանէն ասեմ,
Քաջորդի քաչէն քաջարանց,
Պողպատն ատամամբք ծամէր,
Ապառաժն բռամբք քամէր,
Ա՛յ բռամբք քամէր,
Ծովնը ծովացնէր բոլոր,
Սաստէր ու յոշէր թշնամեաց»:

— Ի մա՛րտ,— գոչեց Վարաժը հիացած: Բազմությունը կրկը-
նեց,— Ի մա՛րտ:

Վարպետը ոգևորվեց, վեր թռավ և սկսեց հտ ու առաջ գնալ-
գալ: Մազոտ կրծքին սեղմելով իր ահագին գործիքը՝ նա բռնցքեց
լարերին թափով և հրացայտ աչքերը սպառնագին դարձնելով դեպի
տղաները՝ սկսեց «թիվ» երգել քաջորդի Տիգրանի սխրագործու-
թյունները:

Տղաների աչքերը վառվեցին: Նրանք ատամները սեղմած,
տարված լսում էին գուսանին և այնպես էին նայում, կարծես իրենց
աչքի առաջն է Տիգրանը կուլում:

Երգը բորբոքվեց, կրակեց բազմության: Վարաժը կորցնում էր
իրեն, ձեռներով, ոտներով մասնակցում երգին: Եվ հանկարծ նշան
արեց Գոռնակ Սիմավոնին: Սա բամբիւրը դրեց գետին, ծոցից դուրս
քաշեց մի շեփուր, թափ տվեց գլուխը ընկերների կողմը, մեծ ու
փաթը թմբուկ զարկողներին:

Թմբկահարը գրկեց թմբուկը փողի վրա, մյուսները՝ փոքրնե-
րը և Գոռնակ Սիմավոնը շեփորը բերանին, կարմիր թշերը ուռեց-
րեց և սուր կերկերաձայն մի հնչյունով սկսեց վայրագ սրամարտի
եղանակը:

Կարծես օդը ճեղքեց մի գիշատիչ թռչուն իր խլացուցիչ կոհն-
չով:

Վարաժը նշան արեց երիտասարդներին: Կորյունը թոցրեց իր
նժույզը, մյուսները ընկան նրա հետեից: Սկսվեց մի վտանգավոր,
դժվար մրցում: Տղաները ճիգ էին անում շրջապատել և «սրախող-
խող» անել նրան, իսկ նա ճարպկությամբ խուսափում էր նրան-
ցից: Եվ այդ ամենը կատարվում էր ճահիճների արանքում:

Կորյունը չէր բավարարվում խուսափելով միայն: Նա երբեմն
անսպասելի շարժումով ոլորք էր առնում և հարձակվում մեկի կամ
մյուսի վրա, «հարվածում» այնպես, որ եթե իսկական լինե՞ր՝ հեծ-
յալը պետք է գլորվեր գետին: Հարվածելով նա կրկին փախցնում էր
նժույզը և պտույտ գալիս թփերի ու ճահիճների շուրջը:

Բազմությունը իրար անցավ, եռաց ու առաջ էր գնում:

— Թռե՛ք, — գոչում էր կատաղի Վարաժը, — թռե՛ք, դժոխքի
բաժի՛ն Հաղկերտը:

— Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛, — գինու տկի պես լիկլիկտում էր ծիծա-
ղից Մարտիրոսը:

Հանկարծ տղաները այնպես բերին խաղը, որ շրջապատեցին
Կորյունին. սա պտտվեց իր շուրջը, նրանց շուրջը և նժույզը քշեց
դեպի մի այլ ճահիճ: Նա այնպիսի թափով էր սլանում, որ բոլո-
րը հավատացին, թե նա ուզում է ընկնել ճահիճը: Նրան հետամը-
տեցին, բայց զուսպ, որ ժամանակին ետ պահեն նժույզները ճահ-
ճից: Կորյունին էլ հենց այդ էր պետք: Նա քշեց նժույզը, բայց
այնպիսի մի հանկարծական թափով ետ շրջեց, այնքան անսպասե-
լի, որ մինչև հետապնդողներն ուշքի եկան և իրենց լարեցին նոր
շարժման համար՝ Կորյունը սրարշավ թռավ նրանց միջից, թռավ
արգելքներն ու գնաց:

— Վիշապաքա՛ղ, առյուծաճե՛լ, — գոչեցին ամեն կողմից, —
Վահագնի շնորհը վրադ... — լսվում էր ամեն կողմից հեթանոսական
կյանքից մնացած բոլոր բառերով:

Վարաժը դադարի նշան տվեց, Գոռնակ Սիմավոնը վայրագ
ծղրտոցով կտրեց շեփորը: Տղաները մոտ քշեցին նժույզները:

— Ապրե՛ս,— ձայն տվեց Արտակը ոգևորված:

— Քաջավարժ է,— գռչեց Ատոմը:

Արտակի ոգևորութիւնը բռնկեց:

— Զփորձե՛նք ես ու դու,— հանկարծ դիմեց նա Ատոմին:

— Ինչո՞ւ չէ, փորձենք,— պատասխանեց Ատոմը:

— Նժույզները բերեք,— հրամայեց Վարաժը:

Նժույզները բերին, և Արտակն ու Ատոմը սկսեցին ընտրել: Վարաժը միջամտեց.

— Ես ընտրեմ, տյարք:

— Ո՞րը կընտրես. ամենախենթերն ընտրիր:

— Բոլորն էլ խենթ են: Խելոք մի՛ կարծի: Հեծյալներն են ընտիր...:

Ու ընտրեց երկուսը. մեկը Կորյունինն էր, մյուսը՝ Տիգրանինը:

Ատոմն ու Արտակը թռան նժույզների վրա: Սրանք զգալով նոր հեծյալների իրենց մեջքի վրա՝ սկսեցին թափ տալ նրանց, որ գլորեն: Մառս էին ելնում, ետ-ետ վազում, անսպասելի կողմեր ցատկում, բայց հեծյալներն էլ անսովոր չէին կատաղի նժույզներին: Խաղացրին, վարժեցրին և մի կերպ հասկացան նժույզների բնույթը:

— Դե, ապա՛,— նշան արեց Արտակը:

— Թռի՛ր,— գռչեց Ատոմը:

Երկու իշխանները նետերի պես սլացան: Նրանք թռան բոլոր նշանակված արգելքները և շրջան գործելով՝ ետ դարձան: Ճանապարհին Ատոմը սլացքի ժամանակ գետնից մի սուր վերցրեց և նրանով թռցրեց մի թփի գլուխ, որ այն թփուտի մեջտեղն էր, որի վրայից նա պիտի կատարեր վտանգավոր թռիչք, խուսափելով դիմացի ճահճից:

Բայց նա այնպես արագ, հասարակ ու հեշտ կատարեց այդ շարժումները, որ կարծես իրոք հեշտ էր և հասարակ: Արտակը իբրև պակաս վարժ հեծյալ՝ չկատարեց և ոչ մի ճարակութիւն:

Վարաժը, որի գինովութիւնն անցնում էր՝ խենթացել էր իր նժույզների շնորհքը տեսնելով: Նրան հեծյալները չէին վարմացնում և զրավում. նրա ուշքն ու միտքը իր նժույզներն էին:

— Լա՛վ նժույզներ ես պահում, Վարա՛ժ,— քաջալերեց Արտակը՝ մոտենալով ծեր ախոռապետին:

— Նժույզը կյանք է, տե՛ր իմ,— ասաց Վարաժը: Եվ ապա նալեց Մարկոսին: Սա ևս բազմանշանակ նայեց Վարաժին:

— Իրաւո՞ւնք է,— դիմեց Վարաժը Արտակին:

— Հը՛, նախանձդ շարժվե՞ց: Ապա՛,— ասաց Արտակը:

Վարաժն ու Մարկոսը հանկարծ այլայլվեցին և խելով Վահագնի ու մյուսի ձեռից նժույգները, պարանները հանեցին դեն շրպըրտեցին և թռան վրաները: Անմիջապէս երիտասարդացան կարծես: Մեջքները շտկվեց, կեցվածքները շարվեց, միախառնվեցին նժույգներին, դառան մի մարմին:

— Դե, ապա՛,— հրամայեց Վարաժը և թռավ:

Մարկոսը միջոց չտվեց. սլացավ հետևից ու մի ակնթարթում միացավ Վարաժին: Սա կատաղի նայեց Մարկոսին, զայրացավ, որ նա հասավ իրեն և շարունակ աչքերը գամած նրա աչքերին՝ սպառնազին գոչում էր.

— Դե՛...

Մարկոսը չէր զիջում: Վարաժը կատաղեց, քռունցքով սպառնաց Մարկոսին, դեմքն այլանդակված՝ ուղղակի պահանջում էր զիջել: Բայց Մարկոսը զիջել ոչ համաձայն էր, ոչ էլ հասկանում էր, թե ինչո՞ւ պիտի զիջի: Նրանք թռան բոլոր արգելքները և շատ ավելի արագ, քան երիտասարդները, վերադարձան: Վարաժը զայրույթից մոռացել էր իշխանների ներկայութիւնն ու ամեն ինչ: Արագ իջավ ու վազեց Մարկոսի վրա, բռունցքը բարձրացրեց վրան:

— Դու գիտես, որ շունչդ չի սփռում նժույգը, ինչո՞ւ ես քիթը մտնում:

— Շնչի՞ս ինչ է եղել, որ շտիրի,— հակառակեց Մարկոսը:

— Չէ, ասա, ինչո՞ւ մտար նժույգի քիթը,— համառեց Վարաժը և հարվածեց Մարկոսին: Սա պակաս չմնաց, սա էլ պատասխանեց ավելի ուժեղ հարվածով: Երիտասարդները միջամտեցին և հազիվ բաժանեցին երկուսին:

Արտակն ու Ատոմը ծիծաղից թուլացել էին՝ դիտելով երկու ձիու խենթերին:

— Չէ, իշխան, «Փոթորիկին» ոչ մի նժույգ չի դարկի. եկավ շունչը տվեց անասունի քթին՝ խափանեց. չի սփռում անասունը, դրան:

— Խելքն էլ չի գնում ինձ համար,— զայրացավ Մարկոսը:

Վարաժը վրա գնաց, որ խփի Մարկոսին:

— Վերջ տուր, Վարաժ,— ասաց Արտակը:

Վարաժը ետ քաշվեց փնթփնթալով:

— Նախարարներին պատիվ չի պահում: Նախարարի մոտ պիտի խոստովանի, որ ես նրան տարա:

Հետո զայրույթից շնչասպառ դարձավ Մարկոսին:

— Լավ, գնա՛ք ախոռ, աղիքնե՛րդ կթափեմ...

— Հո, հո, հո,— լսվում էր Մարկոսի բամբ ծիծաղը:

Նժույգները քրտնեղ էին: Վարաժը սթափվեց հանկարծ:

— Դե, շուտ, քշեք ախոռ՝ չմոռնա:

Նրիտասարդները թռան նժույգների վրա և մանր վազքով գնացին քաղաք:

— Վարաժ, լավ պահիր նժույգներին,— ասաց Արտակը,— պատերազմը քթներին տակին է:

— Նրա համար եմ մտերս ուտում, է՛,— ասաց Վարաժը:

— Տղաներին էլ վարժեցրու, լավ մարտիկներ են,— ասաց Ատոմը, ձեռը դնելով Վարաժի ուսին:

— Կրակ են,— պարծեցավ Վարաժը, և բարկությունն իջավ:

— Այդպես. ապրես, լավ ես հասկացել գործդ,— քաջալերեց Արտակը: Քաղաքադռնից հեծյալ բանքեր եկավ Ատոմին ու Արտակին՝ հետևից երկու նժույգի սանձերը ձգելով: Նա արագ վայր թռավ և հայտնեց, որ Սպարապետը շտապ հրավիրում է նրանց:

Նախարարներն իսկույն հեռացան քաղաք:

Վարաժը նայեց Մարկոսին: Սա ինչ-որ կծկվել էր և կողը բռնել:

— Հա, ի՞նչ է,— կուպիտ հարցմունքով մոտեցավ նրան Վարաժը:

— Տավ առավ կողս,— տնքաց Մարկոսը:

— Է՛, է՛...— սաստիկ անհանգստացավ Վարաժը,— ուսս բռնիր, մատաղ:

Մարկոսն ընկավ նրա ուսին: Վարաժը գրկեց նրա մեջքը և այդպես ուզում էր կամաց-կամաց տանել քաղաք, բայց Մարկոսը կախվեց, իջավ գետնին: Վարաժը ստիպվեց մնալու նրա հետ: Մարկոսը սկսեց տնքալ: Վարաժը փոխանակ սիրտ տալու նրան՝ ինքը ավելի ահաբեկվեց:

— Ի՞նչ փորձանք էր. երիկամդ պատռված չլինի՞...

— Մեծ մորուտի մոտ բռնեց,— տնքաց Մարկոսը,— թե չէ՝ «Կայծակ» զարկելու էր «Փոթորկիդ»:

Վարաժը խենթացավ զայրույթից:

— Ի՞նչ... «Կայծակդ» զարկելու էր «Փոթորկիս»... գլուխդ կշարդեմ՝ թե մեկ էլ ասել ես:

— Մեկ էլ կասեմ, տասն էլ...

— Հիմի սատանան ասում է աղիքները թափիր,— գլուխն օրորեց Վարաժը:

Մարկոսը տնքաց և կրկին կողը բռնեց:

— Դեհ, համբերիր, հիմի կտանեմ բուժակին: Դեհ, մի քաղի մարդու հոգին, դիմացիր, էլի՜...

Գորովանքով բռնեց Մարկոսի մեջքը քնքուշ ու զգույշ:

Բազմությունը ծիծաղում, զվարճանում էր երկու խենթերի այս ջուրահատուկ կովշտուքի և մտերմության վրա: Հետո ցրվեցին մարգագետնում և խումբ-խումբ նստոտած սկսեցին խաղաղ զրույց անել:

Մի փոքր անց քաղաքադռնից դուրս եկավ Արծվին մերկ նժույգի վրա, մյուսի պարանն էլ ձեռին բռնած:

Նրա նժույգները ևս տեղավորված էին տեղունական ախոռում, ուր և քաշեցին նախարարների նժույգները: Արծվին ինքն էր խնամում Սպարապետի և իր նժույգները:

Զուր ախոռապանները բողբոջեցին, որ դա իրենց գործն է, թող գնա հանգստանա: Արծվին չլսեց, դուրս քաշեց երկու նժույգները և տարավ Արաքսի ափը, բշտեց ոտներն ու թևքերը և նժույգների հետ մտավ ջուրը: Գետափին երկու պարսիկ զինվոր էին պառկել արևկող արած և բերանաբաց նայում էին կիսաբուն: Նրանց ուշադրությունը գրավեց Արծվին: Նրանցից մեկը վեր նստեց ու սկսեց տնտղել նժույգները: Նրան դուր չեկավ Արծվին՝ նժույգների իր խնամքով և մեկ էլ՝ որ նրանց լողացնում էր ազատ համարձակ շարժումներով: Մանավանդ որ մի անգամ էլ հայացքը զցնց դեպի զինվորները և այնպես նայեց, կարծես չի տեսնում նրանց:

— Է՛յ,— ձայն տվեց պարսիկ զինվորը,— ո՞վ ես, որ այստեղ ես լողացնում նժույգները:

Արծվին հայացքը սահեցրեց զինվորի աչքերի վախով և շարունակեց լվալ նժույգների ազդրերը:

— Քեզ հետ չե՞ն,— ձայն տվեց կրկին զինվորը:

Մյուս պառկածը ևս վեր նստեց.

— Հա՛, ի՞նչ է, ո՞վ է:

— Քնձոռտի մեկը,— բարկությամբ ասաց առաջին զինվորը,— նժույգ է լողացնում արգելված տեղը: է՛յ, խո՞ւլ ես. այստեղ իրավունք չունես նժույգով ման գալ, ուր մնաց լողացնե՛լ:

Արծվին շնայեց էլ նրա կողմը:

Այն ժամանակ պարսիկ զինվորը վերցրեց մի քար և շարտեց Արծվիի վրա: Քարը դիպավ Վարդանի նժույգին: Սա ցատկեց ջրի մեջ և քիչ մնաց պարանը պոկեր Արծվիի ձեռքից, փախչելու:

Արծվին երկու նժույգների սանձից քաշեց, մոտ եկավ պարսիկ զինվորին և այնպես քացի տվեց նրա կրծքին, որ սա անշունչ փրկվեց գետնին: Մյուս զինվորը վեր թռավ և գետնից մի քար պոկելով՝ նետեց Արծվիի վրա: Քարը դիպավ Արծվիի կրծքին: Արծվին ցատկեց իր նժույգի մեջքին և մյուս նժույգի պարանը ձեռքն հարձակվեց զինվորի վրա՝ սկսեց սմբակաների կոխան անել նրան: Սրան օգնության հասան պարսիկ զինվորներ:

Քաղաքադռնից և մարգագետնից թափվեց մի բազմություն, որ վազելով դեպքի վայրը՝ շրջապատեց կռվողներին: Վազեցին եկան նաև երիտասարդները: Պարսիկ՝ զինվորները քարեր էին տեղում Արծվիի կողմը, սա ճարակորեն խուսափում էր և շմնալով միևնույն տեղում, թռիչքներով պտտվում զինվորների շուրջը և հանկարծ շարժումը փոխելով՝ շեշտակի գրոհում էր նրանց վրա, մեջտեղից ճեղքում:

Նժույգները կատաղեցին ավելի, քան Արծվին: Նրանք ամենի սմբականերով ծառանում էին և հանկարծ այնպիսի ուժով նետվում զինվորների վրա, որ սրանք փախչում էին:

Ձայներ լսվեցին. «Արծվի՛, Արծվի՛, բավական է, հեռացի՛ր»:

Բայց Արծվին արնակալած ու շարաժպիտ աչքերը փայլատակելով՝ շարունակում էր կռվել զինվորների բազմության հետ: Նա քշեց զինվորների բազմությունը: Պարսպի վրա հայտնվեց պարսկական սիպահը:

— Ի՞նչ է պատահել,— գոռաց նա զարմացած զայրանալով: Նրան հաղորդեցին եղելությունը:

— Նետահար արեք,— հրամայեց նա:

Զինվորները վազեցին աղեղներ բերելու:

Բայց այդ ժամանակ սիպահի վրա վազեց հայ բերդապետը: Նա աչքերը կատաղի ցուքերով ոլորեց սիպահի վրա:

— Զհանդգնես, հիմա՛ր,— սաստեց նրան բերդապետը:

Սիպահնը ձեռքով արեց, և աղեղնավորները վայր իջեցրին նետները:

Մոտ եկավ, սկսեց գոռգոռալ Արծվիի վրա:

Բերդապետը նշան արեց նրան, որ դադարեցնի: Արծվին հագիվ ուշքի եկավ և նժույգները ետ քշելով գնաց: Ապա անցավ առաջին զինվորի դիակի մոտից, մոմուաց մի հայհոյանք և նժույգները քշեց գետը: Սկսեց տնտղել՝ արդյոք վերքեր չկա՞ն: Տեսնելով, որ վերքեր չեն բացվել՝ սկսեց շփել քարերի հետքերը և լողացնել նժույգները, իբր թե ոչինչ չի պատահել:

— Ո՞վ է այդ լակոտը. բռնեցե՛ք դրան,— բարկացած հարցրեց բերդապահին սիպահնը:

— Լեզուդ քե՛զ քաշիր, ձեռներդ չեն հասնի նրան:

Ներքևի բազմությունը մոտ հավաքվեց: Բերդապահն դիմեց նրանց.

— Ի՞նչ է պատահել:

Պատմեցին:

— Դրանք մեզ մի օր ջուր թափելն էլ կարգիլեն,— ձայն տվեց վարաժը:

Բազմությունը ծիծաղեց:

— Եկել են գլխներիս նստել՝ մեր ջուրը մե՛զ խնայում են,— բարկացավ Մարկոսը:

Բերդապետը մոմուաց քթի տակին և ապա սիպահին դիմեց ավելի հանգիստ.

— Ի՞նչ եք ուզում բնակչությունից: Ինչո՞ւ հանգիստ չեք մընում:

— Մենք արյաց արթալի գորքն ենք,— պատասխանեց սիպահնը,— մեր զորանոցի սահմանը ուրիշ զինվոր չպիտի մտնի:

Բերդապետի արյունը գլխին խփեց: Նրա լիքը կարճ կազմվածքը կարծես լցվեց բարկության ալիքով: Նա, որ ինչպես երևում էր, արդեն շատ պատճառներով լցված էր պարսից կայազորի ներկայությունից՝ բռունցքը սեղմած թուավ դեպի սիպահնը.

— Ահա ձեր սահմանը, մտեք սրա մեջ,— դռնեց նա՝ խեղդվելով իր կարճ վզի ուռած երակներից,— ձեզ տեղ ենք տվել խելոք նստելու: Դուք մեր գլխին եք ուզում նստել: Եթե մի անգամ էլ հանդըզնեք՝ ոչ թե Սպարապետի ձիուն, այլ մի հասարակ բնակչի ավանակին դիպչել՝ ձեզ կշարտեմ պարսպից:

Այդ պահին քաղաքի կողմից պարիսպ էր բարձրանում պարսիկ զորամասի հրամանատարը: Նա գալիս էր դանդաղ և հոնքերը խոթոռած: Նրան ճանապարհ տվին զինվորները, որոնց միջով նա տնցավ, առանց նայելու նրանց: Եկավ նստեց հեռու, գորգի վրա և մատով կանչեց բերդապետին և սիպահին:

Սիպահը վազեց նրա մոտ և խոնարհ ողջունելով կանգնեց: Բերդապետը կանգնած մնաց իր տեղում:

Հրամանատարը դաժան նայեց և կրկին մատով կանչեց:

— Ո՞վ է այդ լակոտը, որ սպանել է զինվորիս...

— Այդ քաջը հրեն լողացնում է նժույգները: Դա Սպարապետի թիկնապահն է:

Հրամանատարը վեր թռավ նստած տեղից և դարձավ դեպի իր սիպահը.

— Գնա՛, բռնել տուր դրան:

Բերդապետը արագ շուռ եկավ և ձեռքով արեց հեռու աշտարակների վրա լցված հայ զինվորներին: Այնտեղից փող փչեցին: Անմիջապես պարիսպների վրայից, տակից և մոտակա այգիներից ու բակերից դեպի բերդապետը վազեցին հարյուրավոր զինվորներ՝ զինված նիզակներով ու նետերով: Պարսիկ հրամանատարը ըստ երևույթին չէր սպասում այդպիսի մի հանդգնություն և հույս ուներ վախեցնելով գործ տեսնել: Նա ինքը վախեցավ և առաջ գալով դեպի բերդապետը՝ սկսեց ավելի բարկացած ձայնով սպառնալ.

— Քեղ գլխատել կտամ: Դու ապստամբո՞ւմ ես արյաց արքայի դեմ:

— Արյաց արքայի հետ գործ չունեմ, ես քեղ եմ խելքի բերում, արյաց արքան դո՞ւ ես:

Ներքևի բազմությունը հռհռաց:

Հրամանատարի կաս-կարմիր դեմքը ցույց էր տալիս նրա զայրույթը: Բայց երկյուղը զսպեց նրան: Եվ մի կերպ արժանապատվությունը պահելու համար սպառնաց.

— Ես այդ չեմ ուտեցնի քեզ... Սպասի՛ր...

Ու արագ շրջվելով գնաց իջավ պարսպից:

Բազմությունը քրքջաց և գնաց դեպի գետափը, ուր Արծվին հանգիստ ու մռայլ շարունակում էր լողացնել նժույգները:

— Արծվի, սատկել է զինվորը, — ձայնեց Կորյունը բազմության միջից:

Արծաթին շնայեց նրա կողմը և շարունակեց իր գործը: Պարսպից պարսիկ զինվորներն իջան և եկան քարշ տվին առաջին զինվորի դիակը և երկու ծանր վիրավորի: Նրանք անիծում էին անլսելի ձայնով և թունոտ ատելությամբ նայում բազմությանը, որ աշխույժ ու բարձրաձայն դատողություններ էր տալիս դեպքի մասին: Զինվորները հեռացան: Բազմությունը հավաքվեց մի հասակավոր քաղաքացու շուրջը: Սա, որ կաշե գոգնոցը կրծքին և մրոտ ձեռքերով ու դեմքով մատնում էր իր դարբին լինելը՝ ասաց.

— Սա է եղել մեր օրը այս Հազկերտից մինչև Շապուհն ու դենը:

— Հրամա՛ն տան մի սրանց փրթենք, վրեժներս հանենք,— ասաց Կորյունը:

— Է՛, է՛, է՛, բանը որ վրեժի հասնի՝ քի՛չ վրեժ կա,— հառաչեց նիզակի պես կարծր ու ջղուտ մի ծերուկ,— ի՛նչ կյանք եմ տեսել՝ կռիվ է, վրեժ է պարսից ազգից: Մենք խաղաղության ենք վազում, պարսիկը՝ կռվի: Տասը տարի չկա՝ ինձ արձակել են, եկել այգի եմ գցել՝ էլի այդ կռվի խոսքն է, այդ արունքը:

— Ինչ երգ ու զրույց գիտենք՝ հենց բռնիր պարսիկ է, արունք է, կռիվ է,— ասաց Գոռնակ Սիմավունը շփելով իր բամբուռը:

— Բամբուռներս պարսիկ են դառել,— ծիծաղեց նրա ընկերը, ծաղրաղեմ նայելով խոսակիցներին:

— Կռիվ շա՛տ ես տեսել, Աբրահամ պապիկ,— շրջապատեցին նրան պատանիները:

— Ո՛նց չեմ տեսել, հին զինվոր եմ: Շապուհը չէ՞ր, Առաջին Հազկերտի որդին, եկավ չորս տարի թագավոր նստեց մեր գլխին: Հոր հիվանդությունն իմացավ, գնում էր Պարսկաստան, զնալիս հրաման թողեց տեղապահին, որ մեր նախարարներին բռնոտի, Պարսկաստան տանի: Ներսես Ճիճրակեցու զորքն էի, հրաման տրվեց՝ մի մարդու պես վեր կացանք ու ով ինչ ուներ՝ վերցրեց հետը: Գիշերը ցերեկ անելով, նծույգները կոտորելով հետևներից վրա հասանք Հերի մոտերը: Մեզ որ տեսան պարսիկները՝ հենց այն է երեսները շուռ տվին, որ վրա գան՝ կարկտի պես մե՛նք վրա տրվինք: Մի ջարդ էր՝ որ սրտներիդ ուզած: Հոտները կտրեցինք մեր աշխարհից:

— Բայց դժվար տարիներ էին, ինչ էլ լինի,— հառաչեց Աբրահամ պապիկը,— շա՛տ են մեղ տանջել, շա՛տ են մեր թագավոր-

ներին փտեցրել Անհուշ բերդում: Ոտները դրել մեր կրծքին, հա խեղդում են մեզ, դրանց արմատը չորանա:

Կամուրջի այն կողմից մի խումբ շինականներ էին գալիս: Նրանք դանդաղ մոտեցան խոսակից բազմության՝ մտածելով կանգ առնել, թե մտնել քաղաք:

Մեկը նրանցից առաջ եկավ և կանգ առնելով մոայլ բարեկեց ու անհաշտ նայեց խոսակիցներին: Դա ծեր շինական էր, սևագեմ, սևասաթ, գանգրահեր մազմորուքի մեջ կորած, նրան միացան մյուսները կիսաբոլոր կանգ առան:

— Բարև կենդանություն,— ողջունեցին նրանք և իրար հետե-
վից. նստեցին:

Շինականներից մեկը նստեց, զննեց ներկաներին և լայն ու խոր շնչեց: Ապա դարձավ և խեթ նայելով ընդհանուրին՝ կոշտ ձայ-
նով կոկորդը մաքրեց.

— Հը՛ը՛մ...

— Որտեղի՛ց, եղբայրներ,— հարցրեց Աբրահամ պապիկը:

— Մասյաց-Ռոտից, Ակոռիից, Մասյաց Վիհից, ամեն տեղից
կա,— պատասխանեցին շինականները,— ա՛յ, նրանք էլ Սյունյաց
աշխարհից են,— ցույց տվեց: Դրանք՝ Առաքելն ու մնացած սյու-
նեցի փախստականներն էին:

— Իշխանները էն օրը շատ խոռ ու խոռվ, հապշտապ եկան
դեսը,— ասաց նրանցից մեկը, որ ինչպես երևում է, քաղաքամերձ
գյուղերից էր,— թունդ է վերջերս քաշում հարկերը պարսիկը: Ի՛նչ
կա, Հովակիմ դարբին:

— Հարկերը դու սրանից դենը տես, Գոռ շինական, թե ոնց
պիտի քաշեն,— ասաց Հովակիմ դարբինը նույնպես. ճանաչելով
նրան:

— Է՛է՛լ քաշե՛ն, է՛է՛լ քաշե՛ն տնաքանդները,— ճոռալով
նվազ ու ձախը ծոր գցեց հեռու նստած մի ակոռեցի շինական
շվինքը երկաթելով կարծես մի ծանր ու մեծ բեռի տակին ճկոած լի-
նեք,— պարսիկը՝ հարկ, իշխանը՝ հարկ, ողջը շինականից են քա-
շում: Յոթը կաշի՛ի՛ մաշկեցին... ճապաղեցի՛ի՛նք՝ ցամաքեց-
ցի՛ի՛նք:

— Ա՛յդ ասա, Ծղրա՛ս, հենց ա՛յդ,— հաստատեցին մյուս
ակոռեցի շինականները:

— Հը՛ը՛մ,— կոկորդը դառնորեն մաքրեց շինականը, խեթն

իր մեջ խռովված ու անհանգիստ, որից երևում էր, որ նա ներքուստ կենդանի մասնակցում էր զրույցին և կլանում ամեն խոսք։

— Ճշմարիտ չե՞մ ասում, օտարական շինական,— դիմեց Նզրաս շինականը շինականների մեջ մռայլ ու հանգիստ նստած Առաքելին։

Առաքելը միայն լուռ նայեց՝ դեմքը դարձնելով նրան։ Առաքելի հետ շննից փախած ըմբոստներին ճանապարհին միացել էին իշխանական ու պարսիկ հարկահաններից հետապնդված, գազազած այլ շինականներ, որ խմբվել և գալիս լցվում էին Արտաշատ, ընտրելով երկրի այն կենտրոնը, ուր կարող էր վճռվել իրենց բախտը։

Առաքելի կամուրջի այն ափին երևաց մի խառնիճաղանջ սև բազմություն, որ ահագին փոշի բարձրացրած գալիս էր անհանգիստ ու շտապ։ Նա անցավ կամուրջը և մոտեցավ խոսակիցներին։ Դրանք վանականներ էին՝ երկարաճեղ, առատամորուք, մոլեռանդ դեմքերով, քրտնաժխած։ Դրանք՝ շքեղ հագնվածներից մինչև զրդ-զրդվածները, գավազանները պինդ զարկելով գետնին ափսոսալիք էին շտապում, որ կարծես մի բան հալածում էր նրանց կամ իրենք էին ընկել մեկի հետևից։ Նրանց առաջնորդում էր Սյունյաց վանքի վանահայրը՝ Գրիգորիոսը, որ իր կարմիր դեմքն ու հսկա մարմինը առաջ զցած, քրտնքի մեջ թրջված, բուռների ու վզի փոշին ցեխ կտրած, հետևից բերում էր մի ահագին բազմություն վանականների, որ գալիս էին հոգնած ու մռայլ։ Նրա կողքից՝ փուքսի պես փրչելով և բադի պես լնդլնգալով գալիս էր Սյունյաց վանքի տնտեսը։

Նրանք եկան ու կանգ առան զրուցողների մոտ՝ չվճռելով մըտնել քաղաք, դեռ անտեղյակ՝ թե ինչ է կատարվում այնտեղ։ Քրտնքի ու կեղտի հոտը բռնեց չորս կողմ։ Վանական ճաշարաններում բլտած, բուսական կյանքում բթացած արբշիռ դեմքերին խրտնած անասունների շփոթություն էր նկատվում։ Նրանք ստվարաթիվ էին։ Դա վանքերում ներսես կաթողիկոսի օրով լցված ձրիակերների անթիվ բազմության հետևանքն էր։ Այժմ նրանց հանգիստն ու սնունդը մեծապես վտանգված էր, ու նրանք ոչխարների հոտի նման տեղներից դուրս թափվել ցրվել ու ճանապարհներին պատահելով իրար՝ միացել գալիս էին մայրաքաղաք Սյունյաց վանահոր հետևից։ Սա շատ կարճ ժամանակում ապաքինվել էր վերքերից ու ահա գալիս էր բողոքելու պարսիկների ապօրինի ու վայրենի հալած-

հանության դեմ: Նրանց մեջ էին նաև Վաստիկին գանգատ գնացած աղքատ վանականները: Կային և Այրարատյան դաշտից: Նրանցից մեկը, մի հասակավոր վանական՝ օձագալար մազերը կրծքին ու ուսերին՝ առաջ եկավ:

— Ողջույն եղբարց,— խլաձայն, տխուր ձայնեց նա:

Խոսակիցները վեր կացան և ողջունեցին նրանց լոկլայն:

— Որտեղի՞ց, հայրսուրբներ,— հարցրեց Հովակիմ դարբինը:

— Սուրբ Հակոբա անապատից, եղբայր իմ,— հեաց ծեր վանականը,— ամեն անապատից կա մեջներս հարկահաններից փախստական: Ահավասիկ Սյունյաց անապատից է,— ցույց տվեց Գրիգորիոս վանահորը,— առաջնորդում է մեզ: Եկել ենք գանգատավոր նախարարներին, հոգևոր տիրոջ: Սաստիկ հարկապահանջմամբ վանքերն է մտնում Գենշապուհ պարսիկը: Անհնարին դառն ու դաժան է լուծը: Քան զգայլ ադա՛հ են, քան զգաղան անգո՛ւթ:

— Երի՛ցս անիծյալներ,— որոտաց հեալով և ճակատի քրտինքը սրբելով Սյունյաց անապատի Գրիգորիոս վանահայրը և շուրջը նայեց կատաղի հայացքով,— ձեռ են կարկառել հոգևոր իշխանության, հավատո վեմն են կործանում, գրավում կայք, պաշտոն, վանք, հավատացյալ ժողովուրդ, թողնելու են մեզ տնանկ ու մուրացիկ:

— Նյո՛ւո՛ւթն է քաշում, նյո՛ւո՛ւթը,— ձայնեց ծեր վանականը,— քաշում է, չի հարցնում պարսիկը՝ վանականինը, նախարարինը:

— Հազկերտը. նախարարից է քաշում, երկուսն էլ շինականից: Ձերը հեշտ է, ձերը ի՞նչ — աղոթքն է ու հացը,— ծիծաղեց Առաքելը:

— Աստված երկար կյանք տա ձեզ,— բարեմաղթեց ծեր վանականը չվիրավորվելով,— ճշմարիտ է, իհարկե:

Շուրջը ծիծաղեցին:

Գրիգորիոս վանահայրը ծուռ նայեց Առաքելին և հանկարծ ճանաչելով նրան՝ ձայնեց.

— Թշնամի, բարեկամ չես ճանաչում, Առաքել շինական, բարբն չես խոսում:

— Թշնամին տեսա, բարեկամը չտեսա, հայր Գրիգորիոս:

— Հիմա կզորանա Թշնամին՝ կտեսնե՞ս... — չար սպառնաց Գրիգորիոս վանահայրը:

Եկավ իր նժույգներով այդ տեղով անցնելու Արծվին:

— Արծվի՛, այդ ի՞նչ էր պատահել, — հարցրեց Աբրահամ պապիկը:

Արծվին ամաշկոտ ժպտաց և կանգ առավ:

— Արծվի, ճի՛շտ է լուրը, արքան վատ հրամա՞ն է ուղարկել, — հարցրեց Հովակիմ դարբինը:

— Վատ, — պար գալով նժույգի հետ՝ պատասխանեց Արծվին ժպտալով, — նիզակներդ սրեք, պատերազմ է:

Ու արագ սլացավ դեպի քաղաքադուռը, մտավ քաղաք:

— Մեր նիզակները սուր են, — ձայն տվին նրա հետևից երիտասարդները:

— Տուններս լավ կշինվի: Էլի՞ պատերազմ, — խոսեց մի մուսլու իսհար շինական:

— Է՛հ, տնաշեն, — ծոր տվեց Աբրահամ պապիկը, — ուր թագավոր — իշխան՝ այնտեղ պատերազմ — արյուն: Բա ո՞նց:

Ու քահ-քահ ծիծաղեց: Մրան խեթ կողքանց նայեց ակոռցի շինականը:

— Մի խոսի էդպես, Աբրահամ. պարսիկ է՝ կգա, լուծ կբերի, խստահարկ, ստրկություն, կոտորած:

— Մե՛ր իշխանն ինչով է պակաս, — նրա կողմը արհամարհոտ մրթմրթաց Առաքելը:

— Մա՛րդ աստծո, պարսիկը գալ է. կընկնի ոշխարի մեջ, լափելուն կլափի, չլափելուն էլ կխեղդոտի, կգցի դեն: Մեր իշխանը հո աշխարհքն էլ է՝ կպաշտպանի:

— Կպաշտպանի՞ իր աշխարհքը կպաշտպանի, — կոպտեց Առաքելը հեզնոտ: — Աշխարհք իշխանական է:

Աբրահամ պապիկը արագ շրջվեց, խեթ նայեց Առաքելին և խստորեն կշտամբեց.

— Աշխարհք որ իշխանական է՝ դո՞ւ որտեղ ես: Մեջը մաս չունե՞ս:

— Ինչի՞ շունեմ, — հեզնոտ ասաց Առաքելը և արհամարհանքով ավելացրեց, — իմ աշխարհքին որ հասնի՞ ես կտամ. իմ պատասխանը:

— Ի՞նչինչ ասեմ ձե՛ք, — գրգռվեց Եզրասը և ցնցվեց՝ պատռված զգեստի տակից մերկ ուսերը դեպուղեն շրջելով ու ցցե՛լ:

լով,— էսքան ժամանակ է խոսում են, չե՞ք հասկանում, որ Հազկերտը հրաման է ուղարկել, թե երկիրը իր ժողովրդով տվեք:

Առաքելը արհամարհոտ աչքերը պտտեցրեց Եզրասի կողմը:

— Ո՞նց թե. երկիրը իր ժողովրդով ծախ բո՞ւն է, բռովդ վերցնես տաս: Երկիրը ո՞նց կտան,— անկեղծ զարմանքով ասաց Առաքելը:

— Ա՛յ կգա՛կառնի՛ կտեսնես, թե ոնց կտան, օ՛Ֆ...

— Ոտներս կառնի...— դարձյալ անկեղծ անհասկացողությամբ ասաց Առաքելը:— Նրան երկիր ո՞վ կտա:

— Նախարարը, ո՞վ:

— Նախարարը...— շտկվեց նստած տեղում Առաքելը այնպիսի ընդհատ շարժումով, որ սաստեց բոլորին:— Հարկի տակ ճկոնեցինք, քարից հաց հանեցինք՝ տվինք, հիմի էլ երկիրը տանք: Դրա համար են հավաքվել նախարար ու հոգևոր: Բանը չհասնի դրան:

— Հասել է, օտարակա՛ն, հասել է: Է՛... օ՛Ֆ,— տնքաց Եզրասը:— Նեղում է անօրենը, նեղն ենք, ճշմարիտ է, խիստ է դրել հավատի պահանջը պարսիկը:

— Աղբեր է խառնում, «հավա՛տը»,— զայրացած գոչեց Առաքելը,— մի հավատի էի՞նք, միշտ էլի երկրի պահանջը չէ՞ք: Ասա իմ հող աշխարհքն է ուզում պոկի, գլխիս նստի, գերի, ստրուկ շինի:

— Հա՛, հա, թե չէ մի հավա՛տ: Ես էլ որ հավատ եմ ասում, ի՞նչ հավատ: Ասա հող աշխարհքը: Ախր մենք հող աշխարհքն ենք...

— Սպարապետը եկել է, ո՞նց կարող են երկիրը տան,— նրկատեց մի գինվոր:

— Չեն տա, չէ՛,— խառնաձայն հաստատեցին չորս կողմից,— տա՛ էլի մարզպանը կտա: Սպարապետը երկիր չի տա:

Երբ բազմությունը անհանգիստ մտավ քաղաք՝ արդեն այնտեղ ամեն ինչ իրարանցման մեջ էր: Բուռն կոչնահարությունը գնալով սաստկանում էր ավելի: Բնակչությունը դուրս էր թափվել տներից ու անկյուններից: Ամենքը իրար էին հարցնում, թե ի՞նչ է պատահել: Այն ոք չէր կարողանում ստույգ բան ասել:

Արդեն վերջին օրերի լուրերը, նախարարների ժողովելը մայրաքաղաքում, պարսիկ մեծամեծների այցելութունները մարզպանին, գիշերային խորհրդակցութիւնները ժողովրդին անհանգստացրել էին մայրաքաղաքում, այստեղից էլ շրջակա շենքերում:

Քաղաքի բազմութիւնը արագորեն սկսեց ուռչել վարարող հեղեղի արագութեամբ և հորձանք տվեց դեպի արքունական տունը: Բազմութիւնը հասկացավ, որ տաճարում և արքունական տանը կատարվում են ողջ երկրին վերաբերող ինչ-որ դաժան գործեր: Հազարավոր աչքեր դարձան դեպի արքայական տունը՝ սպասելով, որ այնտեղից մի բան երևա, մի բան հայտնվի:

Հանկարծ արքունական տան դարբասից դուրս ցայտեցին ջահերի ոլործուն բոցերը և մոռյլ արյունագույն լույսով պարզեցին հազարավոր գլուխներ ու դեմքեր, որ եռում, վիստում էին համատարած բոլոր փողոցներում:

— Ծանապա՛րհ, ճանապա՛րհ,— գոչեց սուրհանդակը՝ ջլուտ ու արագաշարժ մի երիտասարդ՝ գալաղանն օդում շարժելով և սրընթաց կտրելով բազմութիւնը,— ճանապա՛րհ, նախարարները գալիս են:

Ժողովուրդը ճեղքվեց անկանոն երկշարք և ծանր ճոճվելով ետ ու առաջ՝ հազարավոր աչքերը դարձրեց դեպի արքունական տունը, որտեղից պիտի երևային նախարարները:

— Շապուհի օրերն են, անիծվե՛ն պարսիկները... — լսվեց եռացող բազմութեան մեջ, երբ նախարարներն երևացին:

Նրանք գալիս էին հետևակ և բոլորը. ոչ հանդիսավոր, այլ մտահոգ մռայլ արտահայտութիւն ունեին:

Առջևից ցնում էին Վահան Ամատունին, Ներշապուհ Արծրունին, Վարդան Մամիկոնյանը, Գաղիշո Խորխոռունին և ապա մյուս իշխանները: Նրանց հետևից գալիս էին նրանց համհարզները և թիկնապահները:

— Նախնայաց օրենքով, չտա՛ք,— գոչեց բազմութեան միջից Աբրահամ պապիկը, երբ նախարարները հավասարվեցին նրան:

— Հիշեցե՛ք Շապուհին,— ձայն տվեց մեկ ուրիշը:

Բազմութիւնը օրորվեց, տարուգեղվեց ու շարժում արեց դեպի նախարարները՝ հետեւելու նրանց, բայց զորականները վճռական թափով կրպճեցին դեմ արին նրանց և արգելեցին:

Բազմութիւնը, որ մի քանի քայլ էր արել՝ կանգ առաւ: Նախարարները գնացին դեպի տաճարը, որ մի քանի փողոց հեռու էր բազմութիւնից: Մանր լուծիւնը թանձրանում էր տաճարի կամարների տակ, երբ նախարարները մտան տաճարը: Ճնշված օդը շարագուշակ մահվան սառնութիւն բուրեց նրանց դեմքերին:

Կանթեղների աղոտ լույսերը չթափանցելով անկյունների ու խորշերի մռայլը՝ շարագուշակ երանգով ողողում էին վանականների բորբոքված կերպարանքները: Նրանք խմբվել էին կաթողիկոսի շուրջը, որ նստած էր կաղնի քանդակավոր գահի վրա իբրև մի մրուսյլ արձան: Դա մի ոչ շատ հասակավոր, հաղթանդամ անձ էր՝ սև ու խոշոր աչքերի հուժկու հայացքով: Նա թեև դեղնել էր գիշերային հսկումներից, բայց այդ հայացքում կար և կենսական փիլիսոփայի, և փորձված մարդու խելքն ու հանդարտութիւնը, և մոլեգին պայքարներում կուլողի խոյանք:

Երբ նախարարները ներս մտան՝ նա գլուխը բարձրացրեց իր ուժեղ ձեռքի մեջ կիսափաթաթ մագաղաթյա թերթերից, որ նա կարդում էր մտահոգ, բայց հանգիստ: Նրա կողքին, փոքր հեռու սալահատակին՝ փռած օթոցի վրա նստած էր մի բավական ծեր հոգևորական, որ կարճահասակ, պնդակազմ էր կոճղի նման: Նա ծնկներին դրել էր մի կաղնու տախտակ, որի վրա գամել էր մի լայն մագաղաթի թերթ: Նա եղեգնյա գրիչը ձեռին խորհում էր, երբեմն խորհրդակցելով իր կողքին նստած երկու այլ հոգևորականների հետ: Դա Եզնիկ եպիսկոպոսն էր Կողբացի մականունով, որը վարժ էր հունարենի, ասորերենի և պարսկերենի և քաջ գիտեր պարսից զրադաշտական կրոնը, որի դեմ և գրել էր: Նրա հետ էին երկու անձնավորութիւններ, որոնցից մեկը Աշտիշատի վանքի այն կրոնավորն էր, որին Վարդան Մամիկոնյանը պատվիրեց անմիջապես մեկնել Արտաշատ, մասնակցել Հազկերտին ուղղվելիք պատասխան նամակի խմբագրմանը: Նրա անունը Ղևոնդ Երեց էր, խելացի, կամային մի հոգևորական և մոլեգնած հայրենասեր: Նրանցից մի փոքրը հեռու նստած՝ նրանց երկուսին էլ նայում և լսում էր Աշտիշատի մյուս կիսաշխարհիկ զորական հոգևորականը, որ խոսեց Վարդանի հետ նրա հրաժեշտի ժամանակ: Դա Եղիշեն էր, վանական եղբայր՝ երազային աչքերով և խանդավառ դեմքով մի հոգևորական, որ ավելի դիտում էր, ապրումներով այրվում, քան խոսում: Նրա հոգում խոր տպավորվել էին վերջին օրերի դեպքերը, և նա լարված

ու խոռվահույզ հետևում էր այդ դեպքերի ընթացքին: Բայց նա ևս իբրև շատ կարդացած և բանաստեղծ՝ հրավիրված էր Եզնիկ Կողբացու և Ղևոնդ Երեցի հետ շարադրելու արյաց արքայի հրովարտակի պատասխանը:

Մյուսները եպիսկոպոսներ էին, բարձրաստիճան հոգևորականներ, որ եկել էին Այրարատի, Տուրուբերանի, Վասպուրականի, Մուկաց, Սյունյաց, Տայոց և Բարձր Հայոց գավառներից՝ վճռելու ճակատագրական խնդիրը, որը նրանց քաշել, տարել էր կյանքի ծովի խաղաղ ափերից և քշել դեպի արելոկծվող հորձանքները, թերևս նավաբեկություն:

Տաճարի խոնավ ու գաղջ օդը ծանրացել էր այնտեղ լցված հոգևորականներով:

Նախարարների մուտքը շարժում առաջ բերեց տաճարում: Բոլորը ոտքի ելան և ողջունեցին նախարարներին: Վահան Ամատունին առաջ ընկավ և Վարդանի հետ մոտեցավ կաթողիկոսին, առավ աջը և լուռ կանգնեց նրանցից փոքր հեռու:

Տիրեց այն լուռությունը, երբ մարդիկ ամենից շատ բան ունեն ասելու, բայց չեն խզում լուռությունը, որովհետև զգում են, որ դրան սյուրի հետևի բուռն և թերևս շատ անախորժ և տխուր խոսակցության պոռթկումն:

Աթոռիկներ բերին նախարարների համար, և նրանք նստեցին կաթողիկոսի մոտ:

Նրանք՝ հոգևորականությունն ու նախարարությունը, պատճառ ունեին մեծ տալանապի: Որովհետև հոգևորականության համար եկեղեցական իշխանությունը վտանգված էր թե՛ ձևականորեն և թե՛ էական: Հազկերտը ոչնչացնում էր նախ կրոնը, վանքերը, կալվածները, ոչնչացնում էր ժողովրդի գոյության նյութական հիմքերը, որ ընդունել տար կրակապաշտությունը, ձուլեր և ոչնչացնե՞ր ամեն դիմադրական գաղափար և ապա ոչնչացնե՞ր Հայաստանը իբրև հոգևորականություն, նախարարություն և ժողովուրդ:

Տագնապում էր. նաև նախարարությունը: Նա նույնպես զգում էր, որ հավատքը պատրվակ է, և Հազկերտը միտում է նախարարությունը ոչնչացնել:

Կաթողիկոսը կանգնեց, խաչակնքեց նախարարներին և ապա ներշնչված նայելով Վարդանին, ասաց.

— Հասա՛վ փորձությունը նենգավորի, տեր Մամիկոնեից...

որձությունը եկավ փորձելու ամենքիս, տեր հոգևոր,—
անեց Վարդանը,— եթե թուլահոգի գտնվենք՝ արժանի
ուհասին:

և լռությունն սկսեց ճնշել, մինչև որ կաթողիկոսը խիստ
ստ նայեց ժողովվածներին:

Եւ է մարզպանը, պե՞տք է, որ մենք հրավիրենք նրան,—
նա հանդիմանորեն:

արզպանին ո՛չ է անկ մասնակցել այսպիսի ժողովի,—
դիշոն անբարյացակամ հայացքը գցելով գետնին:

Նշո՛ւ,— հարցրեց մի փոքր զարմանքով Վահան Ամատու-

մարզպանը երկրի իշխանությունն է:

Իսկ նախարարներս ի՞նչ ենք:

Ենք իշխանություն ենք մեր աշխարհների, իսկ մարզպա-
նը արքայի երկրի,— դարձյալ հատակին նայելով, նույն ան-
կամ, տրամաբանող և ներհակ եղանակով պատասխա-
նելով:

Եւ ձայլ լռեցին:

Հան Ամատունին դարձավ գեպի նախարարները.

Բարի, տյարք, ինչ էլ որ լինի՝ մարզպանը պիտի գլխա-
ն ապատասխան նամակը: Արքան նրան է ճանաչում ամենից
արքան էլ որ լռի, վերջը խոսելն է:

Նախարարներից ոչ ոք չպատասխանեց: Նրանցից ոմանք հոն-
տելով և համառ անթափանցությամբ լսեցին տերության
Հազարապետին, որի ներհակությունը մարզպանի հետ
էր նրանց:

Նա մարզպան է, նրա գործն այլ է,— ասաց կարծես այս
ությունից անախորժացած Վահանունյաց Գյուտը:

Ի՞նչ այլ գործ,— սառը եղանակով դարձավ նրան Վահան
նին,— գործը պարզ է, այո կամ ոչ:

Նքդ ասացիր, տեր Ամատունյաց, արքան նրան է ճանա-
նից առաջ: Ասել է՝ նրա գործը գծվար է:

Նրա գործը մեր գործն է, տեր Վահանունյաց,— վիրավորվեց
Ամատունին:

Նա ոչինչ չգիտեմ,— անախորժ ժամածռությամբ փակեց
անախոսությունը Գյուտը և նեղացած սպասեց Գաղիշո՛ւնա-

խարարին, որի գողունի հայացքը ասում էր նրան, որ հետը
ձայն է:

Կաթողիկոսն սկսեց գանգատվել Դենշապուհ պարսի
ծանրագին տուրքերով խեղդում է վանքերն ու եկեղեցին
ոտնատակ է տալիս եկեղեցին:

Վահան Ամատունին, որին ամենից շատ էին վերաբերո
շապուհի բանսարկություններն ու հարվածները, դառն ատե
նից՝ միայն լռեց ու ունկնդրեց կաթողիկոսի գանգատների:

Վարդանը նախազգում էր ինչ-որ անախորժ ընթացք ա
րի մեջ: Տեսնում էր, թե ինչպես է ճնշել նախարարներին
հրովարտակի կտրուկ ձևը, ինչպես դժվարանում են նրանք
կան խոսք ասել: Եվ իրոք՝ ահա մոտ երկու ժամ անցավ ա
կյանից, որ ինքը եկավ և հանդիպեց նրանց՝ դեռ ոչ ոք ն
ինքնաբերաբար ոչինչ չէր խոսել հրովարտակի մասին:
իրենց չէր վերաբերում այդ, այլ ուրիշներին, որոնց վճռին
սում են:

Քարդանը գիտակցում էր, որ այս գործի մեջ պետք է վ
մի ամբողջ ժողովուրդ իր շինականներով, ազատներով, սե
րով, նախարարներով և մարզպանով, ինչպես նաև հոգևոր
1-նչ կասեր հայ ժողովուրդը, երբ օրհասը եկել, կանգնել
զլխին... Վարդանը զգոմ էր, որ պետք է գործի անցնել:

Եկավ սուրհանդակը և հայտնեց, որ Վասակ Սյունի
ժարվում է ժողովին մասնակցելուց:

— Տեր մարզպանը խնդրեց պատասխանը գրելուց հե
խարարները ներկայացնեն իրեն, — ասաց սուրհանդակը:

— Այն ժամանակ մնացինք մենք ու մեր խիղճը, —
Վարդանը սրտմտությամբ, — սկսեցե՛ք, սրբազան հայրեր:

Կաթողիկոսը վեր կացավ և դառնալով Եզնիկ Կողբաց
սաց հանդիսավոր ձայնով.

— Վերցրու արքայի հրովարտակը:

Բոլորը ոտքի ելան:

Եզնիկը վերցրեց ձեռք-ձեռք անցնելուց ուրթուն դարձ
րովարտակը և սպասեց կաթողիկոսին:

— Դարձե՛ք արևմուտ, — հրամայեց կաթողիկոսը:

Բոլորը երեսները դարձրին դեպի արևմուտք: Կաթ
դարձավ ժողովականներին.

— Սրբազա՛ն հայրեր, նախարարնե՛ր Հայոց աշխարհի: Վերջին ժամն է խորհելու և պատասխանը գրելու Մի անգամ ևս կարդանք հրովարտակը: Կարդա՛, սրբազան հայր:

Եզնիկ Կողբացին հնչեղ ձայնով կարդաց.

«Միհրներսեհ վզուրկ¹ հրամանատար Երան և Անեբան², հայոց մեծաց ողջույն շատ»:

«Գիտցեք, ամեն մարդ, որ բնակվում է երկնքի տակ և շունի օրենքը դենիմագոնգի³, նա խուլ է և կույր և Հարամանի⁴ դեերից խարված»:

Հրովարտակում գովաբանվում էր զրադաշտական կրոնը, որից հետո գալիս էր բուն մասը, քրիստոնեության ծաղրը. մոլորություն էր համարվում այն, որ քրիստոնյաները հավատում են, որ աստված է ստեղծել բարին ու չարը, ինչպես և մահը:

«Եթե Հոռոմոց աշխարհը (Հունաստանը) իր շատ հիմարության պատճառով մոլորվել է և զրկվել մեր կատարյալ հավատից՝ անձամբ կզգա իր վնասը՝ իսկ դո՛ւք ինչու եք նրա մոլորության հետևից գնում: Ինչ հավատ որ ունի ձեր տերը՝ դուք էլ նույնը ընդունեցեք»:

Եզնիկը հասավ հրովարտակի վերջավորության.

«Արդ երկու բան կա ձեր առաջ. կամ բառ առ բառ պատասխան տվեք նամակիս, կամ եկեք Դուռը և կանգնեցեք մեծ ատյանի առաջ»:

— Դարձե՛ք աղոթարան,— ասաց կաթողիկոսը:

Բոլորը երեսները դարձրին արևելք:

Ոչ ոք չխոսեց:

Այն ժամանակ կաթողիկոսը դարձավ նախարարներին.

— Ի՞նչ եք խորհում, տյարք:

Լոռիցիները եղավ պատասխան: Կաթողիկոսը կրկին դիմեց նախարարներին:

— Մի՞թե աշխարհում շունենք բարեկամ: Ո՞վ կփրկի մեզ:

— Ոչ, ոք,— լսվեց մի սառնաշունչ պատասխան:

¹ Մեծ:

² Իրանի և ոչ Իրանի (երկրներ և ժողովուրդներ):

³ Զրադաշտականի մազդեզանց կրոնի հավատը:

⁴ Աբհմն, չար ոգի:

Դա Ապահոնյաց Մանեհն էր՝ լուկյաց և մաղձոտ մի նախա-
բար:

Կաթողիկոսը խոռովեց, բայց զսպեց իրեն:

— Կոչ կոչենք հանուր մարդկության, հասնեն օգնության:

— Ո՛ւմ կոչենք կոչ, տեր հոգևոր, հարցրեց Վարդանը մը-
նայլ:

— Բյուզանդիային, ասորիներին, վրացիներին, աղվաննե-
րին...

Վարդանը չպատասխանեց իսկույն:

— Կդիմենք օգնության, դա պետք է, ընդդեմ չեմ: Կկոչենք
արյաց բոլոր թշնամիներին: Եվ կկոչենք: Բայց միաբանենք նախ
մե՛նք, կոչ կոչենք նախ մե՛զ... Պատրա՛ստ եք միաբանել, դիմա-
գրավել բռնավորին:

— Մենք հոգևորներս պատրաստ ենք դիմագրավելու: Պատ-
րա՛ստ եք նույնին նաև դուք:

— Պատրաստ ենք,— ասաց Վարդանը:

Կաթողիկոսը դարձավ մյուս նախարարներին.

— Պատրաստ ենք,— լսվեց նաև մյուսների մեծամասնության
ձայնը:

— Ես դիտողություն ունեմ,— ասաց Գաղիշոն՝ իր սովորության
համաձայն աչքերը գցելով հատակին և մոռյլ դեմքին տալով ան-
թափանց արտահայտություն,— նամակն ուղղված է «հայոց մե-
ծաց»։ Ինչպե՛ս է նա ընկել հոգևորների ձեռքը և ինչո՞ւ են հոգևոր-
ները մասնակցում պատասխանին:

Վրդովմունքի մի ալիք անցավ բոլոր ժողովականների միջով:
Գաղիշոյի տված հարցը թվաց սրամիտ և ուժեղ:

— Ինչո՞ւ ես պահանջում, տեր Խորխոռունյաց,— հարցրեց
Վահան Ամատունին:

— Որովհետև հրովարտակում ասվում է. «մի հավատաք ձեռ
առաջնորդներին, որովհետև շատ են խաբեբա. ինչ որ խոսքով
ուսուցանում են՝ գործով չեն կարող հանձն առնել»: Պարզ է, որ դի-
մումը նախարարներիս է արվում, ընդդեմ հոգևորների:

Կաթողիկոսը հանկարծ ցնցվեց և դարձավ Գաղիշոյին.

— Տեր Խորխոռունյաց, հայոց մեծերը բոլոր նրանք են, որոնք
այսպիսի մեծ աղետների ժամանակ արյուն են թափել հավատի
համար և հիմա էլ պիտի թափեն:

Վահեունյաց իշխանը սուր հաճույք զգաց կաթողիկոսին խոցելու և անկարող զսպել իր կիրքը՝ ասաց հեգնանքով.

— Քանի որ հոգևոր տերը ընդունում է, որ հրովարտակը հոգևոր դասին է հղված և ինչպես որ հնուց հոգևոր դասը միտում է գերազանցել նախարարական իշխանության՝ թող զնա կանգնի Հազկերտի առաջ:

— Իշխանք, տանուտյա՛րք հայոց,— գոչեց դողալով կաթողիկոսը,— մենք չենք տա իշխանությունը հոգևոր: Մեր արյամբ կաշտապանենք լուսավորչի ուխտն ու ավանդը: Չենք տա վաճառելու և կալվածքները:

— Կամքը ձեր, հոգևոր տեր,— ասաց Գյուտը,— գնացե՛ք կըռվեցե՛ք:

— Մի խոսի այդպես խտրական ոգով, տեր Վահեունյաց,— խստորեն հանդիմանեց կաթողիկոսը,— կովին կստիպվի մասնակից լինել նաև նախարարությունը:

— Ի՞նչ ստիպմունք,— շարացավ Գյուտը,— դուք իշխանությո՞ւն եք գործադրում, ուրեմն դուք իշխանությո՞ւն եք:

Բազմությունը խռովվեց: Անհանգստացած ձայն տվին ամեն կողմից.

— Ինչի՞ երկարացրին. ո՞ւմ հետ են կռվում, պարսի՞կ կա մեջները, ինչի՞ չեն վճռում:

— Իրար հետ միաբան չեն:

— Ինչի՞ն միաբան չեն, դեմ են երկիրը պահելո՞ւն:

Տաճարում վեճը բորբոքվում էր ավելի ու ավելի:

Վարդանը բարձրացրեց ձեռը:

— Թողե՛ք վեճը, հոգևոր տեր և դուք տյարք,— ասաց նա հանդարտ, բայց ներշնչուն շեշտով,— այն ժամանակ, երբ ազգովին կանգնած ենք կենաց-մահու առաջ՝ այլևս չկա ո՛չ «հայոց մեծ», ո՛չ «հայոց փոքր» և՛ նախարարություն, և՛ հոգևորականություն: Ազգովին պիտի պատասխանենք: Ավարտենք գործը, կանգնենք մեր հայրենի երկրի պաշտպան՝ և ապա թող ձեր վիճելիքը վիճվի: Կամովին պարսկանալը չի փրկի մեզ, տյարք... գուցե ծածուկ հուսալքողներ կան... Հազկերտը գիտե, որ որքան էլ պարսկանանք, դարձյալ մեր ավանդություններով կմնանք հայ և դարձյալ փտանդա՜վոր կլինենք իրեն և Բյուզանդիայի միջև: Ահա թե ինչո՞ւ նա ոչիտի

արտաքին ու ոչնչացնի մեզ: Կտանք մեր իշխանությունը, երկիրը: Հայրենիքը:

— Չենք տա, Ապարապետ, — պատասխանեցին նախարարները և հոգևորականները:

— Դե ուրեմն, ի մի՛տ առեք, տյարք, որ ազգովին պետք է դուրս գանք պատերազմ, ուրեմն և պետք է միանանք՝ նախարարությունը, հոգևորականությունը, ժողովուրդը: Պետք է ազգովին զինվորագրվենք:

— Ճշմարի՛տ աստված, — գռչեցին մի քանի նախարարներ ներշնչված Վարդանի այս խոսքերից և ամենից ավելի ցասումնած ժողովրդի արտակարգ հուզումից, որի ձայնը հասնում էր ներս:

— Թող ոչ ոք մեզ այստեղ չբռնադատի, — վճռականորեն հայտարարեց Գյուստը, — մենք չենք գնա եկեղեցու հետ վտանգելու մեր իշխանությունը:

— Տեր Վահևունյաց, — դիմեց Գյուստին Վարդանը, — մի՞թե դու համաձայն ես ընդունել ուրացությունը:

— Տեր Մամիկոնեից, ես չեմ պնդում, որ ընդունենք ուրացությունը, սակայն եթե մի պահ կարծյոք ընդունենք՝ մի՞թե չենք մնա նույն նախարարը, տերը չե՞նք լինի մեր տիրազւուխ ազատության: Ի՞նչ երկյուղ:

Բոլորը արագ շարժվեցին նրա կողմը: Վարդանը անհաշտ խոշոր աչքերը լայն բացեց նրա վրա:

— Նախարար, տիրազւուխ, ազատությո՞ւն: Վերջ նախարարական տիրապետության: Ահա թե ինչ է կամենում նա: Ոչնչացրեց թագավորությունը, ոչնչացնում է և նախարարությունը: Հավատուրացությամբ կամենում է մեր տակից հանել մեր հիմքը — ռամիկը: Կամենում է իրավազրկել, ընչազրկել, դարձնել անաշխարհ, ցրել, մաշել մեզ պատերազմներում օտարության մեջ, այլևս ի՞նչ նախարար և տիրազւուխ ազատություն: Յնորք և բանդազուշանք:

Բոլորը ճնշվեցին՝ զգալով, որ Վարդանը թերևս ճշմարիտ է: Վարդանը շարունակեց.

— Ոչ մի զիջում: Բոլորս կկործանվենք՝ եթե չմիանանք: Անուցե՛ք աչա և խելամուռ եղե՛ք: Եվ զգուշացնում եմ քեզ, տեր Վահևունյաց, ոչ ոքիս չի տված իրավասություն խոսե՛լ բոլոր նախարարների բերանից:

— Ծշմարի՛տ, անտարակո՛ւյս,— ասացին Հաղարապետը, Արտակ Մոկացը, Ատոմը և Արշավիրը:

Սակայն Վարդանի դեմ կանգնել էր նախարարների մի կողմի ներհակութիւնը, և որ ամենից զարմանալին էր՝ նաև կարծես ներշնչապուհ Արծրունին, երկրի կարևոր և առաջնակարգ նախարարը, և ուրիշները, որոնց քար լուծութիւնը կաշկանդում էր ամեն բան: Ահեղ արհաւիրքին, երբ արյան պես անհրաժեշտ էր միաձուլլ միաբանութիւն՝ ծայր էր առնում գծտութիւնը, երկպառակութիւնը, դուռ բացում դավաճանության, խռովութիւնների և կռիւների, դեպի կործանում տանելու երկիրը:

Այնժամ առաջ եկավ Վարդանը՝ և վճռական ձայնով դիմեց Գյուտին.

— Բաւ է, ասացեք ի՞նչ է ձեր վերջնական պատասխանը, տեր Վահուճայաց:

Գյուտը գունատւից: Նրա աչքերը պսպղացին.

— Քանի որ հոգևոր դասը հնուց իսկ միտում է գերազանցել նախարարական իշխանության, թող այս ճգնաժամին ևս ինքը կանգնի Հաղկերտի առաջ: Ամենևին արյուն չունենք թափելու հոգևորականության համար և կռիւ չունենք արքայի դեմ:

— Եվ մենք անձամբ կտանք մեր պատասխանը Տիգրոն, իրեն արքային,— ասաց Գադիշոն:

— Իսկ երկրին, տյա՛րք նախարարք, չե՞ք կանգնի պաշտպան,— հարց տվեց Ղևոնդ Երեցը առաջ գալով:

Գյուտը զայրացավ.

— Ի՞նչ, դատ ու դատաստա՞ն ևս կանգնում մեր խղճի դեմ, քահանա՛դ ողորմելի:

— Մահու սարսուռն է կարկամեցրել ձեզ, անզգայության մըջուշը պատել ձեր հոգուն,— գոչեց Ղևոնդ Երեցը,— շրջում եք իբրև լուանոտներ և չեք տեսնում, խոսում եք և չեք խորհում: Ի՞նչ է պահանջում մեզնից դժոխքի հոգին, չարության վահանը, սատանայի գործիքը...

— Զգո՛ւյշ, տեր հայր,— ասաց Գյուտը սպառնալի ձայնով:

— ...Սանդարամե՛տը դժոխոց,— բարձրագոչ ընդհատեց գյուտին Ղևոնդ Երեցը,— մի՞թե երկյուղ կունենամ նրանից, մի՞թե կլռեմ, կհնազանդվե՞մ, երբ նա պահանջում է հանգցնել լույսը և գրկել խավարը:

— ...Եվ ի՞նչ, երևի դու կհանդգնես արյաց արքայի՞ն կանգնել դիմադարձ...

— Տե՛ր Վահուկայաց, եթե բռնակալների մի ողջ զորագունդ անգամ գա իմ դեմ՝ դարձյալ կկանգնեմ դիմադարձ:

— Դու հանդգնո՞ւմ ես, ապստամբդ զքեզ,— խստորեն հարցրեց Գյուտը:

— Ես ապստամբ եմ և չեմ կույր ու անիմա,— ներհակ ձայնով պատասխանեց Ղևոնդ Երեցը:

Զարագույժ լուսթյունը ձաղկեց ամեն ձայն: Ամենքն սպասում էին, որ հիմա-հիմա կզրնգան սրի հարվածները: Բայց ներսն սկսվել էր մի անօրինակ հոգեմարտ մի բռնակալ նախարարի, որ շար համառությամբ ձգտում էր ճնշել մի խիզախ քահանայի, որ ինքն էր առաջ ընկնում անլուր համարձակությամբ մինչև սարսափ ազդելը: Բազմությունը ուժեղ մղվեց դեպի տաճարը՝ սաստիկ զարմացած՝ նախարարի և քահանայի այս անպատշաճ, խիստ ընդհարումից: Չտեսնված, չլսված դեպք, որ միայն կարելի էր հասկանալ Ղևոնդ Երեցի զինվորյալ գրվելու վճռով այդ պահին:

— Դո՛ւրս,— հրամայեց Գյուտը բարձրագույն:

— Ի՞նչ են անում, ի՞նչ են անում...— մոմռաց բազմությունը դրսում:

— Դո՛ւրս,— կրկնեց կատաղած Գյուտը:

— Տե՛ր Վահուկայաց,— լսվեց Վարդանի խրոխտ ձայնը:

— Տե՛ր Վահուկայաց,— հետևեցին այլ ձայներ:

Բազմությունը լարվեց.

— Տեսե՛ք, տեսե՛ք, ինչ են անում...

— Քահանայի՞ն, քահանայի՞ն...

Բոլորը սասանած, ապշահար նայեցին տաճարի դռանը, որտեղից դուրս լողաց Ղևոնդ Երեցի զայրալից կերպարանքը: Նրան դուրս էին բերում Գյուտի թիկնապահները: Նրա բռունցքը օդի մեջ դուրս էր գալիս դողահար ու այլակերպ:

— Հրավե՛ր կարդա արքունի զորքին,— լսվեց տաճարից կաթողիկոսի զայրալի հրամանը:

է՛, է՛, է՛... Ժողովո՛ւրդ, արքունի զորք են կանչում, բանն ո՛ւր հասավ...

Լսվեց, թե ինչպես նախարարները խառնաձայն իրար անցան:

— Հարկ չէ՛, հոգևոր տե՛ր, խստագի՛ն է, անցի՛ր...

Բազմութիւնը բազմագլուխ, թանձր, անխոս, անցուդարձին կարծես անմասնակից՝ շարունակական, ծանր աննկատելի մղումով շարժվում էր, ճնշում դեպի այն կողմը, ուր տեղի էր ունենում այս վիճաբանութիւնը, դեպի տաճարը և ուրքան իր զանազան հաստատվածները նույնպես աննկատելի հտ էին մղում այդ զանգվածին, պաշտպանվում նրա ճնշումից՝ այնուամենայնիվ զանգվածը չէր դադարեցնում իր ընդհանուր, շարունակական, խեղդող և իրեն ենթարկող անգիմադրելի ճնշումը:

Կոչը ցնցեց բոլորին՝ նախարարներին, հոգևորականներին, բազմությանը: Դա ծայրահեղ արտակարգ վտանգի նշան էր: Առանձին, նվիրապետական, չգրված օրենքով զորքը, աստիճանական կարգում բարձր էր հիշվում նախարարներից և ենթարկվում էր կաթողիկոսին ծայրահեղ դեպքերում:

Ղեռնդ Երեցը, որին դուրս էին զննդել տաճարից, ճեղքեց քաղմութիւնը և առաջ գալով ձայնեց բարձր.

— Ժողովուրդ հայոց, կոչ կոչեցեք զորքին արքունի, թող կանգնի պաշտպան աշխարհին. իշխանները մեղքում են պաշտպանել...

Դսկույն ամեն կողմից բազմութիւնը ճեղքելով մեջտեղ խուժեցին զինվորների հոծ խմբեր, պատրաստ կատարելու այս կոչի թելադրանքը: Միաժամ բազմութիւնը ալիք տվեց և կծիկ-կծիկ քանդվելով ճանապարհ բացեց մի սևավոր հոսանքի, որ լցվեց ու հորձեց դեպի եկեղեցին: Դա եկեղեցականների մոայլ ու մոլեկան զանգվածն էր Սյունյաց վանահայր Գրիգորիոսի և ժեր վանականի զխավորությամբ: Նրանք խաչեր ունեին ձեռքներին, որ բարձր բռնած սպառնադին գրոհեցին դեպի տաճարը:

Միաբանութիւնը ձախողվեց, երկպառակութիւնն ընկավ: Գյուտը հայտարարեց.

— Պործեցե՛ք արքունի զորքի հետ ընդդեմ արքային, մենք մասնակից չենք խռովության:

— Դուք դավաճանութիւն եք սերմանում արհամիրքի ժամին,— գնաց դեպի նրանց Վարդանը,— դուք պատասխանատու եք երկրի առաջ. ուշաբերվեցե՛ք...

— Մենք քիմաղքության պատասխան չենք տա,— գոչեց Գյուտը և իր համախոհներով ուղղվեց դեպի տաճարի ելքը և կանգնեց դռան մեջ:

Յաղագրութիւնը խոսովահոյզ առաջ նկատւի:

— Ի՞նչ եղավ, ի՞նչ արին, վճի՞ռ տվին...

— Ի՞նչ, չեն կարողանում պատասխան գտնեն, սուր բարձրացնեն դեմ բռնավորի՞ն,— ձայն տվեց Առաքելը բարկացած:

— Արտավազդը դո՛ւրս եկաւ վիհից, վե՛հ՝ քչ Հայոց աշխարհքին,— կոնչաց Եգրասը ժանգոտ ու շարագուշտ:

Հաղարավոր դեմքեր շրջվեցին նրա կողմը:

Սպառնալից մի լռութիւն կրկին սաստեց բազմութիւն: Ան նախազգացումը պաշարեց նրան. նա այնպես զգաց, որ ահա կործանվում է մի ինչ-որ շատ ավելի մեծ բան, վերջնական հիմնական բան, աշխարհի հաստատութիւնը, և իր ոտի տակից խորտակված անդունդն է գահավեժ գնում այն աշխարհը, որի վրա նա, բազմութիւնը, գոյացել է և անխախտ հաստատ ապրել կյանքի ստեղծումից մինչև օրս, և ահա այդ աշխարհի վերջն է, աշխարհոպի ոչնչացման սառնափր...:

— Հայոց աշխարհքի վե՛րջն է, փրկեցե՛ք,— լսվեց ամեն կողմից:

— Ի՞նչ Հայոց աշխարհքին վերջ, ինչե՛ր եք գուրս տալիս,— բարկացաւ Առաքելը:

— Տվի՛ն Հայոց աշխարհքը Հազկերտին, տվին հող հայրենին,— ձայնեցին նրան:

— Ո՞նց թե տվին, ո՞նց թե տվին,— մոնչաց ու բազմութիւնը հարու տալով ճեղքեց, առաջ եկավ Առաքելը, չար նայեց շորս կողմ,— ո՞վ տվեց, էս սեւավորմե՛րը, նախարարե՛ն՝ իր...:

Եվ շարժում արեց:

— Գնանք տեսնենք ո՛վ, ո՛ւմ աշխարհքն են առնում-ժախճում:

— Ե՛տ կաց, խելքդ տե՛ղն է, սրի կբաշեն,— ընդդիմացավ մեկը կողքի կանգնածներին:

— Սրի՛,— գայրացաւ Առաքելը,— որ մեր հող հայրենի՛ն ենք պաշտպան: Որ հող հայրենին տվին՝ էլ ա՛հն ինչ, մա՛հն ինչ:— Եվ հանկարծ ալլալվեց, ցատկեց մէք բարի վրա և դարձավ բազմութիւն,— լսի՛ր, ժողովո՛ւրդ, մեր գործի համար ուրիշները չեն վեր կենա: Հող հայրենի՛ եք:

— Հող հայրենի՛ ենք,— լսվեցին հաժ ու սավաք ձայներ:

— Թո՛ հող հայրենի եք՝ սա հող հայրենիի կոթի՞ն է: Դե, ե՛ս գլխում եմ պնդեցա՛յք, տե՛տ գնում գործի՛ն, ուրիշ էլ ո՛վ է, եղե՛ք:

զինվորյալ հող հայրենիի սիրուն,— գոչեց ու արագ գնաց դեպի տաճարը:

— Զինվորյալ, հող հայրենիի սիրուն, ելե՛ք,— արձագանքեցին ստվարաձայն ամեն կողմից:

— Հայոց աշխարհքի վե՛րջն է, փրկեցե՛ք Հայոց աշխարհը,— գոչեց Զարեհը: Բազմությունը օրորվեց, տարուբերվեց, ճնշեց և տեղահանվելով գնաց թանձր ու ծանր: Խառնված գնացին Վարաժք, Եզրասը, Մարկոսը, Գոռնակ Սիմավոնը, Մարտիրոսը, Հովակիմ դարբինը, Աբրահամ պապիկը, փախստական շինականները, քաղաքի արհեստավորները, զինվորները:

— Առաջացե՛ք, առաջացե՛ք,— գոչեցին ամեն կողմից, ուժգրեւորեն մղվելով առաջ:

— Մի՛, մի՛, թողե՛ք, մի՛ քշեք...— ճգնեցին ոմանք կանգ առնել, պահել հետևից ճնշող զանգվածին:

Բազմությունը չսեց նրանց, մղվեց ավելի մեծ թափով և հոսեց գնաց դեպի տաճարը, ճնշելով համառ, սպառնալի, անդիմադրելի ուժով:

Մի կատաղի սեպուհ նետվեց դեպի Առաքելը, բայց սա այնպես հրեց նրան, և հետևող բազմությունն էլ այնպես ողողեց նրան, որ նա կորավ հորձանքի մեջ, քշվեց գնաց հետը:

Բազմության սպառնալի որոտը անհանգստացրեց տաճարում գտնվողներին: Այնտեղ նոր հասկացան, որ տաճարի վրա է գալիս մի աղետաբեր զանգված:

— Ի՞նչ է... խուժո՞ւմ են,— անհանգստացավ Գյուտը Գաղիշոյին դիմելով:

Գաղիշոն մոայլ խեթեց իրեն մոայլ նայող Վարդանին և դառնաժպիտ շրջվեց դուռն կողմը: Գյուտը իրեն չգտնեց, գնաց դեպի դուռը: Բայց նրա առջև բացվեց մի շատ ավելի ահավոր և սպառնալի պատկեր, քան տեսել էր նա երբևէ իր կյանքում:

Մոայլ վճռականությամբ, համառությամբ, ուժով և անհանգիստ թափով առաջ էր մղվում Սահակ շինականը, ճանապարհ բացելով իր հետևից մղվողների համար. Առաքելի, Աբրահամ պապիկի, Հովակիմ դարբինի, Եզրասի, Վարաժի, Մարկոսի, հեթանոս քրիստոնյաների... և շարքերը քանդելով առաջանում էր բազմությունը: Եվ այս խուժողների առաջինները, հետզհետե մոտեցան տաճարի դուռն, ուր զինվորներն ու թիկնապահները նիզակները

ցցեցին դեպի նրանց: Նրանք ներս նայեցին ու մի պահ քարացան իշխանների և հոգևորականների սաստող հայացքների դեմ:

— Քշեցե՛ք ամբոխը,— զայրագին հրամայեց ինքն իրենից զուրս եկած Գյուտը թիկնապահներին և դուռն պահակ զինվորներին:

Ձինվորներն ու թիկնապահները նախարարներից երկյուղ կրելով, բուռն թափով հարձակվեցին առաջացող բազմության վրա.

— Ե՛տ տվեք, ե՛տ,— զայրալի գոռացին նրանք և ճիգ արին արգելել նրանց մոտենալ դուռն:

Ձինվորները կանգ առան մի պահ: Եվ այս վճռական պահին բազմությունը ևս մի վայրկյան սասանեց, կարծես ուշաբերվելով:

— Կա՛նգ առեք, ե՛տ, ե՛տ,— լսվեցին ճնշված մարդկանց ճիչեր, և մարդիկ շարժում արին ետ տալ հորձանքը: Ոչինչ չօգնեց: Հորձանքը ճնշեց և արգելող զինվորների դեմ բարձրացավ Առաքելը, որ անասելի ուժով թափահարեց բազմությունը և սլացիկ վազքով հարձակվեց տաճարի դուռն վրա: Իսկույն բազմությունը խլեց շարժումը և հետևից խիստ ու թանձր գրոհեց:

Տաճարում գտնվածները իրենց տեսան՝ ողջ տաճարով՝ դրսից և ներսից շրջապատված, շղթայաղերծ մի զանգվածով, որի անդուլ, անբառ, հզոր մուտոցը կաթվածում էր ամեն միտք ու կամք և հետզհետե ուժեղանալով դառնում աղոթքի, բողոքի, ցասման որոշ-անորոշ, գիտակից-բնազդական հսկայական մի մոնշյուն վերահաս արհամիրքի դեմ:

— Ինչպե՛ս հանդգնեցիք խուժել տաճար,— զայրությամբ հարց տվեց բազմությանը Գյուտը, խլացնելու համար նաև իր ակամա երկյուղը:

«Ձինվորյալ, հող-աշխարհքի սիրո՞ւն»,— այս խոսքն էր միայն, որով բազմությունը լուծեց անլուծելի՛ն՝ թագավորների, մարզպանների, իշխանների դեմ խոսելու իրավունքի առեղծվածը, հնարավորությունը: Նա զգաց, որ այդ խոսքերով միայն կարող է մի այդպիսի հանդգնության գնալ՝ պահանջել այս աշխարհի մեծերին՝ պաշտպանել երկիրը թշնամուց, նրա հարկահաններից, նրա ստորկությունից: Դա նրա ցասման, դիմադրության պահանջի խոսքն էր:

«Ձինվորյալ, հող-աշխարհքի սիրո՞ւն»,— գոչելով մի գերագույն վայրկյանում նա հանկարծ ստեղծեց, գտավ իրեն: Զանգվածային

ափով հարվածեց, խառնեց իր հետ Ղևոնդ Երեցին, զինվորներին, առականներին և խուժեց ներս։

Վարդանը, որ ոչ առանց անհանգստության դիտեց ծառացած ռազմական խուժումը, և որին դիպավ այս իշխանազանցությունը, միաժամ հին զորականի ներհայեցողությամբ հասու եղավ այս տուժման իմաստին։ Եվ գնահատեց այն։ Նա առաջ գնաց մի քանի այլ և դիմեց բազմության մեջ ողողված սեպուհներին և նախաարներին թիկնապահներին։

— Հանգի՛ստ թողեք ժողովրդին։

Եվ խստորեն նայեց Գյուտին։ Սեպուհներն ու թիկնապահները աքաղվեցին։

Հետո նա դիմեց բազմության, որ առաջ եկավ։

— Ինչո՞ւ եք խռովվել, եղբայրներ։

Առաքելն առաջ եկավ և խոժոռ աչքերը գետնին՝ ասաց։

— Եկել ենք իմանալու, Սպարապետ, ի՞նչ պատասխան եք տալու Հազկերտին։ Ահա ասում ենք. ինչ պատասխան կտաք՝ ձեր տրժն է, մենք զինվորյալ ենք, կկռվենք ու երկիրը չենք տա, ճշմարիտ աստված։

— Մե՛նք ևս զինվորյալ ենք, չենք տա, շինական եղբայր, աստված ճշմարիտ,— հանկարծ այլայլվելով ասաց Վարդանը և քնար խաչակնքեց։

Բազմությունը հետևեց նրան։

«Զինվորյա՛լ» — Գաղիշոն և Գյուտը մեծ տագնապով լսեցին այս խոսքը։

Ու մինչ Գյուտը կանգ առավ այլայլված՝ Առաքելը ավելի առաջ եկավ։

— Ողջ ժողովրդով մեզ համարեք զինվորյա՛լ. երկիրը չենք տալիս ու էսպես էլ կպատասխանենք արքային,— հատու սրի պես տրեց Առաքելը։

— Զինվորյալ ենք,— խառնաձայն որոտաց հափշտակված ռազմությունը։ Մթնոլորտը կրակվեց։ Մարդիկ այլակերպվեցին։ Երթես աշխարհի հաստատությունը խորտակվեց վերից վար։ Ռաթիկը բարձրացավ, ջնջեց իշխանի ու ռամիկի դարավոր կարգը, հասարակեց կարծես դառնալով մի անդիմադրելի ուժ, և դա նախաարների համար ամենից անախորժն ու սոսկալին էր, հակառակն անընդունելին, որ անսպասելիորեն, հանկարծ պատահեց ինչ-

պէս երկրաշարժ, ջրհեղեղ, հրաբուխ: Նախարարներէց Վասակի կողմնակիցները կատաղեցին և միմիայն մահու վտանգից, մեծագույն դժվարութեամբ հանդուրժեցին այդ նվաստացումը: Ոչ պակաս խորթ ու անախորժ եղավ այս վիճակը նաև Վարդանի կողմնակիցներին, բայց նրանք զգացին, որ ուրիշ ելք չկար, որ սկսվեց աննախընթաց, չտեսնված մի դրութիւն, որ անխուսափելի էր և գոնե միայն իրենց երկրի և իշխանութեան փրկութեան համար ըստիպվեցին տանել ու լռել:

Ահավոր լռութիւնը տիրեց շորս կողմ:

— Հանո՛ւն սուրբ երկրի,— կրկին գոչեց Զարեհը:

— Հանո՛ւն սուրբ երկրի,— որոտաց սարսափով և ցասումով բազմութիւնը՝ կարծես իր առջև տեսնում էր այդ երկրի կործանումը և ճգնում էր ժամ առաջ կանխել վտանգը:

Տաճարում եղողների դեմ կանգնեց բոլոր դեմքերի մի զանգված,— Զարեհը՝ աչքերում պղտորված մոլեռանդութեան մշուշ, աչտերը ջղագալար ցնցումներով ալլակերպ, Սահակը կատաղի, լուռ հանդգնութեամբ ամենից առաջ կանգնած և ամենից սպառնալի: Նրա հայացքը Գյուտին ճնշեց: Սարսափ ազդեց մինչև այդ հնուզանդ բազմութիւնը, որ ինքն իրենով քաջալերված, ինքն իրենով մղված, ինքն իրենից դուրս եկած, կյանքի, ապրելու բնազդով բռնված, պատրաստ էր ոչնչացնել իշխանութիւն, հավատ, եկեղեցի, օրենք:

— Դո՛ւրս, դո՛ւրս, ո՛ւր եք քշում, ապիրատե՛ր,— զայրացավ Գյուտը նրանց վրա:

Առաքելը, որին ուղղված էին հազարավոր աչքեր, առաջ եկավ:

— Եկել ենք կանգնենք երկրին պաշտպան:

— Համարձակվում ես խոսել իշխանի հե՛տ, ռամի՛կդ զքեզ,— ալլալված խայթեց Առաքելին Գյուտը և հրամայեց զինվորներին,— տարե՛ք սրան:

— Իշխա՛ն,— առաջ եկավ Առաքելը,— այ, վերեն աստված, եներեւ ժողովուրդը, զինվորյալ եմ, անձս դրել եմ հող աշխարհքի սիրուն, ինձ էլ չկա ահ ու մահ...

«Զինվորյա՛լ»... Դա ինքնակամ ուխտ էր՝ կանգնել ի մահ թշնամու դեմ, նրան անպատճառ հաղթելու վճռով, հաշվի չառնելով ո՛չ նրա ուժը, ո՛չ դիմադրութիւնը, ո՛չ այդ կովում իր անձի վրտանգը, ո՛չ մահը, և կոխելով անցնելով մահը՝ նա ալլաւ անսասն:

էր, հանդուգն, ահաւոր, նա արդեն իրենից դեն էր շարտում երկյուղ, անհամարձակութիւն, չէր ենթարկւում ո՛չ իշխանի, ո՛չ արքայի, կանգնում էր ի մահ նրանց դիմաց, խոսում էր բացեւիտաց ճշմարտութիւնը, խարազանում ամեն անիրավութիւն, բռնութիւն: Նրան հակաճառելը, բռնադատելը, անգամ ոչնչացնելը օգուտ չուներ. նա կուլում էր մինչև հաղթանակ: Իսկ զինվորագրւում էր նա՝ միայն, ով հաստատ վճռում էր պաշտպանել արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը՝ ընդդեմ անիրավութեան և բռնութեան: Զարաշահել իւր զինվորագրման իրավունքը ոչ ոք չէր համարձակվի, քանի որ զինվորագրւում էր անշուշտ միմիայն իր մեջ մի վեհ և սուրբ վճիռ կայացնողը, մեծ գործին նվիրվածը:

Վարդանը բարձրացավ բեմի աստիճանի վրա և ձեռք մեկնեց դեպի բազմութիւնը: Բազմութիւնը շունչն իրեն պահեց:

— Տյա՛րբ և հա՛րբ, ժողովո՛ւրդ հայոց: Կանգնած ենք արյացահեղ զորութեան առաջ: Բռնավորը բնաջնջման սուրն է մեկնում մեր աշխարհին: Հավատքի պատրվակով միտում է մեր ինքնագրկութեան, մեր աշխարհին, մեր ազատութեան: Պատրա՛ստ եք կրօնիլու, պաշտպանելու հայրենիքը:

— Պատրա՛ստ ենք...

Միաբերան ձայնեց բազմութիւնը:

— Պատրաստ ենք և մենք, — գոչեց Արտակը:

— Եվ մե՛նք, — կրկնեց Ատոմը:

Նրանց միացան Արշավիրը, անգամ ներշապուհ Արծրունին, որ հանկարծ ներշնչվեց ընդդէմ իր թշուառութեամբ:

Մյուսները՝ թե կողմնակից և թե հակառակ՝ հավանութեան նըշաններ արին:

— Շատ խորհեցինք, շատ վիճեցինք: Զանք արինք գտնել արքայի համար խաղաղութեան խոսք: Սակայն խաղաղութեան խոսքը բռնավորի համար հնազանդութիւնն է, դավաճանութիւնն է: Զենք հնազանդի բռնավորին: Մերժում ենք: Հա՛րկ կլինի կոպե՛լ՝ կկոպենք: Եվ աստված մեզ օգնակա՛ն:

— Օգնական աստվա՛ծ, — թնդաց բազմութիւնը:

Վարդանը շարունակեց.

— Մեր նախնիները մեզ կտակեցին հայրենիք և ազգ: Արյամբ պաշտպանեցին նրանք մեր ազատութիւնը, հայրենիքը և մեզ հրաման թողին անբասիր պահել այդ սրբութիւնները: Պաշտպա-

նե՛նք մեզ կտակած գանձերը: Մեռնենք՝ շտանք թշնամուն ոչինչ:
— Կմեռնե՛նք, չե՛նք տա,— թնդաց բազմության թանձր,
զանգվածային ձայնը: Քրտնքի հոտը, բազմության ծանր շնչառու-
թյունը, նրա հազարավոր աչքերի ուժը ճնշում էր ամեն հակառա-
կություն, ամեն ներհակ միտք: Ցնդեցին խոսքն ու հակաճառու-
թյունը, մեքենայությունն ու բանասարկու ձևերը: Երկիրը շարժվեց
անդիմադրելի ու անդառնալի:

Վարդանը զգաց, որ ժամը հնչեց: Այլևս հապաղելը վտանգա-
վոր էր:

— Եղբայրնե՛ր,— բարձրացրեց նա ձայնը,— հրովարտակը
պատասխան է պահանջում. տանք մեզ արժանի պատասխանը:

— Ծշմարիտ է. տանք պատասխանը...— գոչեցին Արտակը,
Ատոմը, Արշավիր Արշարունին, Վահան Ամատունին:

Իշխաններին մյուսները ևս հավանության նշաններ տվին:
Միայն Գաղիշոն բազմանշանակ նայեց Գյուտին, Արտակ Ռշտու-
նուն:

— Տե՛ր հոգևոր,— դիմեց Վարդանը կաթողիկոսին,— այլևս
ժամ է:

— Ժամ է: Թող սրբությունն ու խիղճը իմաստություն տան
մեզ,— գոչեց կաթողիկոսը,— գրե՛նք...

Ամբողջ տաճարի բազմությունը՝ հոգևորները, ժողովուրդը և
զորքը ալեկոծվեցին, հազարավոր գլուխներ բարձրացան:

Երբ վերջապես ալեկոծումն ու մոլտոցը դադարեց՝ կաթողիկոսը
դարձավ դեպի Եզնիկ Կողբացին, Ղևոնդ Երեցը ու Եղիշեն:

— Տե՛ր Եզնիկ և տե՛ր Ղևոնդ և եղբայր Եղիշե: Գրեցե՛ք: Մեր-
ժեցե՛ք մազդեզանց կրոնը: Աստված և ժողովուրդն հայոց զորավիգ
ձեզ:

— Ամե՛ն, ամե՛ն, ամե՛ն,— լսվեց բազմության քաջալերիչ
խոսքի զանգվածային ձայնը:

Ապա հանկարծ լուռթյունը սրի պես կտրեց մոլտոցն ու շար-
ժումների խուլ հոսանքը:

Տիրեց այն հանգստությունը, որ հատուկ է մարդկանց, երբ
ներանք անցնում են մահվան գիծը՝ հեղեղի կատաղած հորձանքի
միջով, գազանի երախի առջևից, թշնամու սրերի արանքով: Ամե-
նալարված վայրկյանը, որ միաժամ և ամենահանդիսուն է: Մի
պահ ևս, և արդեն անց ես կացել, այլևս ո՛ւշ է վերադարձը, այլևս

«Կատարեալ» ժ. էջ 20. Հաշտի, պայքարի, քաղաքացիական մի. նոր ալիք եկաւ
անցաւ ժողովականների և ժողովրդի մեջ: Լավեցին թիթեացող սըր-
տերի հառաչանքները: Սկսեցին շշնշալ, խոսել իրար հետ, ժպտալ...
Քուղորն. գագային, որ ուխտի հանդես կատարվեց, և իրենք ուխտե-
ցին, միաբանեցին: Այս ուխտի և միաբանութեան զգացումն այն-
քան ուժեղ տիրեց բոլորին, այնքան վառ շողաց ամենքի հայացք-
ները մեջ, որ ներհակ և դիմադիր խոսքի, արտահայտութեան ոչ մի
հնար չմնաց: Գլուխը կախեց Գաղիշոն, և սա իր հերթին ազդեց
նրա արբանյակներին: Նրանք ևս գլխահակ լոնցին՝ սպասելով, թե
ինչպես կ'ծաւալւի այս աղետը, որի հետևանքները, թերեւ տարբեր,
պիտի վերաբերի նաեւ իրենց: Ու մինչ այս լարված սպասողու-
թեան մեջ ամեն մեկն ապրում էր իր ոգևորութեան կամ թուլահո-
գութեան հուզումը՝ երեք գրիչներ, երեք տարբեր մտքի ու խառնը-
վածքի մարդիկ, ծալապատիկ նստած քարի հասակին, տախ-
տակները ծնկներին, մագաղաթի վրա սևագրում էին պատասխա-
նի բնագիրը:

Վերջապես, Եզնիկը, որ ամենից սթափն էր և մտքի հոսանքնե-
րի մեջ իշխում էր իր հուզումներին՝ նշան արեց Ղևոնդ Երեցին և
Սղիշին, որ ժամն է միացնելու նյութը և խմբագրելու նա առավ.
նրանցից նրանց շարահյուսութեանը, կարգաց և ցուցումներ անե-
լով խմբագրեց, կարգաց նրանց մի անգամ ևս ապա վեր կացավ
և հայտնեց, որ պատասխանը պատրաստ է:

Քուղորը շարժվեցին և ապա լարված սպասեցին:

— Կարդա՛, — հրամայեց կաթողիկոսը Ղևոնդ Երեցին:

Ղևոնդ Երեցը վերցնելով պատասխանը՝ խոփառ ձայնով ոգեց.
«Հովսեփ կաթողիկոսը մեծամեծներից մինչև փոքրերը միա-
բանյալներովս հանդերձ, մեծ Հազարապետիդ արյաց և անարյաց,
Միհրան-Բանիդ, շատ խաղաղասեր մտքով ողջուն է հղում ամենա-
մեծ Սպարապետիդ արյաց»:

Սա պատշաճ էր: որ սեփական արժանապատիւթեան համար
իսկ պահպանել էր Եզնիկ Կողբացին:

Ապա պատասխանն արժարժում էր բրիտոնիական կրոնի
լուսաբանութեանը, որ կատարել էր Եզնիկը ոչ միայն կատարյալ
համարձակութեամբ, այլև բարձր փիլիսոփայական տրամաբանու-
թեամբ: Նա բացատրում էր աշխարհը իբրև նյութի մի բաղադր,
որոնց ղեկավարում էր մեծ և ամենազոր մի ուժ:

Ռենկեդրելով նրան՝ ժողովածուները կարծես առաջին անգամ զգացին բարձր մտքի հմայքը: Այստեղ Եզնիկը վիճում էր Միհր-նեբսահի հետ, որին արյաց երկրում փռում էին Հեռպետան Հեռպետ, այսինքն՝ օրինագրքերի մեջ հմուտ, վարպետ: Դիտմամբ պատասխանի մեջ Եզնիկը նրան առում էր. «Եթե մի փոքր մի կողմ նետեիր քո իշխանության փքել մեծացնելը և ընկերաբար պայքար մտնելի, գիտեմ, որ ուրիշ անգամ ամեն բանով դու շատ իմաստուն ես»:

Արտակը, որ Ատոմի հետ կանգնել էր բավական հեռու՝ շնչեքը սրեց և սկսեց մտածել ընթերցվածի մասին: Ղևոնդ Երեցը կարդաց: «Աշխարհս նյութեղեն է, և նյութերը տարբեր-տարբեր և իրարու հետ հակառակ. մեկ է այս հակառակորդների տեղիփոխը, որ սրանց իրար է բերում, սիրելության մեջ հաշտեցնում: Մեզմասցեում է կրակի ջերմությունը օգի հովությունը, օդի դժնդակ փառությունը՝ կրակի արժարժամբ, նույնպես և մանրամաղ փոշիացած հողը՝ ջրի սալահատակ պնդացած հողի կաշկերով»:

— «Ահա թե ինչպես պետք է պատերազմն սկսել, — մտածեց Արտակը, — նախ պետք է հաղթահարել արյաց ոգուն, կեցցե՛ս հացը Եզնիկ, լավ տեղից է բռնել»:

— Եթե դու տգիտության մեջ վրիպել ես, — կարդաց Ղևոնդ Երեցը, — ես, որ հաստատ գիտեմ այդ, չեմ կարող քո մալորության հետևից գալ:

Ղևոնդ Երեցի ձայնը որոտում էր սառնարի փամաքների տակ: Նա բորբոքում էր սրտերը: Դեռ քանի պատասխանը վիճում էր կրոնափիլիսոփայական խնդիրներով՝ նա ազդում էր մտքերին. բայց ահա անցավ պայքարի էջերը: Բազմությունը հորձանք տվեց և խտացավ նրա շուրջը: Հանկարծ նա ոգեց.

— Այս հավատից չեն կարող խեղճանալ մեզ ո՛չ հրեշտակ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ հուր, սուր: Այլևս դու այս ամեն բանի մասին մեզ մի հարցնիր, որովհետև ոչ թե մարդու հետ է մեր հավատի ուխտը, որ խաբվինք իբրև երեխաներ, այլ անփափելի է առաժո՛հ հետ, որ ի կարելի քանդել և հեռու նետել ո՛չ այժմ և ո՛չ ապա, և ո՛չ հավիտյանս, և ո՛չ հափիտենից հափիտյանս:

Ղևոնդ Երեցը ավարտեց ընթերցումը, ահնդային շարժումներով արագ մոտեցավ կաթողիկոսին և դողդողուն ձեռքով նրան մեկնեց մազաղաթը:

— Հոժա՞ր եք,— դիմեց կաթողիկոսը նախարարներին, հոգեկորականներին և ժողովրդին:

— Հոժար ենք,— պատասխանեցին նախարարները և հոգեկորականները:

Առաքելը ձեռքը դրեց սրտին իբրև նշան խոնարհության և ասաց.

— Սպարապետ, մենք ռամիկ ժողովուրդ ենք, գրի ու նամակի հետ գործ չունենք: Կլուպենք՝ երկիրը չենք տա: Եթե ձեր ասածի միտքն էլ այս է՝ հոժար ենք:

— Հոժար ենք,— թնդաց բազմության ձայնը:

Թեթևացավ թանձրացած մթնոլորտը: Ինչ որ չէր ասվել մի օր առաջ՝ այսօր ահա ասվեց: Ուրեմն կարելի էր ասել: Եվ ինչ լավ եղավ, որ ասվեց:

Արտակը հպարտությունից խստահայաց նայեց Եզնիկին և Եղիշեին:

«Ի՞նչ իրավունք ունի ծեր տգետի մեկը գիտունի համբավ ձեռք բերել այս փիլիսոփաների առաջ: Սրանք աշխարհն են քննել, խորամուխ եղել նրա գաղտնիքներին: Սրանք խոհեր ունեն, բարձր միտք, ընտիր ճաշակ և բարեկարգություն: Սրանք պետք է ձեռք բերք մրոտեն կրակի շեղջի մեջ՝ անմար պահելու համար այդ պարզունակ տարերքը, որ ինքն է ենթակա ամենաբիրտ հարվածի՝ ջրի, քամու, հողի կողմից»:

Արտակն այս խոհերի մեջ էր, որ հանկարծ վարդան Մամիկոնյանը բարձրացնելով օդի մեջ սուրը, նայեց մյուս իշխաններին:

— Ուխտենք հավատարիմ մնալ հայրենիքին,— գոչեց նա ագլորված:

Վարդանի շարժումը զոթական երդման նշան էր: Նախարարները ենթարկվեցին անմիջապես: Մանր էր Գաղիշոյի, Գյուտի և մանավանդ Արտակ Ռշտունու վիճակը, որը գաղտնի էր միացել Վասակի կուսակիցներին և թերևս դեռ տատանման մեջ էր... Գաղիշոն և Գյուտը շատ կուզեին հեռու մնալ զորական երդումից, սա՛, կայն, երբ նայեցին իրենց շուրջը և տեսան հափշտակված ու սպառնալի դեմքեր, նայեցին ժողովրդին, որ հիմա այլևս լցվել էր տաճար՝ հնազանդվեցին և ազամա սրերը հանեցին և բարձրացրին օդի մեջ:

— Զինվորագրվում ենք ուխտին հայրենյաց պաշտպանութ-
յան,— բարձրաձայն ասաց Վարդանը:

— Զինվորագրվում ենք ուխտին հայրենյաց պաշտպանու-
թյան,— ձայնեցին նախարարները:

— Գրվում ենք զինվորյալ հող հայրենիին,— գոչեց Առաքելը՝
արդեն իբրև ուխտ:

— Գրվում ենք,— որոտաց բազմությունը՝ նույն կերպ:

— Ուխտում ենք միացնել զորք, զենք, աշխարհ, ամրոց ի մի
տերունական զորքի և զորության,— ձայնեց Վարդանը:

— Միացնում ենք,— ի պատասխան ձայնեցին նախարար-
ները:

— Իրավունք է սպարապետին ժողովել նախարարական զո-
րագնդերը ի մի տերունական զորքի,— ձեակերպեց Վահան Ամա-
տունի հազարապետն Հայոց:

— Իրավունք է աստծուց ներշնչված, հրամայված,— նվիրա-
գործեց կաթողիկոսը, խաչակնքեց և օրհնեց ուխտը:

Ահեղ արհամիրքը, երկրի կործանման ստույգ վտանգը՝ ար-
տաքին թշնամին, ինչպես երկրաշարժի դեմ, ժանտախտի, հեղեղի
դեմ, միացրեց երկրի երեք դասերը, որ իրարից խորթ էին, իրար
հակառակորդ և դարերով իրար հետ անհաշտ ապրել, ատել իրար,
կռվել էին անվերջ: Կյանքը, ամենուրեք կյանքը, ամենից վեր կյան-
քը հրամայեց մի առժամ հետաձգել դասային անհաշտելիությունը
փրկել ամեն մեկին իր դասը, իր կյանքը, իր գույքը, իր աշխարհը,
որ հետո շարունակեն իրենց պայքարն իրար դեմ:

Հոգևոր երգը թնդաց ուժգին, բորբոքվեց, դառավ մոլեգին,
ռազմական: Եվ այս բորբոքված, հրատապ մթնոլորտում ընդունվեց
և սրբագործվեց պատասխան թուղթը:

Արտակն զգաց, որ իրեն ինչ-որ հզոր թևեր բարձրացրած տա-
րան: Նա իր սուրը միացրեց Ատոմի սրին, նայեց նրա կենտրոնա-
ցած գեղեցիկ դեմքին, զգաց նրա հայացքը իր վրա, թեև նա չէր
նայում նրա կողմը, և ուժի մի հորձանք եկավ լցվեց նրա ողջ էու-
թյան մեջ:

Նա նայում էր Վարդանին, որը կերպարանափոխվել էր: Կար-
ծես կախարդական մի հարվածով երիտասարդացավ նա, ուժ
առավ: Աչքերը լցվել էին ուրախ և հաղթական մի լույսով: Արտա-
կը նկատեց, որ հետզհետե բոլորի հայացքը կենտրոնանում է Վար-

գան Մամիկոնյանի վրա: Եվ զգաց, որ այս տաճարի թանձրացած մթնոլորտում, այս կրոնական վիճարանական խճճանքներում, այս խուռն բազմության թոհուրեոհի մեջ ծնվում էր այն մեծ զորավարը, որը պիտի տաներ իր հետևից ամբողջ ժողովուրդը: Ո՛ւր կտաներ, Ե՛ւր կհասցներ նա՝ դա սուզված էր ապագայի թանձր մշուշի հետև, բայց այս պահին, երբ այսքան տարակուսանքների ու կասկածանքների մեջ ամենքին մի առժամ տիրել էր ինչ-որ մի կաշկանդ, քարացում, այդ ամենը վերացավ: Ստեղծվեց զորավարը: Իհարկե, նա կար, բայց նա արյաց աքթայի գործին էր ծառայում: Հիմա կծառայի իր հայրենիքի գործին:

Երգը լռեց: Տաճարի կամարները դադարեցին հնչյուններ արձագանքելուց և սկսեցին մոմռալ ներքին արեկոծվող բազմության ջնշառությունից:

Կաթողիկոսը դարձավ դեպի ժողովականները.

— Հոժա՛ր, համաձա՛յն եք, որ սույն պատասխանն ուղարկվի արյաց Հազարապետին:

— Հոժա՛ր ենք,— լսվեց համարյա միահամուռ նախարարների կողմից:

— Եվ դուք, հայրեր եկեղեցվո, — դարձավ հոգևոր ժողովի անդամներին կաթողիկոսը:

— Հոժա՛ր ենք,— պատասխանեցին երկրի բոլոր կողմերից եկած եպիսկոպոսները:

— Եվ դո՛ւ, ժողովո՛ւրդ հայոց, հոժա՛ր ես:

— Մենք գլխի՛ց հոժար-հոժար ենք,— ձայնեց Առաքելը:

— Հոժա՛ր ենք, հոժա՛ր... — որոտաց ու արձագանքեց տաճարի ներսից ու դրսից հազարավոր կրծքերից ժայթքող, սրտապընդիչ ժողովրդական ձայնը:

— Ձայն բազմաց, ձայն աստծո, — արտաց կաթողիկոսը ու խաչակնքեց բոլորին:

— Օ՛ն, ուրեմն, այս պատասխանը կուղարկվի արյաց Հազարապետին:

Արտակը նայեց բազմության, որ բարված հետևում էր: Նա տեսավ, թե ինչպես մարդիկ վճռական և խիստ կերպարանք առան: Զարմանալի բան է գիտակցությունը և վճիռը, — պարզում է կյանքը և ուրախացնում: Թող որ՝ այս վճիռներին կհետևի արյունահեղություն և արհավիրք: Բայց պարզ էր, թե ինչ պետք էր անել:

Պետր էք գիտադքել: Ամեն մարդ: Հիմա գիտեմ, թե ինչ պետք է անել:

Ժողովականները զվարթ և աշխույժ գրռացում էին:

— Փառք աստծո, ճանապարհ բացվեց,— ասաց Արտակ Մոկացը,— հիմա գիտենք ուր ենք գնում:

Վարդանը մոտեցավ կաթողիկոսին և սկսեց: Նրա հետ խորհրդակցեցել պատասխանի ուղարկման համար: Ապա դարձավ իշխաններին.

— Տյարք, թուղթը կկարդացվի մարզպանի առաջ և ապա կհանձնվի հոսսրով հրովարտակաքերին:

— Հոժար ենք,— ասացին նախարարները:

— Դե՛, տյա՛րք, մեր խիղճը հանգիստ է աստծո և աշխարհի առաջ: Հանգիստ է և մեր մեջ... ողջունում եմ ձեր քաջարի վճիռը, որ տվիք: Հիմա գնանք: Մեզ սպասում է գործը... Արձակի՛ր մեզ, հոգևոր տեր:

Կաթողիկոսը աղաթք կարդաց և ապա աթճակեց ժողովը: Նախարարները ուղղվեցին դեպի տաճարի ելքը, ժողովուրդը սեղմվեց. ճանապարհ տվեց նրանց: Զվարթ դեմքերը, վճռական հայացքները ցույց էին տալիս, որ իրոք կատարվել էր հաղթությունը...

Այդ օրն իսկապես հայ ժողովուրդը հաղթեց և տիրեց մի շատ թանկագին գանձի՝ գիտակցեց ինքն իրեն:

Արտակը սեղմեց իր կողքից գնացող Աստմի ձեռքը, որին ի պատասխան սա ևս նույնը կատարեց:

— Կովո՞ւմ ենք, իշխան,— հարցրեց նա թեքվելով նրա ա-կանջին:

— Կովո՞ւմ, ապրելու հաժար...— չարաճճի ժպիտով նայեց նրան Աստմը:

Նրանք անցան ժողովրդի միջով ու հոգևորականության հետ շարժվեցին դեպի արքունական տունը: Ժողովուրդը ողողել էր նըրանց ամեն կողմից և մոնչալով հոսեց տաճարից դուրս: Մարդիկ աշխուժացել էին, կերպարանափոխվել:

— Կոխ՛վ մտան մեծերը:

— Գնա՛ց պատասխանը բռնավորին...:

— Իշխանությո՞ւն է, Հակոբո՞ւս, իշխանությո՞ւն, ո՞նց կտան: Բա սրանք, որտե՞ղ պիտի հաց ուտեն,— ցույց տվե՛ն վանականներին, որ իրենց վանքերից լցվել էին մայրաքաղաք սևազգեստ ազ-

ռավների պես, անհաշիվ բազմությամբ շարագույժ մտքերով համակելով քաղաքը:

Նայելով նրանց՝ մեկը բազմությունից ծոր տվեց.

— Հող եմ ասում, հո՛ղ, որ հաց բերի սրանց կշտացնելու:

— Դրանց հողը կկշտացնի, կտրվի՞ դրանց հոտը:

— Սո՛ւս, հեթանո՛ս, մե՛ղք է...

— Հա՛յ հաաա՛յ... մե՛ղքս գիտեր: Ապա՞, Գոռնակ Սիմավոն, զի՛ր մի...

Իսկույն շրջապատեցին Գոռնակ Սիմավոնին: Սա ծոցից հանեց շեփոքը, աչքով արեց մյուսներին, որ ձայն պահեն, ու ինքն իրեն սկսեց ականջ խլացնող ձայնով փշել ռազմական պարերգը: Պարն սկսվեց, և տաճարի շուրջը մի շուրջպար բռնած սրընթաց պտտվել սկսեցին հարյուրավոր մարդիկ: Յուրացին ջահեր, բերին խուրձ-խուրձ փայտեր շարեցին. կույտ-կույտ սկսեցին պարել ու մեկ-մեկ վառել փայտը՝ կպցնելով ջահերը: Ժողովուրդը երգում էր Արշակունիների ժամանակից դեռ կենդանի հեթանոսական ռազմական երգը, որ անկախ Հայաստանի ժողովուրդը հյուսել էր հին, ռազմապես հզոր օրերին:

Ի վե՛ր, ի վե՛ր ի Մասիս,

Մասիսն ի վե՛ր,

Ազատ քաջերն ի վե՛ր,

Մասիսն ի վե՛ր,

Մուխ հայրենյաց ի վե՛ր,

Մասիսն ի վե՛ր,

Գոշ ազատ գոշք ի վե՛ր,

Մասիսն ի վե՛ր:

Ու այսպես անվերջ, անվերջ ազատության գովքն անելով ըսկըսեց մրդիկ պարողների շղթան:

Արքունական տանից եկան դիտելու Ատոմը, Արտակ Մոկացը, Ղևոնդ Երեսցը, Նղիշեն ու Եզնիկը: Հեթանոսական այս պարի մեջ նրանք տեսնում էին ժողովրդական ոգին, որի ազատ պոռթկումը այս ժամին միանգամայն կարևոր էր: Ոգևորվեց Ղևոնդ Երեսցը, հիշեց իր պատանեկության օրերում այս պարին մասնակցելը, մի պար, որ այժմ դիպչում էր թեև նրա և իր կարգակիցների քրիստոնեական զգացմունքին, բայց ներշնչում էր ինչ-որ անբացատրելի ուժ:

— Այլա՞, զինվորյալ մանկունք, մեջտե՛ղ, — հրամայեց Արտակ Մոկացը զինվորներին:

Ատոմը ձեռքով արեց երիտասարդներին: Զինվորյալ մանկունքն ու երիտասարդները արագ շղթա կապեցին շղթայի շուրջը, և պարը բորբոքվեց: Պարզած սրերն սկսեցին զրնգալ իրար բախվելով: Թմբուկներ հայտնվեցին մեջտեղ մարդահասակ, որոնց ռազմական որոտն սկսեց խլացնել տաճարի շուրջը, փողոցներն ու քաղաքը: Սպառնալի հայացքներով լայն պտույտ սկսեցին Վարաժն ու իր «հեթանոսները»՝ կոտրատելով իրենց հուժկու ոտները, ուսները, մեջքները:

Բազմությունը, որի մեջ լցվել էին քաղաքի բնակչության բոլոր խավերը՝ արհեստավորները, վաճառականները, դրսից-շեներից թափված շինականները, վանականները և իշխանները, հետզհետե մոռացան, որ շրջապատել են եկեղեցին: Որտեղից որ էր՝ եղներ բերին, զենեցին և գինու տիկերը սկսվեցին դատարկվել՝ երգի ու խրախճանքի հետ: Իսկ հսկա շուրջպարը մրկում ու թնդում էր, որի ընթացքում բազմությունը որոտում էր:

— Զարկե՛ք, տվե՛ք, խորե՛ք թագավորի գլուխը:

Ու մինչև լույս դոփեցին գետինը, ու թնդաց ազատության ռազմական երգը:

Վասակը այնպես իմացավ կատարված դեպքերը՝ մերժողական պատասխանը, նախարարների ուխտը, ժողովրդի ըմբոստարարքները, ինչպես երազումն է լինում. արտառուց անհավատալի: Թափ տվեց իրեն, շփեց ճակատը, մոտեցավ պատուհանին, նայեց դուրս, ապա միայն զգաց այդ ամենի իրական լինելու դաժանությունը: Ծանր մուրճի պես հարվածեց այդ ամենը նրա գլխին: Նա զգաց, որ պետության անիվը դուրս թռավ սոնուց և կատաղի թափով գնում է դեպի անդունդը: Շատ գիրթ շրջվեց պետության կողքը ոլորանում: Ինչպե՞ս թույլ տվեց նա: Նա հույս ուներ խորամանկորեն կաշկանդել, կապկպել տարամերժ ուժերը: Նա կարծում էր, թե իշխանների մեջ այնքան հաստատ է հպատակության ըզզացմունքը, այնքան են նրանք դիմազուրկ և հպատակ, այնքան են դողում նրանք իրենց իշխանական դիրքի համար, որ չեն էլ մտա-

ծի որեւէ ըմբոստ խոսք ասել արյաց արթային: Զէ՛ որ Հազարապետ-
աբ արթայի բերանն է: Հազարապետին մերժել, նշանակում է ար-
թային հանդգնել:

— Զէ՛, ինչպե՛ս, ինչպե՛ս թույլ տվի այս բանը, — խոսնց
քարձրածայն Վասակը:

Հիմա ի՞նչ պետք է անել... Ե՛տ շարժել դառած անիվը, չկա-
ռարվա՞ծ անել կատարվածը: Եվ ի՞նչ կլինի այս բոլորի հետեան-
քը: Օ՛, շատ մեծ, շատ սոսկալի ազեղ ու արհամիիրք: Նախ ինքը
բերեւ մարզպան մեջտեղից կվերանա: Իշխանները իշխանագուրգ
կլինեն, նրանց ընտանիքները Պարսկաստան կքշվեն: Պարսից զոր-
քերը ոտնատակ կտան երկիրը: Եվ ինչ որ շարեց համոզիչ խոսքը՝
հիմա կանի հուրը, սուրը, ավերն ու կոտորածը: Պետք է վերջ տալ
այդ խելացնորության:

Նա զգաց, որ ինքը փոխվեց դեպի կատարվող դեպքերը: Նա
պարզ տեսավ իր իսկական դիրքը դեպի նախարարները և մանա-
վանդ դեպի Վարդանը: Եվ այսքան տարիների խուլ հակառակու-
թյունը նրա և իր մեջ, որ ունեւր իր հայտնի և անհայտ պատճառնե-
քը՝ այժմ վերցրեց իր վրայի քողը և պարզեց իսկական հակառա-
կության և թշնամության պարզ ու դաժան պատկերը:

Ոչ, նա, Վասակ Սյունին այլևս չունի ոչ մի հաշտեցման եզր
Վարդան Մամիկոնյանի հետ: Նրանք թշնամիներ են:

Նա սպասում էր, որ իրեն բերեն ներկայացնեն պատասխան
թուղթը, որի մասին կցկտուր տեղեկությունն էր միայն իմացել իր
սենեկապետից:

Սուրհանդակ եկավ ժողովից Վասակին.

— Տե՛ր մաղղպան, Սպարապետն ու Արծրունյաց տերը խընդ-
բեցին, որ շնորհ բերես ժողով. պետք է կարգան պատասխան
թուղթը:

— Բոլո՞ւրն են հավաքված:

— Ինչպես հրամայեցիր, արքունական տան դահլիճում, տե՛ր
մաղղպան:

— Գնա սպասիր դուրսը:

Սուրհանդակը գնաց:

Վասակը վճռեց գնալ, թեև դա նվաստություն էր և անպատ-
շաճ իր պաշտոնի համար: Բայց նա, որ խուսափում էր ըմբոստ ժո-
ղովականներին իր պալատում գումարելուց՝ զիջեց: Նա հրամայեց

Հանդերձապետին, որ Հազցնի իրեն: Հանդերձապետը բերեց Վասակի մարզպանական զգեստն ու զարդերը: Վասակն արագ հագնւր-վեց և հրամայեց, որ համհարզը կանգնի դարբասի մոտ, փողոցումս Ապա վերցրեց մականը և արագ դուրս եկավ: Նրան նժույգ մատուցեցին: Նա նստեց զարդարուն նժույգին: Ապա նշան արեց, որ շարժվեն: Շքախումբը, որ զարդարված ու զինված քաջամարտիկ երիտասարդներ էին, խառն ալեխառն ու հասակավոր հին զորական-ների հետ, որ բազմամյա ուղեկցողներն էին եղել Վասակի երթե-րին՝ շրջապատեց նրան: Սուրհանդակն առաջ ընկավ, և շատ հաժ-րորեն ու արժանապատիվ շարժումներով սկսվեց Վասակի երթը Արտաշատի փողոցներով:

Արքունական տան մոտ նրան ընդառաջ եկավ սպասավորների մի մեծ խումբ: Նրանք խոնարհ ողջունեցին Վասակին, որի արքա-յական հագուստներն ու գուսպ կեցվածքը պատկառանք էին ներ-շնչում: Թիկնապահներ առաջ վազեցին և խբեցին նրա առաջնորդ-ները, որպեսզի նա վայր իջնոր նժույգից:

Ապա նրան տարան դահլիճ: Այնտեղ էին ժողովված բոլոր նա-խարարներն ու հոգևորականները՝ կաթողիկոսի գլխավորությամբ: Երբ Վասակը ներս մտավ՝ բոլորը ոտքի կանգնեցին, նա ողջու-նեց նախարարներին, որոնք և ողջունեցին նրան: Ապա հրավիրե-ցին նստել դահլիճում մարզպանին հատկացրած գահույքին: Նա նստեց: Մյուսները նույնպես:

Ապա նախարարները կրկին վեր կացան և ողջունեցին իրենց կողմից: Մարզպանն ընդունեց ողջույնը գլխի ծանր շալժումով:

— Պառասխան թուզի՛ր, պատրաստ է, տեր մարզպետ, — ա-սաց կաթողիկոսը, — եթե կհրամայես՝ ընթերցենք:

Վասակը ձեռով հաժանություն տվեց: Կաթողիկոսը ինքն այս-անգամ ձեռքն առավ պատասխանի մագաղաթը, բացեց և սկսեց կարդալ: Վասակը կաթնիս շէր լսում. նա մեկ-մեկ զննում էր նա-խաբաններին, հոգևորներին, իր եղևակիցներին, նայում էր վաթ-դամին, ջանում էր, որ շտեմանեն, թե ինչպես է զննում Վահան Ամա-տունուն:

Պատասխանի սկիզբը վատ չթվաց նրան: Կրոնափոխութայա-կան զրոսանքները նա համարեց նվազ վատնագավոր: Թայց երբ շուտով վիճաբանական կետերի հետ լավեցին արչաց Հաղարապե-տի հասցեին վերավորական խոսքեր՝ Վասակն սկսեց անհանգստա-

Նալ: Նա հայացքն սկսեց շրջել նախարարներից մեկից մյուսի վրա: Նրանք փոխվել էին: Նրանց դեմքերին ինչ-որ մի գիտակցական բան կար:

«Այս մարդիկ վճռել են», — մտածեց նա. դա պարզ երևում էր նրանց կեցվածքից և մանավանդ անվրդով հայացքից:

Երբ կաթողիկոսը ավարտեց ընթերցումը՝ սպասեց Վասակին, թե ինչ կասի նա: Բոլոր նախարարները նույնպես սպասեցին:

Վասակը մտածեց և կարծես ինքն իրեն ասաց.

«Այս հավատից չի կարող խախտել մեզ ո՛չ հրեշտակ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուր, ո՛չ հուր»... հրմ, ուրեմն ձեզանից ըմբոստություն, ինձանից՝ պատասխանատվություն...

— Պատասխան թուղթը պատրաստ է: Պատասխան թղթի պատասխանը պատրաստ է, պատասխանների պատասխանները պատրաստ են... — հեգնոտ շարունակեց նա կիսաձայն խորհելով:

Բոլորը զարմացած սպասեցին, որ Վասակը կբացատրի, թե արդյոք կատակ է անում, թե լուրջ է:

Ոչ, նա կատակ չէր անում:

— Պատասխան թուղթը պատրաստ է. այո, տյարք: «Պատասխանը գրվելու պահին խոսվե՞լ է, խորհվե՞լ է, կշռադատվե՞լ: Գրվե՞լ է վերջապես», — «Այո» — «Իսկ ո՞ւր էր մարզպանը...»: — «Մայրաքաղաքում»: Մի զարմանաք, տյարք, եթե առաջինը ես կանչվեմ Դուռը:

— Մենք չենք զարմանա, — ասաց Վարդանը սառն ու մի փոքր արհամարհական:

Վասակն անսպասելի հարված ստացածի պես խոժոռվեց:

— Այո, տե՛ր մարզպան, երկրի բոլոր գործերի գլուխ կանգնած է մարզպանը և նա էլ պատասխանատու է: Մարզպանությունն այդպիսի պաշտոն է:

— Մարզպանությունն արյաց տերության պաշտոն է, որ ծառայում է նախ իր մեծ տերության: Պարսի՛կ կարող էր նստած լինել այս իմ գահուլթիին և ունկնդրել ձեր պատասխանն նամակը: Պատահաբար ես եմ նստած...

Վարդանը հանգիստ հարցրեց.

— Հոժա՞ր ես պատասխանին:

— Ես քրիստոնյա եմ և հայ, — ասաց Վասակ Սյունին բարկացած, — գործի ոգուն, իհարկե, հոժար եմ: Բայց միաժամ ես

մարդպան եմ, արյաց արքայի պաշտոնյա: Ուրեմն չեմ մասնակցում պատասխանին, ինչպես որ և չեկա տաճար՝ պատասխանը կազմելու պահին: Ահա դո՛ւք, ահա արքա՛ն: Ես ձեր պատասխանը կուղարկեմ արքային և կասեմ. ահա մեր նախարարնե՛րը, ահա քո կա՛մքը:

Վարդանը ձայնը բարձրացրեց.

— Ինչո՞ւ ես միշտ արքայի անունը հիշեցնում եմ մեր գործն արքայի հետ կապում: Թող արքան զբաղվի իր աշխարհի գործերով: Մենք գործ, ունենք մեր խղճի, մեր աշխարհի, մեր ազատության հետ: Եթե ուզում ես վախեցնել մեզ՝ վախեցրու ահա ինչի՛ց:

— Մենք մահը կոխել, անցել ենք, տեր մարդպան,— ասաց Վահան Ամատունին,— իսկ մահից այն կողմ ոչ մի սարսափ չկա: Մենք զինվորյալ ենք:

— Եվ աստված է մեզ զորավիգ,— ասաց կաթողիկոսը, վե՞ր կացավ և սկսեց աղոթել:

Բոլորը վեր կացան, կանգնեց նաև Վասակը:

Երբ կաթողիկոսը ավարտեց աղոթքը՝ Վասակն ասաց.

— Ես ոչինչ չեմ խոսում հակառակ: Ես պահանջում եմ մեր ցանուցիր իշխանական ուժերի միացում: Հայոց Աշխարհի ամբողջացում: Անսացե՛ք այս... Սպասեցեք առ ժամ:

Վարդանը շոր պատասխանեց.

— Անսպառ ժամանակ չունենք: Այս իսկ ժամիս ոչնչանում ենք, արհավիրքը չի սպասում: Ես զինվոր եմ — ես պիտի կասեցնեմ ոչնչացումը:

— Թող աստված հատուցանի ամեն մարդու իր խղճի և մշտքի համաձայն,— ասաց կաթողիկոսը:— Ահա, տեր մարդպան, քեզ ենք ներկայացնում պատասխան թուղթը, հանձնիր հրովարտակաբեր պաշտոնյային:

Կաթողիկոսը պարզեց մագաղաթը, Ղևոնդ Երեցը մոտ վազեց, խլեց այն և տարավ մատուցեց Վասակին: Սա վերցրեց մագաղաթը, ուրոհեց, մնաց մի փոքր մտածմունքի մեջ և վեր կացավ:

— Աստված բարի միտք տա ինձ, ձեզ և ամենքին,— ասաց նա, ապա նայեց Գադիշոյին, զգաց նրա հայացքի միտքը և շարժվեց դեպի դուռը:

— Մնաք խաղաղությամբ,— ասաց նա ողջունելով մնացողներին:

— Երթաս խաղաղությանը, — պատասխանեցին սրանք
Վասակը դուրս եկավ:

Ճնշող լռությունը ցույց տվեց, որ Վասակը ըստ երևույթին հա-
մակերպված հեռանալը հանգստություն, չքերեց նախարարներին:
Հնդհակառակն՝ խռովեց: Եվ խռովեց ոչ նրա հակաճառությունե-
րից միայն: Զգացվեց, որ կար մի այլ խռովիչ բան, որ ամենքի մեջ
գողտնի նյութում էր մաշող անհուն տարակուսանք: Լռությունը
խզեց վրդովված և անհանգստացած կաթողիկոսը:

— Միաբանություն չկա նախարարների մեջ: Մարդպանը հա-
մաձայն չէ մեզ: Ահա տագնապալին:

— Զկա միաբանություն, — հաստատեց Մանեճը սառը և չար:

— Բայց միաբանություն է պետք: Սրբազան ուխտը կնքեցինք,
ցինվոր գրվեցինք, միաբանեցինք...

Վարդանը ասաց.

— Ես հիմա երկյուղ եմ կրում, որ նախարարների և հոգևորա-
կանության այդ միաբանությունը ևս չի փրկի:

Նախարարները անհանգիստ և զարմացած շարժում արին:

— Ապա էլ ի՞նչ պատերազմ ենք դուրս եկել, — խոսեց՝ արդեն
երկրորդ անգամ գրգռելու շափ՝ Մանեճը:

— Պատերազմ մենք չէ, որ դուրս ենք եկել, այլ Հազկերարը, —
խեթ պատասխանեց Վարդանը:

— Բայց և պիտի պատերազմենք: Ի՞նչ ենք մենք արյաց ա-
հեղ ուժի առաջ, — բողոքեց Մանեճը, — և պատրաստ էլ չենք պա-
տերազմի՝ եթե կամենանք էլ...

— Համայն ազգի վրա արհավիրք է գալիս. այստեղ ի՞նչ պատ-
րաստ-անպատրաստ, — կշտամբելու պես ասաց Վարդանը, — պիտի
խառնակվի աշխարհը՝ նախարարից մինչև ոստիկան:

— Ահա բուն արհավիրքը այդ ռամկի, որին բաց թողիք գա-
ռադիդից, — չհամբերեց Գյուլարը, որ ըստ երևույթին սրտում սնում
էր տաճարի դեպքի ծանր վիրավորանքը:

— Գա՛ ճշմարիտ է, — սառն ու արհամարհելի խոսեց Գադի-
շոն, — և ոչ այնքան Հազկերարն է աղետը, որքան մեր տանու թըշ-
նամին՝ ռամիկը: Բայց հիմա ուշ է, — արվեցաքոց նա դառնաժպիտ
ու հառաչեց թաքցրած շարությամբ, — վե՛ր կացավ շարաշուք հե-
ղեղը... Հիմա աս կոչի՛ր, կտանի՛ ամեն ինչ...

— Սա կըշի՛, կտանի՛ ամեն ինչ, — հաստատեց հեղեղաբեկ

Վարդանը՝ շեշտելով ասման մի բառը, խոցեցու համար Գարդշոյին։
Գարձյալ անշոգ զուսթյան։

Վարդանը դարձավ նախաբանելովն նույն անհանկույտ։

— Ճյա՛րք Հայոց աշխարհի։ Ք՞նչ վա աշատեղ զարմանալի։
Եթե դուք հապաղում եք ձեր վճիռների մեջ պաշտպան կանգնել ձեր
իսկ բուն տիրապետության՝ ուսմիկը վեր կացավ փոքնը աքաշտապա-
նելու։

Նախաբանելը զարմանքով և փայթված խոսքը նայեցին։

— Տեր Մամիկոնեից, ո՞վ է ուսմիկը, որ վեր է կենում ինք-
նագլուխ, — ասաց Աբտակ Ռշտունին։

— Տեր Ռշտունյաց, ուսմիկը՝ զորքն է... Ձեր սնուցիչ կեցուցի-
շը... Աշխա՛րհը...

— Զո՛րքն է ուսմիկը... այն ժամանակ զորքը ի՛մն է։ Կըջեմ՝
կգնա, չեմ քշի՝ ինչպե՛ս վհամարձակվի։

— Տե՛ր Ռշտունյաց, դուք չեք ճանաչում ուսմիկին, նա էլ իր
կամքն ունի... — հեզմտ փշտամբեց Վարդանը։ Հետո սպառնալու
պես շարունակեց։ — Վե՛ր կկենա ուսմիկը... Մեծ ուսմիկը դեռ չի
վեր կացել։ Զի՛ դիմանա խստադաժան հարկահանության և քնա-
շընջման սպառնալիքին, չի՛ անսա ոչ մի սաստման։

— Վե՛ր կկենա իր իշխանավորների դեմ, հակառակ իր քշ-
խանավորի կամքի՛ն, — գոչեց Գյուտը արդեն զայրացած։ — Սան-
ձահարեցե՛ք սրի հարկադրանքով։

— Նաև ի՛նձ անհաճո է ուսմիկի անիշխանությունը, — ասաց
Վարդանը, — բայց ուսմիկը մեր ձեռքին չի արդեն իսկ գործի
սկզբի՛ց, ուսմիկին կռի՛լ մեջ քաշեց քնքը՝ ֆշնամին, — և հանկարծ
բորբոքվեց Վարդանը ձս, — բայց դու ո՞ւմ կսանձահարես, ինչո՞ւ
կսանձահարես։ Ո՞վ պիտի կռի՛ի, ե՞ս, դո՞ւ մենակ։ Ռա՛միկը այս-
տեղ կռիվ ունի և կկռվի իր կռիվը։

— Հը՛, — շարունակեց դառն շեշտով Վարդանը, — վե՛ր կկե-
նա ուսմիկը պատերազմ, վե՛ր կկենա հախուռն, անկազմ իթթե
տարերք բնության, կկործանի և կկործանվի թերև։ Պե՛տք է գլու-
խավորել նրան, ողջ Հայոց աշխարհի աշխարհագրորին։ Եթե փրկի՛
թերևս նա՛ կփրկի մեզ։ Գոչնչանա՛, կոչնչանա՛ք և մե՛նք։ Ոչնչաց-
լե՛ց պարսիկը մեր ֆազավորությունը, ոչնչացնում է նաև նախա-
բարությունն ու հոգևորականությունը։ Ժվ գրա համար ֆաթր մեկ-
նել է մեր արմատին՝ ուսմիկին։ Մեր գեղը չին ապավենին։ Եվ հիմա,

երբ ռամիկը վեր է կացել պատերազմի՝ մենք պետք է տանենք նրան պատերազմ: Եթե ոչ, նախազգուշացնում եմ ձեզ, տյա՛րք, նա՛ կտանի մեզ, եթե արդեն չի տանում:

— Ճշմարի՛տ է,— ասացին միաբերան Արտակը, Ատոմը, Արշավիրը և մի քանի այլ նախարարներ, բացի Ներշապուհ Արծրունուց, որ մույլ նայում էր հատակին:

— Ռամիկը աշխարհն է, և աշխարհով ենք կենդանի,— խոսեց կաթողիկոսը թեթևացած,— օ՛ն, ապավինենք ռամիկին, և թող ամենափրկիչն փրկի Աշխարհն Հայոց:

— Ամե՛ն,— ասացին հոգևորականները և երեսները խաշակնքեցին:

Կաթողիկոսը վեր կացավ: Նա գոհունակ և հանգիստ խաշակնքեց բոլորին և հրաժեշտ տվեց: Նրան հետևեցին Ղևոնդ Երեցը, Եղիշեն, Եզնիկը և մյուս հոգևորականները:

Նախարարները՝ մույլված և սաստված շխոսեցին: Վարդանը զգաց, որ այնուամենայնիվ տարակուսանքը կրկին տագնապով է լցնում նրանց սիրտը: Այն ժամանակ նա վեր կացավ տեղից ու վրձնական, անկեղծ եղանակով ասաց.

— Դուք տարակուսանքի մեջ եք դեռ, տյա՛րք, և տարակուսանքը ձեզ չի թողնի, մինչև դուք չտեսնեք հաստատ հույս և առհավատշյա: Եվ դա ահավասիկ: Կկոչենք օգնության՝ Վրաստան, Աղվանք, Բյուզանդիա, Հունաց բաժնի հայ իշխաններին:

— Հույժ անհրաժեշտ է: Դա է միակ հույսը,— համարյա գոչեց Ներշապուհը լսելի չափ շնչելով օդը:

— Անշո՛ւշտ, ճշմարի՛տ,— կենդանացան նախարարները:

— Մենք կդիմենք,— խոսեց Վարդանը,— դա անհրաժեշտ է: Մենք կարող ենք հարել այս ու այն կողմին, այս ու այն կողմի դեմ...

Սակայն Վարդանին զայրացրեց, երբ այս բոլորից հետո նայելով Գյուտին, Գադիշոյին և մի քանի այլ նախարարներին, որոնց մեջ նաև Ներշապուհին, նկատեց նրանց դժկամ հայացքը: Նա վեր թռավ ու խայթեց ուղղակի.

— Սակայն մի՞թե, տյա՛րք, իրավունք ունենք մոռանալ կայսեր խոսքը պարսից արքային՝ «Քանի հայերը կապրեն իրենց երկրում՝ մենք հանգիստ չենք ունենա: Ես իմ հայերին կողարկեմ Թրակիա, իսկ գու քոնը հրամայիր քշել Արևելք»: Կօզնե՛ն սրանից հե-

տո մեզ, Կօզնեն թերևս իրենց միջև եղած թշնամության համար
Բայց որ նրանք օգնեն մեզ ոտի՝ կանգնել: Մի՛ հուսաք: Ցնո՞րք ու
բանդագուշանք: Մենք կդիմենք մեզ հետ միասին Հազկերտի բնու-
թյան դեմ կանգնած վրացիներին և աղվաններին: Նրանք կգան:

— Նրանք կգան,— ձայնեցին նախարարները:

— Կուղարկենք նաև Հունաց բաժնի հայ նախարարներին:

— Վաղն եեթ կուղարկենք դեսպան Վիրք և Աղվանք:

— Անշուշտ, անխախտ, պետք է,— խոսեցին նախարարները:

— Եվ հրամայեցեք, տյարք, իսկույն կազմել տերունական
զորքը,— ասաց Վարդանը:

— Անհրաժեշտ է,— հաստատեցին նախարարները:

Որոշվեց, որ օգնության կոչը կուղարկեն Վրաստան, Աղվանք
և Հունաց բաժնի հայ իշխաններին, որ նրանք լուելյայն պատրաստ-
վեն և հասնեն օգնության այն ժամանակ, երբ կերևա, որ գործը
չեղվում է դեպի պատիրազմ: Բյուզանդիայի համար որոշեցին հա-
տուկ դեսպանութուն ուղարկել, որ երկար մնա այնտեղ, առանձին
ջանքով համոզի Պարսկաստանի հետ հաշտված այդ տերության՝
հայերին օգնելու անհրաժեշտութիւնը:

— Դեսպանները կառաքենք յուրաքանչյուրին իր ժամանակին
և պատշաճին,— առաջարկեց Վարդանը:

Նախարարները համաձայնվեցին և հանգստացան ըստ երե-
վույթին:

— Մի՛ անտեսեք սակայն ռամկին և նրա ուժը,— ավելացրեց
Վարդանը,— գիտե՛մ, վերջը պիտի մնանք նրա ապավենին: Մի՛
նեղեք նրան: Արդա՛ր եղեք հետը և բարեհաճ: Թեթևացրե՛ք հարկե-
րը, զինեցե՛ք:

— Ծշմարի՛տ է,— լսվեց կրկին մի քանի ձայն նախարարնե-
րի կողմից:

— Բարեհաճ եղեք նաև դեպի հոգևորները:

Մթնոլորտը թեթևացավ ըստ երևույթին: Գյուտն ու Արտակ
Ռշտունին տեղի տվին: Գադիշոն լուռ հայացքով հասկացրեց նրանց
այս: Նախարարներից Արշավիրը, Արտակ Մոկացը, Ատոմը սկսե-
ցին խոսակցել ուրախ: Նույն եղանակին անցան նաև Գյուտը, Գա-
դիշոն և Արտակ Ռշտունին: Կարծես կայացավ հաշտութուն և հա-
մաձայնութուն: Վարդանն սկսեց զրուցել: Արտակ Ռշտունին կա-
տակ տրամադրությամբ դարձավ Վարդանին:

— Մամիկոնյան տե՛ր, տոհմդ եկեղեցական է, սիրտդ ցավում է հոգեկոր դառի համար:

— Մի՛ ասի՛ր Մամիկոնյան,— առարկեց Վարդանը կես կտտակ ժպտալով,— ասա զորավա՛ր, ճշմարիտը սա՛ է: Ինձ ուժեր են պետք: Ես պարտավոր եմ հաղթել: Ապա թե ոչ՝ առաջինը դո՛ւ կնշավակես ինձ, տեր Ռշտունյաց:— Ով կօգնի ինձ, նա իմ բարեկամն է: Թեկուզ դժոխոց դեերը,— ավելացրեց նա:

Հետո աննկատելի լրջացավ:

— Պատերազմը միացյալ ուժեր է պահանջում: Պատերազմը անգամ հակառակորդներին միացնում է ընդհանուր թշնամու դեմ: Պատերազմում խտիր չկա օգտակար ուժից: Հոգեկորականությունն ատված է նախարարության կողմից, ասենք ճշմարիտը: Պատերազմը խորշանք չէ և ոչ հաճելիություն: Պատերազմը դաժան գործ ու հաշիվ է: Բայց՝ հոգեկորականությունն այսօր ուժ է. պետք է միանալ նրա հետ: Սակայն և մեր ամենամեծ հույսը ժողովուրդն է: Նա ինքնակամ վեր է կացել բռնավորի դեմ: Դա բռնադատված չէ, դա ազատ տարերք է, անսանձելի ուժ: Պետք է միացնել: Եթե չնշին մի մեծ ունգամ մեզ դա օգնություն՝ ես կմիացնեմ մեր ուժերին: Պետք է հաղթել: Բացի հաղթելը ո՛չ մի այլ հնար չունե՛նք: Մեր միակ հրնարը հաղթե՛լն է:

Նախարարները դեռ երկար լսում էին զորավարի՝ զրույցը և հետզհետե լցվում էին այն նոր ու դաժան մտքերով, որ պահանջում էր պատերազմը:

Վասակը հեռացավ խռովահույզ վիճակում: Նա զգաց, որ իր դեմ բարձրացավ մի հզոր արգելք, և որ սկսվում է մեծ պայքար:

Նա հպարտություն էր արել, չէր խոսել իր զինվորների և ոչ էլ ժողովրդի ըմբոստության մասին: Բայց սանդուղներից իջնելիս մըտածում էր այդ մասին:

«Ո՛չ, ամեն ինչ ծովեց, տակնուվրա եղավ»,— ասաց նա յուրովի և ամբողջ ճանապարհին մտածում էր, թե ինչպես դիմադրավ ալս նոր աղետներին:

Նա իրեն կանգնած էր տեսնում մի մեծ և դժվար պայքարի առջև: Պայքար ներսը՝ նախարարների դեմ, պայքար դուրսը՝ պարսիկ յաշտոնյաների բանասարկությունների, թշնամանքի դեմ:

Բայց մի ազդ պաշարի մասին մի ուրիշ մեծ գործի համար՝ նա չէր համարձակվում ինքն իր մեջ անգամ բարձր մտածել: Միայն ուղեղի մի կողմով, գանգի մի անկյունում նա զգուշորեն որոնում էր: Հիմա, այս խառնաշփոթ իրականության մեջ ափսոսի ու ավելի կարիք էր դառնում այդ միտքը, և նա ճանապարհին փոսք ավելց իրեն, որ չի անհանգստացնի իրեն պատասխան թղթի մասին մտածելով, այլ կպառկի անկողնում և հանգիստ կորոնա աչք մեծ գործի մասին:

— «Ժամանակ է, ժամանակ է,— մտածեց նա,— եթե ոչ ամեն ինչ կորած է»:

Երբ մոտենում էր իր բնակարանին՝ դարբասի մոտ պարսիկ զինվորներ տեսավ: Շքախմբից իրեն նայեցին: Վասակը գլխով նշան արեց, և շքախմբից մեկը ձին խթեց, մոտեցավ դարբասին և խսկույն վերադարձավ:

— Դենշապուհն է, Խոսրովը, Որմիզդ՝ մոգապետը, Վեհմիհրը և մյուս մեծամեծները:

Վասակը մոայլվեց, դեմքի մկանները ցնցվեցին: Մկսվում էր դաժան փորձության մի ժամ, որ պետք էր անցնել:

Երբ ներս մտավ իր սենյակը՝ պարսիկ հյուրերը ակնածանքով վեր կացան, ողջունեցին համրորեն ու արժանապատվությամբ:

— Ես ինքս պիտի հրավեր օւղարկեի,— ասաց Վասակը, ծանրումեծ տեղավորվելով զահույքին,— իմաստուն ժամին ժամանեցիր: Մանր օր է...

Նա հաստացեց և նայեց Դենշապուհին: Սա շատ մեղմ ու կրկնաթափ հայացքով հանդիպեց նրա հայացքին: Երևում էր, որ նա շատ ուրախ է: Տաճարի դեպքերը, մերժողական պատասխանը, ժողովրդական ըմբոստությունները Գենշապուհի սրտովն էին: Արքայի առաջ Վասակին ամբաստանելու շատ զրուրավառ նյութեր ամբարվեցին: Հասավ մարդկանի անկման ժամանակը:

— Պատրաստե՛լ եք պատասխանը,— հարցրեց բանաստեղծ Զաչենով Խոսրովը:

— Պատրաստել չեմ նախադրանքը. գնացի, որ կարդամ և բերեմ,— պատասխանեց Վասակը,— ահավասիկ,— և հանեց ծոցից մագաղաթի փաթեթը:

Խոսրովը վեր կացավ և գնաց գնդանեց նրա ձեռքից: Գենշապուհ-

հը շարախինդ նայեց խոսորովի ձեռին և թաքցրած հետաքրքրու-
թյամբ սպասեց, որ նա կարդա:

— Կարդա՞մ,— դիմեց նա Դենշապուհին:

— Կուզես՝ կարդա,— ասաց Դենշապուհը:

Խոսորովը կարդաց: Դեռ նոր էր հասել սկզբի բացատրություն-
ներին, որ ձեռքերն սկսեցին դողալ: Մոգպետը բերանի դառնություն-
ներ կուլ տալով՝ մոմռաց: Խոսորովը հանկարծ վեր թռավ, բարձրաց-
րեց մագաղաթը և գռչեց:

— Անե՛ծք Հարամանին...

Նվ թափահարելով օդում մագաղաթը՝ նետեց հատակին:

Վասակը դաժան աչքերը գամեց նրա աչքերին ու ղուսպ հրա-
մայեց:

— Վերցրո՛ւ ձեռքովդ, ինչպես որ նետեցիր... շո՛ւտ... իս-
կո՛ւյն... հիմարի՛՝ զուլխ...

Խոսորովը վախեցավ և իսկույն վերցրեց:

— Արքային գրվածը արքայինն է, և ոչ թե չնչին անձինդ: Սրո-
քի՛ր ձեռքովդ մագաղաթը:

Խոսորովը խեղճացավ և լայն թևերի ծայրով սրեց մագաղա-
թը, որը, իհարկե, չէր փոշոտել մաքուր գորգին ընկնելով:

Դենշապուհը մռայլվեց, զգալով, որ Վասակը կրօնն խորական
գիրք ընդունեց:

— Կարդա՞, — հրամանի ձայնով դիմեց Վասակը խոսորովին:

Խոսորովը շարունակեց: Հիմա էլ Որմիզդ մոգպետն սկսեց
քթմնջալ և հազալ: Նրա անկենդան, մշուշոտ աչքերի մեջ փայլեց
մի ուժեղ ցուր՝ զայրույթի կրակը: Նա մի երկու անգամ շարժում
արեց որ խոսի, բայց Վասակը այնպես խեթ նայեց նրան, որ նա
անշարժացավ: Դենշապուհն էր սակայն հանգիստ: Նա Վասակի
այս խստությունները համարում էր տանուլ տված մարդու սրտնե-
ղություն: Նա կասկած անգամ չուներ, որ Վասակն իսկույն կընկնի:
Նվ նախաճաշակելով այդ հաճույթը՝ նա աչքի տակով դիտում էր
թակարդն ընկած գայլի գալարումները:

Նրբ խոսորովն ավարտեց ընթերցումը և զայրույթից դողալով
նայեց Դենշապուհին՝ սա ժպտալով հարցրեց:

— Ինչո՞ւ չկա բո ստորագրությունը:

— Ինչո՞ւ էր կարևոր, — հարցին հարցով պատասխանեց Վա-
սակը, — եթե չի նշանակված հականն անվանն բոլոր նախարար-

ների անունը՝ ուրեմն պետք է հասկանալ, որ բոլորը չեն մասնակցել...

— Ո՞վ չի մասնակցել:

— Ասլանի ժամանակ կիմացվի, — անորոշ պատասխանեց Վասակը՝ չկամենալով Դենշապուհին հաղորդակից անել իր ներքին գործերին: Դենշապուհը կարող էր բանսարկել, գավել:

Երբ Դենշապուհը այնուամենայնիվ սպասողական հայացքով նայեց Վասակին՝ սա շեշտելով և բազմանշանակ արտասանեց.

— Ես չեմ մասնակցել...

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց հեգնական ժպիտով Դենշապուհը:

— Ես արքայի պաշտոնյա եմ. ահա ինչո՞ւ, — խոցելու մարմարով հարվածեց Վասակ Սյունին:

Դենշապուհը քթի տակ թունալի ժպտաց.

— Իսկ դու հայ չե՞ս:

— Հայ եմ արյամբ և հոգով...

Դենշապուհը մտածեց նոր հարցի մասին:

— Իսկ ի՞նչ ես մտադիր հիմա:

— Կատարել արքայիս հրամանը:

Դենշապուհը լռեց: Բայց Վասակի հարձակողական հայացքը գեռ զամված մնացել էր Դենշապուհի աչքերի մեջ:

— Այդ ուրախալի է, — հանկարծ եղանակը փոխեց Դենշապուհը, — որ դու չես մասնակցել... Գոնե առեւես... Դե հայ ես, պժվար է... չես կամեցել վիրավորել արքայից արքային...

Վասակն սպասեց, որ Դենշապուհը դուրս տա իր սրտում կուտակված թույնը:

— Եվ ափսո՞ս, չես կարողացել զսպել ձեր իշխաններին: Հանգուցն են, ապերասան, արյան ծարավի...

Վասակը զուսպ լարվածությամբ և արտաքուստ հանգիստ խոսեց.

— Հանգուցն են և ապերասան, ճշմարիտ է:

— Այդ արդեն չես կարող ծածկել: Տես ս՛ր ես հասել չարամիտ մաքդիկ, որ արքայից արքային պիմադարձ են կանգնում այնպես, կարծես իրենց զիմացինը մի հասարակ հարկահավաք պաշտոնյա է...

— Նրանք այդպես չէին, — ասաց Վասակը, — նրանք հեղ էին և հնազանդ: Ես հավատացած եմ, որ նրանք անշուշտ ավելի դյուրին

կընդունեին մազդեզանց կրօնը, եթէ չլինեին վերջին տարվա ճշնշումները. շեներում և վանքերում: Քո պաշտոնյաները հարկահավաք չեն, այլ արքայի թշնամիներ: Մեծում են, խլում, գոփում և չեն էլ հասցնում հարկը ըստ պատկանելւոյն:

— Քեզ ո՞վ պատմեց այդ բաները, — հարցրեց Դենշապուհը խոցված:

— Մեծ Հազարապետը Միհրներսէհ, Վզուրկ հրամանատարը Երան և Աներան... — խոշոր վանկերով արտասանեց Վասակը:

Նա մի հաջող հարված տվեց Դենշապուհին: Ուրեմն իր հարկահանութեան դաժան ձևերից գանգատվել է ինքը՝ Միհրներսէհը: Ծիշտ է, նա հենց դրա համար էր ուղարկել Դենշապուհին Հայաստան, որ ճշնումներով թուլացնի հայերին, սակայն նա հրահանգել էր այդ ամենը կատարել վարպետորեն, հաստատ, բայց զգույշ: Իսկ Դենշապուհը չափն անց էր կացրել:

Դենշապուհը տեղի չտվեց: Նա իրեն ուժեղ էր զգում:

— Արձակի՛ր մեզ, տեր մարզպան, — ասաց նա վեր կենալով:

— Բարի ճանապարհ, — ասաց Վասակը:

Վեհմիհրը, որ մինչև հիմա լուռ հետևում էր՝ գլուխը շարժեց և ասաց.

— Եվ այս ամեն արհավիրքը պիտի գա իմ հազարապետութեան օրով: Ափսո՛ս, ափսո՛ս... .

Խոսքովը ծալեց մազաղաթը, դրեց ծոցը:

Պարսիկները հեռացան:

— Սկսվե՛ց, — ասաց ինքն իրեն Վասակը:

Վասակը կանչել տվեց իր մոտ Կողակին և պատվիրեց ուղեկցել Խոսրովին՝ որպէս Միհրներսէհին ուղարկելիք պատասխան թղթի հանդիպական սուրհանդակ և պատիվ:

Կողակը ճերս մտաւ գլուխը կապած և սպասաժից ավելի գունատ: Վասակը ճայեց նրան և մռայլվեց.

— Ինչպե՞ս ես, — հարցրեց հեզնանքով:

— Տեսնում ես, տեր իմ, — պատասխանեց Կողակը ձայնը փորն ընկած, — նյութս կտրվել է: Ինձ ծեծեցին Վարդանի մարդիկ:

— Ոչինչ: Կարո՞ղ ես ճանապարհ գնալ:

— Ո՞ւր, տեր իմ,— անհանգստացավ Կողակը:

— Պարսկաստան: Խոսրովին պիտի ուղեկցես ի պատիվ Միհրեներսեհին պատասխան թղթի ուղարկմանը:

— Տիգրո՞ն պիտի գնամ:

— Եթե շտապ հասնե՛ք Տիգրոն, իսկ եթե ուշացաք՝ նյուշապուհ:

-- Տեր իմ, հիվանդ եմ:

— Հիվանդ ես՝ կմեռնես. բայց եթե չմեռար՝ վերադարձիդ շատ կարևոր տեղեկություններ կբերես: Բացի այդ, ճանապարհին պիտի լցնես Խոսրովի ականջը:

— Քո՞ մասին:

— Իմ պատասխան թղթի անմասնակցության մասին: Հարկ է թղթի ու բոլոր ըմբոստության հանցանքը գցել Մամիկոնյան և մյուս նախարարների ու Դենշապուհի վրա և կատաղած հովազի կնճիթն ուղղել նրանց դեմ: Գործը մեծ, վարձը մեծ:

Կողակը տարակուսում էր. բայց բանսարկության մարմաջն ու կիրքը, ինչպես հարբեցողի համար գինին, շարժեց նրա մեջ ճանապարհ ընկնելու բուռն ցանկություն: Սակայն նա ծանրացրեց ու դժվարացրեց գործը՝ վարձահատուցման չափն ավելացնելու համար:

— Տեր իմ, անձս չեմ խնայում. բայց հոժար է հոգիս, մարմինս՝ տկար:

— Ձեռն սատկի,— խստացավ Վասակը,— կապաքինվես: Եթե հաջող վերադարձար՝ իշխանական կոչում կստանաս:

— Ես փառքի չեմ վազում, տեր իմ. ես քո փառքը համարում եմ իմ փառքը: Միայն թե անձս կարողանար,— խեղճացավ և համեստացավ Կողակը:— Անձս նյութ չունի:

Բայց նկատելով կնճիռները Վասակի դեմքին և գուշակելով մորիկ՝ համակերպեց և շտապեց կանխել պոռթկումը:

— Կգնամ, տեր իմ,— ասաց նա,— մեռնելս հոգ չէ. միայն շտկեմ գործդ: Շատ խոտոր տարան գործը պարսիկները:

— Հայե՞րն, ուզում ես ասել:

— Ոչ, տեր իմ... պարսիկները: Ինչ շարիք որ կա՝ պարսիկներին պիտի գա քեզ, բերա՛նս շորանա:

Հավատարիմ ծերուկի անձնվիրութիւնը, որ զուտ եսական, շահադիտական միտումներ ուներ՝ հարկավոր հատկութիւն էր Վասակի համար, բայց նա ատում էր ծերուկին հենց դրա համար: Ծերուկը նվիրված և հաճախ անձը վտանգելով ծառայում էր Վասակին, բայց նա այդ անում էր մինչև այն սահմանը, ուր ինքը չէր կորչելու, և գործը գլուխ կգար՝ բերելով նրան լավ եկամուտ և խոստումներ: Վասակը շատ լավ գիտեր, որ շահամուլ և խարդախ ծերուկը մի մազ անգամ չի տա իր մորթուց՝ եթե գիտենար հաստատ, որ Վասակը անկման մեջ է և անվրեպ մահվան դատապարտված:

Դա դառնացնում էր Վասակին, որն իրեն մենակ էր զգում աշխարհում:

— Պարսիկները, ասում ես, — դառնությամբ և մտորմունքով ծոր տվեց Վասակը:

Կողակը կեղծ ու շիտակ հառաչեց:

— Պարսիկները շտապեցրին պատասխան թուղթը. գիտեին, որ շտապ գրելով նախարարներն ըմբոստութիւն կանեն և մեղքը կընկնի վրադ: Ժամանակ որ անցներ՝ հնազանդ թուղթ կգրեին:

Դա մասամբ ճիշտ էր: Վասակը տեսավ, որ ծերուկը լավ է նկատել դեպքերի զարգացման ընթացքը: Նա նախանձ զգաց Կողակի այդքան թափանցող մտքից, բայց և ուրախացավ, հուսադրովեց, որ ծերուկը թերևս կարողանա ճանապարհին և մանավանդ արյաց արքունական Դոանը հարթել իր գործերը:

— Վաղն ևեթ ճանապարհ կընկնես: Հետդ էլ լինելու է նաև Վահևունյաց Գյուտը:

— Վահևունյաց Գյո՛ւտը:

— Շուքի համար:

— Հասկացա...

— Ամեն բան սեղանի պես չես բանա առաջը:

— Հասկանում եմ, տեր իմ: Առաջինը չէ, վերջինը չէ:

— Դե գնա՛, պատրաստվի՛ր:

Կողակը վեր կացավ և ավելի ծանրակշռության համար, քան ցավից՝ տնքալով դուրս գնաց:

— «Աղվճ»... — մոմոաց նրա հետևից Վասակը և դուրս եկավ այգի: Սենեկապետը, որ կամենում էր ուղեկցել նրան, հայացքը լարեց նրա շրթունքներին՝ սպասելով որևէ հրամանի:

Հրամանը չուշացավ:

— Սուրհանդակ կառնես հետդ և կգնաս խոսքովին զգուշացնելով, որ իր հետ ուղեկից եմ դնում Վահեունյաց իշխանին և խորհրդատու-օգնական՝ Կողակին:

— Ուրիշ հրամա՞ն:

— Ընծաների վրա կավելացնես ակնակուռ սուրբ, ոսկի կոնքը և ընտիր աղանդեր: Մառաններին մետաքսե պատմուճաններ, ոսկի դրամ և պաշար:

— Հրամանդ ի կատար, ասաց սենեկապետը և գնաց:

Վասակը իջավ այգի: Օրը տաք էր: Արևը հաճելի:

— «Պարսիկները»... և ո՞չ հայերը, — մտածեց Վասակը դառնությամբ. — հայերը և՛ս: Այո, նա մենակ է աշխարհում: Նրան չի սիրում ոչ ոք: Նախարարները սառն են, մի մասը թշնամի, Հազկերտի հազարապետ Միհրներսեսը վաճառող, գնող, Հազկերտը կատաղի, քմահաճ, ժողովուրդը հակառակ: Ի՞նչը կարող է փոխել այս վիճակը: Նա սկսեց ավելի ու ավելի պահանջ զգալ այն նվիրական, գաղտնի մտքին, որ նրան զբաղեցնում էր վաղուց:

— Հիմնովի՞ն, հիմնովի՞ն պետք է փոխել այս ամենը: «Այն» պետք է իրականացնել: — Ինքը գիտեր, թե ինչ էր «այն», և փայփայում էր, գուրգուրում էր այն:

Նա գնաց դեպի այգու բացատը, խաղողի թփերի կողմը: Անցյալ տերևաթափի կարմրադեղին տերևները կարկատանների պես շարված էին թմբերի վրա: Հողե պատերի տակով շոր առվի հատակին ձգվում էր նախշուն, մանր խճաքների մանյակը՝ հիշեցնելով ուշ գարնան և ամռան հոսող ջրերի կոհակումները: Հերվա դեղնած խոտի վրա այստեղ-այնտեղ ընկած էին շորացած ու փտած խնձորներ ու ընկույզ: Դիմացը խրոխտում էր Մեծ Մասիսը՝ կարծես միտելով վրա գալ և տակովն անել ողջ դաշտավայրը: Նրա ամհհի վիհը կապույտ ստվերների երիզներով պահում էր իր մեջ Արտավազդի լեգենդը: Հեռուն, դաշտի խորության մեջ, երկինք էր ձգտում կապույտ ծխի մի սյուն:

Ամեն, ամեն ինչ խաղաղ էր: Եվ Վասակը գնալով դեպի այգու խորքը՝ ինքը ևս ներշնչվեց այդ խաղաղության ներդաշնակությամբ ու երազել սկսեց:

Կգան օրեր, և ինքը կրերի օրերը: Հայաստանը իր ձեռքը կընկնի: Նա ոտի տակ կտրորի այս դենշապուհներին, կոշնչացնի վա-

րազվաղաններին, այս նախարարներին, այս հոգևորներին, կուժեղացնի երկիրը և ինքը կմնա Հազկերտի առաջ անմրցակից մարդպան, իսկ ապա և թագավոր: Կձուլվե՞ն հայերը պարսից հետ՝ հազիվ թե, բայց այդ չէ կարևորը... Ուժեղ երկիր կլինի, զլուխը կբարձրացնի, և ո՛չ պարսիկ, ո՛չ հույն, այլևս չեն համարձակվի տեր ու տիրականություն անել այս երկրում: Իսկ հիմա ինչի՞ է նման... Այս ժողովուրդը չի հնազանդվում, այս նախարարները չեն լսում իրեն, Վարազվաղանն ու նմանները չեն դադարում դավելուց: Ամենքն իր մահն են նյութում: Ամենքը՝ հայերը, պարսիկները, Վարազվաղանը, Միհրներսեսը: Ատում են իրեն իր կինը, վավալները: Ոչնչացնել այդ մտքի իրազորման ճանապարհին ամեն, ամեն արգելք և զնալ դեպի այդ մեծ նպատակը: Եվ այդ ամենը հնարավոր է: Խելք է պետք, համբերություն, ջանք, համառություն, անգթություն...

Հեռվից գալիս էր Գաղիշոն, որին ուղեկցում էր սենեկապետը:

— Ուրախ ժամու ժամանեցիր, իշխան,— դիմավորեց նրան Վասակը:

— Տխուր սրտով,— հարեց Գաղիշոն և լուրջ ու խելացի նայեց Վասակին:

— Սիրտն ընդունակ է ամեն զգացման՝ տխրության և բերկրանքի: Թողնենք տխրությունը և տանք մեզ բերկրանքին:

Ու դարձավ նշանակալից նայեց սենեկապետին:

Սենեկապետը հեռացավ:

Գաղիշոն պատմեց նախարարների մտադրությունը՝ դիմել Բյուզանդիա, Վրաստան, Աղվանք օգնության դաշինքի նաև հունաց բաժնի հայ իշխաններին: Վասակը մտածեց մի փոքր:

— Կբայքայենք այդ օգնությունը,— ասաց Վասակը:

— Քայքայելն ավելի դյուրին է, ճշմարիտ ես ասում,— մի փոքր մտածելով ինքը ևս՝ ասաց Գաղիշոն:

Մի փոքր անց սպասավորները ոսկեկար սփռոցների զցած խոնջայով բերին նախաճաշ, աղանդեր և գինի: Դրին երկու աթոռիկ, և նախարարները նստեցին: Վասակը անձամբ լցրեց գավաթները, խմեցին: Սենեկապետն ու սպասավորները քաշվեցին պատշաճ հեռավորություն:

— Մեր թագավորությունն էի հիշում: Մեր կորցրած հարստությունը,— ասաց Վասակը,— թանկագին բան կորցրինք:

— Բանն էլ թանկագին է դառնում, երբ կորչում է,— կիսա-կատակ ասաց Գաղիշոն:

— Ինչպես առողջութիւնը, երիտասարդութիւնը, սիրուհին: Վերցրու, այս գաժաթը քո արեւատութեան:

Խմեցին: Ապա լռելայն նայեցին իրար, և ինչպես խելացի մարդիկ են անում՝ իսկույն հայացքները փախցրին և սկսեցին երկար լռել: Նրանք իրար հասկանում էին, և լռութիւնը շէր խանգարում, որ իրար հետ խոսեն մտքներում:

— Ասում ես թագավորութիւնը...— քմծիծաղով կրկնեց մի փոքր հետո Գաղիշոն և երազանքով նայեց հեռուն,— կորած, կու-զեա լաց, կուզես ծիծաղիր:

Վասակը լսեց նրան և ասաց մեղմաձայն:

— Կրկին կգա, և սա ճշմարիտ է, ինչպես այս հողը, երկինքը, դաշտը, Մասիսը:

— Ի՞նչ կերպ:

— Տեսնենք, մտածում եմ... և եթե կամենանք՝ նա կգա:

— Ես չեմ ճանաչում մի մաքդ, որ միտուրիշ բան ստեղծի այս երկրում...

Վասակը խոր զննեց Գաղիշոյին և լռեց: Նրան խոցեց այն միտքը, որ Գաղիշոյի պես բանիմաց մարդը կորցրել է հավատը ուրիշ ելքի:

«Սրանք բոլորը համեստ մարդիկ են»,— մտածեց Վասակը: Հետո տխրութեամբ լցրեց գինու գաժաթները:

— Դե խմենք, երբ այդպես է:

Խմեցին: Գաղիշոն մտածում էր և դառն ժպտալով գլուխն օրո-րում:

— Դրա մա՛րդը չկա,— ասաց նա,— մա՛րդը...

— Չկա մա՛րդը...— հարցրեց Վասակը և լռեց մռայլաձ,— «կա՛ այդ մարդը»,— պատասխանեց ինքն իրեն և շրթունքները սեղմած, խստահայաց աչքերը գամեց խոսակցի աչքերին:

Գաղիշոն վեր կացավ գնաց դաշտի կողմը: Վասակի պալատը մի փոքր բարձրութեան վրա էր, ուստի և քաղաքի պարիսպները թույլ էին տալիս, որ երևա Այրարատյան դաշտավայրը:

Մայրաքաղաքի և Այրարատյան դաշտավայրի բնակավայրերի հուղումներն ու ըմբոստ դեպքերը անարձագանք չմնացին Հայաստանի մնացած ավաններնում և շենքերում: Լուրերը՝ մեկը մյուսից գրգռիչ, զարմանալի՝ սկսեցին շրջել երկրի ամենահեռավոր անկյունները և լեռնաստանները:

Ժողովուրդը ցնցվեց, առթնացավ: Հայրենի երկրի պաշտպանության նշանաբանը ստիպեց մարդկանց մտածել խղճի ազատության, ազգային ինքնագիտակցության մասին: Ժողովուրդը հասկացավ, որ ինքը մի ընդհանուր գործի մեջ կարևոր զանգվածն է: Եվ այս գիտակցության շարժման ալիքը բարձրացած ողողեց ողջ երկիրը, գնաց շոշափեց երկրի ամենահեռավոր, խուլ անկյունները:

Երկիրն սկսեց սպասել, թե ինչպես կզարգանան դեպքերը:

Հայ նախարարները սկսեցին ցույց տալ արտասովոր սշխույթ:

— Այլևս ընկանք ջուրը, և նա մեզ կտանի՝ կամենանք չկամենանք, — ասաց Արշարունյաց Արշավիր նախարարը մի անգամ, երբ նախարարներից ոմանք պատասխան թուղթը ուղարկելուց հետո հարց տվին իրենք իրենց, թե ի՞նչ կլինի սրանից հետո: Գաղթյուն իր կողմնակիցներով սկսեց հետախուզել նախարարներին՝ դիմադրության ձևեր մշակելու համար: Նախ՝ դադարեցին վիճել նրանց հետ, որ արդեն վտանգավոր էր բորբոքված մթնոլորտում և ապա սկսեցին այժմ արդեն շատ զգուշությամբ այցելել Վասակին, որն ամփոփվեց և ավելի ու ավելի անթափանց դառավ: Նրանք հասկացան, որ սկսված շարժումը պիտի ծավալվի, այայթի, որպեսզի երևան նրա քայքայման ստվերագծերը:

Վարդանը թեև ավելի մտահոգ, բայց այժմ արդեն վճռական դիրք բռնեց: Նրա համար հիմա այլևս բոլորովին պարզվեց, որ պատասխան թղթին կհետևեն շատ լուրջ՝ դեպքեր, որ բարձրացող փոթորիկը չի ընդհատվի հանկարծ, այլ, որ նա կկատաղի և որոտալով կանցնի Հայաստանի վրայով: Արյաց հողը պետության դեմ դուրս եկավ փոքրիկ մի երկիր և նա պետք է օրհասական կոխվ մեղի, և որ դա հղի է սարսափելի անակնկալներով ու հետևանքներով: Իսկ այդ արդեն պահանջում էր գործ, պայքար, եռանդ: Սկսեց զորք պատրաստել:

Երբ կծավալվեն դեպքերը՝ հայտնի չէր, բայց որ ծավալվեն, պետք էր իսկույն դիմադրել վճռական թափով:

Ներշնչալուճը դառավ ավելի գործունյա և անհանգիստ: Նա հաճախ էր կանչում իր մոտ Արտակ և Ատոմ նախարարներին և զորքի մասին հրահանգներ տալիս:

Երևում էր, որ նախարարներն իրար մեջ նեցուկ էին որոնում:

Հուսադեմ էր. բայց դեռ չէին սկսել գորշանալ առարկաները, հազիվ միայն դժգունում էր արևելքը անտառապատ բլուրների հետևում:

Արքունական պալատի դահլիճում՝ հանդարտ անցուդարձ էր անում Վարդանը և երբեմն աչքը գցում դռան վարագույրի կողմը, որտեղից մարդու էր սպասում:

Մի անգամ ևս մոտեցավ մարմարիոնե սեղանին, որի վրա թողել էր երկու ոլորած փաթեթներ ընտիր մագաղաթի, բացեց, կարդաց և կրկին թողեց սեղանի վրա:

Ներս եկավ սենեկապետը՝ իր հետ բերելով մի առույգ ծերունու, որը խոնարհ գլուխ տվեց Վարդանին: Վարդանը նրան հրավիրեց առաջ գալու և նստելու սեղանից մի քանի քայլ հեռու դրած մարմարիոնե աթոռիկին: Ծերունին, որ սեպուհ էր, հաստատ քայլերով, արժանապատվորեն առաջ եկավ, բայց շնստեց: Նա ալեխառն էր և սևահոն, բարձրահասակ: Խելացի աչքեր ուներ նա և շատ համակրելի եռանդուն դեմք:

Վարդանը հայտնեց նրան, որ ուղարկվելու է Վրաստան՝ իբրև դեսպան, և սկսեց հրահանգել, թե ինչպես պիտի կատարի իր առաքելությունը: Մի քանի տեղեկություններ տվեց Վրաստանի մասին և շարունակեց.

— Տես ի՞նչպես են ընդունել Հազկերտի հրովարտակը և ինչ են մտադիր անել: Կամ արե՞լ են արդեն: Լա՛վ տեղեկացիր Աշուշա բղեշխի և թագավորի հարաբերությունների մասին: Թագավորը համակիր է մեզ և ինձ բարեկամ. բայց տես ո՞րքան է բղեշխը հակամետ Հազկերտին դիմադարձ կանգնելու: Տես որքան են իշխանները համերաշխ՝ ա՛յս խնդրում: Թե՛ թագավորին և թե՛ բղեշխին, եթե հարցնեն, վճռական հայտնիր, որ հայերը վճռել են դիմադրել: Մարզպանի մասին ասա, որ նա ենթարկվեց նախարարության, հագորականության և ժողովրդին՝ պաշտպանել հայրենիքը:

— Պատվերդ ի կատար, Սպարապետ,— խուլ ու հանգիստ ձայնով ասաց թանձրամորուք սեպուհը և հայացքն ուղղեց Վարդանի ձեռքում երկու ուրրժուն մագաղաթին։

Վարդանը շարունակեց.

— Առաջ մտիր Մծխնթ, թագավորի մոտ։ Մի՛ քաշվիր նախապատվություն տալ նրան՝ որքան էլ իշխանները ինքնագլուխ են այնտեղ և բղելիւր կամենում է իրեն ենթարկել ողջ երկիրը։ Բայց իմացիր, թագավորը առանձնապես առում է Հազկերտին. նա՛ պիտի գլուխ կանգնի ապստամբության։ Նա իսկական զորավար է, խիզախ և խելոք մարդ։

— Պատվերդ ի կատար։

Վարդանը մտածում էր։

— Ես հավատացած եմ, որ Վրաստանը կկանգնի մեր կողքին։ Մեր գործը նաև նրանց գործն է,— կարծես ինքն իրեն խոսեց Վարդանը։— Ինչ մեզ է վիճակված այն էլ նրանց։ Հա՛,— հիշեց և մոռյվեց Վարդանը,— տե՛ս, փեսաս՝ Վազգեն իշխանը չի՞ խառնակում այնտեղ, չի՞ դավում թագավորին։

— Դժվար կլինի գործս Յուրտավում,— ասաց դեսպանը։

— Դժվա՛ր. շա՛տ... հայրը՝ բղելիւ, ինքը նրա զավակը։ Այո, դժվար է։ Բայց խելացի մարդ է Աշուշան։ Կհասկանա գործը։ Նրան և թագավորին ցույց տված հարգանքներիդ մեջ՝ մի՛ շոշափիք բղելիւ ինքնասիրությունը։ Իհարկե, սրանք դատարկ բաներ են։ Դու միայն շանա լս'վ համոզել բղելիւին։

— Հրամայեցի՛ր, լավ համոզել,— ասաց սեպուհը։

— Բայց տեսա՛ր ինչ գնով միաբանության եկանք մենք այստեղ... և արդյո՞ք վերջնական,— հառաչեց Վարդանը։

— Դժվարությունների շատ կան նաև Վրաստանում,— շարունակեց Վարդանը,— նրանց մեջքին է՝ Ալանաց Դուռը, հոների խուժման անցքը... Տես ի՛նչ են խոսում այս մասին։ Սա շատ է կարևոր։ Վրացիք այնքան չեն սարսափում Ճորա Պահակից խուժող հոներից, որքան Ալանաց Դուռն սպառնալիքից։ Սա լա՛վ իմացիր։

— Հրամայեցի՛ր, Սպարապետ,— խորասույզ մտքերով պատասխանեց սեպուհ դեսպանը։

Դեսպան սեպուհը խելացի աչքերը հառած Վարդանին՝ յուրացնում էր նրա ասածների բուն իմաստը։ Վարդանը չէր կամենում ամբողջովին բաց անել սեպուհի, ինչպես և ողջ նախադարձների

առաջ իր ներքին տարակուսանքներն ու իսկական կարծիքը գործերի ընթացքի մասին: Նա սկսել էր կասկածել, որ Վասակը կհեռանա ուխտից և կրոնի ուրույն ուղի, թերևս և հակառակ: Բայց նա չէր կամենում այս ամենը պարզելով խուճապ ստեղծել հենց նախարարներից նրանց մեջ, որոնք դեռ անպատրաստ էին լրիվ ճակատով պայքար մղելու հակառակորդների դեմ: Նա սպասում էր, որ դեպքերը մի փոքր հասունանան և նախադարձներն էլ ընդունան պայքարի անհրաժեշտություն: Վարդանը դեռ շատ էլ մեծ նշանակություն չէր տալիս նախարարների «վերջնական վճիռներին»:

Այդպես նայում էր նա նաև Վրաստանի գործերի վրա: Վրացիների օգնությունը նա գնահատում էր մի քանի հիմնական նպատակների համար: Նախ՝ Վրաստանը ճանապարհն էր դեպի Ալանաց Դուռը, որի հետևից հարավի վրա էին ճնշում հոների բարբարոսական հրոսակները, որոնց մասին Վարդանը մտածում էր... Ապա նաև Վրաստանը մի երկիր էր, որ կարող էր հյուսիսից հենարան դառնալ պարսիկների հարձակվող այն զորքերի համար, որոնք կբերվեին Աղվանքի վրայով Հայաստանի վրա: Վրացիները կարող էին օգնել փակելու այդ մուտքը: Վրացիները կարող էին ոչնչացնելով Տփղիսում կայանող պարսիկ զորքը, գալ միասնալ հայերի հետ ընդհանուր ճակատում պարսից դեմ: Եվ ապա վերջապես Վրաստանի մասնակցությունը դիմադրության՝ քարոջական և ռազմական մեծ նշանակություն ունեւ հայերի համար:

Այնպես որ՝ շատ մեծ ղգուշություն էր պետք այս գնապահությունների մեջ: Մանավանդ որ՝ Վարդանն զգում էր, որ Վասակը ձեռքերը ծալած չի նստել, որ նա էլ է գործում:

Վարդանը դեռ չէր մտածում, թե Վասակը կարող է բռնել կամ բռնել է հայրենադավության ուղին: Նա Վասակի մեջ տեսնում էր իր մարդպանական պաշտոնի հարկադրանքներին մի փոքր խիստ ջերմեռանդություն ցույց տալու ցանկություն և պարսիկներից հասնող վտանգի մեծությունը չըմբռնող մարդու թուլություններ:

— Այդպե՛ս, սեպո՛ւհ, ջանա՛ համոզել բռնչխին, որ բացի դիմադրությունը ոչ մի ալլ ուղի չկա:

Դեսպան սեպուհը երկյուղած լսում էր Վարդանին և նա առաջին անգամն էր տեսնում, թե որքան դժվարությունների մեջ է ընկալական մարդը:

«Դժվար պատերազմ է»,— մտածեց նա և սկսեց մտահոգվել, թե ինչպես պիտի կատարի իր առաքելութունը:

— Քո ամենամեծ հմտութունը այն կլինի, եթե կարողանաս բղձշխի հետ զրույցի բռնվել: Ընթերցման պահին փեսաս, Վազգենը, կարող է ներկա լինել: Զգո՛ւյշ նրանից: Ամեն կերպ հասկացրու, որ մեր ժողովուրդը կգնա պատերազմ, բայց չի հնազանդի պարսից արքային: Տե՛ս, բղձշխը կապեր ունի՝ մարզպանի հետ: Իմ մասին հայտնի, որ հաշտ եմ մարզպանի հետ: Կրկնում եմ. ասա, որ հայ նախարարները ուխտ են կազմել՝ դիմադրել արքային: Ասա, որ ողջ ժողովուրդը ղինվորագրված է: Թող լավ իմանան մեր վճիռը:

Վարդանը վեր կացավ, մոտեցավ դեսպանին, ձեռքը դրեց նրա ուսին.

— Քեզ կհետևեն մարդիկ թերևս մերոնցից. ինչպես և պարսիկներ: Գործիր ազա՛տ և վճռակա՛ն: Բացեիքաց հայտնիր, որ հայերը չեն զիջում իրենց ազատութունն ու երկիրը, և հավատքը պատրվակ է, Հազկերտն ուզում է խլել մեր իշխանութունը:

Վարդանը արձակեց սեպուհ դեսպանին՝ հետևյալ խոսքերով.

— Ամենքի հետ հանդարտ խոսիր, համոզի՛ր, մի՛ վիճիր: Վրացիները եղբայր ժողովուրդ են, և մեր վտանգը իրենց վտանգն է. այս հասկանում են նրանք: Հասկացրո՛ւ այս ամեն տեղ, որ մենք այսպես ենք մտածում, և այն էլ ասա, որ մենք սպասում ենք նրանց մեր կողքին՝ բռնավորի դեմ: Դե, աստուծո՛վ, բարի ճանապարհ: Ահա այս թագավորի նամակը, այս էլ բղձշխինը:

Վարդանը տվեց երկու նամակները:

Սեպուհը վերցրեց մագաղաթի փաթեթները, համբուրեց, դրեց աչքերին, ապա խոր խոնարհություն տալով Վարդանին կամենում էր հեռանալ. բայց կանգ առավ:

— Հա՛, ի՞նչ կա,— հարցրեց Վարդանը,— մնա՞ց անհասկանալի բան:

— Չմնաց, Սպարապետ,— տատամսեց սեպուհը և կոտրած ժպիտով նայեց Վարդանին,— դժվարին գործի դրիր, Սպարապետ, արդյոք պիտի կարողանա՞մ գլուխ բերել: Դեսպանության շատ ես Եղարկել ինձ, բայց այս անգամ գործը նման չէ նախկիններին:

— Այո, այս անգամ դժվար է բանը, բայց ես կասկած չունեմ,

որ մեզ կօգնեն և՛ վրացիները, և՛ աղվանները,— ասաց Վարդանը,— գնա՛, աստված քեզ հետ:

Գեսալանը կրկին խոնարհություն արեց և դուրս գնաց:

Ներս մտավ Ատոմը Արտակ Մոկացի հետ: Նրանք գիշերվանից հետևում էին Վարդանին և չհամարձակվելով խանգարել նրան՝ արթուն հսկել էին ողջ գիշերը: Նրանք քնատ էին, բայց հետաքրքրված: Գորովալից աչքերով նայեցին նրանք Վարդանին և լուռ կանգնեցին սենյակի դռանը:

— Նե՛րս եկեք, իշխանիկնե՛ր,— ասաց մեղմ ու թախծալի ձայնով Վարդանը, հասկանալով, որ երիտասարդ նախարարները սրտներին մոտ են արել Վարդանի գիշերային արթնությունն ու անհանգստությունը: Նա շատ էր սիրում այս մտերիմ դույզգին, ուստի և սիրով ժպտաց նրանց.

— Ինչո՞ւ չեք քնել: Ի՞նչ է, սիրահարված սոխակնե՛ր եք, գիշերի հետ բարեկա՞մ եք դառել:

— Սպարապե՛տ,— ասաց Ատոմը,— մեզ մտահոգում է մի բան. ո՞ւմ հետ կլինեն վրացիները, աղվանները, հունաց բաժնի հայ իշխանները: Մի՞թե ո՛չ մեզ հետ...

Վարդանը հասկացավ. երիտասարդ իշխանները տենչում են մտերիմ դրույց ունենալ իր հետ: Նա շմբո՞ժեց, անգամ կարիք զգաց խոսելու այդ մասին: Նա վեր կացավ, մոտեցավ պատուհանին և սկսեց խոսել Վրաստանի և Աղվանքի մասին: Եվ որքան շատ էր խոսում, այնքան դրսևորվում էին տարիներում կուտակված մըտքեր...

— Մենք, վրացիները, աղվանները մի բախտի ժողովուրդ ենք,— շեշտեց Վարդանը,— ուրեմն մի ժողովուրդ ենք...

Վարդանն այս ասաց ներքին ջերմությամբ, կարծես ինքը լիներ դեսպանը և խոսում էր վրաց ժողովրդի հետ հայ ժողովրդի կողմից:

— Նրանք ուրիշ ուղի չունեն, քան մերն է,— չէր հանգստանում Վարդանը,— նրանք կզան մեզ հետ: Կզան, որովհետև այդ է մեր ժողովուրդների ինքնուրույն գոյության ուղին: Այո՛, նրանք կզան, անպատճառ կզան, ես գիտեմ, վրացիք և աղվանները ազատասեր ժողովուրդներ են:

Վարդանը մոտեցավ պատուհանին: Արդեն սկսում էր լուսանալ: Գիշերը գունատվեց, և արևելքում, մոտակա բլուրների հետևից

սկսեց նայել լուսացող երկինքը: Այգու սաղարթները անշարժացած, սպասողական վիճակի մեջ, շունչները պահել, ականջ էին դնում:

— Նրանք կմիանան մեզ,— շարունակեց Վարդանը դուրս նայելով,— ես վստահ եմ թագավորի կողմից, շատ իշխանների կողմից, որոնց ճանաչում եմ: Ժողովուրդը նույնը կանի, ինչ որ մերն արեց: Ես երկյուղ եմ կրում միայն նրանց այն իշխաններից, որ կկարծեն, թե Հազկերտը կհագենա մեր արյունով և կկորցնի ախորժակը Վրաստան գնալու: Ես երկյուղ եմ կրում նրանց այդ խոհեմներից: Ինչպես որ խոհեմությունը մեզ է սպառնում այստեղ, նույնը կանի նաև նրանց այնտեղ:

Վարդանը ետ եկավ և նստեց գահույթին:

Այսպես՝ Վարդանը մի քանի օր հրահանգում էր հնարավոր դաշնակիցների դեսպաններին, որոնք պետք է ուղևորվեին իսկույն և նախապատրաստեին օգնության գործը:

Նրանք ճանապարհ ընկան իրար հետևից:

Քնած չէին և դիմադրության հակառակորդները: Գաղիշոն հաճախ էր լինում Վասակի մոտ, տանելով իր հետ Արտակ Ռշտունուն: Բայց պատահում էր, որ սրանից գաղտնի, մենակ փակված Վասակի մոտ՝ երկար ու բազմանշանակ փսփսուկով խորհրդակցում էին:

Մի գիշեր Վասակը երկար հրահանգում էր հավանական դաշնակիցներին ուղղվելիք մարդկանց, որ պետք է մեկնեին Վրաստան, Աղվանք և հունաց բաժնի հայ իշխանների մոտ՝ խափանելու համար Վարդանի ձեռնարկությունը: Հատկապես հրահանգում էր գործել խիստ գաղտնի և շատ զգույշ: Հունաց բաժնում Վասակը մեծ հույսեր ուներ համանուն Վասակ Մամիկոնյանից: Նամակն ուղղվեց նրան: Մնացած իշխանները՝ Արշարունու անձնական բարեկամները՝ Մաղխազ Վրիվը, Անձևացյաց Շմավոնը և Առավան Վանանդյան հարել էին Վարդանին. միայն վերջիններս միշտ հարց էին տալիս տարակուսանքի ժպիտով.

— Բայց ինչպե՞ս պիտի լինի դիմադրությունը... Ի՞նչ պիտի լինի...

— Սպարապետը կգտնի ճանապարհը,— հույս էր տալիս Արշավիր Արշարունին, որ մեծ հավատ ուներ Վարդանի վրա:

Գործերը վերջացան Արտաշատում: Ժամանակ էր ցրվել և գնալ տուն՝ զորագնդերը կարգի բերելու:

Երեկոյան Վարդանը ժողովեց նախարարներին արքունական տան պատշգամում և հրահանգեց ցրվել իրենց աշխարհները ու ժերը հավաքելու տերունական զորքի համար:

— Որտե՞ղ հավաքենք գնդերը, եթե պետք լինի,— հարցրեց Արշարունին:

— Կգա՛ օրը՝ կերևա,— ասաց մտածելով Վառդանը,— բայց գնդերը կազմեցե՛ք: Հարվածը որտե՞ղ կընդունենք, որտե՞ղ կհարվածենք մենք՝ ցույց կտա հետագան:

— Տեր Մամիկոնեից,— խոսեց Արտակը,— ո՞ւմ հետ է մարզպանը:

— Այո՛, այո՛,— վրա բերին մյուս նախարարները,— ո՞ւմ հետ է:

Վարդանը ճակատը կնճռոտեց: Ապա ցածրաձայն ասաց.

— Իր խղճի և աստծո հետ... անշուշտ...

— Ոչ, դրանով բան չի դուրս գա,— չգոհացավ Արտակը,— կամ մեզ հետ է, կամ մեր դեմ: Պարզենք դիրքերը:

Վարդանը շէր կամենում խոսել այդ մասին բոլոր նախարարների ներկայության՝ ուստի և կրկին ցածրաձայն ասաց.

— Նա մարզպան է, պարսից պաշտոնյա: Զի կամենում իրեն վարկաբեկել Հազկերտի առաջ: Նա պատռում է ինքն իրեն՝ թե կա՛րող է խաղաղությամբ վերջացնել գործը Հազկերտի հետ: Հույս ու՛նեմ, որ արհամիրքի օրերին կսթափվի:

Վարդանը բարձր ճամարեց սքողել այդ խնդիրը: Եվ վերջապես ինքն էլ դեռ լավ չէր ըմբռնում Վասակի դիրքը դավաճանությո՞ւն, թե զգուշավորությո՞ւն... Նա հույս ուներ, որ եթե ինքը հաջողեցնի դիմադրական ուժերի կազմակերպումը, Վասակը կանցնի իրենց կողմը: Մյուս նախարարներին՝ Գյուտի, Ռտշունյաց Արտակի, Գադիշոյի դիմադրությունը նա առայժմ համարում էր լոկ նախարարական ներհակություն:

— ... Բայց արդյո՞ք կսթափվի,— կարծես ինքն իրեն խոսեց Վանանդյա նախարարը:

— Մարզպանը հայ քրիստոնյա է,— բարձրացրեց ձայնը Վարդանը խստությամբ,— նույնքան պարտական է երկրին, որքան և մենք:

— Կգա՞ նա մեզ հետ,— համառեց Վանանդյա նախարարը:

— Երբ գործը կսկսվի՝ կերևա, թե ով է գալու, ով չէ,— խուսափեց Վարդանը,— և այն ժամանակ կտանք մեր վճիռն ամենքի համար...

Վանանդյա իշխանը այլևս չպնդեց:

— Տյարք, չխախտենք արտաքին միաբանությունը ժողովրդի առաջ: Հետևենք ուշի-ուշով դավաճանության: Թերևս դա զգուշավորություն է:

— Չեմ ծածկում,— շարունակեց Վարդանը մի փոքր դժվարանալով,— մարդպանը և մի քանիսը տարտամ վերաբերվեցին գործին: Դա մեզ վշտացնում է, բայց ոչ մի ուժի առաջ կանգ չենք առնի: Դե, բարի գիշեր:

Նախարարները գիշեր բարի ասելով ցրվեցին:

Արտակը ճանապարհին մոտեցավ Արտակ Ռշտունուն, որ բուժհայացքով հետևում էր նախարարներին.

— Վաղը կձանապարհվե՞ս, տեր Ռշտունյաց:

Արտակ Ռշտունին ծուլլ պատասխանեց.

— Տեսնենք, գործեր ունեմ այստեղ:

— Ես կսպասեմ. գնանք միասին:

— Լավ, սպասիր, գնանք միասին,— ասաց Արտակ Ռշտունին, ոչ այնքան բարյացակամ:

Արտակը շնկատեց այդ վերաբերմունքը: Նա ճանաչում էր Արտակ Ռշտունուն իրրե քնկոտ և անգործունյա մարդ: Այդ բանին էլ վերագրեց նա նրա խոսելու եղանակը:

Արտակը մտադրվեց Ռշտունյաց նախարարի հետ գնալ Ռշտունիք և այնտեղ տեսնել Անահիտին: Ռշտունյաց աշխարհը իր բոլոր կողմերով նվիրական էր դառել նրա համար: Անգամ Ռշտունյաց նախարարը, իր անհամակրելի տեսքով և անտարբեր վերաբերմունքով մի բան ուներ Անահիտից. նրա փեսան էր, այնտեղից էր: Գորովանքով էր նայում նրան Արտակը և լցվում ուրախությամբ, որ նա այստեղ է: Եվ եթե նա այստեղ է, գոյություն ունի, ապրում է իր առջև, ուրեմն և գոյություն ունի իր անձկալին, երազ չէ սրբտամաշ: Ա՛, եթե իմանա Ռշտունյաց նախարարը, թե որքա՛ն հարգատ է նա Արտակին: Գնա՛լ, գնա՛լ Ռշտունյաց աշխարհը, ժամանա՛կ է, վաղո՛ւց ժամանակ է...

Նախարարները ցրվեցին իրենց օթեանները, և Արտակը Ատո-

մին տարավ իր մոտ: Վերջին գիշերը նա կամենում էր անցկացնել իր սիրելի գինակցի հետ:

— Է՛, օրերը լցվեցին, սիրելի՛ իշխան,— ասաց Արտակը:

— Կգնանք, մի փոքր դադար կառնենք,— հետո «կսկսվի»՝ կհանդիպենք,— ասաց Ատոմը:

Արտակի աչքերը պաղում էին երկնքի՝ խորովթյան մեջ: Մի պայծառ աստղիկ դեղին թիթեռի պես պլպլում էր անհուն անդրնդում: Շները հաչում էին խաղաղ ու ծուլ: Հեռվից ձգում էր երբեմն պահակների կոշը իրար, և գիշերը խորանում էր: Խուլ թշշում էր Արաքսը:

Ատոմի հեզ, գեղեցիկ դեմքին մի ինչ-որ կարծրություն եկավ: Նրա երևութական փափկության տակից դուրս լողացին ջլապինդ զորականի երկաթ մկաններ և հանդուգն գործերի սլացող խենթ հայացք:

«Սա ամե՛ն բան կկտրի կանցնի»,— մտածեց Արտակը և հիանալով՝ դիտել սկսեց Ատոմի բնական հպարտ կեցվածքը և անսպառ հրապույրը, որ ձգտում էր դեպի իրեն: Նա սիրելի էր ամեն վայրկյան, ամեն շարժման, ամեն նայվածքի պահին: Մեծագույն հաճույք էր նրան դիտելը:

— Եթե դեպքերն սկսվեն այս ամառ,— ասաց Ատոմը,— մինչև ձմեռ թերևս կտևի:

— Երկա՛ր կտևի,— առարկեց Արտակը,— պիտի մաշենք իրար, պարսիկը մեզ, մենք՝ պարսիկին:

— Նայած թե մեր գրոհը ինչ թափ կունենա և որտեղ կպատահի,— ասաց Ատոմը:

— Միևնույն է: Մեր հույսը մաշումն է: Եթե լավ չձգենք մաշումը՝ կորած ենք:

— Դա ճշմարիտ է,— հառաչելով վեր կացավ Ատոմը և սկսեց անցուդարձը:

— Բայց քնոին աշխուժացա՛վ,— ասաց Արտակը:

— Քեռին մեծ գործեր պիտի տեսնի,— շեշտեց Ատոմը.— քեռին մեծ գործի մարդ է: Նա կփրկի Հայոց աշխարհը:

— Չէ՛, գտա՛վ ճանապարհը:

— Գտավ: Աշխա՛րհը: Աշխարհի հետ որ լինես՝ չես կորչի:

— Ասաց՝ «ոամիկը պիտի փրկի մեզ», ասաց՝ «չնեղեք, արդար ու բարեհաճ եղեք հետը»:

— Դե, բարեհաճը ո՞րն է, սանձներս չենք տալու ձեռք: Բայց որ կովողը նա է՝ ճշմարիտ է Սպարապետը:— Զէ, պետք է, պետք է բարեհաճ լինենք: Ռամկին դուր է գալիս:

Եվ Ատոմը կարծր նայեց Արտակին ու լռեց: Ուշ գիշերին, երբ արագաղները կանչել սկսեցին՝ նախարարները անկողին մտան:

Նախարարները Վարդանի գլխավորութեամբ գնացին Վասակին լաշտոնական տեսակցութեան և հրաժեշտի:

Վասակը նրանց ընդունեց բավական սիրալիր:

— Քո թույլտվութեամբ վերադառնում ենք տուն,— ասաց Վարդանը՝ իբրև թե առհասարակ ոչինչ չէր պատահել:

— Այո, ժամ է,— խոսեց Վասակը հանդարտ եղանակով,— հույս ունենանք, որ ամեն ինչ խաղաղ կվերջանա...

— Արդյո՞ք խաղաղ,— անզգույշ հարց տվեց Վանանդյա նախարարը և ժպտաց:

— Պետք է հուսանք,— ասաց Վասակը,— այլապես կորած ենք...

Բոլորը լուռ մնացին՝ սպասելով, թե ինչ կպատասխանի Վարդանը: Բայց Վարդանը չխոսեց:

— Թերևս կովենք, տեր մարզպան,— չորրձեց Արտակ Մոկաց նախարարը:

— Կովողներն ովքե՞ր են... ես ու դուք և դուք ու ես, չափեցեք ուժերը և պատասխանը պարզ կերևա:

Բայց Վասակը ևս չէր կամենում շատ բացվել: Ուստի և ավելացրեց.

— Թողնենք դեպքերին՝ ընթանան, ծավալվեն... Աստված բարի միտք, ճանապարհ ցույց կտա...

— Ծշմարիտ է,— համաձայնեց Վարդանը:

— Հուսա՞մ...,— վրա բերեց Վասակը,— օ՛ն, բարի ճանապարհ ձեզ,— բարեմաղթեց Վասակը և արձակեց նախարարներին: Հետևյալ առավոտ Վարդանը վերջին անգամ ժողովեց նախարարներին: Բոլորը եկան: Հետաքրքիր էին նաև Գադիշոն և Ռշտունյաց նախարարը, թե ինչ հրահանգներ պիտի տա նա:

— Տյարք, մենք բաժանվում ենք: Այսպես չենք հանդիպել և չենք բաժանվել: Երբեք մեր աշխարհը մեզ վրա այսքան ծանր պար-

տականութիւն շի դրել, որ պատասխան ենք տալու մեր խղճին և մեր աշխարհին: Գնանք և զորագնդերս կազմենք: Սուրհանդակներով կապ պահեցեք իրար հետ և առավելապես ինձ հետ: Քանի՞ գունդ, զենքի ո՞ր տեսակը, որքա՞ն ռազմունակ: Ծն չեմ նստի Տարոնում, կշռչեմ ողջ երկրում: Ամեն տեղ հետևեցեք ինձ: Վրացիներից և աղվաններից սուրհանդակ եղած դեպքում ուղարկեցեք ինձ մոտ:

Երբ նախարարներն անցնում էին Վասակի այգու մոտից, նրկատեցին Վասակին այգու բլրին: Սա գլուխը կախել էր գետնին և ինչ-որ գծեր էր քաշում հողի վրա:

Նախարարներն արագ ձիավարեցին քաղաքագոնից դուրս:

Վարդանը նժույզը մոտեցրեց ներշնչուհի նժույզին և մի փոքր թեքվելով նրա ականջի կողմը՝ շշնջաց.

— Զսիրեցի այդ մարդու պաշտոնապաշտ զգուշավորութիւնները:

— Հանկարծ շժովի՞...:

— Զեմ հավատում... տեսնենք...:

Վարդանի արեառ դեմքին թախիծ անցավ: Նա հայացքը դարձրեց դեպի Մասիսը և սկսեց լուռ վետվետալ անհանգիստ նժույզի վրա:

Հետո կրկին հավասարվելով ներշնչուհի՝ ասաց.

— Աշխարհը կգա մեզ հետ. աշխարհն իմաստուն է:

Հեռվից կապույտ ծուխերի սյուները խաղաղ միտում էին երկինք: «Աշխարհն» այնտեղ էր: Նա անդորր էր ինչպես դաշտը, ինչպես հողը:

Ժողովուրդը դուրս ժայթքեց քաղաքագոնից: Նրանք վաղու՛մ էին նախարարների կողքից ու հետևից, խաչակնքելով երեսները: Ամենից առաջ վազելով գնում էին Զարեհ եղբայրը, Աբրահամ պապիկը և Հովակիմ դարբինը: Նրանք հեռում էին վազքից և, բորբոքված երեսներից քրտինքը կաթեցնելով, ճիգ էին անում հավասար քայլել Վարդանի նժույզի հետ:

— Արծվի՛, Արծվի՛, — գոռում էին երիտասարդները, — մեկ էլ որ գաս՝ զինվո՛ր ենք:

Արծվին չէր խախտում պատշաճաժորութիւնը, նա միայն ժպտում էր:

Վարդանը նժույգի սանձը քաշած էր գնում: Նրան հուզում էր ժողովրդի խանդավառութիւնը: Նա աչքերը հառեց Արրահամ պապիկի և Զարեհ եղբայրի վրա: Կանգնեցրեց նժույգը և նրաց մոտ կանչեց:

— Ինչո՞ւ եք հոգնեցնում ձեզ, հայրիկներ, ե՛տ դարձեք:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, տա՛ր մեզ ազատութեան կռիւի, թեկուզ մահվան գնով,— ամրակազմ ու շոր ձեռները դեպի նա կարկառած ձայն տվեց Զարեհ եղբայրը:

— Կտանեմ դեպի կյանք, հայրի՛կ,— պատասխանեց Վարդանը:

Հովակիմ դարբինը բուռն շարժումով մղվեց դեպի Վարդանը և բռնեց նրա նժույգի ասպանդակը,— շա՛տ ես տարել մեզ մարտ, Սուլարապե՛տ, մի՛ խնայիր զինվորիդ այս ազատութեան մարտը:

— Հին զինվո՛րդ եմ,— դողդողալով առաջ եկավ Արրահամ պապիկը:

— Զինվո՞ր ես,— հարցրեց Վարդանը սիրալիր նայելով նրան:

Արրահամ պապիկը դողալով խլեց Վարդանի ձեռը, որ համբուրի՝ բայց Վարդանն ինքը կռացավ և բռնելով ծերունու ձեռը՝ տարավ շրթունքներին:

Արրահամ պապիկը լաց եղավ:

— Զմեռա՞, որ գամ ազատութեան մարտդ, զինվոր եմ,— ասաց նա հեկեկալով,— Հայոց աշխա՛րհը քեզ զորավիգ, պաշտպա՛ն հայրենիքի:

Սրտառուչ տեսարանը կաշկանդել էր բոլորին:

— Արծվի՛,— խոսեց Տիգրանը այս լուռութեան մեջ,— կգաս կտեսնես նժույգս ի՞նչ է դառել:

Վարդանը նայեց Տիգրանին: Սա երեսը թաքցրեց:

— Առա՛ջ եկ, պատանյակ, կանչեց նրան Վարդանը:

Տիգրանին առաջ մղեցին: Նա կասկարմիր կտրեց և աչքերը կախ առաջ եկավ:

— Զինվորյալ մանո՞ւկ ես,— հարցրեց Վարդանը:

— Կտրիճ տղա է, տեր իմ,— ասաց Արծվին,— հեծյալ է պատրաստվում:

Վարդանը խանդաղատանքով շոյեց նրա գլուխը:

--Կմտնես գունդս, երբ վերադառնամ:

— Տե՛ր Սպարապետ, հապա մե՛նք... — առաջ վազեցին երիտասարդները:

Վարդանը տեսավ իրեն շքապատված սլացիկ ու քաջամարտիկ երիտասարդներով: Նրանք հարցական, աշխույժ նայեցին նրան, սպիտակ ատամնաշարերը փայլեցնելով թուփ, արևառ դեմքերին:

— Բոլորդ կգաք իմ գունդը, եթե քաջամարտիկ դառնաք:

— Վա՛րժ ենք, վա՛րժ ենք, — գոչեցին երիտասարդները:

— Այդ լավ է, — ասաց Վարդանը, — ավելի վարժվեցեք, դժվար է զինվորի գործը:

Վարդանը խթեց նժույգը:

— Ի՛նչ մնաք խաղաղությամբ:

— Ճանապարհդ ի բարի՛ն, — ձայն տվեց ժողովուրդը, որ ստվարացել էր և սևացել դաշտում:

Վարդանը գնաց: Նախարարներն ասպանդակեցին նրան հասնելու ճիգով:

— Աստված փորձանքից հեռո՛ւ պահի քեզ, հայո՛ց Սպարապետ, — սրտալից գոչեց նրա հետևից Աբրահամ պապիկը:

— Հո՛ւյս հայոց, — ձայնալիցեց Զարեհ եղբայրը:

Իսկ Հովակիմ եղբայրը հաստ շրթունքները բաց՝ հեռվով ու կոտորած ժպիտը մրոտ երեսին նայեց Վարդանի հետևից քարացած:

Երկար արշավում էին նախարարները Արաքսի ճախուտների և ավազուտների միջով: Դաշտերում, սև արտերի վրա բիզ-բիզ ցցված էին ցորենի մանր ծիլերը: Հացը ծնվում էր, գալիս էր խաղաղությամբ և չէր նայում ոչ ոքի, ոչնչի: Երկիրը կատարում էր իր գործը, թողնելով, որ մարդիկ որոշեն իրենց բախտն ու վիճակը: Արտակը, որ եկել էր Ատոմին ճանապարհ դնելու՝ վերջապես կանգ առավ, հրաժեշտի ողջույն տվեց Վարդանին և մյուսներին ու դարձավ Ատոմին, որ ետ մնաց:

— Դե՛, ճանապարհդ ի բարի՛ն, իշխա՛ն, — ասաց և գրկեց Ատոմին, որի նժույգը պարել սկսեց՝ չթողնելով Ատոմին գրկել Արտակին:

— Մնաս բարով,— մի կերպ համբույրը մոտեցնելով Արտակի շրթունքներին՝ ասաց Ատոմը։— Բարով տեսնվենք։

— Իհարկե, կհանդիպենք և թեժ գործ կունենանք,— ասաց Արտակը, որի ձայնը դողում էր սրտի հուղմունքից։

— Տա՛ աստված։

— Դե, գնա, շուշանա՛ս, իշխան, կսպասե՛մ,— գռչեց նա Ատոմի հետևից, որի նժույգը շսպասելով տիրոջը՝ շտապում էր հասնելու հեռացածներին։

— Չեմ ուշանա,— մեղմաժպիտ ասաց Ատոմը ևտ նայելով և նժույգի սանձը զուր քաշելով։

Արտակը տեսավ, թե ինչպես Ատոմը սրընթաց արշավեց քարու խիճերը ցայտեցնելով և հազիվ զսպելով նժույգը՝ գնաց նախաբարների հետևից, որոնք օրորվում էին հստակ օդի մեջ վեր վար ձոճելով սրածայր սաղաթարտները։

Արտակը դեռ կանգնած նայում էր իր սիրելի երիտասարդ ընկերին, սկսելով կարոտել արդեն։ Ատոմը հեռվից մի անգամ էլ ետ նայեց Արտակին, ձեռով մնաս բարե ասաց և շրջվեց։

Արտակը գլուխը կախեց և մտախոհ վերադարձավ Արտաշատ։ Ժողովուրդը հոսում էր քաղաքի դռնից ներս։ Լսվում էին ջերմ խոսքեր վարդանի մասին։ Զարմացավ Արտակը, այդ որտե՞ղ, ինչպե՞ս ընտրեց ժողովուրդն իր ղեկավարին։ Ո՞րն է այն գաղտնիքը այդ ներքին, աներևույթ թելերի, որ հազար ու մի գծերով ձրգվում են իրար կապում։

Բայց ժողովուրդը շատ պարզ և հասարակ էր ընտրում. նա տեսնում էր, զգում և որոշում։

Արտակը վերադարձավ արթունական տուն և տխուր կանգնեց պատշգամբում։ Մի փոքր առաջվա կյանքով լի տունը լռեց ինքնամփոփ կեցվածքով։ Ոչ ոք չկար։ Գաղիշոն հեռացել էր՝ ինչպես ծերուկ տնտեսն ասաց՝ Արտակ Ռշտունու հետ։

Իրիկնապահ էր, ստվերներն երկարում էին և թանձրանում։ Արտաշատի փողոցներում կրեխաների կանչերը խառնված շների հաչոցի և դարձնոցների շխկոցներին՝ խաղաղ տրամադրությամբ էր բերում մարդու։

Վասակը, որ վերջին օրերը անց էր կացնում իր աչքում՝ նկատեց, որ ապարանքի կողմից գալիս էր Գաղիշոն: Նա քայլում էր արագ և վրդովված տեսք ունեն, որ չէր բռնում ինքնազուսպ այդ նախադարին:

Նա մոտեցավ և արագ ողջագուրանքից հետո նստեց մոայլ: Վասակը գլուխն օրորեց դառն ժպտալով:

— Ուշանում ենք, իշխան, ամեն բանում ուշանում ենք: Գաղիշոն հեղնորեն ժպտաց:

— Իհարկե, ուշանում ենք:

Վասակը մտածեց մի պահ և ապա վճռական շեշտով ասաց.

— Սրանից հետո չենք ուշանա: Խափանել է պետք:

— Խափանել է պետք, — համաձայնեց Գաղիշոն:

Վասակը մոայլ ու վրդովված սկսեց անցուդարձ անել քարե նստարանի առաջ:

— Բացարձակ խափանել չի հաջողվի, — բարձրաձայն խորհեց Գաղիշոն, — ժողովուրդը շատ է բոցավառվել: Սա այն հրդեհներից է, որ կհանգչի բոլոր վառելանյութը լափելուց հետո: Մոխրի վրա պիտի նստեք, տեր մարզպան:

Վասակը զայրացավ հանգիստ փրկիստփայող Գաղիշոյի վրա:

— Ես չեմ սպասի, որ հրդեհը լափի: Կհանգցնեմ հենց ըսկրզբում:

— Եթե կարողանաս՝ խելացին այդ է, — մտածելով ասաց Գաղիշոն, — բայց փորձանքն այնպիսի բան է, որ միշտ կատարվում է: Չեղած փորձանք չկա...

Վասակը աչքերը խոփոռած լսեց Գաղիշոյին և ապա ձայնը մեղմելով հարցրեց.

— Կամենում ես գործ կատարենք, իշխան:

— Կամենում եմ, — ասաց Գաղիշոն հետաքրքիր տնտղելով Վասակին:

— Կգա՞ս մինչև վերջը:

— Սկզբից որ գամ՝ մինչև վերջը կգամ, — պատասխանեց Գաղիշոն:

Վասակը լռեց, փորձիչ հայացքը գամեց Գաղիշոյի վրա և հետո ասաց.

— Պետք է հենարան գտնենք արյաց արքունիքում: Մեր գործը պիտի առաջ տանենք պարսիկներին ծառայեցնելով մեզ:

Գաղիշոն սպասում էր Վասակին, որ վերջացնի: Սակայն սպասեց նաև Վասակը Գաղիշոյին: Իսկ սա լուում էր:

— Պարսիկներին՝ պարսիկների դեմ,— դրոշմի պես տալեց Վասակը:

— Եվ հայերին՝ հայերի դեմ,— լրացրեց Գաղիշոն՝ չէր իմացվում լո՛ւրջ, թե հեզնորեն:

— Թերևս այդ էլ պատահի: Ամենքին, ով կկանգնի մեր դեմ:

— Ի՞նչ ես կամենում, ի՞նչ է՝ միտքդ, տեր մարզպան, ասա պարզ ու շիտակ,— լուրջ դիմեց Գաղիշոն:

— Միտքս ի՞նչ է...— երազանքով ձգեց Վասակը, և այն է, կամենում էր թուլանալ և բաց անել Գաղիշոյին իր նվիրական գաղտնիքը, բայց հանկարծ զգաց, որ դա կարող էր ճակատագրական սխալմունք դառնալ: Ուստի և ասաց ցածրաձայն.— խափանել ապստամբությունը:

— Ինչպե՞ս:

— Պարսից զորքով:

— Երկիրը կընկնի պարսից ձեռք:

Վասակը հանգիստ ասաց.

— Արդեն ընկել է... Ուրիշ հնար չկա: Աշխատենք մենք մընանք իշխանություն գլուխ. բարեկամանանք Հազկերտի հետ:

— Ուրանա՞նք,— հետաքրքրվեց Գաղիշոն:

— Ես այդ չեմ պահանջում անպատճառ:

— Բայց եթե ստիպեն:

— Տերության գործում ի՞նչ նշանակություն ունի ուրանալ չուրանալը: Ես այդ չեմ պահանջում: Թեև՝ այսպիսի գործերում միջոցների խտիր չկա: Այդ էլ ասեմ...

Վասակը զգաց, որ սայթաքեց...

— Տերություն ենք ստեղծում...— հարցրեց Գաղիշոն:— Հայոց տերություն:

— Ո՞վ է իմանում... եթե կարողացանք՝ ինչո՞ւ չէ... ինչ որ մնաց ձեռներս՝ այն էլ մեզ...— այլևս շխուսափեց Վասակը:

Գաղիշոն հասկացավ ավելի բան, քան կուզենար վերջինս: Սակայն ուշ էր թաքցնել մնացածը: Վասակը լռեց և այդ մասին ոչ մի խոսք այլևս չծաղաց:

Վտանգավոր էր...

Վասակը զորական զգեստը հագին նստել էր ախոռի դռներին մոտիկ և դիտում էր ախոռապետին, որը նժույգներն էր քաշում ախոռից ընտրելու: Նա լավ էր ճանաչում իր նժույգներին, բայց ուզում էր իմանալ նժույգների այդ օրվա տրամադրությունը: Դուրս քաշելով մի թուխ նժույգ, բերեց վազեցրեց Վասակի առջևով և ինչն էլ վազեց հետը:

— Բարձր լավ է այսօր, — ասաց Վասակը, — մյուսը բեր:

Ախոռապետը նժույգի պարանը տվեց իր երիտասարդ օգնականին և դուրս բերեց պղնձագույն մի ուրիշ նժույգ, որ հենց դուրս եկավ ախոռից սլացիկ ծառացավ և ցատկեց տեղում:

— Իսկը ժամն է հեծնելու, տեր իմ, — ասաց ախոռապետը՝ նժույգների վրա հիացած և գորովալի հայացքը սահեցնելով: — Կհրամայե՞ս թամբեմ:

— Գործի՛ր անցիր, — ասաց Վասակը և վեր կացավ գնաց դեպի այգու խորքը: Եկավ Գադիշոն զորական զգեստով: Նա ուրախ տրամադրության մեջ էր:

— Զե՛նք ուշանում, — հարցրեց նա:

— Ուշանում ենք, — ասաց Վասակը, — սպասում եմ, որ խոսքով պարսիկը ճանապարհ ընկնի:

— Գյուտը և՛ս գնում է հետը:

— Անպատճառ: Պետք է հարթել մեր ճանապարհը դեպի Դուռը. շուտով գործներս կընկնի Պարսկաստան: Ահա՛ և Գյուտը:

Սենեկապետի ուղեկցությամբ գալիս էր Գյուտը ճանապարհորդական զգեստով:

— Արդե՛ն, — հարցրեց Վասակը:

— Եկա հրաժեշտ ողջույնի, — ասաց Գյուտը, — պարսիկն ինձ է սպասում:

— Ո՞վ կա մոտը:

— Դենշապուհը, Վեհմիհրը և Որմիզդը: Շատ փսփսացին ներսը: Գլուխը լցնում են երևի:

— Եթե կարողանաս նրանց կորուստի մատնե՛լ... Մեր գործի կեսը կատարած կլինես: Ճանապարհին սկսիր կամաց-կամաց ինձ բանսարկել. պատասխան թղթի հանցանքն ինձ վրա գցիր և մտերմացիր հետը: Աղաչիր թող ընդունել տա բեզ արքային: Նա-

խապես տես Հազարապետին և հույս տուր, որ ես ու իմ կուսակիցները կջանանք դուխ բերել ուրացումը: Արքան որ քեզ կունկնդրի՝ ամբաստանիր առաջ խոսրովին և ապա Դենշապուհին, Վեհմիհրին ու Որմիզդին: Ասա մարզպանը արքային հավատարիմ մարդիկ է խնդրում: Եթե այս հաջողացնե՞ս, իշխան:

— Զանք չեմ խնայի, տեր մարզպան:

— Է՛, բարի ճանապարհ մաղթենք քեզ,— ասաց Վասակը:

— Ես շտապեմ, այո, ինձ են սպասում,— ասաց Գլուտը: Նրա՞նք ողջագուրվեցին, և Գլուտը հեռացավ:

Մինչ ուշ երեկո Արտակն սպասում էր Ռշտունյաց նախարարին, անհամբեր ու քաղցր: Նա տենչում էր Ռշտունյաց նախարարի հետ խոսել նրա աշխարհի մասին, նրա ամրոցի, ընտանեկան կյանքի, ամեն բանի մասին, որ շրջապատում են թանկագին էակին: Եվ ինչ էլ որ խոսի, պատմի Ռշտունյաց նախարարը՝ մեծ խանդավառությամբ կունկնդրի ինքը: Արտակը հարազատի, մտերիմ անձի պես էր զգում Ռշտունյաց նախարարին:

Նախարարը ուշանում էր սակայն: Մութն ընկավ, և տան շուրջը խորացավ լուռթյունը: Միայնության անձկություն եկավ Արտակի հոգուն: Նա տխրեց: Դուրս եկավ օթեանից և թիկնապահի հետ գնաց Արտաշատի փողոցներով: Քաղաքը քնում էր: Մի դռնից երեխայի լաց լսվեց: Մի ուրիշ դռան, վառված մարխը ձեռին լուսավորում էր բակն ու ինքն իրեն մի դեռածաս աղջիկ: Նա ճկվում էր ուռենու պես մարխը վեր ու վար անելով և լույս տալով ախոռում զբաղված մի հասակավոր մարդու, որը դուրս նայեց և հանկարծ, երբ լույսի ցուլն ընկավ Արտակի վրա, ցնցվեց և աչքով արավ աղջկան: Աղջիկը չհասկացավ և ետ շրջվեց, նայեց Արտակին: Նա այնքա՞ն նման էր Անահիտին... Արտակն ուզում էր կանգ առնել, բայց ամոթխածություներ կաշկանդեց նրան: Աղջիկը լույս արեց նրան, համարձակ նայելով նրան: Արտակն անցավ: Նա սիրեց այդ աղջկան, միայն նրա համար, որ նա նման էր Անահիտին: Փողոցի խավարը գրկեց նրան: Շուտով նա հասավ տաճարին և նրա պարսպի դռանը կանգ առավ:

— Բախի՛ր,— հրամայեց թիկնապահին:

Թիֆլիսյան հայկական հեռուստացիոնի մոտեցող քայլերի ձայն:

— Ո՞վ է,— հարցրեց հեռուստացիոնը:

— Բա՛ց արա, իշխանն է:

Գուռը բացվեց, և Արտակը մտավ տաճարի գավիթը:

— Ո՞ւր է Եղիշեն վարդապետի խուցը,— հարցրեց Արտակը:

Գուռ բաց անողը առաջնորդեց նրան գավթի մի անկյունի խուցը, որի նեղ պատուհանից մույլ մի լույս էր երեզում գավթի քարերի վրա:

Թիֆլիսյան հայկական հեռուստացիոնը: Գուռն եկավ Եղիշեն վարդապետը ճրագը ձեռին: Նա լույսը բռնեց Արտակի դեմքին և մեղմիկ ժըպտալով ասաց.

— Բարի՞ է, իշխան, նե՛րս հրամայիր:

— Բարի է, հայր սուրբ,— ասաց Արտակը,— հյուսիս եկա, կհյուսրենկալե՞ս:

— Ի՞նչ ես հրամայում, իշխան, առավաճ ուղարկեց քեզ:

Նրանք մտան ներս: Թիֆլիսյան հայկական հեռուստացիոնը վրա:

Մույլ խուցի խոնավությունը տխրաշուք տեսք էր տալիս պատերին և կամարակապ առաստաղին: Հատակին փռած մորթու առջև դրած էր մի կաղնու գրակալ, որի կաշվե հենարանին հանգչում էին ճրագի լույսից դեղնած մատյանի էջերը: Գետնին փռած էր մի խշտյակ, մորթե վերմակով:

Եղիշեն վարդապետը հրամայեց նախարարին իր մորթին և ինքը շոքած նստեց խշտյակին: Նրա երազկոտ աչքերի մեջ կորով էր նկատվում, որ վերջին օրերի դեպքերի ներշնչումն էր:

— Ի՞նչ է խորհում՝ ձեռնարկել ուխտը,— հարցրեց Արտակը, ակնարկելով հոգևորականների միաբան համաձայնությունը՝ դիմադիր կանգնելու Հազկերտին:

— Ուխտը ավարտեց Այրարատյան աշխարհի կողը բմբուսության,— աչքերն հատակին ասաց Եղիշեն,— մի երկու օրից կսփռովենք լեռնային աշխարհները:

— Եվ նախարարնե՞ր կլինեն ձեզ հետ:

— Ով կամենա: Այս պատերազմի մեջ ոչ ոք չի նկատում, թե ով է իր հետ: Ամեն առձ կգնա թեկուզ մենակ: Վերացավ երկյուղը, տեր իմ. ոգին հառնել է և հաղթում է ահա:

— Հուսանք, թե կհաղթենք նաև պատերազմի դաշտում,— ասաց Արտակը ուրախ շեշտով:

— Հաղթանակի ոգին կլինի զորավիգ: Չկա այլևս պարտություն, երբ մարդ գրված է մահվան: Այնպիսին ուժ է անսպառ և կործանիչ ամեն հակառակի: Մահվամբ կհաղթի նա մահվան և կապրի անմահ ոգի: Կյանքը մահով է անցնում դեպի իր գոյը հետագա:

Արտակը ներշնչվեց Եղիշեի խոսքերով: Նա զգաց, թե ինչ ահեղ ուժ է մարդ, երբ մահի երկյուղ չունի: Ահա մի մարդ, որին չես կարող այլևս հաղթել: Միակ զենքը այսպիսիի դեմ մահն էր, այն էլ ահա ուժ չունի սրա դեմ:

— Սակայն և կույր է այն մահը, որ չունի ոգու ներշնչում: Պետք է գիտակից ընդունել մահը: Եվ ճշմարիտ է ասել ոման մեր հներից, թե՝ «մահը ոչ գիտակցած՝ մահ է, մահը գիտակցած՝ անմահություն»:

Նոյն դուռը բացվեց մեղմակի, և գիշերվա մոռյալից ներս լողաց Եզնիկ Կողբացու խրոխտ դեմքը առյուծի բաշով շրջանակված: Նրան հետևեց Ղևոնդ Երեցը վառվուն աչքերով և ժպտալի: Հետևից երևացին այլ գլուխներ:

— Ողջույն,— ասացին մտնողները:

— Հրամայեցե՛ք,— ասացին Եղիշեն և Արտակը՝ վեր կենալով:

— Արտակը խոնարհվեց և առաջարկեց իր մորթին:

— Մի՛ նեղվիր, իշխան,— ասաց Եզնիկ Կողբացին,— մենք սովոր ենք գետնախշտի կյանքին:

Ասաց ու գնաց նստեց Եղիշեի խշտյակին: Մյուսները տեղավորվեցին նրանց կողքին և անգամ սառը քարին:

— Բարի՞ է, իշխան՝,— հարցրեց Եզնիկ Կողբացին:

— Տարածամին եկա այցելելու,— ասաց Արտակը,— փարատելու միայնությունս: Նախարարները մեկնեցին: Շուտով կմեկնեմ նաև ես:

— Աստված ընդ քեզ,— բարեմաղթեցին բոլորը:

— Եվ ընդ ձեզ,— պատասխանեց Արտակը:

Հետո հարցրեց.

— Ո՞ւր են հոգևոր տեքը և մյուս եպիսկոպոսները:

— Հանգստանում են, իշխան,— ասաց Եզնիկ Կողբացին:

Արտակը մի փոքր սպասեց և ապա նայեց Եզնիկ Կողբացուն,
ժպտաց մեղմ:

— Ես իմացել եմ, երբ Աղեքսանդրիա էի, որ դու իմաստասիր-
ության գրքի ես նվիրել քեզ:

— Սակավ ինչ և չնչին: Գրում եմ եղծը պարսից քեշին¹: Վա-
ղուց հետեւ մովպետան մովպետը² զրախոսում էր մեր կրոնի և գի-
տության մասին: Չէի կամենա համեստությունս խռովել և գիտուն-
ների շարքը մտնել անկոչ: Օրենք չէ գիտուններին գոռոզանալ, ուր
մնաց թե նվաստիս: Սակայն երբ մովպետան մովպետը՝ մեծամիտ
այնքան, որքան տգետ՝ մարտնչում է ընդդեմ բարձրագույն գիտու-
թյան՝ մեզ պարտ է արժանին հատուցել արժանիին:

— Հավան եմ և մանավանդ թե սիրելի է իմ մտքին քո գոր-
ծը, — ասաց Արտակը, — զորական գործի չի թույլ տալիս զբաղվել
իմաստասիրությամբ. սակայն եթե լինի՝ հաճույքով կընթերցեմ:
Ունե՞ս որևէ գործ այստեղ:

— Հառաջաբանությունը պատրաստ է, — ասաց Եզնիկ Կող-
բացին:

— Պարտավոր կանեիր ինձ, եթե ցույց տայիր:

Եզնիկ Կողբացին նշան արավ մի երիտասարդ աբեղայի, որ
դուրսը մթան մեջ կանգնած ամբողջովին լսելիք էր դառել: Աբեղան
գնաց:

— Աղեքսանդրիայում ես այլ բնաբան հղացա ի պաշտպա-
նություն Արիստոտելի ընդդեմ Պլատոնի: Սակայն արյաց հարձա-
կումն ստիպեց ինձ քեշին ընդդեմ ճառել: Ափսոս միայն, որ փո-
խանակ մեծ գիտունի՝ ստորնագույն և պարզունակ իմաստակին
պիտի ընդդիմախոսեմ:

Եկավ աբեղան, բերեց մի բավական ստվար մատյան և տվեց
Եզնիկ Կողբացուն: Սա առավ մատյանը, խնամքով, առանձին սիրով
սրբեց իր մազմզոտ ձեռքերով և ապա մեկնեց դեպի Արտակը: Հե-
տաքրքիր Արտակը, որ մատենասեր էր և սակավ անգամ չէր հպել
մատներով մատյաններ, ինքը ևս նույնպիսի շարժումով ընդունեց
մատյանը: Նա կարդաց բարձրաձայն. «Երբ աներևութից և նրա

¹ Եղծ՝ հերթում, քեշ՝ կրոն:

² Մովպետների մովպետը, պարսիկ կրոնապետը:

մշտնջենավոր զորութիւնից է կամենում խոսել որեւէ ոք՝ պարտավոր է միտքը հստակել և աչքերի ճալիւղը մաքրել, որպեսզի...»:

Շարունակութիւնն Արտակը կարդաց մտքում: Լոռւթյան մեջ բոլորի աչքերը հառել էին երիտասարդ իմաստասեր նախարարին, որ այս փոթորկալի օրերում անգամ հետամուտ էր գիտութեան: Արտակը խորասուզվեց ընթերցանութեան մեջ. նրա ճակատի մկանները երբեմն թեթև կծկվում էին, աչքերը կկոցում որեւէ նորաստեղծ իմաստի հանդեպ:

— Եթե արհավիրքն այս տարի անցնի՝ թերևս կավարտե՞ս,— հարցրեց Եղիշեն Եզնիկին:

— Հույս ունեմ,— ասաց Եզնիկը մտորմունքի մեջ և աչքերը գետնին:

Արտակը մատյանը դրեց իր ծնկներին և վեր նայեց: Նա զգուշացավ գովել Եզնիկին նրա բարձր մտքի և դասական ոճի համար՝ համարելով ՚իրեն ոչ պատշաճ քաջալերել գիտունին: Բայց նրա աչքերի փայլը և խորասույզ լոռութիւնը ավելի պերճախոս ցույց տվին նրա հիացումը: Սա զգաց Եզնիկը, զգացին և մյուսները և նրանք էլ իրենց կողմից հարգանքով և գորովով նայեցին Արտակին:

— Հայր սուրբ,— խոսեց Արտակը,— պատասխան թղթի մեջ դու ճառեցիր թե՛ «նրա անունը արարիչ է երկնի և երկրի, իսկ առաջ, քան երկիրը և երկինը, որպես ինքնագո ինքնանուն է»: Կարո՞ղ է այլ արարիչ չլինել՝ այսինքն տիեզերքը անստեղծ:

Եզնիկը պատասխանեց.

— Եթե ինքնագո է, ապա և անստեղծ է, անսկիզբ, անժամանակ և անիմանալի:

Իմաստասիրական այս զրույցը խորացավ այնքան, որ մյուսները ևս մեջ քնկան և սկսեցին տրամախոսել: Լոռ էր միայն Ղևոնդ Երեցը: Երբ այս վեճը հանգում էր իր վախճանին, նա խոսեց.

— Զայրալին մովպետական մովպետի տգիտութիւնը չէ: Ահա Միհրնեսեհը, որ կոչվում է հերպետան հերպետ¹: Թող լինե՞ր ամենիմաստ և գերիվեր, քան մեզ իմաստուն: Այդ ո՞ր իրավունքով է բռնանում մեր հոգուն բռնավորը: Ստրուկ է այն բռնավորը, որ կամենում է ստրուկ տեսնել մեզ: Սա է զայրալին: Եվ ինչպե՞ս թույլ տանք, որ ստրուկը տեր դառնա ազատ հոգուն: Ո՞ւմ բողոքենք մեր

¹ Իմաստունների իմաստուն:

հոգու ստրկության համար՝ եթե մենք մեզ թույլ ենք տվել ստրկանալ:

Արտակին շատ դուր եկավ Ղևոնդ Երեցի այս ջերմ աստելութունը դեպի բռնությունը. բայց նա կամենում էր շոշափել նրա հասկացողությունը քրիստոնեական մի հակասության, որ կար ըստ երեւոյթին նրա խոսքի մեջ:

— Իսկ ինչպե՞ս կհաշտեցնես այդ միտքդ, հայր սուրբ, փրկչի այն խոսքին, թե՝ «մի՛ կալ հակառակ շարին»:

Ղևոնդ Երեցը բորբոքվեց.

— Այլևս ի՞նչ քրիստոնյա կմնա, եթե ես կդառնամ կրակապաշտ և հնար չեմ ունենա ոչ կանգնելու հակառակ շարին և ոչ էլ լինել հնազանդ նրան: Չարին հակառակ շինելու համար դեռ քրիստոնյա պետք է՝ մնալ: Հետո՝ պետք է ազատ կամենալ: Կամքը՝ սուրբ է: Չե՛մ կամենում և վե՛րջ: Ե՛ս եմ ազատ ընտրել իմ հավատը և չե՛մ կամենում ուրանալ: Իմ հոգին ե՛ս եմ կամենում փրկել կամ կորցնել: Չե՛մ կամենում ոչ ոքի բարիքը իմ կամքի հակառակ: Ես ազատամա՛րտ եմ մարտնչում: Եվ իմ կամքի առաջ պետք է ոչնչանա ամեն ինչ. և՛ զորք, և՛ կուռք, և՛ արքա, և՛ իմաստուն:

— Բարի, հայր սուրբ, պատասխան թղթի մեջ դու ճառեցիր թե՝ «այս հավատից մեզ չեն կարող խախտել ո՛չ մարդիկ և ո՛չ հրեշտակներ»: Դու մարտնչում ես նաև հրեշտակների՞ դեմ:

— Թո՛ղ և հրեշտակների դեմ, եթե նրանք փորձեն ճնշել իմ հոգին: Ո՛չ մի երկրային, ո՛չ մի երկնային զորություն չունի իշխանություն իմ հոգու վրա: Հոգին ազատ է: Հրով ու սրով պիտի ջնջել բռնակալությունն աշխարհիս երեսին...

Ունկնդիրները ոգևորվեցին, ազդվեց նաև Արտակը:

— Պիտի գան մտնեն մեր ընտանիքները, ոչնչացնեն մեր լեզուն, ապականեն մեր բարքերը, խառնակեցություն մտցնեն մեր ընտանիքում: Ի՛նչ, պարսկերե՛ն պիտի խոսեմ, Գողթան երգե՛րը չերգեմ, հոյակապ մատենագրությա՛նը խորթանամ, նախնայց ճարտարապետությո՞ւնը լքեմ... Ո՛չ, առավել քաղցր է մահը:

— Ճշմարիտ է, հայր սուրբ,— ասաց Արտակը,— հաղթե՛նք, ընկճե՛նք մեր ոգու թշնամուն: Ազատությունը վեր է կյանքից:

— Չեմ կամենում, կամենում եմ, ես եմ կամենում, ես չեմ կամենում. այս եմ կամենում, այն չեմ կամենում: Ես ի՛նքս եմ և

այլ ո՛չ ոք, չե՛մ կամենում լինել այլ ոք: Սուրբ է իմ կամքս և առաւելել սուրբ ազատութիւնս: Ես եմ իմ տերն ու ծառան: Այսպէս պետք է լինի մարդ:

— Օրհնյալ լինես, հայր սուրբ,— ասաց Եղնիկը,— դու հուշես, դու ազատութիւն ես:

— Կամեցե՛ք և կունենա՛ք. կամեցեք և մարտնչեցեք, զոհեցեք կյանքը՝ վերցրեք ավելի թանկը — ազատութիւնը: Ստրկահոգուն ատելի է ազատութիւնը, ազատութեան արժանի չէ ամեն մարդ: Գարշելի է հոգեկան ստրուկը: Ստորնագույն է, քան անասունը, քանի որ անասունն անգամ ձգտում է ազատութեան:

Մարտիկ իմաստասերը լռեց: Բոլորը բոցավառ աչքերը խոնարհել էին գետին: Արտակին խոր ազդեց Ղևոնդ Երեցի կորովի և ազատասեր ոգին:

«Սա լեռներ կշռջի և ծովեր կճեղքի», — մտածեց նա: — Հաղթենք, հաղթենք բռնակալին, ապրենք ազատ մեր սիրելի հայրենիքում, — գոչեց նա ոգևորված և ափը ուժգին զարկեց իր սրի երասանին:

Մինչև ուշ գիշեր տեկեց այս վառ զրույցը նախարարի և իմաստասերների մեջ: Արտակը համարեց, որ ժամ է մեկնելու: Նա վերկացավ և խոնարհ ողջունեց:

— Մնացե՛ք խաղաղությամբ, — ասաց նա, — մինչև արժանի լինեք ազատութեան:

— Երթաս խաղաղությամբ, իշխան, — բարեմաղթեցին իմաստասերները միաբերան և վեր կացան:

Արտակը մեկնեց:

Աքաղաղներն սկսեցին ձայն տալ իրար: Արտաշատը խոր քնած էր: Միայն մարզպանի ապարանքից լույս էր ցայտել ծառերի բներին: Այնտեղ արթուն էին և ով գիտե ինչեր էին խորհում: Արտակը հասավ արբունական տուն և գնաց իր օթեանը:

Երկար չէր կարողանում քնել: Աչքերը բաց նայում էր առաստաղին և ունկնդրում գիշերվա հոսելուն: Նա դեռ Ղևոնդ Երեցի խոսքերի տպավորութեան մեջ էր: Ծշմարիտ էր Երեցը: Մի ազգի ուժը նրա գիտակցութեան մեջ է, գիտակից ազգը չի կորչի: Գիտակցութիւնը մեծ ուժ է: Ի՞նչ է հունական ազգը, շատ երկիր է գրավում. բայց նա տվեց Արիստոտել, Պլատոն, Սոփոկլես ու Պյութագորոս, տվեց Ակրոպոլիս, գիտութիւն, իմաստասիրութիւն, գրական

նություն, զորք և ուժեղ տերություն: Մենք ևս իմաստասեր ենք, արվեստի տեր, հոյակապ լեզու ունենք, որով կարելի է ճառել Արիստոտել ու Պղատոն: Մենք իմաստասերներ ունենք, որ քննում են աշխարհը: Մենք Մեծն Տիգրան ունենք, Մուշեղ Մամիկոնյան, մենք դարերով դիմադիր ենք կանգնել Ասորեստանին, Հռոմին, Հունաստանին: Մենք ոգի ունենք և միտք, մենք ազգ ենք: Կկորչե՞նք մենք: Ո՛չ: Մենք կհաղթենք և արյաց պետության: Դրան առհավատչա վարդան Մամիկոնյանը, Ատոմ Գնունին, Արտաշատի զինվորները, Այրարատի ժողովուրդը, երիտասարդ հեծյալները, Արծվին, որ սրմբակներով տրորում է պարսիկ զինվորին: Ո՛չ, չե՞նք մեռած, կա՛նք և պիտի մնա՛նք հավիտյանս հավիտենից:

Արտակը հաճույք էր զգում, որ չի քնում և մտածում էր ոգոս մասին: Այդ ոգին աներևույթ էր մարդկանց մեջ և հանկարծ հարյավ և բոցավառվեց: Արժե մեռնել այդ ոգու համար:

Միայն լուսադեմին սողոսկող քունը գրկեց նրան, և նա սուզվեց մի այլ աշխարհ:

Վասակը չէր քնած: Նախարարների բացակայությունը նրան թե տվեց: Նա ասպատակ այրուձի ուղարկեց Այրարատյան դաշտավայրը՝ զսպելու ժողովրդական շարժումը: Նա զարմանալի համառությամբ լրտեսների միջոցով որսում էր ըմբոստներին:

Գաղիշոյի հետ առանձին և երբեմն էլ Ռշտունյաց Արտակի հետ հաճախ էր խորհրդացկում խռովությունը զսպելու մասին: Որոշվեց, որ Գաղիշոն կայցելի երկրի մյուս նախարարներին՝ Ապահունյաց Մանեճին, որը ճիշտ է մասնակցեց պատասխան թղթին, բայց շատ վերապահ դիրք էր բռնել, ապա և Գաբեղենից Արտեն նախարարին, Բագրատունյաց Տիրոցին, Ուրծա Ներսեսին և այլ նախարարների՝ իրենց կողմը գցելու և լարելու Մամիկոնյանի կուսակիցների դեմ:

Պարսիկ մեծամեծների համար այլ դիրք մշակվեց: Քանի որ Վասակը հետամուտ էր Գյուտի միջոցով նրանց տապալելու՝ սկսեց շատ մտերմական և սիրալիր վերաբերմունք ցույց տալ նրանց: Դենշապուհին, Վեհմիհրին և Որմիզդին հաճախ էր հրավիրում զբոսայցի և ընթրիքների, լցնում ակառջները իր հավատարմության ա-

ռականերով, հիմարացնելու համար շողոքորթում էր նրանց և գովարանում:

Ետ շմնացին և պարսիկ մեծամեծները՝ բարեկամական ցույցեր անելով: Վասակի համար սարքում էին ճոխ ընթրիքներ և վրաստահեցնում, որ խոսքովին հրահանգել են լավ խոսել մարզպանի մասին պարսից արքունիքում:

Լեւոն մայրաքաղաքը այնքան աղմուկներից հետո: Ռշտունյաց նախարարը հրահանգներ ընդունելով Վասակից քայքայել Վարդանի գործը՝ ճանապարհ ընկավ Ռշտունիք: Արտակը, որ անձկությամբ սպասում էր այդ օրվան, սրտի թրթիռով ընկերացավ նրան:

Դենշապուհը սկսեց հետախուզել Վասակին և Գաղիշոյին: Խոքամանկությունն ու խարդավանքը ծածուկ թունավորում էին մըթնոլորտը:

Ռշտունյաց աշխարհը անտառների մռայլով, խոր ծործորների տամկությամբ և բարձրագագաթ լեռների լուսապայծառ ժպիտներով ձգվում էր Բզնունյաց ծովի հարավային ափերին և անդորր էր ֆնչպես նախաստեղծման օրերին, երբ մարդկային էակը չէր շրջում խանգարելով նրա կուսական անդորրը:

Ռշտունյաց նախարարի ամրոցը հազիվ էր երեցնում իր գրառիտի բուրգերը հսկայական և սաղարթախիտ սոճիների թանձրության միջից:

Դարբասի մոտ գլուխը կրծքին կախած քնել էր պահակը, և շնաշած որ բացվում էր լույսը, դեռ ամրոցից չէր լսվում ոչ մի շշուկ: Աքաղաղները միայն ողջունում էին նոր օրը, և լուսաստղը թախծում էր՝ անտառներին ու անդունդներին ուղղելով իր հալվող ճառագայթները:

Ամրոցի մեկուսի օթեաններից մեկում գտնատվում էր ճրագի լույսը: Անկողնու մեջ նստած էր դալուկ Անահիտը և աչքերը լայն բացած նայում մի կետի: Նա անշարժ էր իբրև մարմարե արձան: Նրանից հեռու, անկյունում մի արմունկը մյուս ձեռքի բռան մեջ գրած և ափին կզակը դրած նստել էր նրա դեռահաս քույրը՝ Աստղիկը, և վշտով նայում էր նրան: Երկյուղը դողում էր նրա սրտում: Անկողնուն ծառայող Անսահիտը հալվում էր մեղրամոմի պես, և

երևում էր, որ նա հիվանդ էր հոգեկան մի սրտամաշ հիվանդութ-
թյամբ: Նա թելն ընկած, անհույս ու անուժ նայում էր մի կետի, և
զգացվում էր, որ մտքերը շատ են հեռու այս օթեանից, այս ամբող-
ջից, անգամ Ռշտունյաց մառախլապատ աշխարհից:

Պատի տակ նստած Աստղիկը, որ հուսահատի աչքերով էր
հետևում հիվանդին, երևի սպառել էր իր հուսադրական խոսքերն
ու հորդորները, որ հիվանդը շմտածի: Սակայն կամենալով փարա-
տել դիմացինի անձկությունը, ինքն էլ էր հիվանդացել: Այն զգաց-
մունքը, որ հիվանդին տոգորել էր մի հայտնի պատճառով, հիվան-
դապահին էլ էր դիպել անհայտ պատճառներով:

— Է, Անահիտ, վե՞րջը... — սկսեց հիվանդապահը՝ նեղսրտե-
լով և խղճահար նայելով հիվանդին: — Մտածելով ի՞նչ դուրս կգա
Մատաղ կյանքդ խնայիր գոնե:

Անահիտը, որ անճանաչելի էր դառել, աչքերը պաղած միե-
նույն կետին՝ շարունակեց արձանանալ: Նա հազիվ լսեց բազում
անգամ իրեն ասած հորդորանքի խոսքերը: Ոչ մի խոսք, ոչ մի բան
չէր կարող բուժել նրա վերքը: Դա այն զգացմունքն էր, որ տա-
ծում է մի էակ դեպի մի այլ էակի և միայն մի բուժումն ունի. տես-
նել նրան, անէանալ նրա էության մեջ, միանալ նրա էության:

— Անահիտ... — խոսեց կրկին Աստղիկը, — լսի՛ր ինձ, է՛...

Անահիտը չփոխեց ոչ իր դիրքը, ոչ էլ լուծությունը խզեց: Նրա
աչքերում անհուն թախիժ կար, որ համակում էր հիվանդապահին
Սրա սիրտը մղկտում էր և այրվում:

— Անահիտ, — երեքնեց Աստղիկը:

Անահիտը նայեց նրան և փղձկալով ընկավ բարձին: Անբա-
ցատրելի անուշ լացը հանգստացնում էր Անահիտին:

— Միամիտ էի, ուրախ էի, առողջ էի, որտեղի՞ց եկավ լցվեց,
սիրտս:

— Հույսդ ծով արա. փակված դռան բացվել կա, — ասաց
Աստղիկը:

— Է՛... — հառաչեց Անահիտը և աչքերը փակեց: — Մինչև կգա՞
ես կհալչեմ, ծուխ կդառնամ՝ կցնդեմ: Կգա շատ կփնտրի՞ չի գտնի:
շատ կկանչի՞ չեմ դառնա...

Անահիտը պարզապես կաշկանդվել էր մի հիվանդագին դուր-
զգացովթյամբ, չափազանց խորացրել էր իր պարզ ու հասարակ
զգացմունքը: Նա լռեց: Նա մահատիպ էր, բայց վսեմացած: Սիրտ

զգացումը անհունացրել, խորացրել էր այդ լեռնային պարզ աղջկան: Նրա աչքերում ցուում էր խոր իմաստը սիրո, որ միայն ընդունակ է հասկացնել մարդու, թե որքան խորն է կյանքը:

— Գիտե՞ս ինչ, Անահիտ, ես էլ եմ սիրո տեր,— ասաց Աստղիկը ժպտալով...

Անահիտը տխուր նայեց նրան.

— Ո՛չ,— հառաչեց նա:

— Ես էլ եմ սիրո տեր,— կրկնեց Աստղիկը,— ես քեզանից շուտ սերը, ես էլ եմ սիրում, բայց չգիտեմ ում: Ես էլ եմ սկսում թախծել, սպասել նրան, իսկ նա չկա...

— Ոչ, ոչ, չընկնես սիրո ձեռքը: Զգիտե՞ս ինչ է, կտանի հետը, կտանի, կկորցնի աշխարհ-աշխարհ, ետ չես գա:

Ներս մտավ մի բարձրահասակ երիտասարդ կին, որի հագուստից երևում էր, որ իշխանական տան բարեկամուհիներից է: Նա կապույտ աչքեր ուներ և ծիրանի մազեր: Նա հանդարտ, ոտների ծայրին մոտեցավ և ձեռը դնելով Անահիտի ճակատին՝ շոյեց հուշիկ:

— Անահի՛տ, աղջիկս, հերիք է,— ասաց նա թախծալի և սրբադաս աչքերով:

Անահիտը լուռ, աչքերը բացած նայեց մորը և հայացքը երկար ժամանակ խորասուզված մտորեց, մտորեց և մտքով կրկին հեռացավ, կորավ:

— Ի՞նչ անեմ, ի՞նչ անեմ,— շվար, հուսահատ շշնջաց մայրը:

— Եկա՛վ կախարդուհին, մայրի՛կ,— հարցրեց Աստղիկը:

— Ախ, ի՞նչ գա, ի՞նչ պիտի անի. սրա ցավը չիմացանք...

— Կիմանանք, մայրիկ, մի օր կիմանանք:

— Ախ անիծվեր՝ չհանդիպեր այս ցավը մատաղ զավակիս: Զլինե՛ր, չհանդիպեր հատորիս...

Անահիտը կշտամբանքով նայեց մորը.

— Մայրիկ, մի՛...

Մայրը ժպտաց և թախծալի աչքերով նայեց աղջկան:

Սևադեմ մի պառավ կնոջ հետ ներս մտավ մի հասակավոր, խստադեմ տղամարդ, թավ հոնքերի տակից նայեց Անահիտին և մոտենալով կանգնեց նրա գլխավերևը: Դա Անահիտի հայրն էր:

— Ինչպե՞ս է,— հարցրեց նա բարկացկոտ ձայնով:

Մայրը երկյուղալի աչքերով նայեց նրան և լռեց:

— Ինչպե՞ս ես,— դիմեց հայրը Անահիտին:

— Ինչպե՞ս պիտի լինի, մարդ աստուծո: Տկար է,— ասաց մայրը:

Անահիտի հայրը մտածեց և ապա դիմեց կնոջը,— իսկ ե՞րբ պիտի լավանա:

Կինը, որ ըստ երևույթին սովոր էր իր ամուսնու նման տարօրինակ խոսելուն՝ լուրջ պատասխանեց.

— Չգիտեմ, տեսնենք:

Հայրը դարձավ Անահիտին.

— Դո՛ւ ասա, ե՞րբ ես լավանալու:

— Չգիտեմ, հայրիկ,— պատասխանեց Անահիտը տկար ու տխուր:

— Ինչո՞ւ չգիտես. հիվանդը դու չե՞ս:

— Ես եմ, բայց հիվանդությունս իմ կամքով չէր:

— Ապա ո՞ւմ կամքով էր:

— Աստուծո:

— Ես աստուծո հետ գործ չունեմ,— զայրացած խոսեց հայրը,— լավացիր. տե՛ս, որ վաղը լավացած լինես:

Հետո դարձավ սեադեմ պառավին.

— Բժժանքներդ սկսիր:

Պառավը մասնագետի լրջությամբ շատ նշանակալից արտահայտություն տվեց իրեն, ծոցից հանեց շորի կտորտանքի մեջ փաթաթած շոր խոտեր և ծաղիկներ և սկսեց երգել ու խոտեր ցանել Անահիտի անկողնին:

— Վարդ ցանեմ, վարդ ծաղկես, շուշան, հասմիկ, նարգիզ դառնաս, ցավդ խոտ՝ շորանա, թափի, սիրտդ մաշիս՝ բացվի:

Հետո հանեց ինչ-որ խմորեններ և բթամատով մի պտղունց կտրեց.

— Սև ագռավի ճրագու, վագրի ոսկորի փոշի, քսիր բերնիդ ցավդ կփարատվի:

Խմորը մեկնեց Անահիտին, բայց նա մերժեց ընդունել:

— Վերցրո՛ւ, վերցրո՛ւ,— հրամայեց հայրը:

Անահիտը գիտեր հոր անկոտրում բնավորությունը, ուստի ընդունեց և կուլ տվեց խմորը:

— Սանդարամետի հրամանով, դեբրի կախարդանքով ցավդ հովին, հովերը ծովին. ծովը կուլ տա, անդունդը խմի, անհետ անհետի ցավդ:

Հայրն անհամբեր ու անհանգիստ նայում էր Անահիտի լավա-
նալուն:

— է, հիմա թեթևացա՞ր,— հարցրեց.

— Թեթևացա, հայրիկ,— ասաց Անահիտը, որ ազատվի հոր
ճնշումից:

— Դե, տես, վաղը ճանապարհ ենք ընկնում տուն:

Սարսափով նայեց Անահիտը հորը և գունատվեց: Բայց քանի
որ անկարող էր առարկել խստահամբույր հորը՝ լռեց:

Հայրը դուրս ելավ: Մայրը գրկեց Անահիտին և գուրգուրեց.

— Չեմ տանի քեզ, մի վախենա: Ծն կպառկեմ սուտ հիվանդ,
կմնանք:

Ներս մտավ մի տիկին ավելի տարեց, քան Անահիտն ու Աստղի-
կը: Նրա շարժումները մատնում էր, որ նա կաթևոր դիրք ունի ամրո-
ցում:

— Անահի՛տ, ինչպե՞ս ես,— հարցրեց հրամայական քնքշու-
թյամբ տիկինը:

— Հավ եմ, քույրիկ,— պատասխանեց Անահիտը:

— Լավացի՞ր, լավացի՞ր, իշխանս գա քեզ առողջ տեսնի. նրա
ձեռից չենք ազատվի, որ հիվանդ տեսնի քեզ:

Անահիտը անհուն ժպտալով ու երազկոտ թախծով նայեց տիկ-
նոջը:

— Ախ, քույրիկ, ես չեմ լավանա...— հառաչելով ասաց Անա-
հիտը:

— Մի՛ ասիր, ի սեր աստծո, դու էլ, սուտ հիվանդ,— հրամա-
յական շեշտով ասաց տիկինը, որ Ռշտունյաց նախարարի կին
լինելով՝ սովոր էր հրամայական ձևով խոսել թե կշտամբելիս և թե
գուրգուրելիս:

Նա նման էր Անահիտին, բայց գեր էր և հուլանի: Նրա սև ան-
փայլ մազերը կարծես խանձում էին նրա ճակատն ու վիզը, ածու-
խի գույնի վերածելով ամեն ինչ, որին հպվում էին: Նրա հրամա-
յական դեմքը գեղեցկության տիրակալությամբ էր լցնում օթևանը:
Եվ ինքնագոհ, ինչպես ամեն հաղթող, նա նայում էր քրոջը և հույս
ներշնչում նրան:

— Ապաքինվիր, Անահիտ, քեզ տանեմ Աշտիշատ,— ասաց
իշխանուհին և դուրս եկավ օթևանից:

Մայրը վեր կացավ, շոյեց Անահիտի մազերն ու ճակատը և գնաց իշխանուհու հետևից: Հեռացավ նաև պառավը:

— Մի փոքր մոտեցիր պատուհանին, Անահիտ,— ասաց Աստղիկը:

Անահիտը նվաղ նայեց Աստղիկին և աղաչական հայացքով մերժեց:

— Ո՛ւ, ո՛ւ, վեր կաց, սիրտդ կբացվի,— ասաց Աստղիկը և մոռեցավ գրկեց Անահիտի իրանը: Անահիտը վեր կացավ և կիսամերկ գնաց դեպի պատուհանը, նստեց աթոռակին: Նրա աչքին բացվեց անդնդախոր ձորը, որ գնում էր դեպի Բզնունյաց ծովը: Ներքևից ճերմակ վիշապի պես վեր էր սողում մեզը, որի գլուխը ոսկեզօծվել էր արևի առաջին ճառագայթներով: Մի թախծալի ճանապարհ շիկահող ժապավենով գնում էր դեպի ծովը և կորչում լեռնաստանում ինչպես մշուշի մի թել: Հորիզոնի խորքում թափանցիկ ամպ ասես, թե փոշու շաբասյուն՝ սուզվում էր լեռների պարը: Այնտե՛ղ, այնտե՛ղ է «նա», հեռանում է, կորչում Անահիտից: Մոռացել, խորթացել է նա և գնում է հեռու, հեռու...

— Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ,— արտասանեց Անահիտը, և արցունքի կաթիլները, որ ցայտեցին նրա խորունկ աչքերից, իրենց բյուրեղի մեջ ցոլացրին Ռշտունյաց աշխարհը կախարդական ձևերով:

Աստղիկը եկավ գրկեց նրա իրանը և գլուխը դնելով նրա ուսին, ինքն էլ սկսեց հայացքով հեռանալ դեպի ամպաձև լեռները, որոնք երազի պես կանչում էին, ձգում հեռո՛ւ, հեռո՛ւ:

Պարսկաստանի լեռնադաշտերում դեռ բավական ցուրտ էր: Խոսրովը Կողակի և Գյուտի հետ ձիավարում էին ավազուտ դաշտում: Զանձրույթն ու հոգնությունը լռակյաց էին դարձրել նրանց: Եվ այդ լուռության մեջ ամեն մեկը որոճում էր այն դավի մասին, որ ինքը նշույթում է մյուսի դեմ: Դա կարճում էր ճանապարհի երկարությունը: Քաղցր էր հուսալը, որ տապալված հակառակորդի դիակի վրայով կաբուլի էր մի օր հասնել ավելի երջանիկ օրերի:

Ճանապարհի տաղտուկն ու նեղություններն ավելի զգալի էին դառել, երբ մի քանի օր առաջ հայտնվեց, որ Տիզբոն գնալն ավելորդ էր: Հազկերտը գնացել էր Ապար աշխարհը, քուշանների սահ-

մանները: Ուրեմն նաև Հազարապետն այնտեղ կլինէր, պետք էր գնալ Ապար աշխարհը:

Խոսքովը խոտորել էր ուղղութիւնը դեպի Ապար:

Յուրտ անձրևը նետահարում էր վերեւից, գորշ երկինքը ոչ մի նշան չէր ցույց տալիս պարզվելու: Բավականին թրջված Կողակը՝ գոնատվել դողում էր: Սմբել էին նաև Խոսքովն ու Գյուտը: Նժույգները հոգնած ծեծում էին թրջված ավազը և միալար քստքստոցներով վեր ու վար էին անում առաջ: Օրը երեկոյանում էր և ցրտում ավելի, անձրևն սկսեց ձյունախառն դառնալ: Դիմացը ժայռի բեկորի պես սկին էր տալիս մի շենք: Դա կարավանատունն էր: Տրիսբած ճանապարհորդներին նա մի փոքր ուրախութիւն էր խոստանում: Բեկորը մոտեցավ և մեծացավ: Կամարակապ դուռը գծագրովեց անպատուհան պատի մեջ: Բայց էակ, շունչ կենդանի չէր երեւում նրա շուրջը կամ առջևը:

Բարակ մի ծուխ կտուրից վեր էր ցայտում և իսկույն գզգզվում քամուց: Կրակի և ջերմության այդ նշանը աշխույժի բերեց Խոսքովին, որ այդ օրը չէր խոսել:

— Իջեանենք այստե՛ղ,— ասաց նա, և դարձավ դեպի թիկնապահները,— գնացե՛ք տեղ պատրաստեցե՛ք:

Թիկնապահներից երկուսը թռան առաջ: Նրանք մտան կամարակապ դռնից ներս և շուտով դուրս եկան մի խումբ մարդկանց հետ: Երբ Խոսքովը հասավ կարավանատուն՝ այդ մարդիկ առաջ եկան և խոնարհ ողջունեցին եկվորներին:

— Ուրախ ժամու ժամանեցիր,— ասաց հաստաբեղ, կարճահասակ, կարավանատան լիքը տերը, խեղդվելով իր գեր վզի մեջ:

— Օթեա՛ն, և շո՛ւտ,— հրամայեց Խոսքովը:

— Հրամա՛նդ,— խոնարհվեց կրկին կարավանատան տերը,— հրամայե՛ք իջնե՛լ նժույգից:

Եկվորներն իջան, մտան կարավանատուն: Վաղուց օթեանը պատրաստ էր: Խոսքովը կերակուր պահանջեց: Սեղան գցեցին, և եկվորներն սկսեցին ազահուլթյամբ ուտել: Կարավանատան տերը շոքած հսկում էր սեղանին և կարճ հրամաններ էր տալիս սպասավորներին հետևյալ խորտիկները բերելու: Սեղանն աշխույժ ու մեղմ ժպտում էր լույսից սրբազան կրակի, որ դրված էր անկյունում, պատվանդանին: Թեթև ծուխ կար օթեանում, թեև կրակի գլխին հատուկ ծխնելույզ էր բացված պատի մեջ:

— Ո՞վ կա կարավանատանը, — հարցրեց խոսրովը:

— Հազարապետի պաշտոնյան, — պատասխանեց կարավանատան տերը, — Հայաստան է գնում:

— Անո՞նը:

— Վշնասպ:

— Երբ քեզ կանչի սպասավորության, հայտնի, որ այստեղ ժամանեց Միհրնեբրսեհի հրովարտակատարը և գալիս է Հայաստանից:

— Հրամա՛նդ:

Ընթրիքը ջերմացրեց և աշխուժացրեց ճանապարհորդներին: Սկսվեց աշխույժ զրույց: Կարավանատան տերը գնաց կատարելու խոսրովի պատվերը: Մի փոքր անց նա վերադարձավ և հայտնեց, որ Վշնասպը խնդրում է շնորհ բերել իր մոտ: Խոսրովը մի փոքր ուշացնելով գնաց նրա մոտ:

Կողակը կենդանացավ.

— Ինչպե՞ս իմանանք, թե ինչու է գնում Հայաստան:

— Կամ ասա ի՛նչ են խոսում հիմա իրար հետ, անշուշտ վարկաբեկեց մարզպանին անիծյալ պարսիկը:

— Երբ վերադառնա անիծյալը, դու նրան խոսքի բռնի, ես կանցնեմ պաշտոնյայի մոտ և կգողանամ գաղտնիքը:

— Ի՞նչ ես կարծում, ինչո՞ւ է գնում Հայաստան, — հարցրեց Գյուտը:

— Տեղեկանալու, թե ինչ է անում մարզպանը:

— Եվ ո՞չ Դենշապուհը:

— Ոչ, մարզպանը: Դենշապուհից բան դուրս չեկավ. նա զրբզրոնեց միայն: Իսկ մարզպանը ուրացողների սկիզբը դրեց:

Երկար սպասեցին, մինչև խոսրովը վերադարձավ: Նրա բարկացած կերպարանքը կռահել տվեց, որ անախորժ բաներ է լսել Վշնասպից:

— Արքան զայրացած է, որ Միհրնեբրսեհի հրովարտակի պատասխանն ուշացել է: Մեղավորներ է փնտրում:

Խոսրովի այս բացատրությունը կասկածելի թվաց Կողակին: Նա կռահեց, որ ինչ-որ բան կա դրա հակառակ: Ուստի, երբ խոսրովը նստեց, նա պատրվակելով, որ զուխը ցավում է, դուրս գնաց սենյակից և անցավ կարավանատան տիրոջ մոտ:

— Սիրելիս, եթե կարողանաս տեսակցութիւն հաշոյն վշնասպի հետ, քեզ կթողնեմ իմ պահեստի նժուգը:

Կարավանատան տերը շհավատաց լսածին, բայց վեր կացավ:

— Ասա մարդպանի մարդն է, հատուկ տեսնել է ուզում:

Կարավանատան տերը գնաց: Մի փոքր անց վերադարձավ հրավիրեց Կողակին Վշնասպի մոտ:

Կողակը խոնարհ ձեւերով մտավ ներս՝ Վշնասպի սենյակը դռան մոտ շոքեց:

Վշնասպը ձեռքով արեց, որ վեր կենա: Կողակը մնաց շոքած նստեց ոտների վրա:

— Տեր իմ, շատ երջանիկ եմ, որ հանդիպեցի,— ասաց Կողակը,— դու անշուշտ իմացար գժբախտութիւնը. մեր հոգևորների իշխանների ապերասան պատասխանը:

— Իմացա,— ասաց Վշնասպը՝ կլորերես, խոշորակն մի երիտասարդ, անբարյացակամ և խիստ,— և հիմա ո՛ւր եք գնում. արքայի կատաղությա՞ն...

— Մենք կրոնափոխների կողմից ենք գնում,— ասաց Կողակը:

— Ովքե՞ր են կրոնափոխները,— հարցրեց Վշնասպը արհամարհանքով:

— Մարդպանը, Գաղիշո Խորխոռունին, Ռշտունյաց նախարարը, Վահեվունյաց Գյուտը, որ այստեղ է, և խոնարհ ծառադ:

— Ի՞նչ եք մտադիր անել:

— Մեղմել արքայի ցասումը:

— Արքայի ցասումը այնպես չի պոռթկել, որ իջնի:

— Ապա ի՞նչ անենք:

— Դատարկ պատգամավորութիւններով բան չի քուրս գա Թողեք այդ. ձեր պատասխան թուղթը մեծ արհամարիք պիտի բերէ ձեր գլխին:

— Պատասխան թուղթը այդպես չէր գրվի, եթե Գենշապուհը և Խոսրովը շտապեցնեին մարդպանին և չգրգռեին հոգևորներին:

— Թողեք այդ մեղադրանքները: Դուք Արտաշատում վնասակար բանսարկութիւններով եք զբաղվել: Գործ չեք շինել: Ո՛ւր եք տանում այդ թուղթը, հասկանո՞ւմ եք: Արցաց արքայից արքայի՛ն Դա գիտե՞ս ինչ հանդգնութիւն է:

Կողակը ճնշվեց և լռեց: Թրջված ճնճողակի նման կուչ եկավ նրա խորամանկ աչքերը որոնում էին մի ելք, մի հնար փրկութեան:

— Տե՛ր, մի խորհուրդ տվե՛ք, — ասաց նա մեղմ ձայնով։

— Ի՞նչ խորհուրդ, — բարկացած ձայնով ասաց Վշնասպը, — գնացե՛ք և կրեցե՛ք պատիժը։ Բանը բանից անց է կացել։ Եթե աքաբան ձեր մորթիները խոտով չցնի՝ ուրախ ապրեցե՛ք Անհուշ բերդում։

Կողակը լռեց։

— Զարմանալի հանդգնություն, — ասաց Վշնասպը, — ծաղրական պատասխան գրել արքային և անձամբ տանել։ Դուք ի՞նչ ազգ եք... Ըմբոստներ, խռովարարներ, անհնազանդներ ու ապստամբներ... Հունաստանն է դողում արքայից, քուշաններն են փռշտում նրա հարվածներից, ուրիշ ո՞վ կա նրա դեմ։ Համայն աշխարհը ծունկի է եկած արքայի առաջ՝ իսկ դուք, տեսե՛ք դեռ, ծառանում եք արյաց ահռելի տերություն դեմ։ Դուք խելագարներ եք և ոչ թե բանական մարդիկ։ Հետո դուք ի՞նչ եք կարծում ձեզ։ Հսկանե՞ր, անպարտելի զորություն, տերություն, ազատ ժողովուրդ... Պատասխաններին՝ նայիր... Գնա՛, շերեաս աչքիս, այլևս ոչինչ չկա ձեզ ասելու։ Դե՛։

Կողակը սրի հարված զգաց իր գլխին։ Նա կոտրվեց և վշտացավ։ Վեր կացավ և միայն կարողացավ թոթովել։

— Մնաս խաղաղությունը։

Վշնասպը չպատասխանեց։

Կողակը հեռանալիս մեջքն ուզում էր փախցնել Վշնասպի հերացայտ հայացքից, որ սրի նման կծում էր նրան, մինչև դուրս եկավ։

Կարավանատան ներսի ընդարձակ բակում կանգնեց նա, որ մի փոքր ուշքի գալ։ Նայեց բակի շուրջը բոլորած օթևաններին, ուղտերին, որ չոքած որոճում էին և արհամարհանքով նայում իրեն։ — «Պարսկաստանն է սա», — մտածեց նա, — օտար են, թշնամի...

Դառնացավ ծերուկը։ Բազում խճճված ցանցերից ու խարդախ թակարդներից ճարպկորեն դուրս պրծած աղվեսը գլուխը կախեց։

Դուրս եկավ կարավանատան դռնից դաշտ և նայեց անապատ հարթության և մռայլ հեռաստաններին։ Մենակություն և անօգնականություն զգաց Հայաստանից հեռու, անհյուրընկալ և թշնամի Պարսկաստանի խորքում։ Անձրևը կտրվել էր. միայն խոշոր կաթիլներ քամուց փախած գալիս շեշտում էին նրա դեմքին ու ձեռներին։ Նա շրջեց կարավանատան շուրջը և սկսեց վերհիշել անցյալ։

լը, իր կյանքի բազմաթիվ դեպքերը: Կողակը՝ հասարակ ախոռապետի որդի, իր խելքով և խորամանկությամբ աչքի ընկնելով Վասակի հոր մոտ, առաջ էր գնացել քաղաքական գործի մեջ: Վասուկին նա շատ էր օգնել ի հատուցումն և ի հարգանս նրա հոր բարերարության: Նա սիրում էր Վասակին նրա խելքի համար և միշտ գտնում էր նրա մոտ գործ և պաշտպանություն: Շատ շրջելով Պարսկաստանում, ելումուտ անելով արքունիքի մեծամեծների մոտ, նա սովորել էր ստորության արհեստը, քծնանքի բոլոր նրբությունները, նպատակին հասնելու միջոցների անխտրականությունը, դավելու հնարքները—այդ ամենը լուկ իբրև արհեստ: Անշուշտ կեղտոտ արհեստը ապականել էր նրա բնավորությունը, խլացրել ազնիվ մարդու հատկությունները: Գործ չունենալով ազնիվ նպատակների հետ, նա յուրացրել էր իր արհեստի բարոյական կեղտը և չէր մտածում վերադառնալ իր երիտասարդական հասակի որոշ ազնիվ հատկություններին: Նա ընկել էր, և անկման վիճակը դառել էր գոյության բնական ձև: Հետագայում անկումը դառավ հաճույք, մոլուցք: Նա Վասակին ծառայելով և օգնելով՝ երբեմն էլ խարդախում էր նրան ևս: Շփվելով պարսիկ մեծամեծների հետ, շարունակ դիտելով նրանց շահամոլությունը, ազահությունը, եսականությունը՝ նա աննկատելի կերպով դառավ շահամոլ, ազահ և եսական: Մեռավ, թե քնեց նրա մեջ ինքնասիրությունը՝ ամենաթանկ տաղանդը մարդու մեջ, և նա սովորեց տանել նաև նվաստացումն իրն ու ստորացումները, որ անխուսափելի էին նրա բավակության գործերի մեջ:

— Ի՞նչ կարելի է անել,— հարց տվեց նա ինքն իրեն տագնապալի հոգսով ծանրաբեռն.

հվ հիմա ո՞ւր էին գնում: Գազանի երախը: Ո՞ւր էր իրենց խելքը: Հիմա ի՞նչ անի նա, ինչպե՞ս պարզերես անի մարդպանին: Մեղավմունք էր իր գալը Պարսկաստան: Մեծության խոստումով շլուղած՝ խաբվեց եկավ, դե հիմա գնա՝ նստիր Անհուշ բերդում, ուր եթե մի անգամ ընկար՝ եթե անզգույշ բարեխոսի մեկը խելագործի դիմել արքային քեզ ազատելու աղերսանքով, գլուխը կգնա միմիայն անդունդ հիշելու հանցանքի համար... Իշխանության եկավ և անհուշ կորստյան դուռն եկավ: Քայլերն ուղղեց դեպի օթևանը, ուր խոսքովը նստած լուռ էր: Գլուխը նայեց Կողակին և նրա այլալուծ դեմքից հասկացավ, որ այցելությունը բարի բան չի բերել

նրան: Կողակը փորացավի գանգատով պառկեց անկողնում և աչքերը փակ սկսեց մտածել: Գյուտը փորձեց խոսրովից կորզել ուրեք տեղեկություն:

— Ի՞նչ դիրքի տեր է արքունիքում այս Վշնասպը,— հարցրեց նա:

— Մեծ,— միավանկ պատասխանեց խոսրովը, խոցելու համար Գյուտին:

— Ես էլ եմ կարծում, այլապես նրան չէին ուղարկի Հայաստան:

Խոսրովը շխոսեց: Նա արդեն սկսեց արհամարհանք ցույց տալ Գյուտին:

— Զիմացա՞ր ինչ գործով է գնում Հայաստան,— հարցրեց Գյուտը:

— Քեզ ի՞նչ է վերաբերում,— բարկացած պատասխանեց խոսրովը,— ի՞նչ ես քրքրում տերունական գաղտնիքները:

— Ես հարցրի՝ կարծելով, որ կարելի է,— ասաց Գյուտը,— ներողամի՛տ եղիր:

Գյուտը լռեց: Նա ևս պառկեց անկողնում:

Խոսրովը դուրս գնաց շունչ առնելու՝ խեղդված լինելով օթևանի ծանր օդից: Բացի այդ՝ նա այլևս խորշել սկսեց իր ուղեկիցներից: Վշնասպը նրան շատ բան էր ասել արքունիքի անցուդարձի, արքայի ցասումի և Միհրնեբրսեհի դժգոհության մասին: Հայերի պատասխանի ուշացումն անգամ կատաղեցրել էր նրանց: Միհրնեբրսեհը մեծահույս էր եղել, որ իր հրովարտակը կհասկացվի արքայից տրված և իսկույն կհնազանդեցնի հայերին: Սակայն բանից դուրս է գալիս, որ նրանք հանդգնում են կրոնափոխությունն ուշացնել և պատասխանել հապաղումով: Չտեսնված հանդգնությունը զարմացրել էր պալատականներին: Նրանք հետաքրքրվել էին այդ փաստով և սպասում էին մեծ տեսարանի, պատիժների նոր ձևերի Հաղկերտի կողմից: Խոսրովը ծիծաղելի գտավ Արտաշատի խարդավանքները, մանվածապատ բանակցությունները, հայերի տրամադրության շոշափումները և Դենշապուհի ավելորդ զգուշավորությունները հայերի հանդեպ: Եվ այստեղ նա հանկարծ սարսափով մտածեց, որ ինքը ևս թույլ է գտնվել և արարողություններով է եղել զբաղված այն ժամանակ, երբ կարող էր և պետք էր հրամայել, բռնադատել: Հիմա այստեղ, Պարսկաստանի զանգվածների մեջ նա

զգաց իրենց ուժը, այստեղ մտածեց, թե ի՞նչ նշանակութիւն ունի մի բուռն Հայաստանը իրենց զորութեան առաջ: Արժե՞ր խոսակցել իր հետ:

Վայրկենապես դիրքը փոխեց: Թիկնապահին հրամայեց կանգնել կարավանատան տիրոջը: Երբ սա եկավ, հրամայեց իրեն առանձին օթեան տալ:

— Գարշելիների հետ պիտի քնեմ... — ասաց նա կարավանատան տիրոջը:

Խոսքովին հատկացվեց ավելի ընդարձակ օթեան, իսկույն նրա իրերը դուրս բերին Գյուտի և Կոդակի մոտից: Սրանք հասկացան նոր իրադրութիւնը ու վիրավորվեցին: Կոդակը դուրս եկավ, դիտեց այս տեղափոխութիւնը և մինչ Խոսքովը կանգնած սպասուէր օթեանի դռան՝ սպասավորները բարձ բերին, որ նա նստի: Կոդակը մոտեցավ նրան:

— Մեզանից նեղացե՞լ ես, տեր իմ, — ասաց նա չկարողանալով զսպել վիրավորանքը:

Խոսքովը չպատասխանեց:

Կոդակը այրվեց սպասավորների հայացքից: Նա զգաց, որ իր զուր իրեն դրեց այս ստորացնող վիճակի մէջ: Բայց ու՞ էր այլևս Պետք էր միայն հնարավոր արժանապատւութեամբ նահանջել: Ուստի և կրկնեց հարցը ավելի բարձրաձայն:

Խոսքովը չարահայաց շրջվեց դեպի նա, վեր ցատկեց բարձիւն և հարձակվելով Կոդակի վրա՝ աքացի տվեց նրա ծնկներին: Կոդակը, որ չէր սպասում հարվածին, օրորվեց և հազիվ պահեց իրեն:

— Ինչո՞ւ ես զարկում, — շփոթվելուց հարց տվեց նա և վրա գնաց դեպի Խոսքովը: Սա այդ համարեց հարձակումն իր վրա, երկրորդ անգամ աքացեց: Կոդակն ընկավ հատակին: Խոսքովն սկսեց ոտքով հարվածել նրա գլխին, բերանին, մինչև արյունահոսութիւնը: Կոդակը արյունակալ դեմքով սրբեց հատակը և փնչացնելով թքեց փոշին:

— Թքում ես, ո՞ւմ վրա ես թքում, շան որդի շուն, — գոչեց Խոսքովը և կատաղած մոլեգնեց ծածի կրթից:

Կարավանատան մութ օթեաններից դուրս թափվեցին վաճառականներ, պաշտոնյաներ, զորականներ և ամբոխվելով կարավանատան բակում՝ ներքևից սկսեցին դիտել տեսարանը: Սկզբունքով զարմացած և թերևս երկյուղած էին նայում: Բայց գլխ

ընկենելով, որ ծեծվողը հայ պաշտոնյա է՝ սկսեցին խոսրովի ծեծք շափի համաձայն կիսաձայն հեալ և քաջալերիչ մոնչյուններ ար-
ձակել:

Իր օթեանից դուրս եկավ Վշնասպը և ձեռները մեջքին սկսեց
դիտել: Դուրս եկավ նաև Գյուտը և սաստիկ զարմացած նայեց տե-
ղի ունեցող տեսարանին: Արժանապատվության զգացումը զարթո-
նեց նրա մեջ: Նա մեջ ընկավ և գնաց բռնեց խոսրովի թևից, քա-
շեց մի կողմ: Խոսրովը կատաղի նայեց նրան: Բայց Գյուտը այն-
պիսի հայացք նետեց նրա աչքերի մեջ, որ սա դադարեց: Գյուտը
դարձավ դեպի Վշնասպը, բայց սա հորանջեց ու ներս գնաց:

— Վե՛ր կաց, — հրամայեց Գյուտը Կողակին, — ինչպե՞ս ես
թույլ տալիս բերանդ պղծելու այս երկրի փոշով:

Խոսրովը աչքերը ուղորեց Գյուտի վրա.

— Ո՞ր երկիրն է պիղծ, — սպառնալի առաջ եկավ նա դեպի
Գյուտը:

Գյուտը գնաց դեպի խոսրովը և շշնջաց.

— Ես վճռել եմ մահ ընդունել. եթե շարժվեմ՝ գլուխդ կգնա-
կավ գիտես, որ երկրից եմ:

— Ձայնդ՝ կտրի՛ր, — գոչեց խոսրովը:

— Դո՛ւ կտրիր, — գոչեց Գյուտը ձեռը տանելով սրի կոթին:

— Սպանությո՞ւն, — գոռաց խոսրովը զարհուրելով:

Վշնասպը դուրս եկավ իր օթեանից.

— Ի՞նչ է, չե՞ք վերջացրել, — սպառնաց նա:

Գյուտը գոչեց.

— Դուք արքայից արքայի պատգամավորին անարգե՞ք, մարդ-
պանի պաշտոնյային ծեծե՞ք: Իմ դիակը կփռեք այստեղ, իսկ ար-
քան, եթե պահանջի այն տեղեկությունները, որ տանում եմ իրե՞ն:
Քանի՞ գլուխ ունեք դուք:

— Դու ո՞վ ես, — մոտեցավ Վշնասպը:

— Իշխան հայոց և պաշտոնյա արքայից արքայի: Սա՞ է ձեռ
օրինապահությունը: Սա՞ է ձեր հյուրընկալությունը: Թքել եմ ձեռ
օթեանի վրա, ես դաշտումն էլ կպառկեմ: Կերևա՞ս արքունիքում, —
մտառ թափ տվեց նա խոսրովի վրա:

Վշնասպը հասկացավ, որ իրենք շափն անցրին: Նա ձեռով ա-
րեց խոսրովին, որ զսպվի:

— Հայաստանը դուք չեք հավանում, բայց արքան հաշվի է առնում: Կայսրամեմ բոլորը արքային, և դուք կտեսնեք ձեր մոր հարսանիքը:

Տիրեց անհարմար լուսթյուն: Ներքև ամբոխն սկսեց փսփսալ: Իսկ Կողակը նստել հատակին, զգեստն էր սրբում:

— Թքի՛ր այս հողի վրա,— գոչեց Գյուտը կատաղի,— վե՛ր կաց:

Կողակը թքեց և վեր կենալով ափով սրբեց դեմքը, որը ներկվեց արյունախառն փոշով: Նրա այլանդակված դեմքը ծիծաղ հարուցեց ամբոխի մեջ, որը հռհռաց: Կողակը մատը թափ տվեց նրանց վրա և գնաց օթեան: Գյուտը գնաց նրա հետևից:

— Դո՛ւ ինչով ես զբաղված,— մոտեցավ խոսրովին Վշնասպը և մի ապտակ հասցրեց նրան,— օրե՛նք կա թե չկա: Շներին խոտեցնե՛լ պիտի տաս Հազարապետի մոտ: Զքվի՛ր:

Խոսրովը կծկվեց ու գնաց օթեան: Վշնասպը ձեռք թափ տրվեց ամբոխի վրա: Ամբոխը ցրվեց:

Մտնելով օթեան՝ Գյուտը հարցրեց Կողակին, և սա պատմեց Խրոդությունը:

— Զո՛ւր կպար շանը,— հանդիմանեց Գյուտը,— և քեզ ո՞վ է իրավունք տվել քիթդ խոթելու ամեն տեղ:

— Ես մարգպանի պաշտոնյա եմ,— ասաց Կողակը:

— Դու շան աղբ ես,— ապտակելով նրան՝ մռնչաց Գյուտը:

Կողակը կծկվեց, բայց սուր նայեց նրան.

— Աղբ եմ, տե՛ր իմ, մի հատ է՛լ,— հեծկտալով ասաց նա:

— Ահա մի հատ է՛լ,— հարվածելով նրան ասաց Գյուտը:

— Իսկ եթե սպանես՝ ավելի լավ կանես,— ասաց Կողակը:

Գյուտը մի աքացի տվեց նրան:

Կողակը կատաղեց և բռունցքը սեղմած ճոճեց օդում,

— Վա՛յ իմ օրին...

— Լռի՛ր:

— Զե՛մ լռի: Զե՛մ ուտի այս ծեծն ու անարգանքը: Հը՛ ասում են՝ պարսիկը պարսիկ է: Պարսիկը չէ՛ պարսիկը, հա՛յն է պարսիկը, հա՛յր... Ի՛նչ ես նայում: Վե՛րջ տուր գնամ:

Գյուտը ծիծաղեց և մոտենալով Կողակին՝ ձեռք դրեց նրա ուսին.

— Դե մի պարսկացնի ինձ: Ես հայ եմ:

— Դու հայի՛ հայ չես, պարսկի՛ հայ ես,— լաց լինելով մղկրտաց Կողակը.— ծերությա՛նս խնայեիր...

— Լա՛վ, հանգստացի՛ր,— հորդորեց նրան Գյուտը,— ձեռք բարկացավ:

Կողակը հեաց, հառաչեց և գնաց պառկեց իր անկողնում, գլուխը թաղելով վերմակի տակ:

— Ես դրանց ապուրը կեփեմ,— սպառնաց նա գլուխը ցցելով վերմակի տակից:

— Սնապարծություններդ թող և քնիր: Դե՛...— հրամայեց Գյուտը և մտավ անկողին:

Լոնցին: Շուտով Գյուտն սկսեց մշմշալ: Քնեց նա: Իսկ Կողակը նստեց և սկսեց վերքերը սրբել, մերսելով ծեծված կողերը, միաժամ վերհիշելով պատահածը: Անհամբեր, անհանդուրժող, որքան և դիմացկուն և հնազանդ՝ նա բորբոքվել էր և չէր կարողանում հանգստանալ: Վրեժն ու քենը այրում էին նրա սիրտը: Լեռնացու ներհակությունը զարթնել էր և չէր թույլ տալիս անգործ սպասել առավոտին, որ մի բան ձեռնարկեր խոսրովի դեմ: Դեռ շատ ճանապարհ կար մինչև արքունիք, ուր հույս ունեւր կործանել իբր հակառակորդին այն բոլոր միջոցներով, որ կուտակել էր իր բազմամյա կյանքում:

— Ուրանա՛լ,— մտածեց նա,— կստեկեմ՝ չեմ ուրանա,— հազա՛ր կրակի կերկրպագեմ, որ ողջ մնամ և կրոնս շուրանամ: Ես սրանց կրակի բերանը...

Նայեց կրակին, որ համառ փոփռում էր, և հանկարծ ինչ-որ սուր մտքից դրդված վեր թռավ, մոտեցավ կրակին, բարձր դրեց, բարձրացավ և միգեց կրակի վրա: Կրակը թշշաց և նվազեց: Մրնացածը ոտի տակ գցեց, հանգցրեց և գնաց պառկեց անկողնում: Հանգիստ եկավ վրան և շուտով քնեց:

Առավոտյան Գյուտը զարթնելով նայեց Կողակի կողմը: Նա քնած էր: Օրվա լույսի տակ ավելի խոշոր երևացին նրա դեմքի վերքերը: Գյուտը խղճաց ծերուկին և միաժամանակ վիրավորանք զգաց: Հանդուգն ծերուկի հարցը նրան այնքան չէր զբաղեցնում, որքան այն անարգանքը, որ կրել էր այդ մարդը իբրև հայ և այն էլ իր ներկայության:

Ներս մտավ կարավանատան տները և հարցրեց, թե ինչ է կամենում նախարարը նախաճաշի:

Հաղիվ էր Գյուտը պատասխանել, որ կարավանատան տները քարասփով նայեց սրբազան կրակի պատվանդանին:

— Ո՞վ է սպանել կրակը,— հարցրեց նա այլայլված:

— Մի՞թե սպանված է,— հարցրեց Գյուտը անտարբեր:

Կարավանատան տները մոտեցավ պատվանդանին և շփոթված նայեց:

Կողակը զարթնեց:

— Ո՞վ է սպանել կրակը,— հարցրեց նրան կարավանատան տները:

Կողակը նայեց պատվանդանին և ասաց.

— Դու ասա ինչո՞ւ է կրակը ինքը թողել, որ իրեն սպանեն:

Կարավանատան տները վախեցավ աղմուկից և տնտղելով կը բախի քուրան՝ ասաց.

— Փայտ դնող չի եղել, ինքն իրեն սպանել է:

Եվ դուրս գնաց կրակ բերելու:

— Ո՞վ է «սպանել» կրակը,— հարցրեց Գյուտը Կողակին:

— Ես,— ասաց Կողակը:

— Ինչո՞ւ:

— Հայ եմ և քրիստոնյա: Իմ օթևանում ի՞նչ գործ ունի կրակը:

— Ինչպե՞ս հանգցրիր:

— Մեզով, տեր իմ, հայությունս բռնեց:

Գյուտը կամենում էր զայրանալ, բայց հանկարծ փոթկաց:

— Ի՞նչ աստված է, որ մեզով սպանվում է,— իմաստասիրեց Կողակը:

Գյուտը լրջացավ:

— Իսկ եթե իմանային ու գային գլխներիս կանգնեի՞ն:

— Դե այն է՝ կորած էինք:

Գյուտը նայեց ինքնասածի ծերուկին և լռեց:

— Եթե շանեի՝ մինչև արքունիք հասնելը երիկամներս կը պայթեին,— ասաց Կողակը:— Անձս վիրավորված է սաստիկ, տեր իմ:

— Հիմա հանգստացա՞ր,— ժպտաց Գյուտը:

— Ոչ, դեռ վրեժ ունեմ:

— Վրեժդ պահիր և այլևս այդպիսի հիմարություններ մի անի,— լրջացավ Գյուտը,— դու քաղաքագե՞տ ես, թե կրակի վրա միզող:

— Մեզը չի խանգարի քաղաքագիտութիւն, տեր իմ, կա տեղ՝ խոսքով պիտի գործես, կա տեղ, որ պիտի միգնես:

Գյուտն անօգուտ համարեց համառ ծերուկի հետ վիճելը: Ներս մտավ կարավանատան տերը և իր հետ բերած կրակով կրկին վառեց ատրուշանը:

— Ինչպե՞ս է սպանվել էլի չեմ հասկանում,— գլուխը տառավ-բերեց կարավանատան տերը, նայելով կրակին:

— Կրակն սպանվում է քամուց, հողից, ջրից,— իմաստասիրեց Կողակը լուրջ դեմքով:

Գյուտը խիստ նայեց Կողակին.

— Դու պիտի լռե՞ս, թե ոչ...

— Ես լռել եմ, ո՞վ է խոսում,— ասաց Կողակը:— Բայց ես մահից չեմ վախենում, ես զինվորյալ եմ:

Գյուտը լռեց: Կարավանատան տերը հարցրեց, թե այլևս ի՞նչ է հրամայում նախարարը:

— Նախաճաշը բեր և իմացիր, թե զարթնե՞լ է Խոսրովը:

Կարավանատան տերը գնաց:

Կողակը հագնվեց, գնաց երեսը լվաց և ներս եկավ նստեց իր անկողնի վրա:

— Նրանք ծեծեցին ինձ՝ բայց ես էլ Արշակ թագավորի պես չարի:

Գյուտը զվարճանքով նայեց անխոնջ ծերուկին և թույլ տվեց, որ շատախոսի:

— Դե ասա ինչպե՞ս: Արշակ թագավորին Անհուշ բերդում Շապուհը ման էր ածում հատակի կեսը Հայաստանի հող ցանած, կեսը Պարսկաստանի: Արշակ թագավորը հայի հողով անցնելիս խրոխտանում էր, հայհոյում Շապուհին, իսկ Պարսկաստանի հողի վրա խեղճանում: Ես Պարսկաստանի հողի վրա կռիվ արի:

— Շուտով կգնանաս հայոց թագավոր,— կատակեց Գյուտը:

— Մաղրում ես, տեր իմ, բայց ես Հայաստանի պատիվը բարձր պահեցի:

Ներս մտավ կարավանատան տերը խոնչայով բերելով նախաճաշ: Կողակն իսկույն մոռացավ իր վիրավորանքը և արագ նստեց խոնչայի մոտ:

— Խոսրովը վեր է կացել և սպասում է քեզ, իշխան,— ասաց կարավանատան տերը:

— Ասա իրեն թող գա ինձ մոտ,— հրամայեց Գյուտը:

— Հրամանդ:

Կարավանատան տերը գնաց և խսկույն վերադարձավ:

— Զի գալիս, տեր իմ,— ասաց նա վախեցած:

— Գնա հրամայիր իմ անունից թող գա,— աչքերը փայլատակեցրեց Գյուտը: Կարավանատան տերը վախեցած տարտամ քայլեց դուրս:

Ներս ընկավ խոսրովը և գնաց Գյուտի վրա.

— Դո՛ւ ես հրամայել, որ ես գամ մոտդ, ես քեզ...

Գյուտի ապտակը շառաչեց խոսրովի երեսին: Սա բերանը բացեց, որ գոռա՝ Գյուտը մի հատ էլ հասցրեց: Ապա երրորդը, չորրորդը: խոսրովը շփոթվեց, վախեցավ, ուզում էր դուրս գալ օգնութիւն կանչելու՝ Գյուտը բռնեց օձիքից:

— Եթե ձայն հանես՝ շան պես կսատկեցնեմ: Իմացա՞ր: Դու իմ ներկայութեան իմ մարդո՛ւն ծեծես:

— Հայի ուժը կերա՞ր,— վրա վազեց Կողակը, որ հարվածի խոսրովին:

Բայց Գյուտը մի հարված էլ նրան հասցրեց և հրամայեց խոսրովին.

— Գնա նժույգները պատրաստել տուր, մինչև ես վերջացնեմ նախաճաշը:

Խոսրովը դուրս վազեց սարսափած: Նա այնքան շփոթվեց և սարսափեց, որ այլևս կաշկանդված սկսեց կարգադրութիւններ անել պատրաստվելու: Նա մեկ մտածեց փախչել, առաջ ընկնել Գյուտից, բայց վախեցավ, որ սա կհասնի հետևից: Եվ ինչպես պատահում է նման դեպքերում, նա ավելի սարսափեց, քան կարելի էր, և ենթարկվեց Գյուտի հրամանին:

Առավոտյան ամպերը ճեղքվեցին, և արևը նայեց դաշտերին: Գյուտը կարգադրեց, որ նժույգները բերեն: Կողակը իր նժույգը շտվեց կարավանատան տիրոջը՝ Վշնապսից կրած անարգանքի պատճառով:

Երբ դուրս եկան պատշգամ և պատրաստվում էին իջնել ներքև, իր օթեանի դռանը հայտնվեց Վշնասպը: Նա հետաքրքիր նայեց Գյուտին: Սա խոնարհ ողջունեց նրան: Վշնասպն ընդունեց ողջույնը և բազմանշանակ ասաց.

— Անհանգիստ էիր, իշխան...

— Այո, մի փոքր թակեցի այս անասունին: Պատշաճ պահում էր իրեն ճանապարհին, բայց չգիտեմ ինչ պատահեց այս կարավանատանը՝ հանդգնեց ձեռ տալ մարդպանի պաշտոնյային: Մնա՛ս խաղաղությամբ:

Եվ դարձավ խոսրովին հրամայական շեշտով.

— Առա՛ջ ընկիր:

Խոսրովը գնաց: Վշնասպը, որ տատանվում էր, թե ինչ վերաբերմունք ցույց տա Գյուտի խոսքերին, միայն լիռուեց.

— Գնաս խաղաղությամբ...

Գյուտը հեռացավ կարավանատներից: Կողակը գոհ էր և լուռ: Նա Գյուտից շնորհակալ էր, որ ցույց տվեց իր բնավորությունը: Նա շատ լավ էր ճանաչում Պարսկաստանը, գիտեր պաշտոնյաների վախկոտությունը ուժի դիմաց: Մի փոքր անց դարձավ խոսրովին.

— Երկու օրից կհասնե՞նք, ի՞նչ է կարծիքդ:

— Օր ու կեսում էլ կհասնենք,— խոսեց խոսրովը արտաքին խեղճությամբ:

Բայց երևում էր, որ վրեժ էր նյութում:

«Մոռթդ շների՛ն կտամ, սպասի՛ր»,— ասաց մտքում Կողակը և սկսեց տգեղ ձայնով երգել ինչ-որ եկեղեցական եղանակ, կոտորակով նժույգի վերովարող շարժումներից: Եվ խոսրովին պայթեցնելու համար սկսեց ուժեղացնել ձայնը:

Հեռուն, ճանապարհի ձախակողմում ինչ-որ սեինք էր շարժվում դեպի ճանապարհը: Նա ձգվում էր շղթայի նման: Կարավան էր հիշեցնում, բայց ստվար էր:

Գյուտը նայեց այն կողմ:

— Զորք է, տեր իմ,— ասաց թիկնապահը:

Երբ առաջ գնացին, զորքը եկավ խառնվեց նրանց ճանապարհին: Սիպահները հոգնած նայեցին Գյուտին և պատիվ տվին: Գյուտը կանգնեց և սպասեց, որ զորքն անցնի:

— Ո՛ւր եք գնում,— հարցրեց նա մի սիպահի:

— Ապար, տեր իմ,— պատասխանեց սիպահը,— քուշանների պատերազմին:

Ծանրաշարժ էր զորքը: Կնճռոտ մաշկը բոլորովին երիտասարդ զինվորների ճակատին ու դեմքերին՝ ցույց էր տալիս ընտանեկան բարքերի անկում և տաժանակիր արշավանքների դրոշմ: Նրանք

արևահողմահար էին, սև ու կեղտոտ, քրտնախաշ, փոշեթաթախ։
Թախծալի ու տխուր հայացքներով նրանք հարևանցի նայում էին
ճանապարհորդներին և ծանր ճոճելով իրենց կուզը՝ շարժվում առաջ։

— Քնած են,— նկատեց Կոդակը,— մերոնց աշխույժը չունեն։

— Բայց վատ չեն կուլում,— ասաց Գյուտը։

Կոդակը առանձին հետաքրքրությամբ նայում էր հեծյալներին
ու նրանց նժույգներին։ Իբրև ախոռապետի զավակ՝ նա մասնագի-
տական աչքով զննում էր նրանց։

— Ոտների կոճերը հաստ են, բայց դիմացկուն չեն։ Ո՛ւր են
մեր նժույգները։ Հեծյալներն էլ մերոնց չեն հասնի։

Գյուտը նայում էր խորաթափանց ու տխուր։

— Դու այդ մի ասի՛ր, ասա մեծաթիվ են, դրանով են հաղթել
աշխարհին։

Զորքն անցավ։

Կոդակն սկսեց իր դատողությունները։ Գյուտը չէր խանգա-
րում, որովհետև նրանք հայերեն էին խոսում և ճանապարհն էլ
կարճվում էր զրույցով։

— Զորքերը նշան են պատերազմի։ Հազկերտը հիմա ամեն
բան շտապով կանի և խիստ,— ասաց Կոդակը։

Գյուտը գիտեր փորձված ժերուկի թափանցողությունը նման
նյութերի մեջ, ուստի և մտածեց այդ դատողության մասին։

— Չի լսի բացատրություններ, դաժան հրամաններ կարձա-
կի,— շարունակեց Կոդակը,— նրա հետ գործ չի տեսնվի։ Հույսը
Միհրնեբսեհն է։

— Ինչո՞ւ է պակաս Միհրնեբսեհը,— հարցրեց Գյուտը։

— Հրովարտակը նա է գրել տվել։ Խոսում է, համոզում է,
վերջն էլ պահանջում է կամ կետ առ կետ պատասխանել, կամ
Դուռը գալ։ Ատյան կլինի, ժամանակ կշահենք։

Խելքի մոտ բան էր սա։ Գյուտը ընդունեց այդ միտքը։

— Գլխավորը՝ նախ տեսնվելն է Միհրնեբսեհի հետ, նրա մո-
րուքի տակից անցնելը,— շարունակեց Կոդակը։— Բայց եթե բանը
հասավ արքային՝ կորած ենք։ Պատերազմը քուշանների դեմ կա-
տաղեցրած կլինի նրան։

Նրանք գնում էին զորքի հետևից։ Գյուտը հրամայեց առաջ
անցնել։ Արշավեցին բավական տեղ, մինչև առաջ ընկան և սկը-
սեցին արագացնել նժույգների ընթացքը։

Մոկաց Արտակն ու Ռշտունյաց նախարարը ճանապարհ ընկան բավական ուշ:

Ճանապարհն անցնում էր լեռնանցքներով ու լեռնադաշտերով: Ահա մի լեռ, սա էլ վերջանա՝ մյուսը, ապա հետևյալը, և մի օր կվերջանա այս երկար ճանապարհը Արտակի համար: Նա չէր խոսում. երազում էր: Չէր խոսում նաև Ռշտունյաց նախարարը՝ խուսափելով Արտակից: Այնպես որ՝ երկուսն էլ գոհ էին:

Արտակի զգոնությունը նիրհում էր: Դա նրա վերաբերմունքն էր դեպի Անահիտին շրջապատող բոլոր մարդիկ, բոլոր պարագաները: Նա ներում էր Ռշտունյաց նախարարի կռպիտ ձևերը՝ խոսելու ձայնին զանազան արհամարհական ու ներհակ անփույթ բնույթ տալը: Նա նրան համարում էր ազգական, մտերիմ: Նա չէր կարողանում այս պահին զատել իրարու հակամերժ տարրեր՝ Անահիտը, Ռշտունյաց նախարարը, իր սերը, պատերազմը և իրենց դիմադրական գործը — պատասխան թուղթը: Նրան դեռ պաշարել էր սիրո զգացմունքը և թմրեցրել էր, շփոթել:

Ռշտունյաց նախարարը, որ շատ բան ուներ կուտակած իր մեջ Արտաշատից հետո և գնում էր տուն բոլորովին այլ ծրագիրներով, քան Արտակը, անախորժության զգացումով էր նայում իր անկոշ ուղեկցին և վճռել էր օր առաջ ազատվել նրանից: Մանավանդ որ՝ ըստ Վասակի և մյուսների որոշման՝ նա պիտի տան կենցաղի մեջ սկսեր ընտելացումներ կրակապաշտական կենցաղի: Նա պետք է երկպառակություն մտցներ ուր կարող էր, իսկ չկարողացած տեղը ճնշել, ոչնչացնել:

Արտակն առանձին ծարավով ընկղմվեց իրեն հուզող մտքերի ծովը: Պատերազմը թվում էր ինչ-որ առասպել, մղձավանջ, իսկ Ռշտունյաց աշխարհը՝ իրական: Եվ արդեն բուրում էր նրա շունչը: Տամուկ, կարծես աղի, բայց մեղմ էր այդ շունչը: Նա կանչում էր, ընդառաջ էր հոսում, գրկում էր:

Ահա որոշվեց նրա ինչ լինելը, ճեղքվեց նա, դուրս լողաց գետնի տակից ինչպես բաց կապույտ երկնքի կտոր:

Բզնունյաց ծովը:

Արտակը հառաչեց, և նրա աչքերը թացացան: Նոր զգաց, որ աչքան կարոտել էր ծովին: Մանկության իր ընկերը, իր երազ-

ների աշխարհը, դայակների հեքիաթների վայրը, նավարկութունները, մանկութեան օրերի ջրերը: Այնուհետև գնում էին նրանք երկար ժամեր, մի օր, երկու, և կապույտը վերևը, կապույտը ներքևը — հարեցրեց կապույտը Արտակին: Անցան Արծրունյաց աշխարհը, և վերջապես ահա Ռշտունիք...

Մութն էր, երբ մոտեցան Ռշտունյաց իշխանի ամրոցին: Սև ժայռի նման, մռայլ ու անհյուրընկալ նայեց ամրոցը եկվորներին: Ոչ մի լույս չէր ոսկեզօծում ամրոցի խավարով սևացած աչքերը:

Գամփուր բամբ ձայնով մի հաշոց հանեց: Ինչ-որ խլրտաց ամրոցի դարբասի մոտ: Գամփուր հաշոցով հարձակվեց եկվորների վրա, ստվերներ հարձակվեցին:

— Ո՞վ է, ո՞վ է...

— Իշխանը,— ձայնեց թիկնապահներից մեկը և առաջ քշեց նժույգը: Պահնորդները զսպեցին գամփուին ու ետ քայլեցին: Մեկն առաջ վազեց և դարբասը բաց անել տվեց: Սրտի ճմլոցով Արտակը նայեց ամրոցի բակը, օթևանները: Մութը ողողել էր ամեն կողմ. կյանքի ոչ մի նշույլ: Մի՞թե նա այստեղ չէ... Այո, նա կարող է ն այստեղ չլինել, այլ իր հայրական տանը... Ինչպե՞ս Արտակը չէր մտածել այս մասին...

Իջան նժույգներից. պատշգամբում երևացին կանացի կերպարանքներ: Նրանք առաջ եկան:

— Իշխանը,— լսվեց մեկի շշուռը:

— Մոկաց իշխանն է հետը,— հարեց մյուս ձայնը:

Ջահեր բերին: Բակը լուսավորվեց, և մռայլ ստվերները, որ ծածկում էին Արտակից նրա գաղտնիքը, փախան: Նայեց Արտակը խմբվածներին: Նրանք շատվոր էին: Բայց չկար Անահիտը: Պարզ էր — նա ամրոցում չէր:

— Հրամայիր օթևան,— հրավիրեց Ռշտունյաց նախարարը Արտակին:

Արտակը շարժվեց կոտրված սրտով: Եվ քանի որ չկար մեկը, որին դիմեր այրող հարցմունքի պատասխանն ստանալու, նա ականջները սրեց, որսալու գոնե մի ականարկ, մի բառ Անահիտի մասին: Բայց որքան նա ականջ դրեց, ոչ մի հնչյուն ոչ մի շշուկ նրա մասին: Եվ սրտի մեծ անձկությամբ նկատելով, որ չի կարող ոչ ոքի հարցնել, նա ընկավ մեծ տագնապի մեջ: Զիմացավ ինչպես բարձրացան սանդուղը, ինչպես մտան օթևան: Սակավախոս և անբա-

րեհամբույր Ռշտունյաց նախարարը անգամ պատշաճավորություն
ցույց տվեց, հրավիրեց, կարգադրեց խնամք և սպասարկություն
իր հյուրի համար, անգամ կատակներ արեց— Արտակը չսեց և
չզգաց: Մեքենաբար լվացվեց, գնաց օթեան, ուր ընթրիք էր բեր-
ված:

— է', հոգնեցի'նք,— ասաց Ռշտունյաց նախարարը,— ժամ
է, որ հանգստանանք:

Ռշտունյաց նախարարի խոսակցությունները չզբաղեցրին Ար-
տակին: Տարակուսանքները ալեկոծեցին նրա սիրտը: Այն քար լը-
ռությունը, որ թաղել էր իր մեջ Անահիտի գոյության մասին ամեն
շշուկ՝ մահի մոռացության պես էր ազդում Արտակին: Նա կրկին
լարեց լսելիքը, որ լսի մի բան Անահիտի մասին, նայել սկսեց
սրա-նրա դեմքին, ոչ մի նշան նրա կենդանության, գոյության: Ո-
մանց փսփոցներից, բազմանշանակ իրար նայելուց նա սկսեց
կասկածել, որ մինչև անգամ շատ մեծ աղետ է պատահել Անահի-
տի հետ: Նա այնքան կորցրել էր իրեն, որ չկարողացավ հաշիվ
տալ, որ ոչ ոք նրանից բան չէր կարող թաքցնել հենց այն պարզ
պատճառով, որ ոչ ոք չգիտեր նրա նվիրական գաղտնիքը: Բայց
ինչո՞ւ են ամենքը լռում... Ահա խոսեցին վերջապես:

— Տիկինն ապաքինվե՞լ է,— հարցրեց Ռշտունյաց նախա-
րարը:

— Ապաքինվել է, տեր իմ,— պատասխանեց սենեկապետը:

— Խելացի բան է արել: Մա՞յրս:

— Մեծ տիկինն էլ, փառք աստծո, առողջ է:

— Տանը մարդ չկա՞ հիվանդ:

— ...Ոչ ոք, տեր իմ...— ժամծմեց սենեկապետը անհասկա-
նալի եղանակով:

— «Ուրեմն ճա այստեղ չէ...»— հրաշեկ երկաթի պես կտրեց
անցավ Արտակի ուղեղով այս միտքը:

Նա այլևս չիմացավ թե ընթրում է, խոսո՞ւմ է, գոյությո՞ւն
ունի:

— Ի՞նչ եղավ քեզ, իշխան, ինչո՞ւ տխրեցիր,— հարցրեց Ռշ-
տունյաց նախարարը, մինչև անգամ նա ևս կարեկցական հայացք
նետելով Արտակին:

— Հոգնություն եկավ վրաս,— ասաց Արտակը:

— Մահի՞ճ ընդունիր, հանգստացիր:

Այո, նա կուզեր առանձնանալ, որ գոնե աչքից հեռու հնար ունենար ազատ հուզվել, պատեպատ շրջել օթեանում, որևէ էակ որսալ, բան հարցնել: Նա խնդրեց, որ իրեն օթեան տան:

Սենեկապետը առաջնորդեց նրան բարձրահարկ մի օթեան ամրոցի ծայրամասերի բուրգի մեջ: Այդտեղից մի նեղ պատուհանի միջով կարելի էր նայել անդնդախոր վիհը, ուր խավարը չէր կարողանում արգելել խելագար լեռնային գետի որոտն ու հարվածների թափը օդը լցնելուց: Օթեանում թեթև կրակ էր վառած օջախի մեջ: Լեռնային հովը փսփսում էր պատուհանից և ներս փչում անտառի և գետի զովությունը: Անտառը շատ մեղմ փսփսում էր իր հեքիաթը: Եվ թվում էր, թե նրա հաստաբետ սյուների տակ շրջում է անտառների մայրը, նրա շուրջը թրթռում է նրա հավերժահարսերի պարը:

Արտակը պատուհանից նայում էր այս գեղեցկության, որ նրա սիրտն ավելի էր խոցում: Վերք էր տալիս նրան այս վեհ գիշերը անտառների ճմլում էր նրա սիրտը՝ հազար ու մի մտքերից խռովահույզ:

Սկսեց գիշերը խորանալ: Ձայները հափվեցին: Բակը մթնեց կրկին: Միայն պարսպի բուրգերից երբեմն լսվում էր պահակի քնկոտ կանչը, պարսպի տակ որոտում էր գամփռը և ապա լռում:

Նայեց աստղերին՝ դեռ ո՛ւր էր լույսը: Թանձր գիշերաժամ էր, վեհանիստ, հպարտ: Պառկեց, գլուխը թաղեց մորթու տակ. ինչ-որ գազանի հնացած հոտը դիպավ նրա հոտոտելիքին: Նա աչքերը փակեց և ճիգ արեց տեսնել Անահիտի կերպարանքը: Բայց այդ չէր հաջողվում նաև այդտեղ... Նրա ներքին տեսողության առաջ գալիս կերպարանք էր առնում ճանապարհը իր դեղնափոշի ժապավենով, լեռների քարաբեկորներ, սուր-սուր խոտեր նրանց արանքներում, ժայռերի մամուռ, ջրվեժներ և ծովածավալ Բըզնունյաց հավերժահարսը... Գալիս էր երևակայության առջև կերպարանվում, նայում, ապա ծռմովում, հալչում ինչ-որ անծանոթ մի աղջկա դեմք՝ բոլորովին ոչ նման Անահիտին: Ամե՛նքը, ամե՛նքը երևում էին նրա աչքին, միայն նա չկար: Կարծես չէր պատահել, գոյություն չէր ունեցել: Սրտամաշ գիշերը կանգ առավ, քարացավ, ինչպես Արտակի սրտի հոգսը: Քնած էին, կարծես այլևս չգարթնելու վճռով և՛ ամբողջը, և՛ մարդիկ, և՛ ծառերը, և՛ վիհը:

Տաճարի վեհ կամարները իբրև լայն թևքեր օրհնելու շարժումով բազմություն վրա տարածված՝ լուսվումն էին ներշնչում։ Ահավոր բազմությունը ծովի պես օրորվում էր, փլչում այստեղ-այնտեղ։ Եվ ահա կարծես բազմության զանգվածից քաշված վեր կարկառվեց Վարդան Մամիկոնյանը և ձեռք բարձրացնելով բազմության վրա՝ գոչեց.

«Գուժական լո՛ւր, ժողովո՛ւրդ հայոց... Արյաց բանակը մտավ Այրարատյան դաշտավայրը... Օ՛ն, բարձրացե՛ք դիմագրավելու թշնամուն»...

Ժողովուրդը որոտաց 'և շարժվեց...

Ջարթնեց Արտակը. ոչ ոք չկար, այդ պատուհանի մեջ թրթռացել էր մթին չղջիկը։ Նա մի պտույտ գործեց առաստաղի տամուկ ու սրբատաշ քարեկամարի տակ և կրկին դուրս լողաց դեպի վիհը։ Քնած էր Ռշտունյաց աշխարհը։

Արտակի վրա շերմ եկավ։ Նա սրտի անձկություն դրաց, և շունչը դժվարացավ։ Վեր կացավ անկողնից գնաց դեպի դուռը, բացեց կամացուկ և մթան մեջ որոնեց միջանցքն ու անցքերը։ Դռան հետև, քարե նստարանի վրա քնած էր սպասավորը, մթին կույտի պես հենված քարե սառն պատին։

Միջանցքում մի պատուհան կար։ Արտակը մոտեցավ և գլուխը հանելով նայեց բակը և շուրջը շարված օթևաններին։ Ոչ մի նշան կենդանության։ Պատուհանի պատվանդանը լայն էր, չէր կարելի գլուխն ազատ հանել, դուրս նայել ամեն կողմ, եթե ոչ մի ինչ-որ լույսի աղոտ շերտ չդռնավորեր դիմացի օթևանի ճակատը։ Ուրեմն լույսը իր միջանցքի կողքին էր։ Մի ստվեր համբուրեց դիմացի պատը և հավելեց։ Այդ օթևանում, որ ըստ երևոյթին միևնույն հարկաբաժնումն էր ինչ որ Արտակինը և ընդհուպ սեղմված էր իր օթևանին, քնած չէին և այնտեղ մեկից ավելի մարդիկ կային։ Ովք՞եր էին... Հնար չկար իմանալու...

Արտակը չհամարձակվեց իջնել ներքև քարե սանդուղներից։ Կարող էր անհարկի շփոթության և զարմանքի տեղիք տալ։ Նա վերադարձավ և պառկեց, աչքերը առաստաղին։ Հանկարծ նա դող զգաց. պատուհանում խլրտաց հովը և բերեց իր հետ անդնդախոր վիհում ոգորոգ գետի մռնչյունը։ Մութը մթնեց ավելի։ Արտակը հառաչեց. «ո՞ր ժամն է, անք աստված, ո՞ր ժամն է...»։ Եվ տխուր հայացքն ուղղած առաստաղին, աչքերը մերթ բաց էր անում, մերթ

փակում: Հուսահատ, հոգնած նա երկար փակեց աչքերը՝ այլևս չբանալու, քնելու պինդ մտադրությամբ: Բայց դա ավելի գրգռեց նրա արթնությունը: Նա նայեց առաստաղին: Նկատեց, որ սրբատաշ քարերի կարը նշմարվել սկսեց: Առաջ նա կորած էր մթան մեջ: Հետո կարը ձգվեց, պարզեց կամարի ստալակտիտ ձևը, կարերը շատացան, գորշացան: Սա ի՞նչ է: «Հուսանո՛ւմ է», — հանկարծ շնչաց Արտակը և զգաց, որ սիրտը մարեց, ճմլեց ու ապա սկսեց զարկել: Վեր թռավ, նայեց պատուհանից: Վիհը կերպարանք էր ստանում, գծագրվում էին ծերպերն ու փապարները: Վաղորդյան աղչամուղչը հեթաթական շղարշով սքողում էր վիհի ահավորությունը: Ժայռերը քարափների կրծքից կախված ու օդի մեջ կարկառված մնացել էին իրենց դարավոր անշարժությամբ: Ավելի լուսավորվեց վիհը, և արդեն եռաց գետի զգզված բաշը խորխորատից խորխորատ թռչելիս: Մշուշի պես վեր էր միտում ջրերի արծաթ փոշին, շոյելով անդնդում սուզվող սոճիների և եղևնիների կատարները: Երևում էր, թե գետը ամբողջ գիշերը ինչ անօրինակ պայքարով ճիգեր էր թափել նվաճելու իր ճանապարհը դեպի նոր նպատակակետ — Բզնունյաց ծովը:

Լուսացավ: Դադարեց Արտակի գիշերամարտը, հոգեկան անհուն խռովքը: Բարի օրը նայեց նրան հուսով ու խոստումներով: Արտակը հաշտվել էր արդեն, որ Անահիտը ամբողջում չէ: Բայց կարելի էր ճանապարհվել գնալ նրա տունը: Նա սկսել էր համբերություն վարժվել. նա համակերպել էր իբրև մի սրբանվեր զոհ, որ պիտի հանդուրժեր իր սրբազան դերը: Գուցե մի օր տևեր, գուցե երկու օր. նա որոշեց իսկույն գնալ Անահիտին որոնելու: Բայց ինչպե՞ս բացատրեր, ի՞նչ պատրվակ ու առիթ հնարեր...

Սակայն և շնայած այս տարակուսանքներին՝ Արտակի վրա աշխույժ եկավ, մարտից առաջ հաճախ զգացած այն աշխույժը, երբ հայտնում են, որ ահա այս պահիս կսկսվի մարտը: Օրը արթնացրեց թմրած, քնած կյանքը, հնարների դուռ բացեց Արտակի համար:

Գոնե կարելի էր վերջապես իմանալ, թե ո՛ւր է սուզվել այն էակը, որ այսքան տանջում է իրեն:

Եկավ սենեկապետը և Արտակին հրավիրեց սրահ՝ առավոտյան ճաշի: Արտակը ձեռով արեց սենեկապետին, որ չգնա: Սենեկապետը կանգնեց հարցական հայացքով:

— Ամրոցում ուղքե՞ր կան:

— Շատ մարդիկ, տեր իմ, ո՞ւմ ես հարցնում,— պատասխա-
նեց հարցով սենեկապետը:

— Հյուրեր կա՞ն:

— Ոչ, տեր իմ:

— Նախարարի ազգականներ կամ բարեկամներ կա՞ն:

— Կան, տեր իմ:

— Ուղքե՞ր են:

— Իշխանի աները և զոքանչը...

— Միա՞յն...— սրտատրուփ հարցրեց Արտակը:

— Հետներն է աղջիկներից մեկը:

— Ո՞րը...

— Աստղիկը, երեի ճանաչում է տերս:

— Ոչ, չեմ ճանաչում,— խոռվքի մեջ խլածայն պատասխա-
նեց Արտակը,— բայց մի՞թե միայն մի աղջիկ ունի նախարարի,
աները...

— Ոչ... մեկն էլ ունի...

— Ո՞ւր է նա:

— ...Նա, չգիտեմ, տեր իմ... երեի իրենց տանը... չգիտեմ...

— Ինչո՞ւ չգիտես:

— Ի՞նչ ասեմ, տեր իմ, հենց այնպես համարիր, որ տգե-
սեմ... չգիտեմ ինչպես ասեմ...

— Զարմանալի է,— հազիվ զսպելով բարկությունն ու վիշտը՝
ասաց Արտակը և լռեց:

— Խնդրեմ շնորհ բերես, տեր իմ, նախարարն սպասում է,—
արագ անցավ իր գործին սենեկապետը:

Արտակը կուզենար զայրույթի գոշով մերժել հրավերը, դուրս
պրճնել այս գաղտնապահ, անհամբույր ամրոցից, ընկնել սարերն
ոռ ձորերը, մոնչալ սրտի ցավից:

Բայց պատշաճավորությունը պահանջում էր ընդունել հրա-
վերը և գնալ:

Նա դուրս եկավ օթևանից և սենեկապետի առաջնորդությամբ
գնաց սրահը, ուր սեղան նստած սպասում էր Ռշտունյաց նախա-
րարը:

Արևը ցոլաց և իր բոցերի մեջ դողահար ոսկե նետերը արձա-
կեց ամեն կողմ: Պատուհաններից շեշտակի թափանցելով ներս,

Նրանք ցցվեցին՝ ճաշասեղանի վրա: Շողշողացին գինիները գա-
վաթներում և ոսկի-արծաթ ամանները: Բազմազան խորտիկներով
բարձունքը քաղցրացնում էր քիմքը և կոշում վայելելու:

— Հոգնությունդ չանցա՞վ, դե՛,— ասաց Ռշտունյաց նախա-
րարը՝ սուր տնտղելով Արտակին:

— Չանցավ:

— Կանցնի՛: Հրամայի՛ր, անո՛ւշ արա,— հրամցրեց Ռշտուն-
յաց նախարարը և ինքը մոլեգին վրա ընկավ խորտիկներին, սկը-
սեց ախորժակով ուտել:

Արտակը հազիվ ճաշակեց մի բան: Նրա կոկորդը սեղմվում
էր, և հացը կուլ չէր գնում: Նա վերին աստիճանի անհանգիստ էր:
Նրան ճնշում էր սրահը, ճաշը, անգամ առավոտը, իր լույսով և ու-
րախությամբ: Ի՞նչ ուրախություն, երբ չկա, անհայտ է, թե ուր է
նա...

Նախաճաշին ուրիշ ոչ ոք չէր մասնակցում: Դա ավելի էր խո-
րացնում Արտակի տանջանքը: Նա վախենում էր հարցեր տալ Ռշ-
տունյաց նախարարին: Իսկ նա չէր խոսում ամրոցի և ընտանեկան
գործերի մասին:

Արտակն ինչ-որ մի անհասկանալի բան էր զգում սենեկապե-
տի առավոտյան պատասխանների մեջ՝ ամրոցի բնակիչների վե-
րաբերյալ: Ինչ-որ գաղտնիք էր վարագուրված նրա շուրջը, նրա ո-
րոնող աչքերի առաջ:

— Իջնենք ձորահովիտ,— առաջարկեց Ռշտունյաց նախարա-
րը,— մերսենք մի փոքր մսներս ճանապարհի հոգնությունից:

Արտակը չմերժեց: Թեև դուրս գալով ամրոցից չէին պատա-
հելու ոչ ոքի, բայց մինչև անցնեին միջանցքները, անցնեին պա-
ռըզգամներն ու միջանցքը՝ մի մարդ, մի նշան կերևար:

Սենեկապետը զեկուցեց, որ նժույգները պատրաստ են: Նա-
խարարը վեր կացավ, ճմլկոտաց և շարժվեց դեպի դուռը: Արտա-
կը հետևեց նրան, լարեց ուժերը և ուշադրությունը՝ որսալու հա-
մար իրեն այրող գաղտնիքը: Հենց իր օթևանին կից օթևանի դուռը
բացվեց և ո՛վ երջանիկ վայրկյան: Անահի՛տը... Արտակը շրջվեց
կիսամթան մեջ իրեն նայող կերպարանքին: Նա ակամա մի քալ-
արեց դեպի նա, և հանկարծ խաբուսիկ նմանութունը Անահիտին՝
խորտակեց նրան: Դա Աստղիկն էր, որի կերպարանքը նման գտապ
Անահիտին... Արտակը չճանաչեց նրան: Անցավ մոտից քայլերը

քարշ տալով, որ գուցե մի որեէ խոսք հնչեր այն կողմը: Ոչ մի հըն-
չում...

Ռշտունյաց նախարարը ետ դարձավ, խոժոռ նայեց կերպո-
րանքին: Սա անհետացավ: Կիսամութը թանձրացավ: Իջան բակք:
Ոչ ոք այլևս չերևաց: Պատշգամում գնում գալիս էին աղախիհներ
ու սպասավորներ միայն:

Նստելով նժույգ՝ դուրս ելան ամրոցից, իջան քարքարոտ շա-
վիղով դեպի ձորահովիտը և գնացին լեռնիվեր:

— Հիվանդ մա՞րդ կա ամրոցում,— հարցրեց հանկարծ Ար-
տակը Ռշտունյաց նախարարին:

— Ոչ ոք հիվանդ չէ,— քթի տակ խոսեց Ռշտունյաց նախա-
րարը:

— Ես կարծում էի հիվանդ կա:

— Ոչ ոք,— կրկնեց Ռշտունյաց նախարարը: Հետո բարկե-
թյամբ, որի պատճառը չհասկացավ Արտակը՝ դիմեց նրան և ձեռ-
նը դժգոհ բարձրացրեց.— ինչո՞ւ պիտի հիվանդանան... Սնո՞ւնդն
է պակաս, օթե՞լան չունեն, մեղքնե՞րն է ցավում գործից: Ռշտունյաց
օդը հիվանդություն չի վերցնում:

Արտակը մասամբ համաձայն էր դրան:

— Բայց մարդ է ու հիվանդացավ հանկարծ, ի՞նչ կանես,—
ասաց նա:

— Ինչ կանե՞մ,— բարկացավ Ռշտունյաց նախարարը,—
դուրս կվռնդեմ ամրոցից: Ամրոցը անկիւնանոց չէ:

Կամաց-կամաց երևան էին գալիս Ռշտունյաց նախարարի
տարօրինակությունները: Իհարկե, լավ կլիներ ոչ ոք չհիվանդանա՞-
ղու հասկանալի և քաջալերիչ ցանկություն է, բայց որ նախարարն
արգելում էր հիվանդանալը— սա զարմանալի էր: Ինքնասած իշ-
խանի այս ներհակ ու ոչ մի կերպ չգործադրելի պահանջը այն հն-
տեանքն ունեցավ, որ նրա մոտ խոսք չէր կարող լինել հիվանդե-
րի մասին:

Արտակն ու Ռշտունյաց նախարարը գնում էին ձորահովտի
շավիղով: Նժույգները աշխուժացան և քրտնել սկսեցին: Զբոսա-
նքը մերսեց նախօրյակին հոգնած իշխանների մկանները. նրանք
ես մի փոքր աշխուժացան:

Արտակի տրամադրությունը բնության գրկում բարձրացավ: Ծվ
տեսնելով նույն բանը նաև Ռշտունյաց նախարարի մեջ՝ նա շփո-

թէց, համարելով մտերմության արտահայտութիւն: Նա թուով
թիւն ունեցավ տարվելու այդ զգացումին: Իր սիրող սրտի թրթիռ
ները, որ գեղեցկացրել էին նրան, բարձրացրել, վեհացրել, նրա
աչքում վեհացրել էին ամեն բան՝ բնութիւնն և մարդ: Նա դարձաւ
դեպի Ռշտունյաց նախարարը և մանր ժպտալով հարցրեց.

— Իշխանուհու հարազատները հաճախ են հյուր լինում ք
ամրոցում:

— Հաճախ, — թանձր ձայնով պատասխանեց Ռշտունյաց նա
խարարը և կողքանց նայեց Արտակին:

— Ամբողջ ընտանիքով:

— Ամբողջ, — շոր ու հատու պատասխանեց Ռշտունյաց նա
խարարը՝ սպասելով, թե ուր է հանգում այս հարցուփորձը:

Գնացիւ առաջ:

Արտակը դիրքը փոխեց.

— Հեռո՞ւ է նրանց ամրոցը:

— Նրանք ամրոց չունեն: Իմ աները հասարակ սեպուհ է:
Ռշտունյաց նախարարի հաճությամբ պատասխանելը քաջալե
րեց Արտակին: Սա կրկին անցավ իր հարցուփորձին.

— Այն օրիորդը, որ Ողական ամրոցն էր եկել, նա՞ ևս ի
ծնողների հետ է լինում...

— Միշտ:

— Եվ հիմա նա այստե՞ղ է...

Արտակն զգաց, որ սրտի տակ մի բան փլվեց:

— Նա այստեղ է, — հետաքրքիր պատասխանեց Ռշտունյաց
նախարարը և սկսեց գաղտագողի հայացքներով զննել Արտակին:

Ուզում էր հարցնել Արտակին, թե ինչու է հետաքրքրվում
բայց զսպեց և յուրահատուկ խորամանկությամբ, որից զուրկ չէ
նա, որքան էլ իրեն ձեռացնում էր սուտ-միամիտ՝ սպասեց, որ Ար
տակը դուրս հանի իր գաղտնիքի ծայրը:

— Բայց նա չերևաց. երևի ամրոցում չէ, գնացել է մոտ վա
րերը:

— Այդ չգիտեմ, — ասաց Ռշտունյաց նախարարը և նժույգ
քշեց:

Արտակը հետևեց նրան: Եվ որովհետև նա լռեց՝ Ռշտունյաց
նախարարը սպասեց մի փոքր և ապա հարցրեց.

— Գո՞րծ ունես նրանց հետ:

— Ոչ, հետաքրքիր է իմանալ: Որովհետեւ, երբ եկանք ամրոց՝ չերեաց նա: Ինչպիսի՞ մարդ է աներդ:

— Կատու տեսե՞լ ես. քացախն ու պղպեղը խառնիր, եփիր և ճանկերով միասին կուլ տուր, հա աներս:

Արտակը ծիծաղեց:

— Այդքան խի՞ստ:

— Եղի՜նջ: Տիկինս հազար ու մի հնարով եմ պոկել ձեռից: Եվ երբ համաձայնեց տալու կնության ու գնում էինք եկեղեցի՝ հանկարծ մերժեց:

— Պատճա՞ռ:

— Աշխարհ կիմանար երեւի պատճառը, իսկ նա չէ: Երեւի վերջին պահին մի «չէ» մտաւ պինչը: Ներհակ է՝ ինչպես ուղտ:

— Ասել է նրա ձեռից աղջիկ քաշելը մի պատերազմական սխրագործություն է:

— Տանջանք, շարշարանք: Գիտե՞ս ինչու է եկել մոտս:

— Ինչո՞ւ:

— Հսկելու իր աղջկա վրա, իշխանուհուս վրա... Զլինի՞ թե խոսի հետս, ժպտա, գրավվի ինձնով:

— Ապա ումո՞ւ գրավվի:

— Աստված գիտե: Հակառակելու բան որ չի գտնում ինքն իրեն է հակառակում: Ասա՛վ «հա» կամ «չէ», և պրծա՛վ:

— Զէ, դժվար է դրանից աղջիկ ուզելը:

— Զու խուզելուց ավելի օգուտ կա՝ քան դրանից մի մազ պոկելուց: Կրկիտ ընկույզ ասա ու պրծիր:

Ռշտունյաց նախարարը, որ առհասարակ ծուլ և խոսելու հետ գլուխ չունեցող մարդ էր՝ գիտեր մեկ-մեկ բացվել և հումորից զուրկ չէր: Նա սկսեց իր աներոջ կյանքից պատմել և բոլորովին բացվեց:

Արտակը ավելի մտերմացավ նրան: Եվ զգալով, որ դամն հասավ, հանկարծ կանգնեցրեց նժույգը և ասաց.

— Գիտե՞ս, որ մեր նախարարներից մեկը աչք է դրել Անահիտին...

— Ո՞ր նախարարը:

— Կարծեմ Ատոմ Գնունին:

— Հը՞մ... — քմիծաղ տվեց Ռշտունյաց նախարարը և մըտքում ավելացրեց. «հիմարի տեղ դնողը շատ անգամ ինքն է հիմար»: Նա հասկացավ Արտակին և շհասկանալու տվեց:

— Ասե՛լ է Ատոմը հարսնախոսութեամբ իմ կգա շուտով:

— Երեւի: Բայց ինչպե՞ս պիտի անի աներոջդ հետ:

— Աներոջս էլ հետը պիտի տանի իբրեւ օժիտ. ասեղ շատ կ'ենենա:

— Ոչինչ, թող տանի: Երբ կ'ինը սիրուն է լինում՝ աներն կ'իրունանա:

— Վատ մարդը զատկին էլ վատ է լինում,— ասաց Ռշտոնյաց նախարարը ծիծաղելով: Եվ դրանով էլ փակեց խոսքը:

Բայց սկսեց զբաղվել այդ հարցով: Ուրեմն Արտակը Անատի համար է եկել իր մոտ: Եվ այդ հակառակորդը հույս ունի աջիկ գտնել տանել այս ամրոցից... «Մոծրակդ կտեսնես՝ այդ տեսնի»,— ասաց նա մտքում և կրկին թանձրացավ, լռեց:

Զբոսանքը երկար շտեմեց: Արտակը ուրախ իր ձեռք բերած ազնկութուններով, երբ վերադարձան ամրոց, սկսեց որոնել Անատին: Նրա համար մի գաղտնիք մնաց, թե ինչու՞ և ապա չէր ելնում Անահիտը:

Ճաշից հետո ժամանակն անցավ կրկին Ռշտոնյաց նախարարի հետ, որը սակավ էր խոսում: Երբեմն չոր հայացքով տնտղ էր Արտակին և մտածում: Ճաշին մասնակցում էին նաև երկու հարկաւոր լուսկյաց և ինքնամփոփ մարդիկ, որոնք նույն կերպ էին վազում Արտակի հետ՝ պահելով իրենց նախարարի դիրքը: Նրանք չէին խոսում և կասկածոտ հայացքներ էին սահեցնում նրա վրայ: Երբ Արտակը խոսեց հայրենիքի կռիւի մասին, որին հիմա պետք է պատրաստ լինեն բոլորը՝ նրանք պատասխանեցին պաշտաւոր անորոշ խոսքով:

Բայց ովքե՞ր էին նրանք, որ արժանացել էին նախարարի հարանիս մասնակցի լինելուն: Երևում էր, որ Ռշտոնյաց նախարար էր կանչել նրանց: Նրանց թավ հոնքերի տակից դավադրորեն նայող սևեռուն աչքերը ցույց էին տալիս, որ նրանք եկել են շտապ կարևոր գործի համար և համբերութեամբ սպասում էին, որ ճշմարտանար: Ռշտոնյաց նախարարը բազմանշանակ նայեց սենյակատին, որը կարճ կապեց սեղանի արարողութունները և զանդեր մատուցեց:

— Խմենք, իշխան, այս էլ քո արեւատութեան,— մեղմ վերջ

վորութիւն տալու համար վերցրեց գինու գալը Ռշտունյաց նախարարը և խմեց:

Մյուսները ևս ըստ պատշաճին՝ խմեցին: Ճաշն ավարտվեց: Արտակը ցանկութիւն հայտնեց գնալ իր օթեանը և արձակուրդ խնդրեց Ռշտունյաց նախարարից: Սա ուրախությամբ արձակեց նրան:

Սենեկապետը առաջնորդեց Արտակին և երբ շրջվում էր, որ դուրս գնա, Արտակը կանգնեցրեց նրան.

— Ասա ինձ, ամրոցո՞ւմն է Անահիտ օրիորդը:

Սենեկապետը շանթահարի պես նայեց Արտակին և լռեց:

— Չգիտե՞ս, — հարցրեց Արտակը:

— Չգիտեմ, — տեր իմ, — պատասխանեց սենեկապետը, ուշ ընդհատ, որ Արտակը օգնեց նրան:

— Մի՞թե նա չի եկել այստեղ:

— Ոչ:

— Իսկ իշխանը գիտե՞ այստեղ է, թե այստեղ չէ օրիորդը:

Սենեկապետը օգտվեց նաև գրանից:

— Չգիտեմ, տեր իմ, — պատասխանեց նա:

— Լավ, գնա...

Արտակին կարծես բութ գործիքով հարվածեցին: Նա շշմեց: Ինչպե՞ս, դուրս է գալիս, որ Ռշտունյաց նախարարը խոսել է առանց գիտենալու, հենց այնպես: Եվ եթե սենեկապետը չգիտե Անահիտի ամրոցում լինել-չլինելը՝ ապա էլ ո՞վ կիմանա: Եվ այլևս ումնի՞ց իմանա:

Երեկոն իջավ ամրոցի վրա: Արևը արյունաներկ արեց նրա ցրկլուպյան քարերը: Հեռվում բառաչեց նախիրը: Վիհում, որ մըթնել էր, կայծեց խարույկը փոքրիկ՝ ինչպես լուսատու: Հեռուն, շատ հեռուն կանաչավուն, խորհրդավոր կորչում էր ծովի մի կըտորը, — Բզնունյաց ծովը:

Սպասավորը ճրագ վառեց: Օթեանը կարմրեց: Անձուկ եկավ Արտակի սրտին: Դարձյալ մի գիշեր... Ե՞րբ պիտի գա, ե՞րբ պիտի անցնի... Հուսահատութիւնը կաշկանդեց նրան:

Չայները հանգան ամրոցում և նրա շուրջը: Գիշերը անզգու և անգիտակ եկավ պաշարեց ամենքին ու ամեն ինչ:

Արտակը մտքով գնաց Ողական ամրոցը: Պատկերացրեց Շուշանիկ տիկնոջ օթեանը, իր առջև բարձին նստած Անահիտը: Նա

կար, շունչ էր քաշում, նա լսում էր իրեն, նա խոսեց իր հետ, հմաձայնեց հարսնանալ... Ո՛ւր կորավ նա, մարգարտի հատի՞կ ընկավ ծովը, ծո՞ւխ էր՝ ցնդեց: Ահա, երկրորդ գիշերն է՝ չի կարողանում ոչ թե տեսնել նրան, այլև իմանալ կենդանի՞ է նա, ոչ է նա:

Արտակը վեր թռավ, շարժեց գլուխը, կամենում էր արտասովբայց ամաչեց ինքն իրենից:

— Ո՛չ, չի՛ գալու, չի՛ գալու, չի՛ գալու, չկա՛ նա,— շշնջեց Արտակը և գլուխը բռնեց, սկսեց մատներով գլուխը ծեծել: Տարրինակ ձայն հանեցին հարվածները: Կոշտ առարկայի ձայն: Ակադրեց: Դա ինքը չէ, ուրիշ ձայն է: Ականջ դրեց ուշադիր: Ոչ, թվաց է իրեն:

Գնաց դեպի պատուհանը:

Դարձյալ ձայն: Լսելիքը սրեց: Պարզ լսվեց դուռն Բանաց դեպի դուռը, բացեց: Ծրագի լույսը ընկավ միջանցքը, դռն շեմքին մոտ քնել էր սպասավորը: Նայեց ուշադիր և հանկանկատեց սյան տակին մի ստվեր: Սա արագ սահեց, մոտեցավ:

— Դո՛ւ էիր...— հարցրեց Արտակը:

— Ես իշխան...

— Ասա...

— Ե՛կ...

Արտակը դուռը մեղմ փակեց և գնաց ստվերի հետևից: Նորագ, որ այլալվեց, թուրը շորացավ, կոկորդը սեղմվեց: Ստվե մթան մեջ շոշափեց, գտավ նրա ձեռքը և կանգնեցրեց: Փափուկ աչդ ձեռքը և ջերմ: Մտերմություն էր անցնում նրանից դեպի ինք:

— Իշխան... շատ զգույշ... աղաչում եմ...— շշնջաց ստվերը:

— Նա այստե՞ղ է...— դողաց Արտակը:

— Այստեղ է, տեր իմ... բայց զգույշ...

— Ի՞նչ, նա...

— Ե՛կ...

Դուռը բաց անելով արագ, ստվերը Արտակին քաշեց ներս, արագ փակեց հետևից: Արտակի աչքերը մշուշվեցին: Նա նայեց իր դիմաց տեսավ Անահիտին: Սա նստել էր անկողնի մեջ, զգեստ հագին: Նա նայեց Արտակին աչքերը վախեցած, լայն բացած: Կա ծեռ աղաչում էր: Նրանք իրար նայեցին երկար, խորը, վերացա

Արտակը մոտեցավ Անահիտին և բռնելով նրա թևքի ծայրը՝ շշուշաց.

— Անահիտ, ի՞նչ է պատահել քեզ...

Անահիտը նայեց Արտակին, լռեց: Հանկարծ շրթունքները կծկեց, ընկավ բարձին և սկսեց հեկեկալ:

Աստղիկը դուրս գնաց և դուռը պինդ փակեց հետևից:

— Անահիտ, խոսի՛ր, մի խո՛սք ասա, — խոնարհվելով նրա գլխին թոթովեց Արտակը:

Բայց Անահիտը հեկեկում էր անձրևող գարնան պես՝ քաղցր, կարոտալի... Այդ արցունքները թեթևացնում էին Անահիտի սիրտը: Արտակը թույլ տվեց, որ նա հանգստանա:

— Անահիտ... դե հիմա խոսի՛ր, հանգստացար, — ասաց Արտակը:

Անահիտը որոնեց, գտավ Արտակի ձեռքը, բռնեց և տարավ դեպի կուրծքը:

Արտակը դողաց և շոքեց հատակին: Նրա ձեռքը տրոփեց մի թավիշե ջերմության մեջ: Չգիտեր դա իր սրտի զարկերն էին, թե Անահիտին: Անահիտը սեղմում էր, անդադար տրորում իր մոմե մառնների մեջ Արտակի ձեռքը, կարծես խոսում էր, պատմում, գանգատվում:

Հետո վեր կացավ, նստեց, նայեց Արտակին և տխուր ժրպտաց: Արտակը նստեց նրա անկողնին:

— Անահիտ, հիվանդ ես...

Անահիտը գլուխը բացասաբար շարժեց և հառաչեց.

— Ապա ինչո՞ւ ես մաշվել:

Անահիտը աչքերը հառեց Արտակին և սկսեց նայել նրան մի տեսակ օտարոտի, մտախոհ, կարծես նոր էր տեսնում նրան: Նայեց երկար, վերացավ, խորացավ և հանկարծ ընկավ Արտակի գիրկը: Ինքնամոռացությունը խլեց նրանց ուշքը: Կարոտները, խանդադատանքները, սերերը հառաչանքով միացան իրար և մարեցին: Վիհը վշտում էր ներքևում: Թախծալի ծկլթում էր գիշերահավը, և ոչ մի մարդկային շշուշ չէր դողում սիրո սրբազան լուսնյան մեջ: Արտակը ետ նստեց և թոթվեց Անահիտի ձեռքը.

— Դու հիվանդ ես եղել...

Անահիտը գլխով «այո» ասաց և հոգնած՝ աչքերը խոնարհեց:

— Լավ, ինչո՞ւ էիր հիվանդանում: Կգալի, հո չէի կորչի: Տեսա՞ր եկա:

— Ի՞նչ իմանամ... գժժար էր... — մրմնջաց Անահիտը և խլեց նրա ձեռքը:

Արտակը թեւ տարած նրա վզով և փարվեց մեղմակի:

Նրանք լռեցին: Արտակը նոր ազտեց զննել Անահիտին: Նոր նրկատեց, որ նա հալվել էր, մաշվել իր բացակայութեան ժամանակ: Սիրո տանջանքը վեհացրել էր նրան և աժնլի գեղեցկացրել: Վսեմ դեմքը ներշնչվել էր զգացմունքով և իմաստեացել: Խելացի էին դառել նրա կերպարանքը, շարժումները, հայացքը: Նրանք, որ իրար հետ չէին խոսել համարյա, որ չէին պատահել բացի մի անգամից, իրար թվում էին հին մտերիմներ: Նրանք կարող էին հազար ու մի գնաքեր պատմել իրենց կյանքից, ախպես, որպես թե իրար հետ ապրել էին տարիներ:

— Անահիտ, ես ուզում եմ խոսել հորդ հետ...

Դուռը բացվեց, և վախեցած ներս վազեց Աստղիկը.

— Հայրի՛կը... իշխա՛ն...

Անահիտը ցնցվեց: Արտակը վեր թռավ և սահեց գուրս: Նոր էր հասել իր դռան, որ սպասավորի լուսավորած սանդուղով բարձրացավ Անահիտի հայրը: Արտակը նայեց նրա խստահայաց դեմքին: Իսկ որ փուշ: Մտավ օթեանը և դուռը փակեց:

Երազը ցնդեց. բայց Արտակի ձեռքերի, շրթունքների, աչտերի վրա այրվում էր սիրած էակի մարմնի մեռածքը: Նա մոտեցում պատուհանին և նայեց գուրս: Վիհը, անտառը, քարափը, որ անցյալ գիշեր թշնամական էին թվում նրան, հարազատացել էին հիմա: Ամեն ինչ մտերիմ էր հիմա: Անգամ օթեանը, երա սառ կամարը: Հայրենիքի պես ջերմացած շուրջը ամեն բան: Սակայն նախկին գիշերի խռովքն ու անքնությունը, օրվա ալեկոծությունները հոգնեցրել էին նրան: Նա պառկեց, աչքերը փակեց և շուտով հալվեց անէություն մեջ:

Հենց միևնույն գիշերը, երբ Արտակի և Անահիտի տեսակցությունը ամբողջի կյանքում մացնում էր մի երազական ջերմություն՝ մի այլ օթեանում, ճրագի օրորուն լույսի տակ նստել էր Ռշտունյաց նախարարը և խոսում էր իր երկու հյուրերի հետ: Նա խոսում էր զգույշ, երբեմն փսփսալով և նայելով գեպի դուռը, թեև այնտեղ ոչ ոք չկար, և սենեկապետին խստորեն հրամայել էր հեռացնել պահակին և ինքն էլ հեռանալ դռնից: Ըստ երևույթին շատ կարևոր և խիստ զաղտնի գործի մասին դավադրություն էր, և երկու խոր-

որդավոր անձնավորութիւնները աչդ գաղտնի գործին հարկավոր ազդեցիկ մարդիկ էին:

— Իսկ ա՛յս նախարարը ում կողմն է,— հարցրեց նրանցից եկը Ռշտունյաց նախարարին:

— Վարդանի կողմն է,— պատասխանեց Ռշտունյաց նախարարը,— և վտանգավորն այն է, որ հարեալն է: Ուրեմն տեսե՛ք, ե որքան զգուշ պիտի գործեք:

Հարց տվողը սուր ընչացքները ոլորեց և արծվային աչքերը սոնց պատուհանից դուրս ականակիր խավարին:

— Մենք ուրիշ բաներ էլ կանենք,— ասաց նա,— երբեմն էլ սրդիկ բաց կթողնենք դեպի Մոկաց աշխարհը հակառակ լուրորով:

— Այո, այո,— ձգեց Ռշտունյաց նախարարը,— կգնան կանն, որ այստեղ մենք քրիստոնեութիւնն ուխտ ենք արել և զորանդեր ենք կազմում պարսից դեմ:

Դավադրութեան մշուս մասնակիցք՝ կապտաշւա, շեկ գտնգրութիւնը զլուխը առաջ պարզած լսում էր՝ ջանալով բաց շթողնել ոչ մի սո: Նա լարեւ էք իթեն և խիստ աշխույժի մեջ էր: Դավադրութեան իրքը, որ նքա մեջ ըստ երեւոյթին եռում էր մշտական ուժով՝ յժմ շահագրգռել էր նրան: Միաժամանակ իշխանին ծառայելը, տրկանալը և հաճոյանալը ֆիզիկական պահանջ էր ինչպես նրա, ունչպես և իր ընկերոջ համար: Նրանց ողնաշարով հաճելի սարուռ անցավ, երբ նախարարն ասաց.

— Դե՛, ձեզանից հավատարիմ չունեմ ես իմ աշխարհում: Երծը գլուխ բերեք, և ձեր վարձքը ոչ թե միայն ես, այլ և արքայից բքան կիմանա: Այսօք սեպուհներ եք, վաղը իշխաններ կդառնաք: Սեպուհները մինչև հատակ խոնարհեցին գլուխները.

— Աստված քո սրտով տա, իշխան:

— Երկնուց գետին շնորհակալ ենք:

Ռշտունյաց նախարարը մտածեց.

— Ուրիշ ո՛ւմ կարող եք գործի մեջ գցել:

— Տե՛ր իմ, — ասաց շիկահերը, տրորվելով և դրստվելով նքսած տեղը, — սա հավատի գործ է. մենք ալնքան չենք անի, որսն հոգևոր մեկը: Զի՛ լինի՛ նրանց խառնենք գործին:

— Զանգակ երե՛ցը, ճշմարի՛տ, — վրա բերեց արծվաքիթը, — կի՛հ է ծախել մի վաճառականի:

— Մեզ էլ շփախի՞...— կատակեց իշխանը:

— Մեզ էլ կծախի,— ասաց շիկահերը,— և մեզ հենց այդպիսի մեկը հարկավոր կզա:

— Ճշմարիտ ես,— լուրջ խոսեց իշխանը,— մեզ պետք են ամեն ինչ ծախող մարդիկ:

— Այդ կողմից միամիտ կաց, տեր իմ,— ասաց շիկահերը:

— Բայց հավատարիմ էլ է,— նկատեց արծվաքիթը,— ամեն ինչ ծախող մարդուն վստահել կարելի է: Կտրուկ խելք է, ինչքան չլինի:

Ռշտունյաց նախարարը գոհունակությամբ լսում էր իր դավակիցներին:

— Դե, վերջացնենք,— ասաց Ռշտունյաց նախարարը,— մոգեր կբերենք մեկ-մեկ և իբրև պատահաբար ճամփորդներ, որոնք եկել մնացել են սրա-նրա տանը: Նրանք իրենց համար, ատրուշաններ կվառեն: Ո՞ւմ ինչ գործն է: Կաղոթեն իրենց համար, իսկ նայողները կընտելանան: Այսպես կամաց-կամաց մոգերը կմտնեն տները և կգայթակղեն ում կարող են:

— Ճշմարիտ աստված,— ասացին սեպուհները:

— Իսկ դուք զորագնդի մեջ կխմորեք կրոնի գործը: Հիմա գընացե՛ք խաղաղությամբ:

Սեպուհները հրաժեշտ տվին և դուրս ելան:

Ռշտունյաց տերը ձգվեց, հորանչեց և ապա շտկվելով տեղում՝ ծափ տվեց: Ներս մտավ սենեկապետը: Նայեց և շիմանալով ինչ ասի՝ հարցրեց.

— Ի՞նչ կա ամրոցում:

— Կենդանություն, տեր իմ, ամենքը խաղաղ քնած են:

— Նախարար՞րը:

— Նույնպես քնած է:

— Կա՞վ: Պահակ դիր Անահիտի դռան:

— Ինչպես հրամայեցիր, տեր իմ:

— Աստղիկին, Վարդուհի մայրիկին, իշխանուհուն հետևիր ում հետ են խոսում: Զգուշ, նախարարի հետ չպատահեն:

— Հրամանք ես:

— Տե՛ս. մահու կենաց խստությամբ ասացի այս բանը: Եթե մարդ իմանա՝ գնա՞ց գլուխդ:

Սենեկապետը սարսափեց.

— Տեր իմ, ե՞րբ եմ դավաճանել քեզ և խոսքդ գետին գցել, բերանս չորանա:

— Տե՛ս, սա ուրիշ բան է: Մոկաց նախարարը չպետք է պատահի ոչ թե Անահիտին— կսպանե՛մ քեզ— այլև նրա հարազատներին:

Սենեկապետն առաջ եկավ:

— Տեր իմ, իրավունք տուր: Քեզ հո չեմ հանդգնի խաբել, թե ոչ ոք ոչ ոքի չի հանդիպել: Բայց կհանդիպեն նրանք իրար: Հեռացնենք մի երկու օրով Անահիտին ամրոցից՝ մինչև նախարարը մեկնի:

— Հեռացրո՛ւ:

— Այս առավոտ վաղ՝ քանի դեռ նախարարը քնած է՝ կուղարկեմ նրանց ագարակ. կասեմ պառվուկը պիտի խոտերով դարմանի նրան այնտեղ:

— Ասա՛ իշխանը հրամայեց:

Սենեկապետը գնաց:

Վրաց Միհրդատ թագավորը Վարդանի դեսպան սեպուհին ընդունեց պալատի դահլիճում, մի խորհրդականի և մի թարգմանի ներկայությամբ: Նա յոթնասունի մոտ, բայց շատ առույգ ծերունի էր վարդագույն դեմքով, արծաթ մազերով: Նա սրահայաց խելացի և մի փոքր թախծոտ աչքերը մտախոհ հառեց սեպուհին: Ըստ երևույթին նա հասկացավ, թե ինչ կլիներ այն նամակի բովանդակությամբ, որ ձեռքին բռնած ներս էր մտել սեպուհ դեսպանը:

— Սպարապետի՞ց է,— հարցրեց թագավորը:

— Հրամայեցիր, արքա,— պատասխանեց սեպուհ դեսպանը և մոտ գնալով թագավորին՝ հանձնեց նամակը: Թագավորը բացեց մագաղաթը և տեսնելով, որ հայերեն է գրված, տվեց թարգմանին և նշան արեց, որ կարդա: Թարգմանը կարդաց, կրկին կարգաց և անգիր անելով բարձրաձայն ասաց նամակի բովանդակությամբ:

«Թագավորին Վրաց, Սպարապետից Հայոց Վարդան Մամիկոնյանից ողջույն շատ:

Տե՛ր արքա. որքան գիտեմ Վրաստանին ևս հասել է պարսից արքայի՝ Հազկերտի հրովարտակը՝ ուրանալ քրիստոնեական կրոնը և ընդունել զրադաշտը: Քաջ գիտենալով թո երկարամյա փորձա-

ռությունը և հույսով լինելով իմաստությանդ վրա՝ վստահ եմ, որ նույնպես և դո՛ւ քաջ գիտես, թե ո՛ւր է տանում մեր երկրներին այս հրամանը: Հայերս մերժեցինք և վանեցինք մեզանից հրամանը: Արդ, եթե դու ևս, արքա, քո ժողովրդով հանդերձ կմերժեք և կվանեք շարանենդ հրամանը, ապա և ամենափուլթ պատասխանով տեղյակ կացուցիր մեզ ձեր վճիռն ու անելիքը: Ահավոր է ժամը և հապաղումը կործանարար:

Սպարապետ Հայոց՝ Վարդան»

Թագավորը երկար լռություն պահպանեց և շարունակեց սուր հայացքով դիտել սեպուհ գեապանին:

— Ի՞նչ է անում մարզպանը, — հարցրեց նա սեպուհին:

— Զանում է խաղաղությամբ վերացնել, — պատասխանեց սեպուհը:

— Խաղաղությամբ... — գլուխը շարժեց թագավորը, — պարսից արքաները ե՛րբ են խաղաղություն կամեցել: — Խաղաղություն չկա գայլի հետ: Դու ասա մարզպան է, մարզպանություն է անում:

— Ինչպե՞ս է Վարդանը, քաջառո՞ղջ է, — ժպտաց թագավորը մի փոքր հետո, — շա՛տ է զայրացել...

Խորհրդականը բազմանշանակ նայեց թագավորին:

— Հանգիստ չգիտե այդ մարդը, — ասաց թագավորը, — և հիմա նրա համար մեծ գործ բացվեց: Է՛է՛հ, պարսից օձը նոր չէ կծկվել պառկել կրճքներիս վրա: Ահա՛, կայինական զորքը լցրել է Տփղիս՝ Մոխեթի և Ցուրտավի մեջտեղը: Շարժվելու հնար չի տալիս: Ի՞նչ խաղաղություն, մա՛րդ, — գոչեց հանկարծ բարկացած, — սա խաղաղություն է... Մա՛րդ. մի երկիր, որ իր զորքերը Թաքցնի իր մեջ խուժած թշնամու զորքից՝ ի՞նչ խաղաղություն: Միևնույն բանը ձերը չէ՞: Կայինական զորքերով չե՞ն լցված ձեր բերդերը:

— Հայերս վճռել ենք դիմադրել, — ասաց սեպուհ գեապանը, — միաբանել ենք մի ուխտի մեջ և պատրաստվում ենք պատերազմի, եթե բանը հասնի դրան:

— Դժվար գործ է, պատերազմ... — գլուխը շարժեց խորհրդականը, — աստված հեռու պահի...

— Ուրիշ ելք չունեն, — ասաց թագավորը, — տա աստված՝ չաքը իրափանելի, բայց ո՛ւր... բանը կհասնի պատերազմի:

Քաղաքը խոհուն աչքերը գցեց հատակին և երկար լռեց:

— Կգրենք պատասխանը,— գործնական եղանակով հանկարծ դարձավ Քաղաքը սեպուհ դեպանին,— մենք կարդացինք հրովարտակը, և իշխանները խորհում են պատասխանի մասին: Տաստված բարի միտք ամենքին՝ զանք համաձայնություն: Հայերը մեր եղբայրներն են. նրանց կոիվը մեր կոիվն է: Հուսացե՛ք, աստծով մի բան կանենք:

— Ես Մծխեթում կսպասեմ պատասխանին,— ասաց սեպուհ դեպանը:

— Սպասե՛ս: Ոչ, մի՛ սպասիր: Դու, գիտեմ, պիտի գնաս, եթե չես գնացել, Ցուրտավ, Աշուշա բղեշխի մոտ: Գնա խոսի՛ր նրա հետ:

— Նրան ևս նամակ ունեմ Սպարապետից,— ասաց սեպուհ դեպանը, չկամենալով ոչինչ բան թաքցնել Քաղաքից և միաժամանակ հասկացնելով, որ նախապատվությունը տվել է Քաղաքին՝ ամառ գալով նրա մոտ:

— Տո՛ւր նամակը, թող կարդա, մտածի: Բղեշխը խելացի մարդ է,— ասաց Քաղաքը,— մինչև գնաս մոտը և գաս մեր պատասխանը պատրաստ կլինի: Գուցե բղեշխը գա այստեղ: Այդ էլ հետո կերևա: Այսպես լավ է, չէ՞,— դարձավ խորհրդականին Քաղաքը:

Խորհրդականը թևերը կրծքին թաշաձևած խոնարհություն արեց Քաղաքին:

— Այսօ՛ր կմեկնես Մծխեթ,— հարցրեց Քաղաքը սեպուհ դեպանին:

— Այո, արքա:

— Շտապիր: Այս գործերը շուտ վերջացնելու գործեր են: Շատ որ ձգձգվեն՝ նոր փորձանքներ կհայտնվեն:

Սեպուհ դեպանը բացատրեց ուրիշ նոր հանգամանքներ, որով ավելի իրազեկ դարձրեց Հայաստանի մասին:

Երբ նա հեռացավ, Քաղաքը արագ շրջվեց դեպի խորհրդակա՛նը:

— Իշխաններն այնօր վերջնական խոսք չասացին: Նրանք ըստասում են Աշուշային: Իսկ ես երկյուղ եմ կրում, որ Աշուշան էլ սպասի իշխաններին և գործը իրոք որ ձգձգվի: Պարսիկները վճռել են հարվածել մեր երկրներին և վերջ տալ իշխանություններին: Աբշակունյաց Քաղաքների օրը պիտի գցեն մեզ, և ինձ՝ հայոց վեր-

շին թագավորի: Պետք է կռվենք հայերի հետ կողք-կողքի: Ուրիշ ելք չկա:

Խորհրդականը գլուխը շարժեց հավանության նշանով և թեթև խոնարհություն տվեց թագավորին:

Աշուշա բղբշխը սեպուհ դեսպանին ընդունեց զուսպ և լուրջ: — Ինչո՞ւ մարզպանը չեկավ եկեղեցի... — հարցրեց նա ծանրահայաց նայելով դեսպանին, — Ինչո՞ւ չստորագրեց պատասխան նամակը... Ինչո՞ւ էր հակառակում նախարարներին...

— Հայտնի է թե ինչու, տեր բղբշխ, — պատասխանեց սեպուհ դեսպանը, — նա մարզպան է...

— Մարզպա՛ն է, — ընդհատեց ու շեշտեց Աշուշան, — գործը դժվարին է: Դա պատերազմ է, մտածե՛լ եք այս մասին: Մտածե՛լ եք, որ այսպիսի պատերազմներ պիտի մղի նա, ով համոզված է հաղթության: Ամեն բան խաղի է դրվում այստեղ. «կամ մենք, կամ նրանք»:

Սեպուհ դեսպանը իսկույն շխոսեց: Նա սպասեց մի պահ, որ բղբշխի մտքերը հավաքվեն, և ապա ասաց.

— Մտածված է ամեն բանի մասին, տեր բղբշխ, բայց ուրիշ ոչ մի ելք չկա:

— Ելք կգտնվի: Ես կողմնակից չեմ ձեր վասակին. այդպես հեռու կանգնելը խելացի բան չէ: Նա պիտի մոտենար նախարարներին և համոզեր ժամանակ շահել: Իսկ գիտե՞ս ինչ բան է ժամանակ շահելը: Դա հաջողություն է:

— Եթե հաջողվի այդ հաջողությունը, — ասաց սեպուհ դեսպանը տխրությամբ:

— Ամեն բանի հնարը կա, եթե մարդ ուզենա որոնել, գտնել: Պարսիկներին լավ եմ ճանաչում: Նրանք անձանձրույթ կպնդեն իրենց միտքը, պահանջը. իսկ երբ տեսնում են, որ հնարագետ ես, զգուշանում են մինչև վերջը հարձակվել վրադ: Տեսնո՞ւմ ես, ինչպես են դրել հավատքի պահանջը: Հո հավատքի բան չէ իսկապես, երկրի պահանջ է, կամենում են վերջ տալ մեզ: Բայց խոսում են ուրիշ լեզվով: Զգուշանում են: Ատյաններ են սարքում, դատ, դատաստան, չգիտեմ ինչ հորս ցավերը: Վախենում են ուղիղ գնա-

Այո, այո, ժամանակ շահենք: Դու մի մնա այստեղ: Գնա արապետիդ մոտ և իմ կողմից ամենախոնարհ ողջույն տար, ապա կպատասխանեմ անձամբ:

Սեպուհ հետևեց խոնարհություն արեց:

— Ասա Սպարապետին, որ ես մարզպանի հետ ևս համաձայն չեմ: Գործը ուրիշ կողմն է շրջվելու, և հույս կա խաղաղությամբ ջաջանելու պարսիկների հետ:

Սեպուհ հետևեց ճշմարտությանը: Աշուշայից դժգոհ: Բայց միաժամանակ գնահատեց նրա զգուշավորությունը:— «Գիտե՞ս ի՞նչ գործը,— ասաց մտքում սեպուհ հետևեց և դուրս գալով ապա-նքից՝ ճանապարհ ընկավ թագավորի մոտ:

Կեսօրին մոտ հասել էր մի աղբյուրի: Իջավ ձիուց և սանձը լուծ թիկնապահին գնաց ընկողմեց դալար խոտի վրա, ստվերի կի: Աղբյուրի մոտ նստել էր մի վրացի շինական, որ լայնացնում աղբյուրի գուռը: Ուժեղ, կոշտերով ծածկված մատները դանդաղ հաստատ քաշում էին խիճ ու ավազը: Շինականը խոսում էր ն իրեն.

— Զուր են խմում ու շեն հոգում, որ աղբյուրի ակը շորանա: մի անգամ են խմելու ջուրը, էլ շեն խմելու:

— Բարի աջողում,— ասաց սեպուհ հետևեց:

— Բարին արևի՛դ,— պատասխանեց շինականը առանց վերելու,— նստի՛ր, այս է, ջուրը կարգվի:

Սեպուհ հետևեց արդեն ընկողմանած էր և ժպտալով նայում շինականի ջանադրության: Վերջացնելով գործը՝ նա վեր նա-և տնդելով սեպուհ հետևեցին՝ հասկացավ, որ օտարական է:

— Ո՞ր աշխարհից ես, սիրելիս,— հարցրեց նա մեղմորեն:

— Հայաստանից:

— Երևում է, մորթդ սև է: Առ գավը, խմի՛ր,— առաջարկեց ականը փայտե շերեփի նման մի աման:

Սեպուհ հետևեց ընտրեց ջրի պարզված տեղը և սկսեց խմել:

— Լավ ջուր է,— ասաց նա:

— Դե մի լավ ջուր, մի կտոր էլ լավ հաց՝ հերիք է, որ մարդ ու-խ ապրի:

— Ի՞նչ է, չկա՞,— հարցրեց սեպուհ հետևեց:

— Ինչո՞ւ չկա: Զուր էլ կա, հաց էլ կա, եթե թողնող լինի, որ սս քո հաց ու ջրին:

— Ա՛յլ է խլում որ...:

— Ա՛յ, ու՛ր հաստած է Տփղիսի բերդում: Պարսից թագավորից հրաման են բերել, որ հավատքներս ուրանանք:

— Է՛, չե՞ք ուզում ուրանալ:

— Լավ, ինչի՞ է ուզում, որ ուրանանք: Հոգիներիս փրկու-
թյան համա՛ր, եղբա՛յր, Հազկե՛թտը ուր, ե՛ս ուր: Հիմի նա Տիգ-
րունում նստած ի՛մ ցավն է քաշում, որ հոգիս մյուս կյանքում փքրկ-
վի՛: Սաբայի հոգին, որ դժոխքի կպրի կարասում խլթխլթա՛ Հազ-
կերտի ջանը դուրս կգա՛, թե՛ կբարակի նրա ցավից:

— Ապա ի՛նչ է ուզում Հազկերտը, — ժպտաց սեպուհ դես-
պանը:

— Ստատանա՛ տ՛չ գիտե իր գլուխը: Մի շաբ բան կռնենա
մտքում: Թագավորը ե՛րբ է բարի բան մտածել շինականի համար:

— Ապա որ կռիվ գա ձեր երկրի վրա, ի՛նչ կանես, — հարց-
րեց խորամանկ ժպտով սեպուհ դեսպանը:

— Է՛, եղբայր, որ կռիվ գա՛ բա աշխարհքը կվերցնես կտաս,
թե առ տա՛ր... Բայց բռնակալը ուժեղ է, անիծվի՛ դրա ծնած օրը:
Ա՛ռ, խմի...

Սեպուհ դեսպանը շնորհակալություն հայտնեց, կրկին խմեց
և ապա հրաժեշտ տվեց սրտացավ շինականին:

Թագավորի մուս հավաքված Վրաստանի իշխանները վճռում
էին Հազկերտի հրովարտակի պատասխանը: Աչնտեղ էին նաև
Աշուշա բղեշխը և նրա որդին՝ Վազգենը:

Թագավորը առաջարկելով իշխաններին վճռել պատասխանը՝
թույլ էր տվել, որ նրանք դեռ հալտնեն իրենց բոլոր կարծիքը այս
մասին: Նա կամենում էր սկզբից լավ իմանալ նրանց բուն կամքը,
որ հետո կարելի լիներ հենվել դրա վրա:

Խոսում էր Արսեն իշխանը, որի կարծիքը կշիռ ունեւր իշխան-
ների մեջ:

— Ես չեմ կարողանում լավ հասկանալ, — ասում էր նա, —
թե ի՛նչ բան ունենք մենք հայերի հետ: Իրենց գործն է, կկռվեն,
կհաշտվեն պարսիկների հետ, կուրանան հավատքները, կպաշտ-

պանեն: Մե՛նք ինչու ենք անցա՛լ գլուխներս դնում ավետարանի տակ:

— Շատ ճշմարիտ է խոսում իշխանը, — ասաց մի իշխան, որ հեռու նստած էր իր բարձին:

— Մենք մեր գործը կրոնենք մեր հանգամանքների համաձայն, — շարունակեց Արսեն իշխանը, — կարելի է կհաշտվենք՝ կխոստանանք, որ ժամանակ տա արքայից արքան, կձգձգենք, և շարը կխափանվի:

— Եվ կխափանվի, — ձայն տվին մի քանի իշխաններ այս ու այն կողմից:

Փագավորը, որ համբերութեամբ լսում էր, տեսավ, որ գործը չբոլորում է ուրիշ կողմ:

— Իսկ եթե Հազկերտը չգիշի՞... Եթե պնդի իր պահանջները, ի՞նչ կանենք, — հարց տվեց նա բոլորովին հանգիստ:

Թափներ վիրավորվեց: Նա մեղմ շարունակեց նայեց թագավորին և ապա խոսեց զսպելով իրեն.

— Եթե պնդե՛ք՝ կտոնենք հնարը: Առայժմ խնդրենք, որ մեզ ժամանակ տա:

— Հայերին որ խեղդեց՝ էլ մեզ ժամանակ չի տա, — խեթ նայելով Արսենին ասաց Վախթանգ իշխանը: — Հազկերտը այս պահին հայերին է հետապնդում: Բայց հետո մենք կկանգնենք դեմ դիմաց, երբ... հայերը վերջանան...

Արսեն իշխանը գլուխը բարձրացրեց:

— Այն ժամանակ է՛լ կսպասենք, մինչև կկանգնենք դեմ գիմաց: Ինչու՞ ենք հենց այս գլխից մենք սկսում: Թող սկսի պարսիկը: Կսկսի և կտեսնի թե ինչ կանենք: Ես Վրաստանը պարսիկներին տվողներից չեմ...

— Բայց ե՞րբ ես ավելի ուժեղ. երբ հիմա՞ ես կանգնում նրա դեմ, թե հետո, երբ մենակ ես, — հարցրեց Վախթանգ իշխանը:

— Երբ հայերի հետ գործը կվերջանա, երբ ժամանակ կանցնի՝ բանը բան ցույց կտա: Հիմա գործի տաք ժամանակն է, տաք գլուխ շարժե մեջ մտնել:

Իշխանները լռել էին և ըստ երևույթին ազդվել Արսեն իշխանի խոսքերից: Փագավորը բարվոք համարեց դարձյալ սպասել նա ուզում էր, որ բոլոր հակառակորդները սպառեն իրենց պատճառաբանությունները:

Այդ միջոցին խոսք վերցրեց Աշուշա բղեշխը.

— Ես, տյարք, ուրիշ կերպ եմ նայում գործի վրա: Այսօր այսպես հեշտ ու անփորձ դուրս գալ արհամարքի տակից շենք կարող: Այսօր այսպես ենք խոսում, որովհետև մեր կողքին հայերն են, դեռ ուժ ունեն, դեռ կանգնած են պարսիկների դեմ, դեռ մենք էլ պատասխան չենք տվել, դեռ արհամարքը չի եկել անցել երկրի վրա: Լավ է խոսում Արսեն իշխանը, որ ժամանակ շահենք, երբ հերթը կհասնի մեզ: Մեր հերթը հասել է արդեն, մեզ հրովարտակ են ուղարկել, մենք գործի մեջ ենք արդեն: Կգնանք հայերի հետ, կըտանք հիմա մեր պատասխանը և նայած դեպքերի ընթացքին կորոշենք հետագա անելիքը: Ոչ ամենից վերջը մենակ մնալն է մեզ փրկելու և ոչ էլ սկզբից ամենքի հետ գնալն ու անխուհեմ ուժերն սպառելը: Մեծ գործեր չբռնենք, գործերից էլ չքաշվենք: Բայց գործ պիտի անենք հիմա:

— Ի՞նչ պատասխան տանք Հազկերտին, — հարցրեց Թագավորը:

— Հայերի նման մի պատասխան, — անսպասելիորեն խոսքը շրջեց այս կողմ Աշուշան, — այն, որ շենք թողնում մեր հավատքը: Հետո հայերի հետ մասին կտեսնենք, թե որ կողմն է շրջվում գործը: Գուցե հայերի հետ կլինենք, գուցե հայերին կտանենք մեր ձփռապարհով: Բայց քանի մենք ևս ուժ ենք հայերի նման, չթուլացնենք միզ՝ քաշվելով գործից:

Արսեն իշխանը զայրացավ: Աշուշան իբրև թե նրա ասածն էր կրկնում, բայց վերջը ծռեց այլ կողմ:

— Ես չեմ հասկանում... գլուխս չի մտնում, — ձայնը բարձրացրեց նա, — թե ինչո՞ւ մենք պետք է արյուն թափենք... Ի՞նչ խնդիր է սա...

Թագավորը ձեռքով հանդարտեցրեց նրան և մեղմ հանդիմանքով ասաց.

— Ես ևս չեմ հասկանում, թե դու, որ մտածում ես, ճիշտ է, Վրաստանի բարիքի մասին, որտե՞ղ ես տեսնում այդ բարիքը... Ո՞ւմ համար ենք արյուն թափելու. հայերի համար՞ միայն, թե՞ հայերը մեզ համար միայն: Իմացիր, իշխան, որ պարսիկները մեզ շեն խնայի...

— Նրանք մեզ հետ լավ են, — ասաց Արսեն իշխանը:

— Ո՞րն է մեզ հետ լավը,— ձայնը իր հերթին բարձրացրեց թագավորը,— Տփղիսի կայնական զո՞րքը, դաժան հարկահանութիւնը, այրուծի հանե՞լը քուշանների դեմ, թե՞ աղջիկներ ու պատանիներ քաշելը իրենց պալատների ու կանանոցի համար։ Մեզ հետ, ո՛չ, լավ չեն, մեզ հետ այնպես են, ինչպես իրենց հպատակների հետ։

Թագավորը հետզհետե բորբոքվեց և վեր կացավ տեղից։

— Մեզ ազատութիւն է պետք, մենք պետք է փրկենք մեր երկիրը, պատիվը, անկախութիւնը։ Մենք պիտի գնանք հայերի հետ։

Թագավորը երկար խոսեց, խոսեց ջերմությամբ, սրտմտած և համոզված։ Նրա խոսքը թափանցեց ժողովված իշխանների սրտի մեջ։ Անցավ վարանքը, նրանք շարժվեցին։

— Ճշմարիտ է, ճշմարիտ,— խոսեց թագավորը,— կգնանք հայերի հետ. մեր թշնամին պարսիկն է։

— Երբեք չենք հաշտվի պարսիկների հետ՝ քանի՜ ազատ ենք,— կրկնեց իր խոսքը թագավորը,— մեզ հետ հաշտ կլինեն այն ժամանակ, երբ ազատ կլինենք...

Մերունի հին զորականի խոսքը հմայեց իշխաններին։ Նրանք վեր կացան տեղներից։ Ապա բոլորը թագավորի գլխավորությամբ գնացին տաճար՝ ձեռներդրելու Վրաստանի պատասխանը Հազկերտի հրովարտակին, որի ձեռական առաջադրանքին պետք է ձեռներդրված պատասխան կազմեին հոգեւոր հայրերը. «Հավատքը չենք ուրանում»։

Այսինքն՝ հայրենիքը...

Ժողովրդի հոծ բազմութիւնը եռում էր տաճարում։ Զայրույթը պոռթկաց այն պահին, երբ կաթողիկոսը կարդաց կրկին անգամ Հազկերտի հրովարտակը։ Ժողովուրդը, որ ներկա չէր եղել պալատի ժողովին, շատ վռճական և արագ շրջեց գործը դեպի մերժումն։

— Զենք ուրանում մեր երկիրը, մեր ազատութիւնը,— գոչեց թագավորութիւնը,— այն էլ հերիք չէ՞, որ նստած են մեր կրծքին... Երեցեք պատասխանը— չենք տալիս երկիրը...

Կաթողիկոսը կրկին անգամ հաբց տւինց թագաւորին, իշխաններին և ժողովրդին.

— Հոժա՛ր եք մերժման մինչև վերջ, ո՛ւրտ եք կնքում:

— Հոժա՛ր ենք, հոժա՛ր, ուխտ ենք տնում,— գռչեց թագաւորը:

Թագաւորը հաւանության նշան արեց և պատվիրեց կաթողիկոսին գրել մերժողական պատասխան:

Երբ դուրս էին գալիս տաճարից, Վազգեն իշխանը բարձրաձայն խոսեց, որ թագաւորը լսի.

— Տեսնեմ ինչպե՛ս եք պաշտպանում Ալանաց Դուռը, պարսիկների վրա զնալով:

Հարվածը զգալի էր: Թագաւորը անգամ հանգնեց և հտ նայեց Վազգենին:

— Ծշմարիտ ես ասում իշխան, բայց հոներն ու ալանները ավելի մեծ բազմությամբ կլցվեն Վրաստան, եթե ժենակ մնանք:

Սակայն Վազգենի խոսքը շարագույժ հնչեց իշխաններից շատերի ականջին:

Սպառնալիքը և զգուշացումը իրական էր...

Երկու օր անց Վրաց թագաւորը նամակ տվեց սեպուհ զեապանին Վարդանին ուղղած: Նամակում հայտնում էր, որ վրացիները պատրաստ են հայերի հետ դիմադարձ կանգնել Հազկերտին և կօգնեն հայերին ինչով որ կարող են:

Սեպուհ զեապանը զարմացավ, երբ պալատում տեսավ Աշուշա բղնշխին ուրախ զրուցելիս թագաւորի և մյուս իշխանների հետ:

— «Եկեալցի մարդ է»,— կրկնեց մտքում սեպուհ զեապանը:

Նոր էր լուսացել, որ Գյուտի, Կողակի և Խոսրովի աչքերի առջև զաշտի հեռաստանում ծխաց Նյուշապուհ քաղաքը: Հողաշեն մանր ու տափակ տները մեջմեջ ու խիտ աղյուսի դարսվածքներ էին հիշեցնում: Անապատի խիստ մերկության հաշորդում էին հողի

պարսպի միջից երկինք ցայտող բարդիների և այլ նորականաչ ծառերի շատրվանները: Երբ մոտեցան քաղաքադռան, ուղտերի կարմրադեղին կարավանը ընդառաջեց նրանց: Նրանք ապրանքների հակեր էին օրաբույս իրենց մեջքերի ակիքներով: Նրանք գնում էին ալյն վայրերը, սւր կարելի էր փոխանակել: Կարավանը զնգաց ու անցավ: Ճանապարհորդները մտան քաղաք: Իսկույն կեղտոտ տների սարդ ու ծանր հոտը, խառն ծխի և փոշու հետ շոշափեց նրանց հոտոտելիքը: Բակերի ցեխերը հունցող մանուկներ, դռան հողե նստառաններին արձանացած՝ աչքերը ցավոտ ծերուկներ, կանաչ՝ մրից, կեղտից փայլող ձորձերը հագներին, մերկանդամ փոքրիկ աղջիկներ հրաշալի խոշոր աչքերով և դեռատիներ՝ կնճռոտած ու ապքած դեմքերով: Անցան շուկան, որ բոլորակ ձգվում էր քաղաքի մեջտեղը, փոշոտ ու ցեխոտ, սատկած կատուների ու կենդանիների կմախքների հոտով: Սղի մեջ մլլվում էր թանձր ծուխը, որ բարձրանում էր մշտավառ կրակի ատրուշաններից: Մեհյանների սեւացած գոներից ևս դուրս էր հոսում այդ դառն ծուխը: Ներսից լսվում էին մոգերի արարողական, ռնգային մեղեդիները և մուկռանդ կոշերը խալոտած կոկորդներից:

— Որտե՞ղ է Միհրնեբսեհի ապարանքը, — հարցրեց Գյուտը խոսրովին:

Խոսրովը չպատասխանեց՝ ըստ երեւոյթին արդեն ուշքի եկած ճանապարհի ստորացումներից և իրեն զգալով կրկին բարձր և տիրակալ դիրքում:

Գյուտը դիմեց իրենց հետ հավասար գնացող մի հեծյալ սիպահի:

Սիպահը ցույց տվեց քաղաքի բարձրաբլուր մասը, մի ընդարձակ աղյուսե շենք:

— Ես բո հարսանիքը կանեմ, խոզի ճուտ, նետեց Գյուտը Խոսրովին և նժույզը ասպանդակեց, ընկավ առաջ՝ թողնելով որ հետևից նվաստացած քարշ գա Խոսրովը:

— Հարամանի զավակ, — քթի տակ մոմուաց դեղնած այտերը կծկելով Խոսրովը:

Նվ փորձեց հասնել, առաջ անցնել Գյուտից: Սակայն Գյուտը Մուլլ շտվեց, և երբ Խոսրովը հավասարվել էր իրեն, մտրակեց նրա նժույզի մոռութին: Նժույզը մի կողմ ցատկեց, Գյուտն ընկավ

առաջ: Մի քանի ականթարթում արդեն ապարանքի առջև էին Կողակի և իր թիկնապահների հետ:

Ձինվորները կտրեցին նրանց ճանապարհը:

— Պատգամավոր ենք Հայաստանից,— ասաց Գյուտը:

Ձինվորների մեծավորը զննեց Գյուտին և որոշեց նրա իշխանի հանգամանքը:

— Ներողամի՛տ եղիր, տե՛ր իմ,— ասաց նա,— Հազարապետը ներս չի ընդունում: Հյուրատունը այս կողքի բնակարանն է:

— Իսկ այն պարսիկ սուրհանդակը կարո՞ղ է ընդունվել,— հարցրեց Գյուտը ցույց տալով խոսրովին:

Մեծավորը ճմլվեց և ասաց կիսաձայն.

— Պարսիկ պաշտոնյաներին կընդունի... Հրամանն այդպես է, տեր իմ...

— Բարի՛,— ասաց Գյուտը,— առաջնորդի՛ր ինձ հյուրատուն: Գնացին: Հյուրատան տերը առաջ եկավ և զննելով Գյուտին՝ խոնարհ ողջունեց ու կեղծ ուրախությամբ ներս հրամցրեց.

— Տունը ձե՛րն է, հրամայեցե՛ք:

Գյուտը նայեց Միհրնեբրսեհի ապարանքի կողմը, տեսավ ինչ՞պես զինվորները խոնարհ ողջունեցին խոսրովին, խլեցին ձիու ասպանդակները, մեղմով վայր բերին նրան և այնպես զգույշ թևերն ընկած տարան ապարանքի դռնից ներս՝ կարծես նրբին ճենապակի լինել:

Գյուտը դարձավ հյուրատան տիրոջը.

— Խոզերը կարո՞ղ են մտնել ապարանքը:

— Խոզե՞րը,— զարմացավ հյուրատան տերը:— Խոզերը չեն կարող: Միայն շները կարող են:

— Կնշանակի ներսը շներ կա՞ն,— հեգնեց կրկին Գյուտը:

— Կան:

— Ի՞նչ լեզվով են խոսում:

— Ոչ մի լեզվով:

— Ես էլ եմ կարծում ոչ մի լեզվով:

Գյուտը մտավ ներս: Չնայած ցեխի աղյուսով կառուցվածքի արտաքին անշքության՝ հյուրատան ներսը շատ էր շքեղ, ուրախատես ու կոկ, Կամարակապ դռան անցքից հետո բացվում էր մի այլ դուռ և ապա սանդուղի աստիճանները բարձրանում էին դեպի

արտեղը, որի շուրջը շարված էին փոքր ու մեծ օթեաններ, պարզագամների հետև: Փոքրիկ դռների կամարները խճազարդված էին ճենական գույնզգույն թրծվածքներով:

Գյուտին և Կոդակին, ինչպես նաև նրանց թիկնապահներին ատկացրին առանձին օթեաններ: Սպասավորները խմբվեցին ռանը՝ պատրաստ հրամանի: Առհասարակ քաղաքավարությունը, չանխառն շողոթորթությամբ և քծնանքով՝ մեղմացնում էր շրջապատի մթնոլորտը:

Մտնելով օթեան՝ Գյուտը լվացվեց, հրամայեց թիկնապահին անել նոր զգեստներ նախշուն խուրջիներին, հագնվեց և նստեց արձին, հենվելով կրնակի բարձերին:

Խորտիկներ և գինի մատուցեցին, որին շմասնակցեց Կոդակը: Իրքերը ճշտվեցին այստեղ: Կոդակը ստորադաս պաշտոնյա՝ լավունք լուներ իշխանի հետ նստել: Սա կարևոր էր նաև այլ նշատառումներով:

Կոդակը չհամաձայնեց նախաճաշ ընդունել: Նա հայտնեց, որ ախարարից հետո միայն իրավունք ունի նախաճաշել: Նա գնաց և դբած նստեց Գյուտի առջև, դռան մոտ: Հյուրատան տերը և պասավորները իրենցը վերցրին՝ տեսնելով այս ձևերը, և պատառանքը խստացրին: Նրանք անձայն քայլերով ելմտելով, իրենց լա գրավեցին ուշադրությունը հյուրատան այլ հյուրերի, որ իշխաններ ու մեծամեծներ էին՝ եկած Միջագետքից, Հնդկաստանից, ունաստանից և Կովկասի լեռնաստաններից: Կերպարանքների ու արարանների խառնուրդը աշխուժացնում էր հյուրատան բակը:

Գյուտն ավարտեց նախաճաշը, կանչել տվեց հյուրատան տիրոջը: հարցրեց, թե ո՞վ պիտի զեկուցի Միհրնեբսեհին իր ժամանումը:

— Ծա կկանչեմ արարողապետի պաշտոնյային:

Հյուրտան տերը դուրս ելավ:

— Լավ եղավ, որ շունը մեզանից առաջ մտավ ապարանք,—
ասաց Կոդակը:

Գյուտը շխոսեց:

— Ինչո՞ւ,— սթափվելով հետո, հարցրեց Գյուտը՝ թերահաստ ձայնով:

— Առաջինը նա կգանգատվի Միհրնեբսեհին, սա կկատաղի, հետո կկարդա պատասխան թուղթը՝ նորից կկատաղի:

— Եվ այդ խելքով պիտի մտնես ապարանք: .

— Երեսուն տարի է, մի բարկանա, մարդպանի պաշտոնյա եմ և այս խելքով ծառայել եմ նրան:

— Իսկ գիտես, թե ինչ կդառնա դդումը, եթե երեսուն տարի ծառայի մառանին:

Կողակը սուր նայեց նրան և անվրդով պատասխանեց.

— Դդումը փտում է, տեր իմ: Իսկ ես դդումի մասին չեմ խոսում, այլ Կողակի խելքի մասին: Եթե մենք,— շարունակեց նա հանգիստ ու դանդաղ՝ կարծես ինքն իր հետ էր իմաստասիրում,— եթե մենք վրա հասնեինք Միհրներսեսի զայրույթի առաջին թափին, պատվավոր ընդունելութունը մեջտեղ ոտնատակ կգնար: Իսկ այսպես՝ կհաշի, կհաշի, և մենք վրա կհասնենք անվնաս մրուրոցի ժամին:

— Ձէ, խելքդ նման է... խելքի,— ուրախ հեգեց Գյուտը:

— Պալատական է,— աշխուժացավ Կողակը,— իսկ ինչ վերաբերում է դդումին՝ դա բանջարանոցում է բուսնում:

Կողակը շատ ավելի տակետակն էր և խորամանկ, քան ցույց էր տալիս: Նա դիտմամբ դիմում էր պարզամտության՝ թաքցնելու իր խորամանկութունը:

Եկավ պաշտոնյան: Նա շքեղ հագնված էր: Սանրափշիս ողջունեց Գյուտին և գեղեցիկ, երիտասարդ դեմքին պատշաճ լրջութուն տալով, կիսաժպիտ ասաց.

— Հազարապետը չի կարող ընդունել այսօր: Տեղապահը հրամայեց հայտնել ձեզ, որ սպասեք հրավերի:

— Իսկ ինչո՞ւ այդպես,— առանց վրդովմունքը թաքցնելու հարցրեց Գյուտը:

Պաշտոնյան խիստ ու զուսպ պատասխանեց.

— Ավելին ավելորդ է. ձեզ հայտնեցի բոլորը:

Եվ ետ շրջվեց ու արագ հեռացավ:

Արյունը տվեց Գյուտի դուխը: Նա զայրացավ: Եվ զայրույթն ավելի եղավ, որովհետև պաշտոնյան խոսեց հյուրատան տիրոջ ներկայության: Վերջինս հեռացավ, և Գյուտն սկսեց շարացած անցուդարձ անել:

— Մի՛ վրդովվի,— ասաց Կողակը,— երկամդ կդառնանա: Ես վրեժը կհանեմ: Ինչքան շիինի՝ հայ եմ և սլունեցի:

Գյուտը ձայն չհանեց: Նվաստացումն այնքան ազդեց նրան, որ ձեռները դողում էին: Շուտ-շուտ մոտենում էր դռան՝ կամենալով դուրս գալ, մի բան անել: Բայց ո՞ւր գնալ... Շուրջը Պարսաստանն էր՝ հազարավոր փարսախենների հեռու նրա հայրենի երկից: Եվ ո՞ւմ պատմի իր նվաստացումը, ումի՞ց լսի հնարը վրեժընդդրության, ո՞վ է իր պատշպանը՝ եթե հանկարծ իրեն բանտարեն: Նա այժմ պարզապես զգում էր, որ իր առաքելությունը շարունակում: Նա հիշեց, որ բանակում հայ իշխաններ և հայ որբ կա:

Բայց ո՞ւր են նրանք, որքա՞ն մոտ և որքան հեռու: Եվ ի՞նչ արող են անել նրանք:

Կողակն էր միայն անվրդով: Նա գլուխը թափ տվեց և մի ղանակով, որ նոր էր և ազդու՝ ասաց.

— Լսիր ինձ, տեր իմ, թողնենք ճանապարհի կատակները: Զ դու ես անմիտ և ոչ ես՝ անփորձ: Եկ մտածենք ինչ անենք: Արայից հույս չկա, պարզ է: Նա անխելք է և կատաղի: Միհրներսեւը խելացի մարդ է. նրա բարկության մեջ խելք կլինի: Եկ բռնենք նրա պատմուճանը և ճանապարհը բանանք: Խելացի թշնամին կես արեկամ է:

Գյուտը այս անգամ ականջ կախեց ծերուկի խոսքերին: Մաւվանդ որ՝ ուրիշ ոչե՛իշ էլ չէր մնում անել:

— Հը՛մ... կես բարեկա՛մ,— ձգեց Գյուտը մտախոհ:

— Ախր խելացի թշնամին, որ թշնամացել է՝ խելացի գործի եջ է թշնամացել: Ապա՛ առաջարկիր խելացի հաշտության՝ տես հ՞ընդունի: Հաղկերտը խելագար վագր է, որ առաջը երեք ոշխար զգես, միևնույն է, քեզ պիտի հոշոտի: Միհրներսեհը մեր կրոնափոխն է ուզում, ոչ թե մեր պատիժը:

Գյուտը ժպտաց դառն ու հեգնորեն:

— Լավ, բավական է,— ասաց նա դժկամ:

Կողակը նայեց նրան: Հանգիստ էր այդ հայացքը՝ բայց նրա եջ խաղացին երկու հազիվ նշմարելի կայծեր: Նա գնաց պարեզ քթի տակ մոմռալով իր գիտեցած միակ եկեղեցական եղաւակը:

Նրա տրամադրությունը վատ չէր:

Խոսարովին ընդունեցին պահականոցի առաջ, նժույզները թիկնապահի հետ ուղարկեցին ապարանքից դուրս, նրա հետևի ախոռները, իսկ իրեն տարան մի քանի բակով ներս և մի բակում կանգ առան։ Այդտեղ նա սպասեց շատ երկար, մինչև եկավ պաշտոնյան և հայտնեց, որ Միհրնեբսեհը հրամայեց ներկայանալ։ Խոսարովը գնաց։ Նա ծանոթ էր ապարանքին։ Հասնելով վերջին մեծ բակին, որ պարտեզ էր միաժամանակ, նրան սպասավորը առաջնորդեց խորքում բարձրացող մի առանձնյակ, որ խոնաստանն էր՝ պալատը և որի պատերը ամբողջովին պատած էր գուլյնզգույն քարերի հագվածքով։ Խոսարովը սենեկապետի առաջնորդությամբ մտավ ներս և երբ նրա առջև սպասավորը քաշեց մետաքսե վարագույրը՝ հանդիսավոր բացվեց կիսաստվեր մի սրահ։ Ուղիղ դիմացը, պատի քանդակեն վառարանի առաջ բարձին նստել էր մի չորակազմ ծերուկ։ Նա թևերով հենվել էր թավիշ ու մետաքս բարձերին և թրվում էր քնած։ Նրա կավիճե դեմքի անշարժ, փոքրիկ աչքերը հռել էին մի կետի և չէին մատնում ծերուկի ոչ միտքը և ոչ կիրքը, որոնք թաքնված էին շատ խորքում։ Նրա առջև թափթփած էին մազաղաթե ոլործուն փաթեթներ, մելան և եղեգն։

Խոսարովը չոքեց դռան առջև։ Ծերուկը քթով նշան արեց, որ նա մոտ գնա։ Խոսարովի հետևը կանգնած սենեկապետը շշնջաց նրան, որ մոտենա։ Խոսարովը առաջացավ և կրկին չոքեց։

Ծերուկն իր մեռելի կավճային դեմքը շարժելով նայեց նրան խորն ու մնայուն հայացքով և շրթունքներով նշան արեց Խոսարովին, որ խոսի։

— Ամենաողորմած Հազարապետ տե՛ր իմ. բերել եմ հայոց մեծամեծների պատասխան թուղթը քո հրովարտակին։

Ծերուկը նշան արեց, որ ներկայացնի թուղթը։

Խոսարովը հանեց ծոցից թուղթը և չոքեչոք մատուցեց։ Ըթերցման ընթացքում նա սպասում էր, որ Միհրնեբսեհը պոռթկա։ Սակայն սա անթիթ, մումիայի նման անշարժ ընթերցում էր։ Նա կարդաց մինչև վերջ և ապա թուղթը դրեց ծնկան։

— Ուրի՜շ ավելի,— հարցրեց Միհրնեբսեհը։

— Թուղթը գրեցին հայոց մեծամեծները, հոգևորները մարդպանի գլխավորությամբ։ Գրգռիչ ու դրդիչ եղավ Սպարապետը։

Նախարարները համանություն տվին նրան, և ժողովուրդը ըմբոստացավ, հանդուգն արարքներով անպատվեց մեզ: Սպանեցին մեր զինվորներին: Ուզում են մեր զորքը արտաքսել երկրից:

Միհրներսեսը շարունակեց անվրդով լսել: Նա սպասեց կրկին, մտածեց և ապա հարցրեց.

— Մարզպանը հայտնի՞ մասնակցեց, թե՞ գաղտնի...

— Հայտնի, տեր իմ, բացեիքաց:

— Թե՞ արտաքուստ ցույց տվեց հնազանդություն և ծածուկ դրոշեց, որ գրեն այս թուղթը:

— Արտաքուստ ցույց տվեց անհնազանդություն և դրոշեց ամենքի աչքի առաջ:

— Դենշապուհը, Վեհմիհրը, մոգպետը ի՞նչ գործ կատարեցին:

— Շատ ճիգ գործ դրին, արգելք եղան թղթին, բայց հայերը չանսացին:

— Շտապեցրի՞ն, ճնշեցրի՞ն մարզպանին:

Հարցապնդումը վտանգավոր դառավ: Խոսքովը չզգաց այդ և պատասխանեց:

— Այո տեր իմ, շատ բռնադատեցին, բայց ոչինչ օգուտ չեղավ:

Միհրներսեսը հարցական հայացքով հազիվ վեր նայեց սենեկապետին:

— Ժամ է ատյանի, տեր իմ,— հարցրեց սենեկապետը,— մովպետան մովպետն ու մոգերը, ինչպես և մեծամեծները հավաքված են:

— Հրավիրի՛ր:

Սենեկապետը գնաց:

Միհրներսեսը նայեց թղթին, ապա խոսքովին, զննեց նրան ավելի ուշով, քան առաջին պահին և ապա շատ հանգիստ հարցրեց:

— Իսկ դո՞ւ ինչ արիր:

— Ես բոլորն մասնակցություն ունեցա Դենշապուհի և մյուսների հետ:

Միհրներսեսը դադարեց և սկսեց կրկին անշարժ նայել այն կետին, ուր ըստ երևույթին նայել էր երևի ժամերով: Նա շատ համբերատար և անհույզ մնաց թե՛ ընթերցման և թե՛ հարցափորձի:

ամանակ: Թվում է, թե համակերպեց և վճռեց դադարեցնել հե-
ապնդութիւնը:

Վարագույրը բացվեց, և ներս եկավ մովպետան մովպետը,
անձրամորուս խոշորագնիւմ, աչքերը սև ու երկար հոնքերի տակին
որած, երկարաքիթ մի ծերուկ, որի մորթին և կերպարանքը տո-
որված էին մրով՝ շնայած մաքուր լվացման: Նրա անձուռնի ու
ոշտ մեծամարմին հասակը անկյունավոր ձևերով ցցված էր եր-
ար պատմունճանի տակից:

Նրան հետևում էր երկարահեր մոգերի մի բազմութիւն: Երբ
րանք առաջացան, հետևից երևացին մեծամեծների գլուխները:

Ատենավոր մեծ բազմութիւնը շարժվեց վարագույրի մոտ և
ունարհ ողջունեց Միհրնբրսեհին: Միհրնբրսեհի նշանի վրա եկող-
ները առաջացան և կիսաբոլոր շարվեցին ընդարձակ սրահի դռ-
ների տակ: Միհրնբրսեհը նշանով հրավիրեց մովպետան մովպե-
ին, որ սա նստի: Մովպետն առաջացավ և նստեց:

Միհրնբրսեհը բարձրացրեց դեմքը և աչքերը պատուհանին,
այտարարեց:

— Հայոց պատասխանը մեզ հրովարտակին: Ատյանում՝
առաջին անգամ իրավունք է կարդալ միմիայն արքայի առաջ: Լը-
ն՝ արքայի հրամանը: Բայց ձեզ այսքանը միայն ասել համա-
ում եմ անհրաժեշտ: Պատասխանը գրված է ճարտար լեզվով և
արտնշող ոճով: Չեմ կարող շնկատել, որ ոմանք ձեզանից թերևս
հիանաւորանով: Քաջ է իմաստասիրած... Բայց բանի զորու-
թիւնը ճարտարաբանութիւնը չէ և ոչ անիմաց հանդգնութիւնը:
Ինքն տերութիւն ենք ընդարձակում այս իսկ պահիս և առաջի-
դայում մեծ պատերազմներ ունենք՝ մեզ պետք է թիվ: Սրա մասին
ոգածու խորհեցեք:— Լսե՛նք արքայի հրամանը, — ավարտեց և
հանգիստ ձեռով արեց:

Դա նշան էր, որ ատյանն ավարտվեց:

Բոլորը դուրս եկան սրահից:

Գլուխին ու Կողակին շրջառնեց Միհրնբրսեհը: Մտորացումը
խիստ վրդովեց Գլուխին: Նա չկամեցավ գնալ բանակ, ուր Ծրան
պիտի հաճողիպելին հայոց այրուձին և հայ իշխանները:

Կողակն էր միայն անվրդա՛վ: Նա բավական էր համարում իրերի այդպիսի ընթացքը: Նա շատ էր ընկել-ելել, գիտեր, որ նման բաներն անխուսափելի են մեծ գործերում:

— Կպատահի՞, տե՛ր իմ,— ասաց նա,— ալիքը կիջնի՞, կըրարծրանա՞, կյանքը փոթորի՞կ է:

Գյուտը վարժվել էր արգեն Կողակի իմաստասիրություններին: Պարսկաստանի միայնություն մեջ դա զբաղեցնում էր: Երբեմն էլ ուսուցանում... Խրատական շատ բան տեսավ Գյուտը Պարսկաստանում:

— Ի՛նչ մեղքս ժաժկեմ, տեր իմ,— շարունակեց Կողակը,— շողորձոթներին և ստրուկներին շեն սիրում: Սիրում են համարձակ խոսողներին և ազատներին: Մենք այն է՛լ ենք անում, այս է՛լ: Բայց լավ շենք անում ոչ մեկը, ոչ մյուսը: Լա՛վ ընկնենք, տեր իմ, եթե ընկնելով ենք ուզում բարձրանալ: Կընկնեմ, ոտները կլիզեմ, կբարձրանամ՝ գլուխները կկտրեմ:

— Որ ընկա՞ր՝ ընկա՞ր,— փռսեց Գյուտը տխուր շեշտով:

— Ամեն ընկնել ընկնել չէ, տեր իմ, ընկնե՛լն այն է, որ շեն ապրում բարձրանալ: Գու գիտես թե գիշերները քնո՞ւմ եմ, երբ միտս է գալիս Խոսրովի ծեծը: Գարշապա՛րս պիտի լիզել տամ: Ես սյունեցի ախոռապանի զավակ եմ:

— Դրա համար էլ ընդունեցին Միհրնեսհի մոտ...

— Ոչի՛նչ, սիրտդ մաքուր լինի: Գլխա՛յրը՝ գոռազուքունդ մի կորցնի: Ազքի հետ գործ ունես: Գոռազ եղբոր: Պաշտոն ի՛նչ է, կամ ի՛նքն ի՛նչ է, կամ Հազկերտն ի՛նչ, կատաղած արջ:

— Հը՛մ, «կատաղած արջ»,— մտախոհ կրկնեց Գյուտը,— բայց աշխարհ է սասանեցնում:

Սկավեցին տաղտուկ օրեր: Գյուտը քնում էր օրերով՝ սպասելով նախարարների ժամանման: Անխոնջ Կողակն էր միայն հոտոտում ամեն կողմ, ծանոթանում պարսից պաշտոնյաների հետ, ամենքի հետ մտերմանում: Պետք կգա, աշխարհ է: Շուտով կժամանի մարզպանը, պետք է նրան փրկել: Եվ նա աշխատում էր բարեկամացած պարսիկ մեծամեծների միջոցով իմանալ, թե ինչ տրամադրություններ կան պաշառում: Իմացավ, թե ո՛ր պալատականը ո՛րի հետ է գտնված կամ քարեկամ: Ամենքին պատմում էր Վասակի մասին, հայտնում նրա ուրաջությունը, տրամադրու-

յուն ստեղծում նրա հանդեպ: Պալատականների ականջը հասավ
ւրացյալների ուխտի լուրը:

— Մարդը ուրացել է, ծառայում է մեր գործին, այլևս ի՞նչ
պալածանք նրա դեմ,— ասում էին պալատականները և փորձում
տեսել այս մասին Միհրնեբսեհի մոտ:

Վերջինս հաճախ լսելով այդ մասին՝ կամաց-կամաց մտածեց,
ը եթե Հազկերտի ճնշումը չօգնի՝ գործը տեսնի Վասակի միջո-
ով:

— Երկպառակել,— ասաց մի օր խոհուն հայացքը մի կետի
առած Միհրնեբսեհը իր մտերիմ պալատականին:

— Ծա էլ այդ եմ ասում,— ասաց պալատականը ձայնը ցած-
ացնելով դավադրորեն՝ կարծես մարդ կարող էր լսել և խանգա-
ել:

Հետո ավելացրեց.

— Դու այս ծերուկին մի արհամարհիր: Նա բաներ շատ գիտե
շատ բաներ է պարզվում նրա պատմածներից:

— Ի՞նչ բաներ:

— Այն որ՝ Դենշապուհը ճնշում է Վեհմիհրին և Որմիզդին:
Գործում է և մարզպանի տակը: Գործը խանգարում է: Պետք է ետ
անշել նրան:

Միհրնեբսեհը պատասխանեց հանգիստ.

— Ոչ, ետ չպետք է կանչել, այլ պետք է թողնել, որ մրցեն
իրար հետ մեր գործում: Պետք է բոլորին էլ լսել և այո՛ ասել:
Փող հսկեն իրար և հետախուզեն: Տեղեկություններ մեզ են հասնե-
ու նրանց միջոցով: Վասակը մեր ձեռքն է:

Կողակր առաջ գնաց: Ընդունվում էր պալատականների տանը
և մտերմանում նրանց հետ: Անգամ ընդունելովթյուն հաջողացրեց
Միհրնեբսեհի մոտ: Հազարապետը քննեց նրան, խոսեցրեց: Նրան
գուր եկան Կողակի խոնարհ վարվեցողությունը և մտքերը:

Մի անգամ Միհրնեբսեհը կանչեց նրան և հարցրեց Վասակի
մասին:

— Ի՞նչ մարդ է,— հարցրեց Կողակին:

— Փառասեր մարդ է, տեր իմ, մարզպանական իշխանու-
թյունը ձեռին պահելու համար ամեն ինչ կծախի: Վարդանը դրա
համար չի սիրում նրան:

— Այդ լավ չէ, որ փառասեր է,— խորամանկության տվեց Միհրնեբրսեհը:

— Կրթոտ է և քինախնդիր,— ավելացրեց Կողակը նույնպես խորամանկ հաշիվներով:— Արյունահեղություն, կոտորած, ցավ, թույն, ամեն բան կգործադրի իր նպատակին հասնելու:

— Ի՞նչ է իր նպատակը:

— Թագավոր դառնալ հայոց,— խիզախեց Կողակը և քննող հայացքով հետևեց ազդեցություն:

Միհրնեբրսեհը մտածեց այս ասածի վրա:

— Ո՞ւմ միջոցով է ուզում թագավոր դառնալ,— հարցրեց նա:

— Քո միջոցով, տեր իմ, և հիմա ամեն գնով ուզում է ուրացության գործը գլուխ բերել: Թագավոր չի դառնա, բայց գործը հո կատարած կլինի: Սաստիկ անհանգիստ է, թե մարզպանի պաշտոնը կանցնի Վարազվաղանին:

— Խոսե՞լ է այս մասին:

— Ինձ հրահանգեց վարկաբեկել Վարազվաղանին, որ ապագով լինի իր պաշտոնի մեջ: Ծախու հոգի է:

— Ի՞նչ կարող է ծախել:

— Հայաստանը, միայն թե մնա մարզպան:

Միհրնեբրսեհին դուր եկան այս մտքերը: Վասակի մասին նա ուներ այդ կարծիքը և հիմա ուրախ էր, որ դա հաստատվում է կողմնակի: Դա նոր միտք էր տալիս նրան. հենվել Վասակի վրա և գլուխ բերել երկպառակությունը հայ նախարարների մեջ: Նա մեծ հույսեր չուներ նրանց բռնի ուրացման: Նրանց պատասխան թուղթը պարզ ցույց էր տալիս, որ իրենք գործ ունեն միաբան, մահը աչքերն առած մարդկանց հետ:

«Այդ մարդկանց իսկապես ո՛չ սուրը կհաղթի, ո՛չ հուրը»,— մտածեց Միհրնեբրսեհը:

— Լավ, կմնաս այստեղ, քեզ կկանչեմ, երբ հարկավոր լինեա՞ս Գնա,— ասաց նա Կողակին:

— Մնա՛ս խաղաղությունամբ,— ողջունելով մինչև երկրպագության՝ ասաց Կողակը և վեր կացավ, գլխիկոր հեռացավ:

Դուրս գալով Միհրնեբրսեհի ապարանքից՝ Կողակը մտածեց, որ ինքը կարող մարդ է դառնում: Նա զգաց, որ Վասակի մատին

այտնած իր կարծիքները դուր եկան Միհրնէրսեհին: Որ Միհրնէր-
եհը հիմա կհենվի Վասակի վրա: Որ ինքը ապահովեց Վասակի
իրքը արքունիքում:

Իրիկնադեմ էր: Հյուրատան դռանը կանգնեց մի երիտասարդ
եծյալ: Նրա գեղեցիկ աչքերի մեջ ինչ-որ մի ժպիտ էր ցոլում,
եմքն արտահայտում էր անհամբերութիւն և կարոտ: Նա իշխա-
ական հագուստ ուներ և թեթև ասպազներ: Թեթև էր զինված նաև
րա թիկնապահը: Երկուսի էլ կերպարանքը, նծույզները մատնում
ին նրանց օտարական լինելը: Նծույզները արագոտն էին և թեթև:
որանք արագ իշան:

Թիկնապահը նծույզները կապեց ծառին և հարցրեց նորեկին,
— Հրամա՞ն է, հայտնեմ:

— Ասա ընծայնոց Արսեն իշխանը, պարսից բանակում ծա-
այող հայկական այրուծի:

Թիկնապահը մոտեցավ դռանը և Գյուտի թիկնապահին հայա-
եց: Սա ներս գնաց և վերադարձավ հրավիրելով ներս իշխանին:

— Ողջո՛ւյն,— ասաց նորեկը կանգնելով օթեանի դռանը:

— Բարեողջույն,— պատասխանեց Գյուտը,— նե՛րս հրամա-
իր, իշխան:

Եվ ընդառաջ գնալով ողջագուրվեց նորեկի հետ: Կոգակը բարև
ունած սպասեց ողջույնի, որ շուշացավ նորեկի կողմից:

— Ի՛նչ նվաստացում, իշխա՛ն,— վրդովված խոսեց նորե-
ը,— մենք բանակում իմացանք, որ Միհրնէրսեհը չի ընդունել
եկ: Մահվիռոտ գետի մեր սխրագործութիւնների վա՛րձն էր դա:
Ինչքան շատ ես ծառայութիւն մատուցում, այնքան շատ են ստո-
ացնում քեզ:

— Հիմա ի՛նչ կա զորագնդում,— հարցրեց Գյուտը:

— Ուխտ արինք զորագնդի հետ միասին կռւել:

Գյուտը խոցվեց: Արսենը կարծես նրան էր ակնարկում. մինչ
ա միամիտ և ազնվօրէն բաժանում էր նրա հետ իր վիրավորված
ներնասիրութեան զայրույթը:

— Եթէ պարսիկներն ատում են ինձ, որովհետև հայ եմ, հայ
մնամ, որովհետև ատում են ինձ,— արժանապատւութեամբ
ասաց նա:

Գյուտը խառնակ մտքերի մեջ էր: Նրա ինքնասիրութեան վի-
ավորանքն այրում էր նրան: Բայց նա ելք չէր գտնում: Նա մի

նապարհի վրա էր, որ տանում էր դեպի ստորացում և պատվի զտոտում: Նա եկել էր Վասակի գործի համար: Նա մեծ հարգանք համարում ուներ Վասակի հանդեպ և հույս ուներ, որ նա կըստ լիցի տանելի վիճակ իշխանների համար:

— Արգեն ստորացրին մեզ, ուշ է, իշխան,— ասաց նա Արնին,— հիմա էլ կոշի հրաման են ուղարկում իշխաններին գալ լուր ատյանի: Պատիվներս ընկավ:

— Մաքուր պատիվը չի կեղտոտվի՝ որպիսի ցեխն էլ որ ըննի: Ստորացումով պատիվդ մաքուր չես պահի: Դիմադիր կանգնեմ, իշխան, հաններ վրեժը պարսիկներից: Բավ է, ինչ մաշվեներ սրանց պատերազմներում: Հիմա էլ մաշվեներ մեր պատեւում:

Արսենը ազնիվ բարկությամբ նայեց Գյուտին և հայտնեց.

— Վճռեցինք սուբհանդակ ուղարկել մերոնց, որ բարձրացնեն պատամբությունը:

— Կտուժենք,— ասաց Գյուտը:

— Զենք տուժի: Ես թույլ քրիստոնյա եմ, հայրս խառնում է սաճախ կրակն ու սուրբ խաչը. բայց երբ կամքիս վրա են բռնում, այն կպաշտպանեմ կենաց-մահու կովով: Սա հավատի բան, ազատ կամքի բան է: Գնանք բանակ, իշխան, այստեղ քեզ վատապանեն:

Գյուտը շրթունքները ծամռեց:

— Ամեն տեղ կնվաստացնեն... Պոռոտախոսությամբ պատիվներ պահի, խելքն էլ է պետք. պետք է ճանապարհ հարթել դիրքի իշխանության հասնելու:

Արսենը լավ չհասկացավ Գյուտի ականարկը, բայց ինչ-որ սահմաններ անցավ նրա միջով: Մի բուժ պատ էր զգացվում իր և նրա միջև: Նա էր ենթարկվել ստորացման, բայց կարծես կուլ էր ալիս անպատվությունը:

Նա խոսքը փոխեց.

— Շա՛տ ընդդիմացավ մարզպանը ուրացության պահանջին: Գյուտը ծամծմեց:

— Մարզպանը ջանաց կանխել արհավիրքը:

— Բայց կատարե՞ց իր պարտքը հանդեպ հայրենիքի:

— Ինչպես տմեն հայ:

— Դա լավ է, դա վայել է մարզպանին,— ոգևորվեց Արսենը:

ներ,— հայրենիքի վտանգը միացրել է ուրեմն մարզպանին և Ապարապետին:

Գյուտը չպատասխանեց:

— Կպատահեն դավաճաններ և ուրացողներ... Մերութանին չենք մոռացել... բայց հրաշեկ երկաթով կդադենք այդպիսիներին: Սա արդեն գրգռում էր Գյուտին: Նա մոռալվեց և լռեց:

Արսենը վեր կացավ. զգաց ինչ-որ անախորժ, ներքին դիմադրություն: Չհասկացավ սակայն և հրաժեշտ տվեց Գյուտին:

— Ե՛կ, իշխան, ե՛կ, երբ սրտնեղես,— ասաց նա գնալիս:

— Կգամ,— ասաց Գյուտը անտարբեր ձայնով:

Իշխանը հեռացավ:

Արսենը չէր եկել միայն Գյուտին այցելելու: Նա դուրս գալով նրա մոտից՝ նժույգը քչեց Նյուշապուհի փողոցներով դեպի նրա հյուսիսային թաղամասը, անցավ այգիների պատերի միջով և բավական հեռանալով քաղաքից՝ կանգ առավ մի շքեղ տան առաջ:

Իսկույն դեմ վազեցին սպասավորներ, որ, ինչպես երևում էր, ծանոթ էին նրան և ժպտադեմ բռնեցին նժույգի սանձն ու առպանդակը, օգնելով իշխանին իջնել:

— Տա՛նն է իշխանը:

— Տանն է, տեր իմ,— ասաց սպասավորներից մեկը ուրախ ձայնով:

Արսենը ըստ երևույթին այս տան սպասված հյուրերից էր:

Նա իջավ և սպասավորի առաջնորդությամբ անցավ երկար միջանցքները մինչև հասավ բակը և գնաց դիմացի ապարանքը:

Նրան դիմավորեց տան տերը՝ ածուխի աչքունքով, գեղածիծաղ մի պարսիկ իշխան, որի հայացքից երևում էր, որ խիստ ուրախ է Արսենի այցելությունից:

— Ա՛յ բարի տեսանք, իշխան,— ասաց նա ընդառաջ գալով և ողջագուրվելով Արսենի հետ, ձեռքից բռնած տարավ պարտեզը:— Գարունը դուրս է եկել կոկոններից ու հողից,— ասաց նա, վարդը ճանապարհին է, սոխակը՝ հետևից:

— Նոր տաղեր ունեն հյուսած,— հարցրեց Արսենը շարանձի
այելով:

— Ես չեմ հյուսողը, գարունն է հյուսում,— ասաց պարսիկ
իշխանը,— շուտով կնստենք կանաչին, մեզ կտանք գինու տաղե-
րին: Ի՞նչ նոր բան, իշխան:

Արսենը պատմեց: Պարսիկ իշխանը զարմացավ և տխրեց:

— Է՛, Վախթանգ իշխանը գործ չունի դրանց հետ: Արյան
հոտ է գալիս դրանից:

— Արյան հոտ է գալիս,— կրկնեց Արսենը:

Բարձեր բերին և դրին քանդակեն տաղավարի տակ, բերին
աղանդեր և գինի: Նստեցին խոնչայի շուրջը և սկսեցին մի բա-
նաստեղծական զրույց արեգակի, լուսնի, երկնքի, երկրի, ջրի և
կրակի մասին:

Սկավ նվագածուն և սկսեց մեղմ ու քաղցր մի մեղեդի:

Արսենը լսում էր Վախթանգի ներշնչված զրույցը: Բայց նրա
աչքերը ուղղված էին պարտեզի շուրջը կառուցված փոքրիկ տնակ-
ների կողմը: Մի գաղտնիք այնտեղից խլում էր նրա ուշադրու-
թյունը, բայց տնակների մոտ ոչ ոք չէր երևում:

Վախթանգը ոգևորվեց: Նա սկսեց ոգել՝

Երեղեցիկ, շքեղաշուք, անձնյա,
Հասակագեղ, վեհապաշտոն է նա,
Գալիս է զարնան նուրբ թևին,
Բուրում է սեր մանկամարդ ոգին:
Քաջամարտիկ և դեմքով կանգուն,
Ոսկեհուռ վարսակալ է գլխին,
Աչքերին ժպտն է աստղածոր,
Ոսկեհուռ, ոսկեմատ, ոսկեծինս:

Մինչ նրանք զվարճանում էին գինու և գեղեցկության տա-
ղերով՝ պարտեզի խորքից հնչուն մի ծիծաղ զանգակի պես դողաց
զարնանային պայծառ օդի մեջ: Երկու մանկամարդ աղչիկներ էին,
որ գալիս էին դեպի ապարանքը: Նրանք չէին նկատել Վախթան-
գին և Արսենին: Նրանք ընկել էին մի ոսկեդեղին թիթեռի հետևից,
որ խույս տալով թռչում էր և իր հետևից գցում աղչիկներին: Նը-
րանք իրար ձեռից խլելով վրա էին ընկնում թիթեռին, ամբողջ
ծածկում խոտը և հանկարծ, երբ թիթեռը ճողպրելով թռչում էր,

Ճշում էին և վազում դեպի տաղավարը: Բոլորովին մոտ էին, որ հանկարծ տեսան տաղավարում նստածներին: Նրանցից մեկը շանթահար կանգնեց Արսենի հանդիման: Փղոսկրյա ճակատին միագիծ, երկադեղ մի հոնք կամարում էր նշաձև աչքերը: Երկար թերթերունքների միջով նա խորը նայեց Արսենին: Սև գանգուրները ուռած օձերի պես փաթաթվել էին նրա քունքերին, ականջներին, վզին: Դա մի վայրկյան էր, որից հետո նրա ճոճկան իրանը շրջվեց, և նա փախավ դեպի դիմացի օթևանը: Նրան հետևեց մյուսը, որ նրանից տարբերվում էր միայն ավելի փոքր մարմնով:

— Ծաղկո՛ւմ է Խորիշան, գարո՛ւն է Խորիշան, — հառաչեց Վախթանգը, — ո՛վ է նրա հառաչանքի տերը...

Արսենը վերցրեց գինին և լուռ խմեց, աչքերը գցելով գետնին: Նա զգում էր, որ օթևանի փոքրիկ պատուհանից իրեն էին նայում երկու գլուխներ և անհետանում: Վախթանգը տարված գինով ու տաղերով՝ հառաչում էր, ոգում և թմբիրի մեջ ընկնում: Իբրև պարսիկ խմող՝ նա զուսպ էր շարժումներով և խոհուն՝ տրամադրությամբ: Նա հրամայեց, որ խոնչան տանեն դնեն առվի ափին, մատղաշ սեզի վրա, որ արևերես էր ելել: Արդեն ծաղկել էին նշենին, սալորենին, դեղձենին, որոնց արանքից երևում էր սպիտակ ամպաշարքի նման ձյունապատ լեռնաշղթան: Շուտով Վախթանգը նստած տեղը քնեց. իսկույն թաքձեր ու վերմակ բերին փաթաթեցին և թույլ տվին վայելել քունը գարնան մատաղ օդի մեջ: Նվազածուն մեղմ հնչյուններով օրորում էր նրա քունը: Այդ պահին տեղից վեր կացավ Արսենը և գնաց պարտեզի խորքը: Իջնելով գետափը՝ նա նստեց քարին և ականջը տվեց գետի վշշոցին:

Նրան երազական վիճակից հանեց հետևում կանգնած մի ոչ շատ դեռատի աղջիկ, սևազգեստ, խալը այտին: Նա շորս կողմ էր նայում գլուխը:

— Իշխա՛ն, իշխա՛ն...

— Հա՛, Դիշտրիա, գո՛ւ ես...

— Իշխա՛ն, չգնաս, մնա՛ այս գիշեր:

— Ինչո՞ւ:

— Նա խնդրեց...

Արսենը երազական լուռության մեջ աչքերը փակեց:

— Որտե՞ղ պիտի տեսնեմ նրան...

— Ենթադրեմք, օթեւանում: Գիշերը անց, լուսաստղը սարդից որ դուրսիւր կհանի՝ դուրս եկ օթեւանից: Պահակներին կխմացնեմ:

— Կա՛վ... Դիշտորիա՛...:

— Հրամայիր, իշխան...:

— Դիշտորիա՛... ի՛նչ գեղեցկացել է նա...:

— Ե՛րբ չէր գեղեցիկ... Սիրո տերը գեղեցկանում է:

— Նա գեղեցիկ է, Դիշտորիա՛, կրակի՛ պես գեղեցիկ:

— Ես գնամ, իշխան, կտեսնեն ինձ,— շուրջը նայելով ասաց Դիշտորիան:

— Գնա՛, Դիշտորիա, և այս տար նրան, թող դնի սրտին,— ասաց Արսենը և մի մանիշակ քաղեց տվեց Դիշտորիային:

— Վա՛յ... խե՛ղքը կգնա,— ասաց Դիշտորիան և խելով մանիշակը՝ անհետացավ թփերի հետև:

Արսենը, որ միշտ այստեղ էր ժամադրվում, վեր կացավ տեղից ու գնաց Վախթանգի մոտ: Նա նստեց և սկսեց լսել նվագածուին: Եկավ Դիշտորիան և բերեց մի փոքրիկ մագաղաթե մատենիկ, ոսկետառ ու նկարեն: Բանաստեղծութուններ էին: Վերցրեց և լսելիքը նվագածուի մեղեդիին՝ սկսեց կարգալ: Տողերն այրում էին նրան, բայց ավելի այրում էր նրան լուսաստղը, որ պիտի դուրս լողար երկնքում գիշերային նվիրական լուսթյան մեջ... Երևակայության մեջ շողշողում էր նա, դողում և գալիս դեպի ինքը, բերելով իր կրակաշող համբույրը...

Արսենը թախծալի քաղցրությամբ հառաչեց աղատվելու համար զգացմունքի հավելվածից:

Հանգիստ շնչում էր Վախթանգը, իր բարի և ուրախ դեմքը երկինք դարձրած, նվագածուն անլուռ առվակի նման ձիգ էր տալիս նվագը, թռչունները ճլվլում էին ծառեծառ ոստոստելով, իսկ երբեմն ականջի տակով բզզալով անցնում էր մեղուն և երկար որոնումներով պատվում կանաչների մեջ: Իսկ վերևը կապույտ վրանի պես իջնում էր փիրուզ երկինքը՝ անհունացնելով կյանքը սերը, գեղեցկութունը:

— «Պատերա՛զմ»,— հանկարծ սև ամպի նման եկավ խուժեց Արսենի հոգուն և կայծակեց: Նրա միտքը գնաց դեպի հեռավոր հայրենիքը, դեպի ուր սլանում է արհամիտքի առաջը և պիտի պայթի նրա գլխին:

Նա աչքերը փակեց:

Կթողնի՝ Խորիշային այստեղ, կգնա՝ հայրենիք... թե՛ կառնի իր նժույգի գաժակին և կփախցնի նրան այն հայրենիքը, որի գաժակին սիրել է Խորիշան: Ոչ, Խորիշային ինչպե՞ս կթողնի: Կո՞ւմը կո՞ւմ է, սերը՝ սեր...

Ճաշից առաջ Վախթանգը զարթնեց: Նա քնաթաթախ աչքերով նայեց Արսենին և ժպտաց կենսուրախ ու սրտաբաց:

— Քուներ խմեց ինձ, ասաց նա ճմլկոտելով:— Գնանք լեռան կողմը ձիավարելու:

— Գնանք,— ասաց Արսենը:

Նժույգները բերին ախոռից: Իշխանները նստեցին նախշունիկ թամբերին և նժույգները քշեցին հյուսիս, դեպի մանիշակագույն լեռը: Նրանք բարձրանում էին թփուտներով մթնած մի զառիվերով: Քանի առաջանում էին, այնքան ճանապարհը դժվարանում էր: Պատվածքներից ներքև էին հոսում պղտոր գարնանային ջրեր, զոշգոշելով, ավետելով նոր կյանք: Հետևում ծխում էր Նյուշապուհը՝ իջնելով դեպի ավազուտ ու աղուտ անապատը: Հազկերտի ահավոր բանակի խայտաճամուկ վրանները հիշեցնում էին գունագեղ աշնանային անտառ:

Հանկարծ թփուտներից դուրս պրծավ մի այծյամ:

— Քշի՛ր,— գոչեց Վախթանգն ու նետի պես պոկվեց: Արսենը թռավ հետևից: Նրանք զենք չունեին և ոչ էլ բարակ: Միտք չունեի քշելը: Բայց բնազդական այս արշավը հաճույք պատճառեց նրանց: Նրանք բարձրացան բավական և այծյամին կորցրին: Իջան քրտնամխած նժույգներից, որ հեռում էին: Նստեցին թփերի տակ, նժույգների սանձերը ձեռներին:

— Գիտե՞ս ինչն էր, փախավ,— հարցրեց Վախթանգը:

— Ի՞նչը:

— Սե՛րը: Ժամանակին պիտի տեսնես և որսաս: Պահը թռավ, սերն էլ ձեռիցդ կգնա, ինչպես այծյամն էր: Սիրո մեջ մարդը սրսորդ է:

— Ասել է՝ եթե ես ձեռ գցեցի սերը, ձեռիցս չպե՞տք է փախցընեմ,— հարցրեց Արսենը նշանակալից:

— Որ փախցրի՛ր՝ ամենաանշնորհ մարդն ես և բանաստեղծի ծիծաղին արժանի:

— Որտեղ էլ որ լինի՞, ու էլ որ լինի՞...

— Ո՛րտեղ, ո՛վ էլ լինի...

— Չե՞ս մեղադրի:

— Կուրանա՛մ թե...

— Տո՛ւր ձեռդ, — ասաց ու մեկնեց ձեռք Արսենը:

— Ահա՛, — տվեց ձեռք Վախթանգը: — Գիտե՞ս ինչ է ասում բանաստեղծը:

«Գարո՛ւն էր հետևդ ընկած, ո՛ւր էիր, ասա՛,
Գարո՛ւն ես հետևն ընկած, ո՛ւր է նա հիմա,
Իմաստուն էիր այնժամ, երբ էիր հիմար,
Հիմար ես դու հիմա, որ իմաստնացար»:

— «Պատերա՛զմ», — շանթեց կրկին Արսենի հոգում: — Ուրա՛ն սիրտ պիտի խորտակի նա: «Չգա՛ր, չգա՛ր...», — մրմնջաց նա ինքն իրեն: Նայեց ներքև, զմրուխտե բլրին Վախթանգի ապարանքը, առուն, հողե ոսկեպարիսպները, որոնց մեջ երազելով փթթում են նշենին, նալուրենին ու դեղձենին, որոնց տակին շրջում է ճախնչպես ցերեկային գիշեր և գիշերային լուսաստղ... Նվ այստե՛ղ, հազարավոր փարսախսներ հեռու հայրենիքից՝ պիտի պատահեր այդ սերը: Ինչպե՞ս չի հարցնում նա՝ ո՛վ, ո՛ւմ, ո՛ւր...

Արսենը զգաց, որ թախիծը մտնում է սիրտը և ստվերներ է գցում հոգու մեջ:

Ուզում էր խոսք բանալ պատերազմի մասին, բայց հանկարծ պահանջ զգաց աչքերը փակել:

— «Նորը կգա՝ կկուլենք, քանի չի եկել՝ դեռ ապրենք», — մտածեց նա:

Բայց միաժամ հիշեց Հազկերտին: Վերակենդանացավ նրա նախանձափրփուր կերպարանքը, նրա օձական հայացքը, նրա վիշապաձայն գոչը՝ Հայաստանի բնաջնջման: Ատելության կրակը բոցավառվեց Արսենի սրտում, և նա մտքով գնաց իր հայրենի երկիրը, որ հիմա հեռո՛ւ, հեռո՛ւ մշուշ է դառել: Հազա՛ր հազարավոր երիտասարդներ մահվան ին գրվում հիմա այնտեղ, արյունոտվում են մատաղ սրտեր, մանկամարդ կանայք կրծքներին են սեղմում զավակներին՝ աչքերը լայն բացած, սպասելով, թե «ի՞նչ կլինի»: Հիշեց իր խստակյաց և ասպետական հորը, նրա արծվաքիթ, խրոխտ գեմքը և ձայնը. «Հայրենիքը

չկորցնե՞ս՝ ամենաթանկ բանը: Հիշեց, թե ինչպես Գողթան երգիչը մի անգամ ասաց իր երգում.

«Թանկ ինչպես կյանք,
եվ առավել թանկ,
ինչպես ազատութիւն,
Սիրելի՛ ես, ծախս ծխանի
Տանն իմ հայրենիս:

Արսենը տխրեց և երեսը դնելով խոնավ հողի վրա՝ սկսեց հոտոտել հողը: Մտածեց՝ ահա՛ այս հողը բռնի՛ր ու թի՛զ-թի՛զ գնա, միակտուր, միագիծ կհասնես այն վայրը, որի թանկագին անունն է՝ հայրենիք:

— «Պատերազմ»,— շնչաց նա և երեսը բարձրացրեց հողից:

— Ի՞նչ,— հարցրեց Վախթանգը:

— Ոչինչ,— պատասխանեց Արսենը:

Վախթանգը, որ նույնպես պառկել էր և երկնքին էր նայում, նստեց:

— Դե՛, վե՛ր, գնա՛նք, ժամ է:

Վեր կացան, նստեցին նժույգները և կամաց-կամաց իջան քաղաք: Խոտի, հողի անուշ համը շրթունքներին, բուրբուկին առույգ և կենսալից մտան ապարանք: Անշուր շատրվանի քարին նստել էին Խորիշան և քույրը: Խորիշան հոնքերը ազնդի պես լարեց և երկար թերթերունքները նետի պես ուղղեց Արսենին: Նա նայեց տակից վեր:

Արսենը մարեց այդ հայացքից և աչքերը կախեց: Կրկին նայեց. Խորիշան նշան էր բռնել կարծես: Հետո հանկարծ ինչպես նետը բաց թողնե՞ր՝ մանր ժպտաց: Արսենը խոցվեց և հեաց, որ չխեղդվի: Ոչ մի հոգնութիւն, որ քաղցր քնի է կոչում մարդու, ոչ մի երազանք, որ թոցնում է մարդու դեպի կախարդական մի աշխարհ այդքան անբացատրելի անուշ չէր, որքան այդ հեքը: Դա գարնան հեքն էր, որ փչում էր վարդի, հողի, թռչունների, փիրուզ երկնքի և ադամանդյա լուսաստղի շող ու բույրով:

Սեղան գցեցին սրահում: Այս անգամ սեղանին մասնակցելու եկավ մի անձնյա, հոլանի թևերով և ազնվազարմ տիկին: Նա տարեց էր և ծանրաշարժ: Բայց վերին աստիճանի մտերիմ և չկրմ հայացք ունիւր: Նա հարազատ հայացքով համբուրեց Արսենին և նստեցրեց իր կողքին:

— Մոռացե՛լ ես մեզ, ուշ-ուշ ես գալիս:

— Քաշանների պատերազմն է մեղավոր, մայրիկ: Ո՞վ է իմանում, մի օր էլ բոլորովին չեմ գա:

— Որմիզդը գլխիդ պահապան,— երկյուղով հանդիմանեց Արսենին տիկինը,— ի՞նչ գիտես մարդու սիրտը տխրեցնել:

«Մահի մեջ է քաշը գեղեցիկ,
Քաշի մեջ է մահը գեղեցիկ,
Ոչինչ չի կապել սերտ իրար հետ՝
Քան մահն ու քաշը գեղեցիկ»:

Ոգեց Վախթանգը, որի պաշարներն անսպառ էին պարսկական բանաստեղծության:

— Ո՛ւր են խորիշան ու Որմիզդուխտը,— ասաց տիկինը ըսպասուհուն:

— Պարտեզ գնացին:

— Գնա կանչիր:

Սպասուհին գնաց: Արսենը դողաց, քաղցր ու շնորհակալ նայեց տիկնոջը: Տիկինը հասկացավ այդ և մանր ժպտաց քթի տակին:

— Տիկի՛ն մայրիկ,— ասաց նա,— մորս ես նման:

— Մայր եմ, ոչ թե նման,— կատակեց տիկինը,— քեզ գողացել է մայրդ և փախցրել Հայաստան: Հիմա քեզ բաց չեմ թողնի:

— Ես էլ երկու մայր ունեմ,— ասաց Արսենը և փաթաթվեց տիկնոջը:

Դուռը բացվեց, և ներս մտան խորիշան և Որմիզդուխտը: Նրանք եկան և նստելով իրենց մոր մի կողմը՝ երկուսով փարվեցին նրան՝ և սկսեցին զաղտնի լալթի տակով նայել Արսենին:

Տիկինը նրանց մայրն էր, Վախթանգի գոթանը, որ նրա կնոջ մահից հետո եկել ապրում էր նրա մոտ: Վախթանգը ուխտ էր արել անամուսին մնալ: Նա իրեն տվել էր գինու և տաղի:

«Մե՛կ է սերն, երբ շատ է գեղեցիկ,
Եվ մի՛ անգամ է սերը գեղեցիկ»:

Ոգեց Վախթանգը, որ և իր աշխարհում էր խորասուզված, և այգապես էր մասնակցում զրույցին:

Իսկ իր մոր վզից կախված, աչքերը Արսենին հառած՝ նայում էր նրան. խորիշան:

Արսենը կաշկանդված էր այդ համարձակ, մնայուն և այրող հայացքից, որ անմեղ հառած էր նրա աչքերի մեջ և առգորտւմ էր, խելքահան անում:

Տիկինն զգում էր այդ հայացքը և հազիվ նկատելի ժպտում: Տիկինը Արսենին տեսել էր առաջին անգամ այն օրը, երբ հայոց այրուծին մտնում էր Նյուլապուհ՝ Հազկերտի բանակը մտնելու և քուլանների դեմ պատերազմելու Վախթանգը Արսենի հետ եղել էր այդ պատերազմում: Եվ մի անգամ, երբ քուլան հեծյալը սուրբ իջեցնում էր Վախթանգի գլխին՝ Արսենը վրտ էր հասել և մի հարվածով գլորել նրան: Ահա այդտեղից Վախթանգը մտերմացել էր նրա հետ և դարձրել իր տան բարեկամ: Երբ նա առաջին անգամ տուն էր բերել Արսենին, տիկինը զարմացել էր.

— Երբ ես տեսա սրան, ասացի սա մեր տուն կգա մի օր: Եհնա որ եկավ:

Տիկինը կրկնեց իր այդ խոսքը:

Մինչև ուշ գիշեր տևեց ճաշկերույթը: Դուրս եկան պարտեզ: Լուսնի արծաթը պլպլաց սև նոճիների արանքից: Նրա սառը լույսի հղյամբ հրազական էր դարձնում պարտեզը, որ շունչ էր քաշում լիակուրծ:

Ժամ էր հանգիստ առնելու Տիկինն ու աղջիկները հեռացան իրենց օթևանները, իսկ Վախթանգն ու Արսենը մտան սրահը և պառկեցին շքեղ անկողիններում: Վախթանգը քնեց իսկույն ինչոր մի քառյակի կիսում, և շուտով լսվեց նրա հանգիստ ու անվերդով շնչառությունը: Արսենը պառկեց անկողնում, որ կրակի պես լափեց նրան. քունը չէր գալիս աչքերին: Առաստաղին, պատուհանի միջով երևում էր երկնքի մի կտորը, ուր աստղերը կանաչավուն և կապտավուն գույներով գրում էին իրենց հավերժի գիրը: Գիշերը քնի մեջ շնչում էր խոր, երկրի և երկնքի անհուն կրթօթով: Նա հոսում էր և տանում իր հետ աշխարհը դեպի անհունություն:

Արսենը սպասում էր ժամագրման պահին: Լուսաստղին: Նա կամացուկ դուրս եկավ պարտեզ: Սառը համբուրեց նրան գիշերվա սև շրթունքը: Նա գնաց դեպի գետակի ափը և նստեց քարին: Խոտվքը, սպասման ծանրաշարժ ընթացքը, տեսակցության երջանիկ մոտեցումը նրան անհանգստացնում էին: Համբերությունը հատնում էր, և գիշերը թվում անլույս ու անշարժ: Մինչ երկնքի

ախարակը լողում էր աննկատ, բայց հաստատու Արսենը հա-
ռում էր վառած մոմի պես: Չէ, չի գա Դիշտրիան, մի բան կպա-
ահի, մեկը կարթնանա, կխանգարի: Եվ կփախչի այն երջանկու-
յունը, որ կյանքում աժան չէ և երբեմն անկրկնելի է, ինչպես
նունդը:

Նայեց բակի կողմը, որտեղից պիտի երևար Դիշտրիան: Եր-
եմն մի ստվեր էր լողում այնտեղից: Բայց աչքի երևույթն իս-
ույն անհետանում էր: Ակնապիշ հայացքը ստեղծում էր այդ
ստվերները:

Հեռու հորիզոնում, անապատի սևագիշեր խորքում մեռնում
ոսկեղեն լուսինը՝ պղնձե մահազույնի փոխելով իր հեքիաթա-
նն դեմքը: Եվ ահա,— Արսենը կարծում էր, թե կրկին պարտե-
հ մեջ երևույթը խաբուսիկ էր՝— մթան մեջ մթնեց մի այլ ըստ-
եր, որ անշարժացավ տարակուսած, թե զգույշ: Նայեց արևելք:
Էռան թիկունքից, կրակե թերթերունքները կկոցելով և իր հա-
երժական հայացքը վեհորեն հառած երկրին՝ դուրս լողաց լուս-
ստղը:

Նա գալիս էր հպարտ ու վեհաշուք: Արսենի սիրտը ճմլվեց:
ա նայեց ստվերի կողմը, որ արդեն օրորվում էր և պարսպի
ակով լողում դեպի ինքը:

Նա ընդհուպ մոտեցավ Արսենին և ականջին փսփսաց.

— Անցիր օթևանը. ինքն է, մենակ...

— Առա՛ջ անցիր,— հեաց Արսենը:

— Ե՛կ, շտապի՛ր, զգո՛ւյշ... — առաջ սողալով շշնջաց Դիշ-
տրիան և ձեռքով քաշեց նրան: Երբ Արսենը մտավ խորիշայի
թևանը, հետևից դուռը փակվեց, և նա զգաց իրեն մի այնպիսի
աղցր բանտարկության գրկի մեջ, որ ամեն ազատությունից սի-
ելի էր:

Խորիշան նստել էր գորգի վրա և գլուխը կախել հատակին:
րա սև գանգուրները հոսել էին գորգի վրա: Նա գլուխը բարձ-
ացրեց, նայեց Արսենին, ապա կրկին գլուխը կախեց: Փղոսկրյա
ուր դուրս ցայտեց նրա զգեստի միջից: Արսենը մոտեցավ ան-
ոս և նստելով կողքին մեղմ գրկեց նրա ուսը: Խորիշան դողաց
և ցնցվեց: Արսենը համբուրեց նրա ուսը և գլուխը դրեց վրան:

— Խորի՛շա... — շշնջաց Արսենը ոչ իր ձայնով, խուլ և շքն-
սրգել: — Դե խոսի՛ր, մի՛ բա՛ն ասա:

Խորիշան լուռ էր և անշարժ: Նա հեռում էր:

Հանկարծ մի ճապուկ շարժումով, գեղեցիկ օձի նման փարվեց նա Արսենի պարանոցով և սարսուղի դողաց:

Երկու ջերմ համբույրներով նրանք փարվեցին իրար: Այլևս ոչ մի խոսք չէր կարող արտահայտել այն զգացմունքը, որը բառ չունի իսկապես, որը խոսում է ավելի պերճ, քան մարդկային բոլոր լեզուները: Արսենն զգաց իր գրկում Խորիշայի մարմնի ջերմ ու նուրբ թավիշը, որ լողում էր նրա կրծքին: Նա այրում էր ինչպես հրդեհի բոց և խենթացնում: Աշտանակի մեջ առկայծել սկսեց կարագի ճրագը և մարմրեց, դողաց: Պատի վրա թրթռացին երկու սիրահարների ստվերները: Ճրագի լույսն ուշակորույս մարեց: Օթևանը մթնեց: Պատուհանի մեջ ուժեղացան աստղերը, ցոլաց շքեղ լուսաստղը: Իսկ պարտեզի դիմացի անկյունի ատուշանից լույս տվեց հավերժական կրակը: Օթևանը կիսալույս, կիսաստվեր՝ դառավ երազական, և ինքնամոռացումը խլեց զույգի զգուշավորութունն ու խելամտութունը...

Ավազի հատիկները ծեծեցին դուռը: Ժամ էր բաժանման: Արսենը շարժում արեց, բայց Խորիշան փարվել էր պինդ ու անխուս:

— Խորի՛շա, ժա՛մ է...

Խորիշան հառաչեց, բաց թողեց և կրկին խլեց նրան և համբույրը հպեց նրա համբույրին:

Ավազի հատիկները սաստկացրին իրենց անձրևը:

— Խորի՛շա, ժա՛մ է... ես էլ չեմ ուզում, բայց...

— Թող ինչ ուզում է լինի. կա՛ց, մի՛ գնա, — աղաչեց ապրած կույսը, կարծես վախենալով գրկից բաց թողնել երջանկության ոսկի թռչունը:

Արսենը կրկին ուժով գրկեց ու սեղմեց Խորիշային, և նրանք ինքնամոռացության մեջ ընկան կրկին...

Դուռը ծեծեցին ձեռքով: Դռան մեջ փսփսալ սկսեց Դիշտրիա՜յի ձայնը: Նա շտապեցնում էր:

Արսենը պակեց իր համբույրը Խորիշայի շրթունքից և վերկացավ. Խորիշան մնաց հատակին թեքված, մազերը կախ և աչքերը գետնին:

Երազը գնաց, մնաց զարթոնքի մեջ հեացող մանկամարդ կինը, որ իմաստնացավ, մտնելով կյանք...

Արսենը գգույշ գուրս եկավ, ձածիկնց դուռը և իջավ աստի-
ճաններից: Նրան հալկեց Դիշտրիան: Արսենը գրկեց նրան և համ-
բուրեց: Դիշտրիան հառաչեց և պրծնելով նրա գրկից՝ շշնջաց.

— Դե շո՛ւտ, հեռացի՛ր, իշխա՛ն...

— Եթե իմանա՛ս, Դիշտրիա, անո՛ւշ Դիշտրիա...

Դիշտրիան ինքը փարվեց Արսենին և կրկին հառաչեց:

Արսենը արագ անհետացավ խավար պատերի տակով:

Դիշտրիան մտավ խորիշայի սենյակը: Խորիշան ձեռների մեջ
գլուխը թաղած հեկեկում էր:

— Խորիշա՛... — լա՛ց ես լինո՞ւմ:

Խորիշան չպատասխանեց և ընկավ անկողնու վրա ու գլուխը
թաղեց բարձի մեջ:

— Աշխարհ մտար, մատա՛ղ քեզ, երանի՛ քեզ... — շշնջաց
Դիշտրիան և գրկեց Խորիշային, — լա՛ց, լա՛ց, անո՛ւշ է այդ լա-
ցը, գարնան անձրև...

Խորիշան վախեցած նայեց Դիշտրիային և շշնջաց.

— Իսկ եթե նա գնա ու չգա՞...

— Ինչպե՞ս կարող է, խելո՞քս, ինչպե՞ս կարող է...

— Իսկ եթե պատերազմ գնա:

— Սերդ կպահի նրան: Դու շատ սիրիր միայն:

— Ո՞վ է ինձանից ավելի սիրում:

Երկինքը գունատվեց, աստղերը սուգվել սկսեցին կապույտ-
կանաչ թավիշի մեջ, աքաղաղները կանչեցին և հեռու փողոցում
պայթեց առաջին հեծյալի տրոփը:

Լուսանում էր, որ Խորիշան քնեց:

Զգույշ, անձայն դուրս եկավ Դիշտրիան և գնաց դեպի գե-
տակը: Առավոտյան հովը սվսվաց ծառերի ճյուղերին, գետինը
մթան միջից նայում էր լուրջ ու հանելուկային: Գարունը ծնվել էր
ծառերի, թփերի, ծաղիկների մեջ: Օքը բաց արեց աչքերը:

Դիշտրիան հառաչեց և ետ դարձավ օթևան:

Հայկական այրուձիի կյանքում վրդովմունք էր և գրգռվա-
ծություն: Անօրինակ ստորացումը, որին ենթարկվել էր Դյուտաթ,
ցնցեց այրուձիի իշխաններին: Մարդիկ, որոնք անտրստունջ կռվել
էին Հազկերտի համար քուշանների դեմ, որ հազարավոր փար-

սախներ հեռու հայրենիքից ապրում էին օտարությունն ու կարողութեամբ՝ այժմ անարգանքի և խալտառակության ենթարկվեցին:

Սրվանձտյա Գարեգին իշխանի վրանում հավաքվել էին մյուս իշխանները: Ի՞նչ անել, ինչո՞ւ պատասխանել այդ հարվածին: Զգում էին, — և դա առաջին անգամն էր, որ պետք է վրեժխնդիր լինել:

— Լավ են անում, — ասաց դառնությամբ Գարեգին իշխանը, — Սպարապետը Մահվիռոտ գետի վրա փրկում է արյաց պետությունը, տարիներով մեր հայրենիքից հեռու եկել կռվում ենք քուշաների դեմ պարսիկների համար, հարկ ենք վճարում...

Վրանի սյանը հենված, ձեռները կրծքին խաչած՝ դուրս էր նայում վրդովված իշխանը և դառնությամբ ժպտում:

— Մեծ բաներ բաց ենք թողել: Զորքը չենք կազմել: Նախարարներին չենք միացրել:

— Լավ են արել, ըմբոստ պատասխան են գրել, — ասաց Արսենը:

— Պատասխան թուղթը ցույց է տալիս, որ մերոնք զարթնել են, — ասաց Գարեգինը: — Մեծ օրեր են այնտեղ: Վճռել են ապստամբել: Պետք է պատրաստ լինել այստեղ: Մեր գլխին կարող են խաղեր խաղալ:

— Կարող են, — ասաց Արսենը:

— Եվ քանի չեն սկսել՝ մենք սկսենք, — ասաց Գարեգինը:

— Ի՞նչ... — համարյա միասին հարցրին մյուսները:

Գարեգինը իսկույն չպատասխանեց: Քննող հայացքը գցեց գետին և ապա ոչ այնքան պարզ մտքով ասաց.

— ... Զծառայել սրանց...

Քաջ երիտասարդը, որ միշտ կռվի ամենավտանգավոր տեղերն էր որոնել և փրկել դրությունը, զարմացրեց իշխաններին իր կտրուկ առաջարկությամբ:

«Քաջերը խելացի են», — մտածեց Արսենը, գիտելով Գարեգինին:

Նա չէր ընդունի մի այդպիսի միտք ուրիշի կողմից, բայց Գարեգինի առաջարկը նա ընդունեց, որովհետև հավատաց քաջության:

— Մենք ամեն վճիռ ընդունելու պատրաստ պիտի լինենք, —

արունակեց Գարեգինը, — մեզ կարող են զինաթափ անել, բան-
առարկել, ոչնչացնել: Զպետք է թույլ տանք:

Գարեգինը կատակ չէր անում: Նրա խոսքը նոր էր, բայց
նրան վաշուց էին ճանաչում, ուստի և ընդունեցին:

Ներսէս իշխանը, որ ուշադրութեամբ լսում էր Գարեգինին,
սասաց.

— Փորձանքը գալու է, իշխան, ուրեմն ասածդ էլ է գալու,
ուզենք՝ չուզենք: Առաջնորդի՛ր, ես համաձայն եմ:

— Բոլորս էլ համաձայն ենք, — ասացին մյուս իշխանները:

— Տո՛ւր խորհուրդը. ասա ի՛նչպես, ե՛րբ կատարենք, —
սասաց Արսենը, — ճակատագիրը մեզ մղում է վտանգավոր մի
բորժի՛ զնանք այր մարդու պես:

— Հետո, մի կարծեք, իշխաններ, որ Հազկերտն ապահով
է, — ասաց Գարեգինը, — Հունաստանը նրա համար է թույլ, քա-
նի որ հոներին է սպասում: Հազկերտն սպասում է և՛ հոներին,
և՛ քուչաններին: Մեր հարվածը, որ հույս ունեմ կռում է այս
պահիս Սպարապետը, գործ կտեսնի: Կտեսնեք, իշխաններ, մի օր
մենք հոների կողքին կանգնած կլինենք:

— Հնարավոր է, — ասաց Արսենը, — Սպարապետը կմտածի
սյդ մասին:

Այս զրույցը աննկատելի լուսավորեց իշխանների հոգին:
Առաջին անգամ նրանք զգացին, որ իրենց հալածում են նրա
համար, որ հայ են, առաջին անգամ դա վիրավորեց նրանց և հո-
րիները լցրեց հպարտութեամբ:

— Է՛է՛, իշխաններ, իշխաններ, — հառաչեց Գարեգինը, —
խիտավոր անասունը կհամարձակվե՛ր այդպես խոսել Վասակ
Մամիկոնյանի հետ... Վասակ Մամիկոնյանը մեռել է մեր մեջ:
Պետք է հարություն տալ նրան:

— Քանի որ հիշում ենք՝ հարություն առավ, — ասաց Ար-
սենը, — Վասակ Մամիկոնյանը չի մեռել:

— Զի էլ մեռնի, — ասաց Ներսէսը:

— Ճշմարիտ աստված, — խոսեցին մյուսները:

Գարեգին իշխանը ձեռը բարձրացրեց և ասաց հանդիսավոր:

— Ուխտ ենք կազմում և ուխտ ենք անում, կռվել և տեղի
չտալ:

— Կռվել և տեղի չտալ, — կրկնեցին իշխանները:

Նրանք ողջագործվեցին: Ռեփտը կազմվեց: Նրանք այնպես
վզացին, որ ուժ են, և որ այդ ուժին ոչինչ չի կարող դիմանալ:

Նրանք ցրվեցին իրենց վրաճները: Դուրս եկավ Արսենը և
շմտավ իր վրանը, մնաց դուրսը: Նրան խռովում էին մտքերը:
Նոր էին այդ մտքերը, երբեք նրա գլխով չանցած: Հայրենիքի սե-
րը նրա մեջ կար այնպես, ինչպես կան հյուսիս և անդամեն
մարմնի մեջ, որոնց չես զգում, հաճախ չգիտես: Նա նոր զգաց,
որ սիրում է իր հայրենիքը, որի համար նա պիտի մեռնի կարիք
եղած դեպքում: Բայց նրա երեակայության մեջ երբեք մի այլ
պատկեր, կերպարանք մի էակի, որին սիրում էր նա, ինչպես
ոչ ոքի աշխարհում: Ի՞նչ կլինի նրա վիճակը, ի՞նչ կլինի իր վի-
ճակը, եթե նրանք բաժանվեն: Ի՞նչ որ կբաժանվեն՝ դա ճշմա-
րիտ է, ինչպես ճշմարիտ է նա, այն էակը: Արսենն զգում էր, որ
ինքը կանցնի առաջին շարքերը՝ երբ պատերազմն սկսվի: Նա չի
մոռացել և չի մոռանա Հազկերտի անարգանքը: Մարդ չպետք է
լինել, չպետք է ունենալ ամենափոքր արժանապատվություն՝ տա-
նելու այդ ստորացումը, արհամարհանքը ազգային հպարտու-
թյան: Ոչ, Արսենը կանցնի առաջին շարքերը:

Նա մտավ վրանը, բայց չէր կարողանում քնել: Երկար նըս-
տեց նա. երկինքը շրջեց իր բյուրավոր աստղերով զամված ճա-
խարակը: Կրկին Արսենը դուրս եկավ և նայեց հորիզոնին: Ահա
այնտեղ, ուր թանաքի ծովի պես սևացել է անապատը, ձգվում է
ճանապարհը դեպի հայրենիք: Այնտեղ հիմա քնած է հայ ժողո-
վուրդը, ծեր, մանուկ, կին, պատանի, երիտասարդ, հասակա-
վոր... Քնած են հազար բյուրավոր էակներ, որոնց սպառնում է
արհալիրքը: Ինչո՞վ են մեղավոր այն միամիտ գեղջուկները, որ
այս ժամիս քնած են ցերեկվա դաշտային ազնիվ աշխատանքի
խոնջենքից: Ինչո՞վ է մեղավոր այն ծծկեր երեխան, որ զարթ-
նել, ծծում է մոր կուրծքը, ձգտելով մեծանալ, ապրել այս լայն աշ-
խարհում, ուր ամենքի համար էլ տեղ կա:

Նայեց Արսենը սև անապատի կողմը և մտովի տեսավ հը-
պարտ, ինքնասեր Մասիսը, որ ազատության նշանաբանն է իր
հայրենիքի: Նրանից են սովորում իր հայրենիքում մարգիկ բարձր
բռնել գուլար:

Արսենը դառնությամբ հասկացավ, որ իր հայ լինելու համար
նա պետք է կռվի: Հիշեց իր մանկությունը, իրենց ամբողջը, իր

այակեր, որ հեքիաթներ էր պատմում, պատմում էր Արտավազ-
դի, Վահագնի, Արտաշեսի մասին: Պատմում էր Վասակ Մամի-
րոնյանի մասին, նրա սխրագործությունները պարսից արքա Շա-
պուհի դեմ:

Արեւելքում ցայտեց լուսաստղը... Նայեց Արսենը, և նրա աչքին
ափսոսեց ոչ այն գիշերվա սիրո տապերի պես տապալկվող կրակի
սիրտը, այլ պատերազմի բոցերով բորբոքված մի գունդ, որ հե-
ռուտության պատճառով փոքր էր երևում, բայց որ մոտենա՝ հա-
մաշխարհային հրդեհ կերեր իր հետ: Արյուն կար այդ աստղի
մեջ...

— «Պատերա՛զմ», — շնչաց ինքն իրեն Արսենը և բռնեցը
սեղմելով տատանեց օդի մեջ:

Այո, պատերազմ՝ ատելի, նախանձափրփուր Հազկերտի դեմ,
այդ գոռոզ բռնակալի, որ ուզում է իր կեղտոտ տոնների տակ գցել
Հայաստանը: Պատերազմ նրա իշխան պալատականների դեմ, որ
վառում են նրա թունավոր կրքերը Հայաստանի դեմ:

Արսենը թեթևացավ կարծես: Նա գտավ իր վճիռը: Պատե-
րա՛զմ, — ուրիշ ոչ մի հնար չկա: Նա հառաչեց: Այդ պատերազմի
ավերածության և փլատակների տակ նա երևի կթաղի իր զգաց-
մունքը, երևի կկորցնի մի էակ, որին նվիրել էր իր առաջին սերը:
Կարո՞ղ է... Թող հայրենիքը ուժ տա կարողանալու... Նա
կրկին հառաչեց, մտավ վրանը և պառկելով թավջանման մորթի-
ների վրա՝ շարունակեց զգալ, որ իր հոգու մեջ նստում է երկվու-
թյան թախիծը:

Ճամբարում հնչեց պարսկական գալարափողը: Նրա ձայնը
կերկերաց, թռավ բանակների վրայով: Զարթոնքի փողն էր: Նա
կոչում էր հազարավոր զինվորներին վեր կենալ վարժանքներ կա-
տարելու, թերևս շարժվելու պատերազմ:

Քուշանները գալիս էին արևելյան լեռներից այն կողմ՝ աշ-
խարհավեր փոթորիկի նման...

Իշխանները վեր կացան և դուրս եկան վրաններից: Նրանք
հավաքվեցին: Պարզվեց, որ նրանք չեն քնել:

Գարեգինն ասաց.

— Վճռեցի այսպես. սուրհանդակ ուղարկել Մպարապետին և
հայտնել, որ համերաշխ ենք հայրենիքին և միանում ենք հայրե-
նիքի պատերազմին:

— Հենց այսօր ևեթ,— ասաց Արսենը:

— Հավան ենք,— ասացին մյուսները և ավելացրին, որ պետք է շտապել, քանի հնարավոր է, որ սկսվի քուշանական արշավանքը, և իրենք վճռեն իրենց անելիք: Պետք էր տեղեկացնել իրենց վճիռը նրանց, ովքեր վճռել էին դիմագրավել մի այնպիսի հղոր ուժի, որպիսին արյաց պետությունն էր:

Կողակը քանի զնաց դիրք ձեռք բերեց պարսիկ մեծամեծների առաջ: Գյուտը նկատեց, որ նա արդեն թելադրում էր իրեն: Թելադրում էր, որովհետև այլևս Գյուտի հետ ոչ ոք հաշվի չէր նստում, ոչ ոք չէր մոտենում նրան: Իսկ Կողակին կանչում էին ստեպ-ստեպ և անգամ խորհրդակցում հետը: Դա հաստատվում էր նրանով, որ Կողակն հետզհետե ավելի էր ամփոփվում իր մեջ և ամեն բան չէր պատմում Գյուտին: Դա վիրավորական էր, բայց նա ոչինչ չէր կարող անել: Նա վռնդված իշխան էր այստեղ և պատվիրակ, որ գործ չէր կատարել: Իսկ Կողակը ահագին գործ էր տեսել. նախ՝ վերականգնել էր լավ կարծիքը Վասակի մասին: Նրան դուրս էր բերել կրոնափոխության գործի պարագլուխ: Խախտել էր վստահությունը Դենշապուհի հանդեպ: Միհրներսեսը տատանվում էր նրան վերաբեր վճռի մեջ: Դա պարզ երևում էր նրա ամենօրյա բազմաթիվ հարցապնդումներից Դենշապուհի մասին:

Բայց Կողակը մի զորավոր թշնամի ուներ այստեղ: Նա պըղտորում էր մթնոլորտը: Նա տակնուվրա էր անում Կողակի և Վասակի ծրագիրները: Զորեղ հակառակորդ էր նա, որ և մուտք ուներ Միհրներսեսի մոտ և երկար խորհրդակցում էր նրա հետ, և մեծ կապեր ուներ պարսիկ մեծամեծների հետ: Դա Վարազվադանն էր, Վասակի փեսան և արյունխնդիր հակառակորդը, հավատափոխ եղած և իր ծառայությունները առաջարկած Միհրներսեսին, վտանգավոր գործիքը Վասակի դեմ: Նա բնակվում էր Նյուշապուհ քաղաքում և շարունակ այցելում էր նաև բանակը՝ տեսնվելու պարսիկ զորականների հետ, ծանոթանալու նրանց միջոցով բանակի զորավար Մուշկան Նյուսալավուրտի հետ, հույս ունենալով արժանանալ Հագկերտի տեսակցության:

Կողակն իմացավ նրա բնակարանը և մի օր գնաց մոտը:

Վարազվաղանը ընդունեց նրան իր սրահում, որ կահավորված, զարդարված էր պարսիկ իշխանի ճոխությամբ: Նա նստած էր բարձերին և իշխանական դիրք էր ընդունել: Նրա երկար վիզը, ագռավի սևակապույտ խիտ մազերը, նույն գույն հոնքերն ու մորուքը ախորժելի շփվացին Կողակին: Կասկածամիտ հայացքը ոչինչ լավ բան չէր հուսադրում: Կողակն իր բոլոր խելքն ու խորամանկությունը լարեց գոնե կորզելու նրա որոշ մտադրությունները Վասակի դեմ: Թեև առաջին հայացքից երևաց, որ դա այնքան էլ դյուրին չէ:

Բավական լուրջությամբ տիրեց, և խոսակցությունը չէր սկսվում:

Կողակը, շնայած որ վերջերս մեծ դիրք էր ձեռք բերել, բայց ջանաց շատ էլ ցույց չտալ և շխտանքներ Վարազվաղանին: Նա բավական հեռու չոքած նստեց և երկու ձեռքերի ամբողջ դրեց ծնկներին: Դա խոնարհության նշան էր:

— Ինչո՞ւ ես եկել,— խզեց լուրջությամբ Վարազվաղանը:

— Եկել էի խոսարարին ընկերակցելու, իբրև հյուրընկալ:

— Ուրի՞շ...

— Դավեր լարելու քո դեմ,— միանգամից հանկարծ հարձակվեց Կողակը:

Վարազվաղանը չազդվեց: Դա հայտնի էր նրան: Ուստի և անտարբեր հարցրեց.

— Հետո՞, լարեցի՞ր:

— Լարեցի, տեր իմ,— շարունակեց մնալ հանդուգն գիրքում Կողակը:

— Ո՞ւմ մոտ:

— Միհրնբերսեհի:

Վարազվաղանը սառը նայեց Կողակին.

— Բան հաջողվե՞ց:

— Հաջողվեց, տեր իմ: Հազարապետը, որ կարծում էր, թե Վասակն է ծածուկ թելադրել հայ նախարարներին պատասխան թողթը և արտաքուստ ցույց է տալիս բարեկամ արյաց տերության, փոխեց իր կարծիքը Վասակի մասին:

— Այն, որ Վասակը Վարդանի հետ չէ՞:

— Հրամայեցիր, այդպես:

Վարազվաղանը շտկվեց տեղում, ուղիղ նայեց Կողակի աչքերին և երկար զննեց նրան:

— Քայց իմ դեմ ի՞նչ դավեր նյութեցիր:

— Յուլյց տվի, որ դու խանգարում ես Վասակի գործին: Մրցում ես նրա հետ և վարկաբեկում նրան:

— Հավատա՞ց:

— Ոչ, տեր իմ: Զհավատաց նաև Վասակի անկեղծության արյաց հանդեպ:

— Հիմա ի՞նչ ես կամենում, ինչո՞ւ ես եկել մոտս:

— Քեզ ծառայելու, — անթիթիթ նայելով առաց Կողակը՝ լուրջ և տխուր դեմք շինելով:

— Վասակից հույսդ կտրեցիր, գալիս ես ի՞նչ ծառայելու:

— Այո:

— Ուրեմն դու ծախու մարդ ես:

— Այո, տեր իմ: Գործ է, երբեմն այս է հաջողում, երբեմն այն:

Վարազվաղանը քմծիծաղով նայեց Կողակին.

— Եվ եթե տեղը գա՝ կդավաճանես նաև ինձ...

— Կդավաճանեմ, — համառեց Կողակը:

Սա գրգռեց Վարազվաղանին: Սա արդեն չափազանց էր:

— Իսկ ինչո՞ւ կդավաճանես:

— Եթե թուլանաս: Տեր իմ, — նոր թափ առավ Կողակը՝ զգալով որ անվրեպ հարվածի տեղն է, — ո՞վ կմնա՞ քեզ հավատարիմ, եթե դու ուժից ընկնես: Կմնա՞ հավատարիմ, եթե Միհր-նեբսեհը ընկնի: Դավաճա՞նը որն է, հավատարի՞մը որը: Տուր ինձ հաջողակ գործ, ես գործին կլինեմ հավատարիմ:

— Ուրեմն դու քո շահի՞ն ես ծառայում:

— Ինչպես դու՞ քո շահին, — հակահարված տվեց Կողակը, — ո՞վ է, որ շահ չունի:

Վարազվաղանը նյութը փոխեց.

— Լավ, ինչպե՞ս են գնում Վասակի գործերը Հայաստանում:

— Շատ հաջող: Կուսակիցներ է հավաքել բավականին: Հայ նախարարներից շատերը ծածուկ բարեկամ են նրան:

— Հույս կա՞, որ հաջողի նաև այստեղ:

— Կա: Բայց թեկա՞յ: Նրա գործը փշացրել է պատասխան թուղթը, որ նա չկարողացավ կանխել: Նա տանուկ կտա: Քո դիրքըն է հիմա հուսալի: Եթե դու լինեիր՝ դու էլ տանուկ կտայիր: Բայց չես եղել, տանուկ չես տվել: Եվ հիմա դու ամուր ես, քանի որ նրա տեղը չես: Նրանից մեծ հույսեր չկան, իսկ դու կարող ես հույսեր ներշնչել: Միհրնեբոսեհն ակնարկել է ինձ այդ մասին:

Վարազվաղանը շխոսեց: Կողակին հենց այդ լուսթյունն էր պետք: Ուրեմն Վարազվաղանը գիտեր Միհրնեբոսեհի՝ նման մի վերաբերմունք իր հանդեպ:

— Դա նկատելի եղավ Հազկերտի ցասումից հետո,— ավելացրեց Կողակը:

Վարազվաղանը լռեց: Կողակը շարունակեց հարձակումը:

— Ահա դա խախտեց իմ հավատը Վասակի ապագային: Փտած գործ է, տեր իմ: Այն ցասման օրը ես նկատեցի, որ Միհրնեբոսեհը քեզ ընտրեց: Երբ ես նրա հետ տեսակցեցի երեկ, զգացի, որ նա քեզ համար է պահում Վասակի պաշտոնը:

Վարազվաղանը սայթաքեց... — կրկին լռեց:

Կողակը անցավ հետքերը թաքցնելու ճիգերին:

— Մեծ ողորմածություն կանեիր, տեր իմ, եթե ինձ ընդունեիր քո ծառայության: Դու ինձ հարցրիր, թե շահի՞ս համար եմ ծառայում: Այո՛, ես անկեղծ խոստովանեցի՝ շահիս համար: Իմ շահը մեծ մարդու գործի մեջ է: Սիրում եմ հաջողակ գործը: Հաջողակ մարդու գործը:

— Իսկ եթե ինձ խաբես... — ժպտաց Վարազվաղանը:

— Թույլ մի՛ տուր, տեր իմ, որ թույլ տաս, պիտի խաբեմ: Բայց դու խելք ունես՝ ինչո՞ւ պիտի խաբվես:

Կողակը լավ էր ըմբռնել այն իմաստությունը, որ հաճախ ամենամեծ խորամանկությունը անկեղծությունն է: Նա ջանում էր ճարպկորեն ուստոստել այս լարի վրա: Նա որոնում էր առիթը մի քանի իրական ապացույցներ էլ տալ հավատարմության և ըստպատում էր առիթի: Առիթը հանկարծ եկավ:

Վարազվաղանը հարցրեց.

— Իմ մասին ի՞նչ ես վատաբանել Միհրնեբոսեհին:

— Փռ մասին վատաբանել եմ ասելով, որ դու մտադիր ես Վարդանին միանալու, որպեսզի տապալես Վասակին: Իսկ Վա-

սակը, ասացի, ոչ մի դեպքում չի միանա Վարդանի հետ: Թե-
կուզ քեզ տապալելու համար: Այս դուր եկավ Միհրնեբսեհին: Սա
մեծ հարված էր քեզ...

— Եվ դու հանդգնում ես մո՞տս գալ: — հանկարծ խստա-
ցավ Վարազվաղանը:

— Այո, — չշփոթվեց Կողակը, — կարծում եմ, որ անկեղծու-
թյունս ինձ կփրկի: Խելացի կլինի՝ եթե ներես ինձ և բարեկամա-
նաս: Օգուտ չկա, եթե ինձ սպանես այստեղ: Ես եկա, որովհետև
ճանաչում եմ քեզ: Դու խելացի մարդ ես:

Վարազվաղանը չգիտեր ինչ վճռել: Նրա մեջ խոսում էին եր-
կու դրդում. իսկույն դուրս վռնդել զազիր ծերուկին. սպասել,
լսել նրան՝ գոնե մի բան որսալու համար: Նրա այս տարակուսան-
քը կոահեց Կողակը, և շուշացավ որսալու առիթը.

— Տեր իմ, դու վճռում ես ինձ վռնդել: Կարող է և այդ կա-
նես: Բայց ես քեզ հիշեցնում եմ, որ գալու են շատ խառն օրեր:
Վասակը կընկնի, բայց ալիքը կարող է նաև նրան բարձրացնել:
Կարող է քեզ ժպտալ բախտը: Տուր ինձ առիթը քեզ օգնելու գոնե
այն ժամանակ:

— Լավ, աստված քեզ հետ, — մեղմացավ Վարազվաղանը, —
կմտածեմ: Գնա:

— Շնորհակալ եմ, տեր իմ, — ասաց Կողակը, — բայց ես
դեռ չեմ սկսի քեզ ծառայել: Ես դեռ Վասակի ծառայության մեջ
եմ: Այս մի բանին հավատա:

— Ինչո՞ւ:

— Ստոր գործ է, բայց գեղեցիկ պիտի կատարել: Պատվի
բան է: Դու ինձ դեռ չես ընդունել քո ծառայության:

Վարազվաղանը ծիծաղեց.

— Իսկ եթե չընդունե՞մ երբեք:

— Կգործեմ քո դեմ, — ծիծաղեց Կողակը:

Նա զգաց, որ մի բան կոտրվեց Վարազվաղանի մեջ: Նա
գիտեր, որ խորամանկությունը մարդու մեջ վերջ ի վերջո սահ-
ման ունի: Մարդը խելացի և խորամանկ գործելով չի կարող
գարձյալ տիրել ամբողջ աշխարհին: Զգաց նաև, որ իր սահմա-
նին ևս հասավ: Ուստի և հրաժեշտ խնդրեց:

— Գնա խաղաղությամբ, — ասաց Վարազվաղանը, — եկ
ուրիշ անգամ՝ զրույց կանենք:

— Կշանամ, տեր իմ,— դժվարացրեց Կոդակը,— կգամ, եթե օգտակար բան գտնեմ քեզ համար:

Նա հեռացավ:

«Խեղացի խարդախն էլ իր տեսակի մեջ է վստահելի»,— ասաց մտքում Վարազվաղանը:

Նա սկսեց մտածել, թե ինչ օգուտ եղավ իր զրույցից Կոդակի հետ: Մեծ մասը խորամանկ խաղեր էին, ուրեմն և անօգուտ: Բայց մի միտք նրան դուր եկավ, այն, որ Կոդակն ասաց, թե Վարազվաղանը կանցնի թեկուզ Վարդանի կողմը՝ միայն դա լինի Վասակի դեմ, իսկ սա՝ Ոչ: Դա վտանգավոր միտք էր, եթե Կոդակն իրոք հայտնեի է: Իսկ եթե չի հայտնեի, պետք է ապահովել իրեն նման կասկածներից: Միաժամ նա գտավ, որ Վասակի դիրքը հենց դրանով է ամուր, որ նա Վարդանի հակառակորդն է: Եվ Վարազվաղանը որոշեց իրեն թշնամի ցույց տալ Վարդանին, թեկուզ և ծածուկ բարեկամանալ վերջինիս հետ՝ Վասակին տապալելու համար:

Վարազվաղանն ու Կոդակը չէին կարող նկատել, որ իրենց զրույցը գաղտնի չէ, որ օթևանի պատի դրիշակի հետև ճնճղուկին հետամտող կատվի պես լարվել, ականջ էր դնում Վարազդուխտը, որի գեղեցիկ աչքերը շողշողում էին կիսամութի մեջ հաշող որսի նախաճաշակումով: Նրան դուր էին գալիս Կոդակի խարդավանքն ու ճիշտ նպատակադրումը: Նա հասկանում էր Կոդակին և լցված էր գոհունակության և շնորհակալության զգացմունքով՝ դեպի նա: Երբ Կոդակը գնաց, Վարազվաղանը նայեց հատակին, կաժենալով խորհել զրույցի մասին: Հանկարծ հիշեց մի բան, վեր թռավ, գնաց նայեց դրիշակի մեջ: Այնտեղ ոչ ոք չկար: Գոհ մնալով նորից եկավ նստեց տեղը: Ապա ծափ տվեց: Մտավ սենեկապետը:

— Նժո՛ւյգ, թիկնապահները բոլո՛րը,— հրամայեց նա:

Մի փոքր անց նա մեկնեց տանից դեպի Միհրնեբսեհի ապարանքը:

Հենց որ զրույցը վերջացավ՝ Վարազդուխտը ետ թռավ դեպի Վարազվաղանի ննջարանը, ուր նստած էր սրա պարսիկ կինը՝ Միհրդուխտը: Նա հարցրեց.

— Ի՞նչ էր ասում ծերուկը:

— Գործեր էր խառնում,— գլուխը մեռնի,— պատասխանեց Վարազդուխտը դժգոհ:

— Լավ բանի համար հո՛ չէր գա,— խոսեց ինքն իրեն Միհր-գուխտը:

— Մարզպանի կողմից է եկել, դավեր է լարում քեռուս դեմ: Իրեն թշնամի է ցույց տալիս մարզպանին, ծառայության է ուզում մտնել քեռուս մօտ, որ տակը փորի:

— Վարազվաղանն էլ թակարդն ընկնող պտուղ չի,— դիտեց Միհրգուխտը,— լավ, ի՞նչ ասաց Վարազվաղանը:

— Ասաց՝ տեսնենք: Նա էլ ուզում է բաներ իմանալ ծերուկից, որ մարզպանին պիտի նրա ձեռքով:— Վարազվաղանի կիներ իր խորամանկ խաժ աչքերով զննեց Վարազդուխտին: Նրան կասկածի մեջ պեղծեց Վարազդուխտի հետաքրքրությունը քեռու գործերով: Ինչպես որ նաև չէր հասկացվում նրա Պարսկաստան գալը: Եվ հիմա, երբ Վարազդուխտը այսպես չարախոսեց Կողակի մասին, ավելի խորացրեց կասկածը: Նա Վարազդուխտին շատ տարիներ առաջ վստահել և օժանդակել էր, անգամ փրկել մահից, բայց այս անգամ այնպես անախեցկալ Պարսկաստան գալը և բուռն հետաքրքրություն ցույց տալը Կողակի և Վարազվաղանի խոսակցության՝ բաց արեց: Միհրգուխտի աչքերը, նոր միտք տվեց, որ Վարազդուխտը անշուշտ ինչ-որ դավեր է նյութում: Վարազդուխտն զգաց այդ կասկածը: Ուստի և դադարեց Կողակի մասին խոսելուց: Նա շատ լավ զգում էր, որ Կողակը փորում է Վարազվաղանի տակը և կարողանում է Վարազվաղանին զբաղեցնել մի առժամ՝ թերևս հնարավոր լինի մի բան գողանալ նրանից: Այսպիսի փոխադարձ անվստահությունն ու խարդավանքը անշուշտ չեղբայացնում, անօգուտ էր դարձնում նաև փոխադարձ ճիգերը: Կողմերն իրար տեսնում էին, բայց նրանց հույսն այնքան էր, որ դիմացինը կարող էր մի անգույշ քայլով մի նշանաբանից գտնել վրիպել և մի բան կռահել տալ, մի աննշան միտք, շատ նուրբ աննշան բաց թողնել, որը կարող էր պատահաբար բաց անել մի շատ կարևոր տեղեկություն:

Վարազդուխտի նպատակը, սակայն, միայն Վարազվաղանը չէր: Նա կամենում էր կապ ձեռք բերել Միհրենբոսհի շրջապատող պարսիկ մեծամեծների հետ: Դա անկարելի էր: Նա կին էր,

և կնոջ հետ ոչ մի մեծամեծ չէր նստի ու խոսի պալատական խարդավանքների մասին: Դա պետք էր անել նրանց կանանց միջոցով: Այդ էլ հազվագյուտ դեպքում հնարավոր էր. ոչ բոլոր մեծամեծների կանայք հասկանում էին, ուր մնաց զբաղվելին պալատական գործերով: Վարազդուխտը կամենում էր Միհրներսեհի ականջին հասցնել որոշ բաներ նրա քրոջ միջոցով, որ խելացի և ազդեցիկ կին էր՝ շնայած Միհրներսեհի կրտսեր քույրն էր: Վարազվ:սղանի կինը ազգական էր նրան և մուտք ուներ նրա մոտ: Վարազդուխտն էլ ահա այդ կապով էր ուզում հինել իր ոստայնը և ընկնել Միհրներսեհի քրոջ մոտ: Դա նրան պետք է հաջողվեր բավական մանվածապատ և խարդախ ճանապարհներով: Նա չէր կամենում ինքն անձամբ «զգուշացնել» Վարազվաղանին, այլ սկսեց Վարազվաղանի կնոջից: Այնքան խոսեց Կողակի դավերի մասին, որ Միհրդուխտն ինքնաբերաբար այդ բոլորն սկսեց պատմել Վարազվաղանին: Այնքան շատ շարախոսեց Կողակի մասին, որ մի անգամ Վարազվաղանը հարցրեց, թե որտեղի՞ց գիտե սա այդ բաները: Միհրդուխտը ցույց տվեց ազդյուրը: Վարազվաղանն իր մոտ կանչեց Վարազդուխտին:

— Դու Կողակին ճանաչո՞ւմ ես, — հարցրեց նրան Վարազվաղանը:

— Ճանաչում եմ, — ասաց Վարազդուխտը:

— Ինչո՞ւ է եկել:

— Եկել է Վասակի համար հետախուզելու, թե ինչ է սպասում նրան: Հայաստանում վախենում են, որ Հազկերտը խիստ պատիժներ պիտի տա բոլորին:

Սա շատ խելթի մոտ թվաց Վարազվաղանին: Նա մտածմունքի մեջ ընկավ:

— Իսկ նա ինչո՞ւ է վախենում:

— Դե նա հայտնի դուրս չի եկել նախարարների դեմ: Հազկերտն ի՞նչ իմանա, թե ում կողմն է եղել:

— Հըմ...

— Հետո այն էլ կա, քեփ, որ նա գործ չկատարեց: Զկարողացավ զսպել նախարարներին, արգելել թուղթը...

— Ի՞նչ կարող էր անել:

— Շատ բան: Բայց փախեցավ նախարարների մոտ դիրքը կորցնելուց:

— Իսկ հիմա չի՞ վախենում Հազկերտի մոտ դիրքը կորցնելուց:

— Դե վախենում է, որ ուղարկել է Կողակին:

Վարազվադանը այդ բացատրություններն ընդունեց իբրև ճշգրիտ: Եվ նա չգիտեր ինչ մտածեր Վարազդուխտի մասին: Նա թերահավատ էր դեպի իր քրոջ աղջիկը, ինչպես և առհասարակ՝ դեպի ամեն մի արարած, ինչպես դա սովորական է դավադիրների և թշնամիների համար: Բայց ինչևէ՝ նրան դուր էին գալիս իր քրոջ աղջկա համարձակ ու խելացի խոսքերը: Այո, ճշգրիտ էին այդ բացատրությունները: Բայց ինչո՞ւ էին ճշգրիտ... ինչո՞ւ էր այդքան կենդանի հետաքրքրություն ցույց տալիս Վարազդուխտը դեպի այս գործերը: Դա էր կասկածելին:

— Է՛, լավ, թեթևորեն ժպտաց Վարազվադանը, — այդ քաները գիտեիր, ապա ինչո՞ւ ինձ չէիր զգուշացրել նրանից:

— Քե՞զ... մի՞թե չգիտեմ, որ դու առաջին տեսքից էլ մարդուն կճանաչես, — ասաց Վարազդուխտը նույնպես ժպտալով:

Վարազվադանը հանկարծակի հարց տվեց:

— Իսկ ինձ մոտ ինչո՞ւ եկավ:

— Այդ չգիտեմ... — պատասխանեց Վարազդուխտը, բայց զգաց, որ սխալվեց՝ Միհրդուխտը կարող էր իր ամուսնուն հայտենել, որ Վարազդուխտը ժածուկ լսել է նրա և Կողակի խոսակցությունը, — ճիշտը կուզե՞ս գլխի եմ ընկնում...:

— Ի՞նչ է նրա նպատակը:

— Քեզ՝ զցելը:

— Ինչի՞ց գիտես:

— Դե, քեռի, միամիտ չես՝ ինձ միամտի տեղ դնես: Ի՞նչ է նրա միտքը... Վասակը գիտեր, որ դու նրան դավում ես այստեղ: Գիտեմ, որ քանի կենդանի ես՝ նրա դեմ ես: Քեզ Միհրհներսեհի աչքում զցելով նա չի հանգստանա: Նա պիտի աշխատի քեզ մեջտեղից վերացնել:

— Ի՞նչ անել...

— Ես ի՞նչ գիտեմ, սպանել տալ, բանտարկել տալ... ո՞վ իմանա:

— Կլխիցդ դուրս ես տալիս, — ասաց Վարազվադանը:

— Զգիտեմ, քեռի, ես նրանից վախենում եմ: Ներս մի՛ թողնի նրան:

— Լավ, այդ բաներն ինչո՞ւ մինչև հիմա ինձ չէիր հայտարարում, այլ Միհրդուխտին միայն:

— Դե ես գիտեի, որ ինչ էլ ասեմ՝ պիտի ասես գլխիցդ մի՛ լուրս տա, ինչ էլ հավատացնեմ՝ չպիտի հավատաս: Քեզ ամեն ան ասացի, քեռի, քրոջդ աղջկան չես հավատում, հավատում ես այդ զգվելի ծերուկին:

— Քեզ հավատում եմ, խելքիդ չեմ հավատում,— ծիծաղեց Լարազվադանը,— ախր ինձ սպանել տվողը ինչո՞ւ պիտի գար մոտս, հայտնաբերելու իր դիտավորութիւնները:

— Հենց դրանով է նա ուզում ծածկել...

Վարազվադանը գլուխը շարժեց: Ճիշտ էր խոսում Վարազուխտը:

— Այդ չէ բանը, քեռի,— ավելացրեց Վարազդուխտը,— ես Կողակի իսկական նպատակները, իհարկե, չգիտեմ. բայց մի բան շատ լավ գիտեմ, որ Կողակը գիշեր-ցերեկ մարզպանի մոտն է, նրա հետ է փսփսում: Ինքդ մտածիր՝ ինչ է նրա միտքը քեզ մոտ գալու, մոտեմոտ անելու, եթե միտքը ծուռ չի:

Վարազվադանը փորձեց հանկարծակիի բերել Վարազդուխտին:

— Իսկ դու ի՞նչ գործ ունես մարզպանի ամրոցում...

— Ես Փառանձեմ տիկնոջ մոտն եմ՝ լինում: Մարզպանը ծեծում է իր տղաներին, կոպիտ է Փառանձեմի հետ, ատում է նրան, բռնանում: Ես խղճում եմ տիկնոջը, լինում եմ նրա մոտ: Ինձ էլ մարզպանը չի սիրում:

— Ո՞ւմ է սիրում նա որ... — հեգնական եղանակով ասաց Վարազվադանը:

Այս խոսքերը շրջադարձ եղան Վարազդուխտի համար: Վարազվադանը սկսում էր համարյա վստահել նրան:

«Խելացի բան չէ ամենքին դավադիր համարելը,— մտածեց նա,— հարյուր դավադիրներից մեկը երբեմն դավադիր չէ»:

— Մնա՛, — ասաց նա Վարազդուխտին, — մոտեցիր Կողակին, իմացիր նրա բուն դավադրութիւնը:

Վարազդուխտը հրաժարվեց:

— Ոչ, քեռի, նա ի՞նչ պտուղ է, որ ինձ մի բան ցույց տա: Հետո՞ նա գիտե իմ մոտ լինելի Փառանձեմ տիկնոջ:

Վարազվադանը կրկին կորցրեց թելը: Հանկարծ նա մի ուրիշ միտք հղացավ:

— Շա՞տ է ատում իր ամուսնուն Փառանձեմ տիկինը:

— Այդ արդեն կհասկանաս նրանից, որ ամիսներով իրար չեն տեսնում:

— Կարո՞ղ է պատահել, որ Փառանձեմ տիկինը կամենա ամուսնու մահը նյութել:

Վարազդուխտը նահանջեց:

— Չեմ կարող ասել... դժվար է... նա շատ մեղմ և բարի կին է:

— Իսկ դու կարո՞ղ էիր:

— Ե՞ս... չգիտեմ...

— Չե՞ս կարող:

— Չեմ կարող, ճիշտն այդ է:

Վարազվադանը վճռեց մի առժամ իր քրոջ աղջկան պահել մոտը: Նա ոչինչ չկարողացավ հասկանալ նրանից: Պետք էր հասկանալ: Կամ ինքը սխալվում է՝ կասկածելով նրանից, կամ նրա մեջ մի լուրջ բան կա, որ կիսատ, չիմացած նրան բաց թողնել անմտություն էր: Նա մտախոհության մեջ ընկավ:

— Էհ, ճշմարիտ բաներ ասացիր, մտածենք դրա մասին, — ասաց Վարազվադանը վճռական, որով և կասկած չթողեց այն մասին, որ գլխի էր ընկել Վարազդուխտի նենգությունները:

Դա մի տեսակ ձերբակալություն էր, տնային արգելք, որից խուսափելը փախուստ պիտի նշանակեր: Ուստի և Վարազդուխտը համակերպվեց և սկսեց մտածել, թե ինչպես դուրս պրծնի թակարդից: Իսկ եթե այդ կարելի է՝ մի բան էլ շահած թողնել թակարդը: Նա նոր միայն զգաց, որ ինքը տարվելով Վասակին տաժած իր զգացմունքով, անզգույշ քայլ էր արել մի այնպիսի մարդու հետ գործ ունենալու, ինչպես Վարազվադանն էր, խարդախությունների մի փունջ:

Նա վճռեց մի կերպ դուրս գալ ցանցից և ուրիշ հնարներ գտնել խարդավելու Վարազվադանին:

Վարազվադանը վերջ ի վերջո սկսեց ըմբռնել Կողակի բուն միտքը: Նա եկել էր իր մոտ թմրեցնելու իր զգոնությունը և ապա իր ցանցերը գցելու պարսիկ մեծամեծների և խորհրդականների մեջ: Վարազվադանը սկսեց ավելի լուրջ վերաբերվել իր քրոջ

աղբկան: Վարազդուխտն էլ կաշվից դուրս էր գալիս նրա վստա-
նությունը ձեռք բերելու:

Մի անգամ նա Վարազվաղանին առաց.

— Կողակը ծախու մարդ է, բայց վերջը էլի ավելի շուտ քեզ
ծախի, քան Վասակին, էլի հավատարիմ է Վասակին, քան քեզ:

Սա էլ ճիշտ էր, և Վարազվաղանն այդպես էլ մտածում էր:
Բայց չնայած դրան, նա իր մոտ ընդունել սկսեց Կողակին՝ ցան-
աճանալու հակել նրան:

Վարազդուխտն զգալով իր քեռու և նրա կնոջ կասկածները՝
ի օր հայտնեց քեռուն, որ կամենում է վերադառնալ տուն:

— Ինչո՞ւ ես գնում, — հարցրեց Վարազվաղանը:

— Դե էլ ի՞նչ մնամ, քեզ տեսնել էի ուզում՝ տեսա, — բա-
րատրեց Վարազդուխտը, — գնամ տուն, մայրիկն էլ մենակ է:

Վարազվաղանը մտածեց:

— Մի՛ գնա դեռ, — առաց նա, — մնա, քո միջոցով ուզում
եմ իմանալ, թե Կողակը ինչ դավեր է լարելու իմ դեմ:

— Շատ բարի, քեռի:

— Դե, քեզ տեսնեմ:

Երկուսն էլ իրար նայեցին անվստահ ու խոր:

Մինչ մարդկային անձնավորություններն ու դանգվածները
սլորտում էին՝ ինչպես փոթորկից առաջ քամու հատ-հատ հար-
վածներից անհանգստանալ սկսող գաշտավայր, ժամանակի անի-
վը դառնում էր, վճռելու համար օրը արհավիրքի շղթազերծման:
Զեր շտապում նա՝ ժամանակը, չէր էլ դանդաղում: Նա թռչում էր,
հորը մեկ թվում էր, թե դանդաղում է, մեկ՝ որ թռչում է: Մարդիկ
էին, որ չէին տեսնում նրա գաղտնի ընթացքը: Նա դավադրորեն
նաճկում էր ապագայի վարազույրը: Բոլորը ժամանակին էին
հայում, իսկ նա ոչ ոքի չէր նայում:

Այն ժամերին, երբ այստեղ, Նյուշապուհ քաղաքում խարդա-
վում էին Կողակը, Վարազվաղանը, Միհրնեբսեհն ու պարսիկ մե-
ծամեծները, երբ քնած զայրույթով զառանցում էր Հազկերտը,
երբ իրենց վրաններում կռում էին հայ իշխանները կայծակնա-

յին հարվածը պարսից թիկունքին, երբ հեռավոր Հայաստանում գյուղե-գյուղ, ավանե-ավան շրջում էին փախստական շինականե-րը Առաքելի, Սահակի խմբերում, դրդելու ժողովրդին դիմադրել, չտալ հարկերը և վանքե-վանք ընկած Ղևոնդ Երեցը, Եզնիկն ու Եղիշեն քարոզում էին ամուր մնալ հավատքին, իսկ նախարարե-րը վիճելով թե համաձայնելով իրար հետ կազմակերպում էին իրենց զորագնդերը — այդ օրերին Պարսկաստանի աղուտներում ավազները կտրելով թռչում էր Հայաստան Հազկերտի հրովար-տակատարը: Նա տանում էր կոշը հրամանի՝ գալ արքունի Դուռը: Իսկ դա հղի էր գալիքի անհնարին սարսափներով: Ոչ մի ուժ, ոչ մի խոսք, ոչ մի հրաման չէր կարող կանգնեցնել վերահաս ար-հավիրքը: Նրա ջարժիչ ուժերը կուտակվել էին դարերի ընթաց-քում, նրանք ձգտում, ճնշում էին արգելիչ փակոցները, խաբում էին լավատեսներին, քնեցնում մարդկանց զգոնությունը, ուրա-խացնում էին այդ ուժերը նյութող մարդկանց և ահա տեղահան անելով պատվարները, կործանելով կամուրջները, տակովն անե-լով շեները՝ վեր էր կացել հեղեղը և գալիս էր հորձում սևափըր-փուր: Արդեն հեռվից լսվում էր նրա խուլ որոտը, որից գետինը դողում էր՝ լավ իմանալով, թե ինչ ուժգին կլինի այդ որոտը, երբ նա կգա և կհարվածի:

Երկու դիմադիր ուժեր շրջում են ողջ երկիրը և լարում են ժո-ղովուրդը: Նրանցից մեկը գնում, բարձրացնում է բազմութուն-ներ, ավանե-ավան, գյուղե-գյուղ, քաղաքե-քաղաք երթերով անցնում, տանելով իր հետ փոշու ամպեր, քրտնքի հոտ և խան-դավառ, կրակոտ խոսքեր: Երբ նա անցնում է հեռանում՝ թող-նելով իր անցած ճանապարհի հետքը, ժողովուրդը նոր խոսքի իմաստով արթնացած՝ նայում է նրա հետևից և հանկարծ վազում է, հասնում և գնում հետը ուրիշ ավաններ՝ ինքն ասելու այդ նոր խոսքը: Մյուսը սողոսկում է իբրև ժանտախտ, ծածուկ, դավադիր հիվանդություն՝ թողնելով հետքից երկյուղ և տարակուսանք: Ար-յաց զորաբանակների շաշյունն է լսվում նրա քարոզների մեջ և սահմուկում է գեղջուկը, ետ է քաշվում իր գետնափորը և աչքերը հատակին՝ մտահոգում իր տան, կենդանիների, իր իսկ կյանքի մասին:

Եվ արդեն որտեղի՞ց, ինչպե՞ս, ո՞րի բերանով հորշորշվեցին այս երկու հոսանքը՝ վարդանանք, վասակյանք: Զգացվում էր

սանց հակամարտը, որ դեռ ծածուկ էր, պատշաճ, լավ չգիտակցված, բայց խորհողը այժմվանից կտեսներ նրանց վախճանական բախման կետը:

Քնած ամրոցը՝ Ողականը, զառիվերին կառած վագրի պեռակել էր աչքերը: Նրա իրանը լարված էր, և թաթերը, որ ամփոփել էր փորի տակ, սպասում էին որևէ խլրտման, հանկարծ ետելու իրենց ահավար, ցատկը և հռուսմը:

Իր օթևանում բարձերին հենվել և հատակին անթարթ նայում ր Վարդանը: Նրա մի փոքր շեղ աչքերը ուրծուն հոնքերի տալից լիքն էին մեծ մտքերով: Ամբողջ Հայոց աշխարհը գալիս անցում էր նրա երևակայության մեջ: Ամենքը, ամենքը սպասում են ինն, որ հրաշագործի: Եվ իրոք՝ նա պիտի հրաշագործի: Ո՛ւմ րա է նրա հույսը: Տապալվել է Արշակունյաց գահը, հոները ախում են Բյուզանդիո դարբասները՝ սևամորիկ ամպերի պես սուժելով Հունաստանի վրա: Զկա Ասորիքը, չկա Հռոմը, չկան ազկերտին սպառնացող ուժերը: Բարձրանում է փոթորիկը, և ավր մեն-մենակ օրորվում է հուզվող ալիքների վրա: Սատար, գնություն է պետք, ապա թե ոչ նավարեկությունը ակնհայտ է:

Բայց ո՛ւր է սառար, ո՛ւր՝ օգնություն:

Վերդիր է անում, կռում է իր հայրենիքի բախտը Վարդանը միշտ գալիս է այն մտքին, որ օրհասական է լինելու կոփը, ամ հայ ժողովուրդը կապրի՛, կամ կանհետանա՛: Զկա միջին իճակ: Շապուհի օրերն անցան: Նա հեքիաթ էր:

Թախիծով էին նայում նրա աչքերը: Նա լինելով ինքն իր ետ՝ ազատ հանձնվել էր խոհերին և չէր մտածում ոչ ոքի ո՛չ աջալերել, ո՛չ հուսահատեցնել: Պետք է ազատվել: Ով կուզե թող աջալերվի, ով կուզե թող հուսահատվի: Եվ Վարդանը խորհում ր ազատության ճանապարհների մասին:

Երկար արձանացած էր Վարդանը: Նրա արծվային քիթը և ստանդականի գորշ մազերն ու մորթին խստացնում էին նրա լուտ, կենտրոնացած դեմքը:

Դեպքերը գլխապտույտ արագությամբ հետևում էին մեկը յուրին: Երբեք իր առջև դրված չէր եղել այսպիսի ծանր առեղծ-

վածի լուծումն. Թագավորութեան անկման հետևող քայքայված հին պետությունը կանգնեցնել առաջնակարգ, հզոր տերութեան դեմ: Դիմադրելը պետք էր՝ ինչ էլ որ լիներ դրա հետևանքը, բայց ինչպե՞ս ժողովուրդը դներ կյանքի և մահու երկընտրանքի առաջ:

Ոչ, ուժեր են պետք, օգնական ուժեր: Նա մի ազնիվ, երիտասարդ Արտակ չէ և ոչ էլ քաջամարտիկ Ատոմ: Նա փորձված, մարտերում թրծված զորական է: Նա գիտե, թե ինչ է պատերազմը: Ուժեր են պետք: Որտե՞ղ որոնել, ո՞ւմ դիմել: Հույն զորավար Անատոլը Միջագետքում նստած աչքը գցել է Պարսկաստանին՝ կանխելու համար նրա հանկարծակի հարձակումը: Նա հայերին չի սիրում և նրանց համար մի հույն զինվորի քիթը չի արյունի: Պարսիկների մեջ ոչ ոք չկա, որ բարեկամական օգնություն ցույց տա հայոց: Կան այգպիսիները, որոնց մեկի կյանքն է ազատել Վարդանը, մյուսի պաշտոնն է բարձրացնել տվել՝ բարեխոսելով Միհրնեսին առաջ: Բայց նրանք այդ ամենը կմոռանան՝ հենց որ կհնչի պարսկական զալարափողը:

Վարդանի հոնքերը միացան մի դժվար կնճոխ կծկումով: Նրա սեեռուն հայացքի մեջ խաղալ սկսեց մի լուսավոր շող: Նա գտել էր ինչ-որ մի միտք, որ ցույց էր լողացել անգիտության անդունդից: Դա նրա վաղուցվա փայփայած միտքն էր, և ահա նա կեսգիշերային խոհուն լուծության մեջ եկավ, փայլեց նրա ուղեղում: Նա վեր կացավ և երկար անցուդարձ արեց սրահում: Նրա սովվերը մերթ անհեթեթ երկար, մերթ անբնական կարճ սկսեց փոփոխվել հատակին և պատերին: Նա կանգնեց պատուհանի առաջ և դուրս նայեց: Սևավոր դաշտը գնում էր դեմ առնում մթին լեռների ալիքներին, և բաժրակե մշուշը ծածկում էր Տարոնի սրբազան սևաթավիշ հողը: Ո՞վ գիտե ինչ հրդեհներ պիտի ճայթեն այս դաշտի վրա, ծովից մլլվի երկինք, և բոցերի մեջ վազեն մայրեր՝ երեխաները գրկներին: Ավերն ու ավարը պիտի անցնեն երկրի մի ծայրից մյուսը ինչպես ժանտախտ, ինչպես մորիկ, ինչպես երկրաշարժ:

Ոչ, ուժեր են պետք: Եվ նրանք կան...

Դռան վարագույրը շարժվեց, և ներս մտավ Վահան Ամատունին:

— Փունս չտարավ,— տասց նա մռայլ, գիտե՞ի, որ դու էլ չես քնի...

Նստոնց դարակի մոտ բարձի վրա և ձեռն առավ մի մագաղա-
ն մատյան: Նրա կլոր դեմքը՝ օղակված արծաթափայլ գանգուր-
եքով՝ խոշոր, կլոր աչքերը ավելի մատենագիր էին հիշեցնում,
ան Հազարապետ: Նա սկսեց կարդալ, և շուտով մոռացավ ամեն
ան:

Վարդանը կանգ առավ նրա առջև, շարունակելով հայացքը
և ետել իրեն զբաղեցնող նոր մտքի շարժումներին համաձայն:

— Նա մտածում եմ, Հազարապետ,— ասաց Վարդանը կանգ
ստնելով և մտածելով կրկին,— ես մտածում եմ, որ մենք այլ
գնական ուժերի մասին ևս պետք է հոգանք՝ այնուամենայնիվ:

Վահան Ամատունին թվաց, թե չլսեց:

Վարդանը շարունակեց.

— Պատերազմ ի սպառումն՝ դա ինքնին կլինի: Բայց ինչո՞ւ
փորձենք նաև այլ դաշնակիցներ գտնել:

— Այլ դաշնակիցներ չունենք, քան որոնց դիմել ենք,—
սրագ պատասխանեց Հազարապետը և մատյանը գրեց դարակը:

Վարդանը չբացատրեց իր միտքը: Նա գնաց կանգնեց կրկին
պատուհանի առաջ: Ամրոցի դարբասին մի հեծյալ էր մոտենում,
սվում էր նժույգի սմբակների զրնգոցը քարերի վրա: Հեծյալը
ժողովեցավ, կայծեր հանեց սալահատակի վրա նժույգի սմբակնե-
րով և դադարեց:

Պահակների և նրա մեջ խոսքեր փոխանակվեցին: Նա մտավ
բակը և այլևս չերևաց, որովհետև բակը կողքի էր:

— Ասում ես՝ այլ դաշնակիցներ չունենք,— հարցրեց Վա-
րդանը:

— Ո՞վ է այդ դաշնակիցը,— քմծիծաղ տվեց Հազարապետը և
ունեց Վարդանի գեմքը:

— Ոչ դաշնակից, բայց մեզ օգնական ուժ,— պատասխանեց
Վարդանը:— Դա հոներն են, Շորա պահապի դեմ առած հոները:
Իրանք են այժմ Հազկերտի թշնամիները: Իսկ իմ թշնամու թշնա-
մին իմ բարեկամն է:

— Բան չի դուրս գա,— գլուխը բացասաբար շարժեց Հազա-
րապետը: Վայրենի ցեղեր են և ուխտագրուժ:

— Մտածիր այս մասին: Արհավիրքը մեզ ամեն բան անել
տա: Երկիրը փրկենք, ում միջոցով կուզի լինի այդ:

— Կավ, ի՞նչ կարող են անել հոները:

— Հոնե՞րն ինչ կարող են անել... Հոները շատ բան կարող են: Նրանք կողողեն հյուսիսային Պարսկաստանը և Հաղկերտի ուժերը կկիսեն քուշանների հետ: Այն ժամանակ մենք կտանք հարվածը: Աստված կաջողի...

— Իսկ Ճորա պահա՞կը, Սպարապետ:

— Ճորա պահակը պիտի քանդվի: Քանդենք, լցնենք հեղեղը Պարսկաստան:

— Հը՞մ...

— Հապա թողնե՞նք, որ ահռելի պարսկական զորքը ընկնի մեր վրա: Հանուն ինչի՞: Մենք հո չենք գնում մեռնելու, մենք գնում ենք ապրելու:

Հազարապետը մտածում էր: Վարդանի համարձակ ծրագիրները առաջին անգամ չէ, որ զարմացնում էին նրան: «Տե՛ս, թե որտեղերքն է որոնում»,— մտածեց Հազարապետը:

— Հոները գլխացավանք կդառնան վերջը,— նկատեց նա,— Ճորա պահակը մենակ պարսիկներին չի պահում: Հեղեղ է, ո՞վ գիտե...

— Հեղեղ է. թող պահեն պարսիկները,— զայրացավ Վարդանը,— ապա մե՞նք պահենք միշտ Ճորա պահակը, որ պարսիկները մե՞ր վրա հարձակվեն... Զբաղմունք տանք, թող զբաղվեն:

— Մի վտանգ կա հոներից,— շարունակեց մի փոքր հետո Վարդանը,— դա Ալանաց Դուռն է, նրա հետև լցված հոները, որ շարունակ բախում են և ջանում կոտրել, լցվել Վրաստան: Դա չպետք է թույլ տանք...

Սենեկապետը շարժում էր դռան վարագույրը:

— Սենեկապետը,— ասաց Վահան Ամատունին:

Վարդանը ծափ զարկեց: Մտավ սենեկապետը:

— Տեր իմ, Մելքոնը եկել է, սպասում է:

— Նե՛րս բեր:

Ներս մտավ Մելքոնը, որ կլորիկ ծաղրածու դեմքով, անմազ կզակով մի բավական հասակով մարդ էր: Հագիվ կարողանալով գեմքին լուրջ արտահայտությույն տալ՝ նա խոնարհվեց դռան առաջ և կանգնեց մի ոտից մյուսն ընկնելով անընդհատ:

Վարդանը մոտեցավ նրան և չափեց ոտից զլուխ:

— Հը՞,— ասաց,— հոներենը մոռացե՞լ ես:

— Մոռանամ էլ, Սպարապետ, կսովորեմ, եթե պետք է,—
պատասխանեց Մելքոնը և ուրախ դեմքով նայեց Վարդանին:

— Քանի՞ լեզու գիտես,— հարցրեց Վարդանը:

— Գիտեմ ճղբերեն, լիներեն, հեճմատակերեն... ամեն լեզու
մի-մի քիչ գիտեմ, տեր իմ:

— Պարսկերենի չա՞փ:

— Դե պարսկերենը մայրական լեզու է, տեր իմ: Տիզբոն-
ցի եմ:

Վարդանը շրթունքները կծկեց ու սպասեց մի փոքր:

— Գիտե՞ս ինչ պիտի անես:

Երկար կանգ առավ: Մելքոնը աչքերը հառեց նրան և սպասեց
հանգիստ:

— Գիտե՞ս ինչ պիտի անես,— կրկնեց Վարդանը,— այս ան-
գամ պիտի գնաս հոնաց թագավորի մոտ:

— Նժույզների՞ գործով:

— Ոչ, ավելի դժվար գործով: Բացատրելու, որ հայերս դեմ
չենք, եթե նրանք անցնեն Ճորա պահակը: Միայն պայմանով, որ
չհարձակվեն աղվանների, վրացիների և, իհարկե, հայերի վրա:
Թող հարձակվեն պարսիկների վրա՝ Փայտակարանի ուղղությամբ:
Մենք կքանդենք Ճորա պահակը, այստեղից էլ կհարվածենք պար-
սիկներին: Մելքոնը տրորվեց կանգնած տեղում:

— Հա, ի՞նչ կա,— հարցրեց Վարդանը:

— Տեր իմ, հոների համոզելու և շլացնելու համար շուք է
պետք, ոսկի, զենք, ձիեր: Պետք է իշխանական մի անձն, որ ներ-
կայացնի մեր տերութունը:

— Խելացի խոսեցիր: Հոնաց թագավորը կուզենա խոսել
բարձրաստիճան մեկի հետ: Այդ մարդը կլինի աղվանից Վահան
իշխանը: Կբերես հոների դեսպանին նրա մոտ, կամ նրա հետ
կգնաս հոների թագավորի մոտ: Դա այնտեղ կերևա:

Վարդանը մտածեց մի փոքր,— լավ, վաղվանից ընտրիր օգ-
նականներ, որ մի շաբաթ հետո ճանապարհ ընկնես Հոնաց աշ-
խարհը:

— Մարդ հարկավոր չէ, տեր իմ, նրա պատճառով իրեն էլ
կսպանեն, ինձ էլ: մենակ որ լինեմ գլուխս կազատեմ:

— Բարի, ինչպես հարմար է: Գնա, հանգստացիր:

Մելքոնը գնաց:

— Պատերազմը այս տարի չի լինի,— ասաց Հազարապետը:

— Պատերազմն սկսված է...

Հազարապետը հարցական հայացք շինեց:

— Ամա՛ռս կլինի,— կրկնեց Վարդանը:

— Բայց դեռ պատասխան թուղթը պիտի տեղ հասնի:

— Դատարկ բան է, անշուշտ զորքը շարժվում է այս րոպեիս: Պետք է շտապենք:

— Զորքը ո՞ր կողմով է շարժվում,— լարվեց Հազարապետը,— լուր ունե՞ս:

— Հարկավոր չէ լուր: Զորական գործն այդպես է. արքունիքները խոստում են, իսկ զորքը շարժվում է:

— Բայց ո՞ր կողմից է շարժվում,— կրկնեց հարցը Հազարապետը:

— Աղվանից աշխարհով: Պարսիկները մեզ կհարվածեն աչ հարավից, այլ հյուսիսից, որտեղից չենք սպասում:

— Հեռու չէ՞:

— Հյուսիսից՝ տիրելու համար աղվաններին և վրացիներին, զսպելու հոներին—մեր վերջին հույսը:

— Հավանական է,— կենդանացավ Հազարապետը:

— Ապա՞... Շատ եմ վախենում Պարսկաստան կանչվենք: Կստիպվենք գնալ: Հարկավոր է հարվածները պատրաստել այստեղ, հիմա և այն ժամանակ և մեր բացակա դեպքում տեղապահ կարգել, դա երկար գործ է — երկար, դժվար... Ո՞վ գիտե նաև գուցե չվերադառնանք:

— Որ չվերադառնանք՝ երկիրը կավերվի:

— Այնպես պիտի անենք, որ չավերվի:

Վարդանի այս հուսադրական, հաղթական մտքերը վառեցին Հազարապետին: Նա Վարդանին լավ էր ճանաչում, գիտեր նրա քնավորությունը, երբեք չպարծենալ, գլխապտույտ չունենալ: Եվ ահա, երբ այդպիսի մարդն ասում է, այնպես կանենք, որ չավերվի՝ պետք է հավատալ: Նա գիտեր Վարդանի անհողզոզ կամքը: Երբ վճռեց՝ այլևս երկաթի համառությամբ հետամուտ էր ընդունում իր վճիռն ի կատար ածել և նպատակին հասնել:

Ներս մտավ մի բարձրահասակ, ոչ շատ երիտասարդ անձնավորություն՝ իշխանական արտաքինով: Նրա մի փոքր շեղ նշաձև աչքերը և դեմքի շրուջությունը հիշեցնում էին Վարդանին: Նա նույն-

պէս ինքնազուտապէս էր և Վարդանի պէս շրթունքները սեղմ էր պահում:

Նա մի պահ կանգնեց վարազույրի առաջ:

— Դո՛ւ էիր, մի փոքր առաջ մտար ամրոց, — հարցրեց Վարդանը:

— Ոչ, Սպարապետ, Մելքոնն էր: Ես գնդումն էի, վաղ եկա ամրոց, որ հանգստանամ:

— Շատ չես հանգստանա, պիտի գնաս տեսնես իշխանական զնդերը: Տեղեկություն ստացա՞ր մյուս իշխաններից:

— Ստացա: Պատրաստ են: Գնունյաց, Արշարունյաց, Վանանդյա, Արեղենից զնդերը: Տեղեկություն չունեմ Պալունյաց, Խորխոռունյաց, և ի՞նչ եմ ասում, մյուսների զնդերից: Ահա վասիկ ցուցակը:

— Սպառազենքի վիճակը...

— Վատ է... Ամեն տեղ թերի է:

Եկվորը լռեց և կանգնած մնաց բարձի մոտ, ուր նրան ցույց էր տվել նստելու Վարդանը:

— Սուրհանդակներ կուղարկես իշխաններին, որ անմիջապէս լրացնեն սպառազենքը: Կգնաս կատուգես, կտեղեկացնես, և մի տասնհինգ օրից հետո կգնամ կընդունեմ զնդերը:

— Հրամանդ ի կատար, — առաջ եկվորը քնաթաթախ հոգնած աչքերը սնեռած հատակին:

Նա ըստ երևոյթին շատ էր շարշարվում. հոգնել էր և հագիվ էր կանգնում առի վրա: Նրա նիհարած, գեղնած գեմքը ցույց էր տալիս, որ նա կատարում է գիվական ծանր գործ և չի կարողանում հասցնել ոչ թե թերանալով, այլ որ գործն ահագին էր և անսպառ:

— Սա քեզ համար Մահվիռոտ գետը չի և ոչ էլ հոնական արշավանքները, — շարունակեց հանդիմանալ Վարդանը, — սա այնպիսի պատերազմ է, որ իմ ու թո հոր հարսանիքը պիտի տեսնենք:

Ու մոտ գնալով քիթը մոտեցրեց նրա քթին, խիստ նայեց և շեշտեց.

— Արջաց տերութեան դեմ ենք դուրս գալիս, հասկանո՞ւմ ես առաջ:

— Հասկանում եմ, Սպարապետ,— պատասխանեց եկվորը հեզ ու խոնարհ, բայց...

— Ի՞նչ, պիտի արդարանա՞ս... թո՛ղ,— կտրեց Վարդանը,— պատերազմի գործում արդարացում չկա: Հաղթեցիր՝ արդար ես, պարտվեցիր՝ մեղավոր ես: Հազկերտը իմ ու քո հոր տղան չէ: Դո՛ւ ես իմ ու քո հոր տղան:

Հազարապետը ծիծաղեց:

— Դե որ նա քո և իր հոր տղան է, Վարդան, մի՛ շատ կըշտամբիր, տես կաշին ու ոսկորն է մնացել Համազասպ իշխանի: Եղբայրդ է՝ ներիր:

Վարդանը մեղմ ժպտաց: Բայց և իսկույն կրկին լրջացավ:

— Ոչ, ախր բանն այն է, որ ժամանակը մեզ չի սպասում. նա կգա գլխներիս կկանգնի Հազկերտի հետ: Գնդեր ենք կազմում առանց սպառազենքի: Դու գիտե՞ս թե ինչ պահեստ է պետք: Պատերազմը պիտի զնա ի սպառումն հակառակորդի: Այլապես կորած ենք:

Վարդանը լուռ անցուդարձ արեց օթեանում, հետո եկավ և կանգնեց Հազարապետի առաջ:

— Ուշանո՞ւմ ենք, Հազարապետ, հանցավո՞ր կերպով ուշանում ենք...

Հազարապետը վեր նստեց:

— Մի՞թե լրջորեն կարծում ես անպատճա՞ռ այս ամառ կսկսվի պատերազմը:

— Պատերազմն սկսված է, ասացի, Հազարապետ, հին զորական ես, հասկացիր այս: Թշնամին թշնամու դեմ որոշվե՞ց՝ պատերազմն սկսված է:

Հազարապետը սթափվեց կարծես այս մտքից: Այո, իրավացի է Սպարապետը: «Զարմանալի են զորականները, ինչպես լավ են զգում պատերազմը»,— մտածեց նա:

— Պատերազմը ճակատամարտ չէ: Ճակատամարտը վերջն է պատերազմի: Կանգնա՞ծ է պարսից բանակը Ապար աշխարհում, կանգնա՞ծ է Փայտակարանում, դավադրո՞ւմ է Հազկերտը արքունիքում. փրփրո՞ւմ է մեր դեմ: Վերջապես կազմո՞ւմ է համալրումներ իր բանակին:— Ուրեմն պատերազմն սկսված է: Երբեք վաղ չէ,— սկսիր պատրաստվելը՝ ահա զորականի խոսքը:

Համազասպը երկյուզած ու հարգանքով լսում էր իր եղբայր Սպարապետին:

— Ճշմարիտ է, Սպարապետ, ես թերացա սպառազենքի մեջ: Թերեա կարելի էր այդ կողմում ճնշում անել իշխաններին: Բայց ես ժամանակը գործ դրի ստուգելով գնդերի ռազմունակութիւնը: Մեկ-մեկ ստուգել եմ զինվորներին: Հետո՞ գիշերային զորախաղեր անել տվի տաժանելի ձորերում: Ստուգեցի նժույգների սըմբակներն ու կոճերը: Ոչ մի վիրավորում: Փայլուն արշավներ եղան: Դաշտային գրոհներ կազմեցի. շատ գոհացուցիչ էին: Դե ես իմ ուշադրութիւնը դարձրի նախ մարտիկների ընտրութեան: Առանց մարտունակութեան ինչի՞ է պետք սպառազենքը: Ժամանակը դրա վրա կորավ:

Վարդանը լսում էր ուշադրութեամբ: Նրան դուր էր գալիս Համազասպի հեզ ու խելացի բացատրութիւնները: Բայց դարձյալ գոհանալ բանը նրա բնավորութեան մեջ չկար:

— Լավ է, բայց սակավ է: Ամեն ինչ միասին, միաժամանակ: Մարդի՛կ գտիր, անե՛լ տուր: Գործը մի՛ վերցնի մենակ քո վրա: Բայց հսկի՛ր, հսկե՛լ տուր, ստուգի՛ր, ստուգե՛լ տուր: Հոգիները հանիր:

— Դե, ճշմարիտ է, ի՞նչ խոսք,— համաձայնեց Համազասպը համեստորեն,— կաշխատեմ ասածիդ պես:

— Այո՛, այո՛, ա՛յ... դեռ կաշխատես, կաշվիցդ էլ դուրս կգաս՝ կտեսնես, որ սակավ է, սակավ է: Պատերազմը խժռոզ գազան է: Աչքդ խփեցիր բացիր՝ արդեն սպառել է ամեն ինչ: Դե, գնա քնիր, որ վաղը հազար գործ ունես:

— Գնամ,— շարժվեց Համազասպը դեպի դուռը. բայց մեջտեղում կանգնեց և ասաց.

— Մոկաց Արտակ իշխանից լուր չկա, Սպարապետ:

— Սուրհանդակ ուղարկե՛լ ես...

— Ուղարկել եմ Ռշտունյաց ամրոցը: Շտապ հանել եմ տրվել այնտեղից: Գնացել է իր աշխարհը, բայց այնուհետև լռել է:

— Ճեպով երկրորդ սուրհանդակ ճամփիր, թող իսկույն եեթ՝ լուր տա գնդի մասին: Քնա՞ծ է, թե նրան էլ պիտի դրդենք:

— Առավոտ կուղարկեմ սուրհանդակ,— ասաց Համազասպը:

— Այս իսկ պահիս ուղարկիր,— կտրեց Վարդանը:— Էլի քնեցի՞ր...

Համազասպը թախծալի ժպտաց: Նա առատիկ հոգնած էր: Հանկարծ նա գունատվեց, երերաց և ընկավ ուշաթափ:

— Վա՛հ, ի՞նչ եղավ,— վրա թռավ Հազարապետը:

— Ոչինչ,— անվրդով ասաց Վարդանը,— հոգնած է:

— Զո՛ւր բեր,— հրամայեց Հազարապետը սենեկապետին, որ թրմփոցի վրա ներս էր վազել: Նա դուրս գնաց:

Վարդանն սկսեց անցուդարձ անել, երբեմն միայն հայացքը աահեցնելով ուշաթափ Համազասպի կողմը:

Սենեկապետը ջուր բերել ավեց, որով ցնցղեցին Համազասպի ճակատն ու դեմքը: Սա ուշքի չէր գալիս: Միջամտեց Հազարապետը, որ մի փոքր էլ վախեցած էր: Տազնապով նայեց Վարդանին: Վարդանը շմտեցաւ ուշաթափածին և պատահեց, որ վերջացնեն գործողութիւնները: Վերջապես Համազասպը սթափվեց և նստեց: Նրան ջուր տվին, խմեց, շորս կողմ նայեց, թախծալի ժպտաց, հետո վեր կացավ և սենեկապետի օգնութեամբ դուրս գնաց:

Վարդանը նրա հետեից ասաց.

— Սուրհանդակն իսկույն ուղարկիր: Առավոտ վաղ եկ մոտս: Համազասպը գնաց:

— Խեղճ իմ Համազասպ: Շատ է հոգնում:

Վարդանը հանգիստ նայեց Հազարապետին և ինչ-որ այլ մտքով տարված՝ ասաց.

— Ուրեմն դեռ շորս գնդերից կա քիչ թե շատ բավարար տեղեկութիւն: Մնացածներն ապառիկ են... Ո՛չ, տանո՛ւկ կտանք, աժե՛ն ինչ տանուկ կտանք այսպես:— Սենեկապե՛տ,— կանչեց գեպի դուռը:

Սենեկապետը ներս վազեց.

— Նժույզը թող դուրս քաշեն:

— Ո՛ւր ես գնում,— անհանգստացաւ Հազարապետը:

— Խորխոռուկաց նախարարի մոտ, այն կողմը խուկ է ինչ-որ...

— Այո, կարծես թե...

— Պատի լուսնուն է տիրում այդ աշխարհում: Կասկածե՛լի է...

— Բայց հիմա՞ պիտի գնաս:

— Վազն խորշ գործ ունեմ: Եվ հետո... անձամբ տեսնեմ վիճակը:

— Մի փոքր հանգստացի՛ր:

— Հնար չկա: Դու մնա՛, ես կգամ վաղը կամ մյուս օր,— հետո դիմեց սենեկապետին:— Կպատվիրես, որ Համազասպ իշխանին թողնեն քնել մինչև լուսարաց. թող հանգստանա: Շատ հոգնած գործից էլ օգուտ չկա: Հազարապետ,— դարձավ նա Ամաստունուն գործնական շեշտով,— կազմել տուր թղթեր Դիմաքսենից, Առավելդենից և Ձյունական իշխաններին: Նրանք լավ տեղյակ չեն գործին, թող գործի անցնեն:

— Բարի, Սպարապետս,— ասաց մտերմական պաշտոնակա-նությամբ Հազարապետը և ժպտաց:

Վարդանը հրաժեշտ տվեց և գնաց հագնվելու:

Մի փոքր անց ամրոցի բակում դուրսացին նժույզները, դուրս եկան դարբասից և հետզհետե հեռանալով գիշերային ճանապարհի ուղղությամբ՝ լռեցին:

— «Անդադար հոգի»,— մտածեց Հազարապետը և վերցնելով մատյանը սուզվեց նրա երևակայական աշխարհը:

Շուտով նրա ծեր առյուծի արծաթաբաշ գլուխը խոնարհվեց մատյանի վրա, և օրերով լի ծերունին նիրհեց հենց այդ դիրքում:

Ամբողջ գիշերը Վարդանը ձիավարում էր: Բզնունյաց ծովից փչում էր սառը քամի և խլացնում ճանապարհի շուրջն ամեն մի ձայն:

Վարդանը մտքերում կորած՝ աչքը գետին էր գցել և միևնույն կետին նայելով նրան թվում էր, թե գետինը ետ է հոսում գետի նման: Ես սկսեց նիրհել:

Զգոն էր միայն Արծվին: Երբեմն շրջվում էր և նայում ետ: Ոչ ոք, ոչ մի շունչ, ոչ գազան, ոչ թռչուն: Երբեմն մարդկային կերպարանքներ էին ցցվում որևէ բլրի ծայրին, որ սկզբում գուրգուրում էին վազում խավարի միջից, պատրաստվում արձակել իրենց նետը կամ նիզակը, հետո անշարժանում, քարանում և մոռյլ հայացքով ճանապարհ դնում նրանց: Աստղերը հեռուն փողփողացող

մանր բոցերի նման դողդողում էին, ծորելով երկրի վրա ցուրտ և օտար, աղոտ լույս:

Նժույգները մերթ զուգաձայն և մերթ իրար կոտրող դոփշունով միաշափ ու ալաշափ վազում էին, տեղ-տեղ դանդաղելով և քայլք առնելով:

Քամին ականջի մեջ փշելով հեռավոր մարտի կամ ալեկոծության, վայնասունի հնչյուններ՝ տագնապ էր բերում հոգուն: Քարերի տակ, բլուրների կատարներին, փոսերի մեջ փսփսոցներ էին և շշուռներ: Երբեմն՝ թվում էին դավադիր:

Վարդանը նիրհելով, երբ նժույգը թռչում էր որևէ առվի կամ փոսի վրայից, զարթնում էր և շուրջը նայում: Ոչինչ չէր երևում, բացի անվերջ, անսպառ, առատ քարաբեկորներից: Երբեմն որսում էր աչքով դիմացը կանգնած՝ խաբուսիկ մարդակերպ քարաբեկորները և փորձված աչքով կռահելով նրա ինչ լինելը՝ կրկին ղուլիւր կախում էր և նիրհում: Մի տեղ միայն, աջակողմյան հարթության վրա նկատեց մի սևինք, որ երևաց և արագ սուզվեց գիշերային խավարի մեջ:

— Թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք... Թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք, թա՛ք,— թմբկահարում էին նժույգները և քուն բերում: Մի տեղ Վարդանի նժույգը կանգնեց, ականջները ցցեց և ապա կրկին վազեց առաջ: Վարդանը զարթնեց և բնազդաբար նայեց դեպի ձախ: Մոտակա բլրի լաջողով կրկին մի սևինք սողում էր նույն ուղղությամբ, ինչ-որ իրենցը:

Ետ նայեց:

— Հա՛, Սպարապետ... — մոտ թռավ Արծվին:

— Մեզ հետապնդում են,— ասաց Վարդանը հասարակ եղանակով:

— Գիտեմ, Սպարապետ,— նույն եղանակով ասաց Արծվին անվրդով՝ բաց, գանգրահեր գլուխը բարձր բռնած և սաղավարտը գոտիից կախած, որ լավ որսա գիշերային ձայները:

Վարդանն այլևս դադարեց քնելուց: Բայց և չէր անհանգըստանում: Երբեմն միայն աչքի տակով նայում էր աջ կամ ձախ և ասպանդակում:

Նրանք երկար ձիավարեցին, և դեռ ոչինչ չպատահեց: Իրո՞ք հետապնդում էին նրանց...

Վարդանը ականջը կախել էր քամու փսփսոցին, որ տիրել էր ռուր ձայներին: Համատարած «ը՛ս՛ս՛ս» ձգվող սոսափյունի մեջ երբեմն ընկնում էր մի ընդհատվող, դիպչող «քը՛թ, բը՛թ» անող ձայն, քարի գլորվելու, սմբակի՝ դոփելու, կամ զենքի՝ շրջակոցի ընուլթի:

Վարդանը կանգնեցրեց նժույգը, նայեց Արծվին:

— Կարծում ես մի՞ հոգի է...

— Միշտ մի քթքթոց է քամու մեջ:

Վարդանը ասպանդակեց և կրկին գլուխը կախելով նժույգի բաշին՝ սկսեց նիրհել: Լուսաստղը վեր լողաց: Երկինքը մթնեց, բլրաշարքերը սևացան, բայց մի փոքր հետո երկնքի հում լույսը գորշացրեց բոլոր առարկաները: Արևելքը գունատվեց: Աջ կողքից ուղեկցել սկսեց սևաստվեր մի հեղեղատ, որ մերթ հեռանում էր, մերթ մոտենում: Նրանք անցել էին այդ հեղեղատը դեռ շատ առաջ, երբ նա աննշան էր: Հիմա նա քանի գնում խորանում էր: Արծվին շարունակ նայում էր այն կողմը: Հեղեղատը միտում էր պտույտ տալ, անջատվել իրենցից և թեթվել դեպի լիճը՝ հալվելով նրա հարթ եզերքների մեջ:

Վարդանը կանգնեց.

— Չերևա՞ց...

— Անձդ պահիր, Սպարապետ, — անհանգիստ մի տեսակ հրամայեց Արծվին և իր նժույգը մոտեցնելով Վարդանի նժույգին մտավ նրա և հեղեղատի միջև՝ պատվարելով նրան: — Քշի՛ր, — ծղրտաց Արծվին:

Ինչ-որ քար գլորվեց կարծես ձախակողմը: Կամ գուցե քամին էր խաբս տվեց լսելիքի մեջ: Արծվին սակայն տագնապով աջ էր նայում շարունակ:

Հանկարծ Վարդանի գլխին շատ մոտիկ օդը շաշեց:

— Նետ էր... — սրվեց Վարդանը:

Մինչ Արծվին կպատասխաներ կամ Վարդանը շարժում կաներ՝ երկրորդը տխրաձայն նվազ կրկին նրա գլխի մոտ: Պարզ էր. նետաձիգը հեղեղատի մյուս ափին էր, որ օգտվելով իր և Վարդանի միջև ընկած ձորակից, մտել էր քարի հետևը և այնտեղից նետահարում էր:

Արծվին ցատկեցրեց նժույգը, թռավ դեպի ձախ և դառնալով դեպի հեղեղատը, տեղ որոնեց անցնելու:

— Ետ կաց, չես կարող,— հրամայեց Վարդանը:

Բայց Արծվին չսեց. նա կատաղել էր, իսկ այդպիսի բոպաներին նա խելագարվում էր: Նա մի երկու պտույտ գործեց հեղեղատի ափին:

Նետաձիգը իրար հետևից նետահարում էր: Մի նետ միավեց Վարդանի ձախ ձեռի մեջ, բայց թեք: Վարդանը պոկեց նետը: Արծվին նժույգի գլուխն ուղղեց դեպի հեղեղատը:

— Մի՛, ասում եմ քեզ, ե՛տ արի... չես կարող,— գոչեց Վարդանը:

Բայց Արծվին իրեն նժույգով մեկ նետեց հեղեղատը: Անշուշտ նա ջարդվեց այնտեղ քարերի մեջ: Վարդանը քչեց այն կողմ, թեև նետաձիգը շարունակում էր իր դարանակալի դործը: Հեղեղատի մեջ ըստ երևույթին անցուղի կար: Քարեր գլորվեցին: Արծվին նրա միջով քշելով նժույգը՝ տեղ էր որոնում դուրս գալու: Գտավ: Դուրս ելավ մյուս ափը և սկսեց դիվական թռիչքներով դեսուդեն ընկնել: Մեկը քարերի արանքից դուրս պրծավ և որտեղից որ էր, կարծես գետնի տակից հանեց նժույգը և քչեց դեպի լճափի հարթությունները: Արծվին ընկավ հետևը: Արդեն բավական լույս էր, և երևում էր երկու ճարպիկ հեծյալների օրհասական արշավը: Նրանք մերթ հեռանում էին իրարից, մերթ մոտենում: Փախչողը մերթ. ետ էր ծովում և բաց թողնում նետը: Արծվին այդ ժամանակ մոտենում էր, բայց փախչողը, որի նըժույգը վազկան էր և կատաղի, թոցնում էր նրան քամու պես: Վերջապես Արծվին հասավ նրան: Փախչողը հանեց սուրը և հարձակվեց Արծվի վրա: Պսպղաց նաև Արծվի սուրը: Սկսեցին պտույտ տալ, ծառանալ իրար վրա, հարվածներ իջեցնել իրար վրա, որ վահանները կասեցնում էին: Փախչողը գոռեց, տաքացավ և հանկարծ թեքվեց վայր և սուրը վեր բարձրացնելով հարվածեց Արծվիին: Բայց Արծվին սրով կասեցրեց, ետ ցատկեց, մի ահագին պտույտ աճելով եկավ, թռավ հակառակորդի կողքով և հանկարծ սրով ձաղկեց հակառակորդին: Սա ընկավ: Նրա նժույգը գլուխը բարձրացրեց ու փախավ: Արծվին իջավ, կռացավ ընկածի վրա: Հակառակորդը թանձր հոնքերով և թավ ընչացքներով ջլուտ, ոչ երիտասարդ մարտիկ էր: Նա ընկած էր և բերանը բաց նայում էր Արծվիին:

— Ո՛վ ես,— հարցրեց Արծվին՝ կռանալով նրա դեմքին:

Մեռնողը չխոսեց և շարունակեց նայել Արծվին: Նրա հայացքը պղտորվում էր:

— Որտեղացի՞ ես, ասա, արևդ թաղեմ,— գոչեց Արծվին՝ ոտը դնելով նրա ծնկան:

Մեռնողը շրթունքները շարժեց, հազաց և բերանից բաց թողեց փրփրած տրչան կոհակը: Նա կոծկաց:

— Ասա՛, ո՞վ է ուղարկել քեզ:

— Նախարարը,— խռպոտ լփռտեց մեռնողը և սեղմած բրնձնեքն սպառնալի թափահարեց Վարդանի կողմը: Բռունցքը սակայն թուլացավ և զարկվեց գետնին:

— Սպարապետի՞ն էիր սպանում...

Մեռնողը խռաացնում էր:

— Սպարապետի՞ն... հը՛, շա՛ն որդի... դե՛ գնա:

Մեռնողը ցնցվեց, փորձ արեց նստելու, կրկին ընկավ մեջքի վրա, հետո կողքի և գլուխը թաղելով թևի տակ, մյուսը անհեթեթ տարածելով հետևը գետնին անշարժացավ:

Արծվին տնտղեց նրան ոտից գլուխ, կոացավ նայեց դեմքին, մոտից, հեռվից խուզարկեց աչքով նրա հագուստը և նստելով նժույգը, արյունոտ սուրը ձեռից կախ, քշեց դեպի Սպարապետը, որը հանգիստ արշավում էր հեղեղատի մյուս կողմը: Արծվին նժույգը վարեց դեպի հեղեղատի վերջավորութունը և պտույտ անելով՝ սլացավ դեպի Վարդանը:

— Հա, ո՞վ էր, ի՞նչ էր,— հարցրեց Վարդանը վիրավոր ձեռը թափ տալով և արյունը թոցնելով:

Արծվին իսկույն ձեռը տարավ նժույգի գավակը, թամբի տակից դուրս քաշեց մի տռպրակ և հանելով վիրակապը վազեց Վարդանի վերքին և զգուշ մաքրելով կապեց:

— Նժույգը վիրավոր է,— ասաց Վարդանը:

— Վիրավոր՞ր... — խոցված ցնցվեց Արծվին և նայեց Վարդանի նայած կողմը, իր նժույգի գավակին:

— Վա՛յ աչքս կուրանա, վա՛յ աչքս կուրանա, ի՛նձ գար վերքը. գետի՛նը մտնեմ ես...

Այս ասելով իջավ նժույգից և, արցունքները կաթեցնելով ու խմելով, սկսեց սրբել նժույգի վերքը և վիրակապին ինչ-որ խմոր գեղ քսելով՝ կպցրեց վերքին:

Հետո հեծկլտաց:

— Հա, ի՞նչ է,— կիսաժպիտ ու կիսաբարկացած հարցրեց Վարդանը:

— Ասել է, վերքը վրան քշում էի խեղճ անասունիս... բա խի՞ղճ է...

Ու թևով սրբեց ծոմոված բերանը:

Վարդանը, որ ճանաչում էր Արծվիին և գիտեր նրա կարծր բնավորությունը, գորովանքով դիտեց նրա երեխայական այս թուլությունը և քթի տակ ժպտաց:

— Դե՛, ճանապարհ:

Արծվին հառաչեց և թռավ նժույգի մեջքին:

Գնացին:

Վարդանը հանկարծ մի բան հիշողի պես արագ ետ շրջվեց.

— Հա; չիմացա՞ր ով էր:

— Մեռավ, տեր իմ: Հարցրի՛ ով է ուղարկել, ասաց նախաշրարը, բայց խոխուաց, բան չհասկացա:

— Նախարար՞րը... — հետաքրքրվեց Վարդանը և շրթունքները սեղմեց,— ո՞ր իշխանը տեսնես:

— Ուշտունցու հագուստ էր, Սպարապետ, բայց... ոտի փաթաթանը այս կողմի մարդու էր:

— Ո՞ր:

— Խորխոռունցու: Սուրն էլ այս կողմի էր:

— Ասել է քո նկատումով խորխոռունցի՞ էր:

— Չեմ իշխում ասեմ, Սպարապետ: Երկու տեղի նշանները խառն էին:

— Է՛հ,— հառաչեց Վարդանը և ինքն իրեն շարունակեց տխուր և դառն,— միթիթարական չէ՝ թե խորխոռունցի էր և ոչ ուշտունցի կամ ուշտունցի էր և ոչ խորխոռունցի: Հայ էր և նախաշրարի ուղարկած դարանակալ: Է՛հ,— գլուխը թափ տվեց դառնությամբ և ասպանդակեց նժույգը:

Այժմ նրանք ընկել էին լճի եզերքը և գնում էին խաղաղ ընթացքով: Վարդանը նայում էր լճին, որի ափերի մարգարտանման փրփուրները երիզում էին ժանեկավոր ժապավեններով: Ալիքները գլորվելով դեպի ափը՝ ոլորվում, կոտրվում և գալիս փշրվում էին արծաթ հուլունքների շեղջերով: Տեղ-տեղ ալիքների վրա կոհակների մեջ սուզվում, դուրս էր լողում ճայի գլուխը: Հյուսիս-արևելքում Սիփանը փռվել էր իր սպիտակ վրանը:

Ճանապարհն օրորել սկսեց Վարդանին: Նա աչքերը կիսափակ՝ հայացքով գծելով գետինը, որ ետ էր հոսում ծաղկավառ գորգի պես, սկսեց նղղալ ինչ-որ մեղեդի: Հետո ձայնը բարձրացրեց ավելի.

— «Լճւյս, Լճւյս, Լճւյս,
Բարի՛ լուսալույս,
Արևագալի՛ լույս»:

Արծվին վերագտավ իր մշտական տրամադրությունը: Կրկին բերանը կիսովին բաց, ցուցադրելով ցուլուն ճերմակ ատամնաշարը, նայեց իր թեթև հեգնական, բայց ուրախ ու անմեղ աչքերով: Նրան դուր էր գալիս իր Սպարապետի հեթանոսական երգը:

Արդեն նժույգները փնջացնում և փրփրակալած ու քրտնամբխած երբեմն քարշ էին տալիս ոտները: Արևի ոսկեգունդը հուրհրաց ծովի վրա: Կրակեցին ալիքները և ծիծաղելով սկսեցին խայտալ: Դիմացը ծովի ափին շառագունել էր իշխանական քաղաքը և պարսպապատ ամրոցը: Մուխերը կապտավուն ու բարսկ հոլովվում էին դեպի վեր:

Ճանապարհին մի փոքրիկ գյուղի գետնափոր խրճիթների կտուրներին նստած էին մի խումբ ծերունիներ և զրույց էին անում: Վարդանը մտավ գյուղ, և երբ անցավ ծերունիների մոտով, նրանք վեր կացան արագ և երեսները խաշակնքեցին: Վարդանն անցավ՝ շնկատելով այդ: Դռնից դուրս նայեց և նախ՝ Վարդանին և ապա՝ Արծվին դիտեց ու մանր ծիծաղեց մի դեռատի ոսկեհեր աղջիկ: Խրճիթներից մեկից հասնում էր նոր ձու ածած հավի կըլկըլոցը: Մի շուն՝ այն է պիտի սկսեր հաշել՝ ետ մտածեց, ծմրաց և կիսահաշ բերանով հորանջեց մնաց:

Դուրս եկան գյուղից, գնացին դեպի քաղաքը:

Երբ մոտեցան, քաղաքադուռն պահակներն իրար անցան և ընդառաջելով կանգնեցին խոնարհ:

— Տա՛նն է Խորխոռունյաց տերը, — հարցրեց Վարդանը:

— Ինչպես հրամայեցիր, Սպարապետ:

Վարդանը նժույգը քշեց քաղաքադռնից ներս: Քաղաքի ժողովուրդը նայեց և ճանաչելով նրան՝ հոսանք տվեց երկու կողմից: Երիտասարդներն իրար անցած, հետաքրքիր, հեղիվ շրջա-

պատեցին Վարդանին: Նրանցից մեկը անկարող էր զսպել իրեն՝ սրտատրոփ ասաց.

— Սպարապետ...:

Վարդանը սուր նայեց նրան և հազիվ զսպեց ժպիտը:

Մյուսները քաջալերվեցին և ավելի սեղմեցին օղակը:

— Տա՛ր մեզ, Սպարապետ... — ձայն տվեց մի համար-
ձակը:

Մյուսները վրա բերին:

— Տա՛ր, տա՛ր, տա՛ր...:

— Մենք էլ ենք ուզում:

Վարդանը անպատշաճ համարեց ուրիշ իշխանի քաղաքում
ցույց տալ իրեն տեղի ու տնօրեն, ուստի՝ միայն բարյացակամ նա-
յեց երիտասարդներին և ասպանդակեց նժույգը: Շատով նա
կանգ առավ միջնաբերդի դռանը:

Գուրս եկավ Գաղիշոն և պատշաճ արժանապատվությամբ
ներս հրավիրեց Վարդանին: Նա ավելի ուշադիր, ուրախ և ակնա-
ծու վերաբերվեց Վարդանին, քան Արտաշատում: Դա կասկածելի
թվաց Վարդանին: Նա լարվեց և սկսեց աննկատելի հետեւել Գա-
ղիշոյի ամեն մի հայացքին ու շարժումներին: Բայց Գաղիշոն
համոզվել հանգիստ էր և ուղիղ էր նայում Վարդանի աչքերի մեջ:
Ո՛րն էր «նախաբարը», որ գուրս էր թռել սպանված դարանակա-
լի խռպոտ կոկորդից... Ի՞նչ մշտունյաց երկրի հագուստ էր, ի՞նչ
կասկածելի խորխոռունցու ոտաշոր: Եվ սահմանը, ուր պատա-
հեց դեպքը: Բայց որտեղի՞ց էր սկսել հետապնդել դարանակալը:
Սրանք դժվար հարցեր էին:

Գաղիշոն Վարդանին առաջնորդեց իր սրահը, որ ծովահա-
յաց գողտրիկ սենյակ էր, արևի լույսով հարբած: Գաղիշոն սրա-
հը զարդարել էր ամենաընտիր մորթիներով, որոնց մեջ աչքի էր
բնկնում երիտասարդ վագրի մորթին՝ նրա բարձի հետևի պատին
փակցրած: Սրան հովանի էր անում իր փռած թևերով ճախրող
արծիվը: Անկյուններում դրած էին բազիններ հիշեցնող եռոտանի
բրոնզե պատվանդաններ, որոնց բաժակները լիքն էին ծովի ծի-
ծաղկոտ, գույնզգույն խճաքարերով: Դարակներում դրած էին ոս-
կեկազմ մատյաններ: Իսկ հատակը ծաղկաշար գորգերի նուրբ
մանրանկարները խտիտ էին բերում նայողի աչքերին:

Գաղիշոն բարձ հրամցրեց Վարդանին և մի ժպտով, որ

անախորժ էր նրա գեմքին, բայց և զուրկ չլինելով խելքից հաճելի էր՝ ողջութունը հարցրեց: Ապա անցան գործին:

— Հազվագյուտ ես երևում իմ աշխարհում, Սպարապետ,— ասաց Գաղիշոն:

— Ժամանակը գողանում է մարդու կյանքը,— ասաց Վարդանը,— թերանում ես, չես հասնում, ուշանում ամեն տեղ:

— Մտքովս չէր անցնի, որ կհրամայես մեր կողմերը,— ասաց Գաղիշոն:

— «Հեռացնում է իրենից»,— անցավ Վարդանի գլխով:

— Այնպես անակնկալ եկար... մինչ եթե իմանայի, խընդրակներ կուղարկեի նախարարներին, միասին կհանդիպեինք քեզ, կերթայինք որսի:

Վարդանը հառաչեց.

— է՛, որսն էլ անցավ, որսորդն է՛լ... տաժառեւի օրեր եկան, պետք է հաշիվ տանք երկրին:

Գաղիշոն փակ հայացքը պտտեցրեց հատակին և լռեց:

— Զորագունդդ կազմո՞ւմ ես,— հարցրեց Վարդանը:

— Նո՛ր, նո՛ր, Սպարապետ: Զեմ կարծում, թե այս տարի պատերազմ ունենանք:

— Ունենանք չունենաք՝ զորագունդը վնաս չի տա,— նկատեց Վարդանը լուրջ շեշտելով:

— Կանենք, մի անհանգստանա, Սպարապետ:

Վարդանը չգիտեր ինչից սկսել, որ կարողանար պարզել դարանակալի առեղծվածը: Խոսակցությունը չէր կաշում: Երկու կողմն էլ հանգիստ չէին խղճով: Վարդանը մտածում էր դարանակալի մասին, բայց չէր կարողանում կռահել Գաղիշոյի մտքերը: «Արդյո՞ք սա...»: Շատ էր Գաղիշոն հանգիստ և շատ էր երկար նայում Վարդանին այնպիսի ազատ, համառ, մնայուն հայացքով, որ դժվար էր նրա մեջ մի նշույլ որսալ ինչ-որ դարանամուտ մտքի: Այդ հայացքը խոսում էր, մտածում: Այդ հայացքը նայում էր բոլորովին անկախ Գաղիշոյի զրույցից և նայում էր ընդմեջ Վարդանի աչքերից, թափանցելով ավելի հեռուն: Նա խոսում էր մի բան և մտածում այլ բան: Դա պարզ էր, բայց Գաղիշոն առհասարակ ծածկամիտ, ինքնամփոփ մարդ էր: Այդ գիտեր Վարդանը: Նա, իհարկե, ոչ մի ահնարկ չարեց դարանակալի մասին: Բայց զարմանում էր, թե ինչու Գաղիշոն չի ակնարկում

սպանվածի մասին: Զգիտե՞ դեռ... Զի՞ կամենում... Թերևս դեռ լուրը չի հասել: Հնարավոր է... Շատ կասկածելի թվաց Վարդանին Գաղիշոյի անուշադրութիւնը Վարդանի ձեռքի վերքին: Մանավանդ որ արյունը վերքից դուրս ծծվել՝ թրջում էր նրա վիրակալը: Եվ չհասկացվեց այդ ակնհայտ հանգամանքն ստիպեց Գաղիշոյին, թե նոր նկատելով՝ նա հարցրեց.

— Այդ ի՞նչ արյուն է, Սպարապետ, հո վայր չե՞ս ընկել նժույգից:

— Դրա նման մի բան եղավ:

Եվ նայեց Գաղիշոյին: Սա, որ սկսել էր հետաքրքրվել — այդպես թվաց գոնե Վարդանին — նորից պաղեց: Վարդանն աշխատեց խոսքը շարունակել տեսնելու համար, թե Գաղիշոն որքան է հետաքրքրվում իր վերքով:

Խոսքը փոխեց.

— Ինչպե՞ս էր մարդպանի տրամադրութիւնը մեր հեռանալուց հետո, կարողանո՞ւմ էր պարսիկների հետ գլուխ դնել:

— Պարսիկների հետ դյուրին է, — ասաց Գաղիշոն. — հայերի հետ ասա:

— Ի՞նչ կար հայերի հետ, — հարցրեց անտարբեր եղանակով Վարդանը:

— Հայերը քիչ էր մնում դավաճանի տեղ դնեն նրան:

Վարդանը զգաց, որ Գաղիշոն կամենում է իրեն որսալ: Եվ երբ Գաղիշոն սկսեց մի թեթեւ դատափետել Վասակին իր նիզակակցութիւնը ծածկելու համար, Վարդանը պաշտպանվեց նրանով, որ փոխանակ Վասակին պաշտպանելու՝ սկսեց ավելի խիստ դատափետել նրան: Եվ սրանով հույս ունեւ թմրեցնել Գաղիշոյի զգոնութիւնը, բայց խորամանկ Գաղիշոն կռահեց այդ քայլը և համաձայնեց Վարդանի հետ: Դա արդեն պարզ էր: Պարզ էր, թեև անկասկած չէր: Բայց և այս խոսակցութիւնից անկախ՝ Գաղիշոն աչքը չէր հեռացնում Վարդանի ձեռքի վերքից: Մի անգամ հարցրել էր և ստացել էր անորոշ պատասխան. անզգույշ էր, կրկին հարցնել:

Վարդանը սակայն զգում էր դավադրական մի մթնոլորտ: Ինչին, ո՞ւմ էր վերաբերում, դժվար էր կռահել: Նա սկսեց ուշիուշով հետապնդել Գաղիշոյի հայացքին, թե որքան և ինչ հետաքրքրութեամբ է նա կանգ առնում իր վերքի վրա:

— Ե՛րբ դուրս եկար Ողականից, — հարցրեց Գաղիշոն:

— Գիշերս:

— Ուրեմն ամբողջ գիշեր ձիավարել ես: Հոգնած կլինես: Նախաճաշ հրամայիր և անմիջապես պառկիր:

Գաղիշոն «սկսեց», բայց և լավ «վերջացրեց»:

— Ոչինչ, հանգիստ եմ եկել, — ասաց Վարդանը:

— Հանգիստ կլինեիր, — համաձայնեց Գաղիշոն, — ճանապարհը հարթ է, նժույգները անխափան ընթանում են. թեև մութն էր գիշերս և նժույգը կսայթաքեր դուրին, — «փակեց» հարցը, բայց հարմար «բացեց» Գաղիշոն:

Վարդանը ծածուկ հարված տվեց:

— Ամեն բան կպատահի... եթե պիտի պատահի...

— Հա՛...մ, — համաձայնեց Գաղիշոն:

Բայց ժամանակ էր գործի անցնելու: Վարդանը բացատրեց իր գալու նպատակը: Պարզապես ասաց, որ եկել է գորատես անելու:

Գաղիշոն դժկամ, բայց արտաքին հոժարությամբ սենեկապետին հրամայեց.

— Խորեն իշխանին պատվեր տուր ինձանից, թող զորագունդը հանի ծովափ:

Սենեկապետը աչքի տակով երկար նայեց Վարդանին, նշանակալից երկար պահեց հայացքը և ապա տարակուսածի պես դանդաղ հեռացավ:

Երբ դուրս եկան միջնաբերդից, բազմությունը մոմռաց, տարուբերվեց քանդվող պատի պես և հանկարծ պատառվեց դեպի Վարդանը:

Գաղիշոն մոռյլ նայեց բազմության: Բայց սա հափշտակված մղվում էր դեպի Սպարապետը: Դուրս եկան դաշտ: Այրուծին ու հետևակը շարք-շարք կանգնել էին ծովափի գծով: Երբ Վարդանը մոտեցավ, նրա մոտ շտապեց երիտասարդ Խորեն Խորխոռունի իշխանը և խոնարհաբար համբուրեց Վարդանի ձեռը: Վարդանը համբուրեց նրա քաց գլուխը: Վարդանը վաղուց էր ճանաչում նրան:

— Քաջառո՞ղջ են Ատոմ իշխանը, Արտակը, — հարցրեց նա ամոթխած ժպիտով և գորովալի աչքերն ուղղելով Վարդանին:

— Սպասում են գնդերիդ, — ասաց Վարդանը, — մոռանալով իր մի փոքր առաջվա հետախուզական մտահոգությունները:

Նա չէր կարողանում այլ բաների մասին մտածել, երբ տեսնում էր զորքը: Նա առաջ գնաց դեպի այրուձին: Նժույզները անհանգիստ «այո-այո» էին անում գլուխներով՝ քշելով ճանճերը: Հազարավոր երիտասարդ խստահայաց դեմքեր զարձել էին Վարդանին: Նրանք կերպավորվում էին իրրև մի տեսակ մարդակերպ արծիւներ՝ իրենց քթերով ու հպարտ դիմագծերով: Բավական էր մի հրաման, և նրանք կզգեին, կկտրատեին ամեն ինչ:

Վարդանը խաչակնքեց նրանց: Մարտիկները կրկնեցին նույնը:

— Քաջառո՞ղջ եք, տղայք, — հարցրեց Վարդանը:

— Քաջառողջ, Սպարապետ, — թնդաց գունդը:

Վարդանը գորովալի հայացքով գնաց նրանց առջևով և անցավ հետևակին: Դրանք նիզակներին հենված, քաշոտն ու լայնաթիկունք մարտիկներ էին, վահանների հետ դեմքերը ծածկած, որ երբեմն ցցում էին դուրս և նայում:

Վարդանը հրամայեց խորենին, որ գնդերը շրջապատեն իրեն:

Խորենը հրամայեց: Գնդերը օղակեցին Վարդանին: Նա դիմեց նրանց.

— Տղայք, ես գիտեմ, որ ձեր մեջ մի հատ վախկոտ մարդ չկա: Լա՛վ ջանք արեք, նժույզներդ խնամեցե՛ք, վարժա՛նք արեք, դժվարին օրեր են սպասում մեզ: Ձեր իշխանը, տեր Գաղիշոն և ձեր մոտիկ հրամանատարը՝ Խորեն իշխանը երեսները պարզ կրնային մեր ժողովրդին: Ձեզ ուժ կտա և կպահպարտի ձեզ հայրենիքի սերը: Լա՛վ եղեք:

— Պատվերդ կատա՛ր, Մպարապետ, — գոչեց մի մարտիկ կաս-կարմիր կտրելով:

Գնդերը թնդացին բարեմաղթություններով:

Վարդանը ետ շրջվեց դեպի Գաղիշոն:

— Տեսքը, օպառազիներս, — հուսալի է: Անպա՛, — դարձավ Խորենին:

Խորենը հրամայեց.

— Զորագնդե՛ր, միաշա՛րք:

Զորագնդերը ետ բացվեցին և կրկին գնացին իրենց տեղերը:

Խորենն սկսեց զանազան զորախաղեր:

Մարտիկները վահանները պարզած, նիզակները ցից, թռչկոտելով, բայց դանդաղ մղվեցին առաջ, ապա նիզակները հոլովելով հետզհետե արագացրին քայլերն ու հանկարծ խուժեցին դեպի բլուրն ի վեր: Այնտեղ նրանք պատառվեցին մի քանի մասերի և արագ շրջապատեցին բլուրը և ամեն կողմից վեր վազելով իրենց մեջ սեղմեցին թշնամու երևակայական գունդը: Նրանք ցցեցին իրենց նիզակները բլրին՝ հաղթական գոչումներով:

Սրանց հետևից՝ այրուձին: Հեծյալների դեմքերը կծկումներով կապտեցին, ու հանկարծ պոկվեց գունդը դեպի ընդարձակ ծովեզրը: Ավազն ու խիճերը պարեցին նրանց ոտների տակ, նժույգները կարկտեցին գետինը, և մի ակնթարթում գունդը սեվացավ հեռվում իբրև ամպի՝ ստվեր, որ սողում էր ծովեզրին: Նույն կարգով ետ դառավ գունդը, բայց կիսաճանապարհին մասամաս պատառվեց, առաջ անցան մասերը, կրակված եկան սլացան և ահագին հեղեղատից թռան, գնացին իրենց տեղը: Ապա սկսվեց հետևակի և աչրուձիի խառնամարտ: Գնդերը իրար մեջ անցան և սկսեցին հարվածել իրար, պտտվել, գոռալ, մրրկել: Սրբի զրնգոցները վահաններին, ձիերի խրխինջը, նիզակների կոփյուռները, ահեղի ոտնատրոփը, փռչին իրար խառնվեցին:

— Ավա՛րտ, — գոչում էր Խորենը, բայց ոչ ոք չէր լսում:

Դրոշակակիրները ճոճեցին դրոշները: Դա ազդեց: Իսկույն մարտը դադարեց, և գնդերը հազալով ու հեալով գնացին իրենց տեղերը կանգնեցին:

Խորենը քրտնած, կարմրած՝ նժույգը քշեց դեպի Վարդանը: Սա ետ գարձավ և ուրախ ժպտով նայեց Գաղիշոյին:

— Քաջամարտիկ գնդեր ունես, իշխան:

— Եվ քաջամարտիկ հրամանատար, — ականարկելով Խորենին ասաց Գաղիշոն:

Զորքը, մարտի գեղեցկութունը, խենթ երիտասարդութունը մի պահ մոռացնել էին տվել խուլ հակառակորդների ներքին թույնը, և նրանք գոհ ու թարմ նայում էին գնդերին և իրար:

— Մահվիռոտին մասնակիցներ կան, — ասաց Գաղիշոն Վարդանին:

— Ո՛ւր են, — ուրախացավ Վարդանը:

Խորենը ձայնեց.

— Մահվիռոտի մարտիկները առա՛ջ:

Իսկույն հետևակազնդից և հեծյալ զնդից դուրս եկան բավա-
կան մարտիկներ և եկան դեպի Վարդանը:

Նրանք ժպտացին և խոնարհ ողջունեցին Վարդանին:

— Քաջառո՞ղջ եք, տղա՛յք, — հարցրեց նա:

— Աստված կյա՛նք տա, Սպարապետ, — ասաց մեկը նրան-
ցից:

Մյուսները կրկնեցին:

— Դե՛, աստված պահապան ձեզ. լա՛վ եղեք, լա՛վ տեսնեմ
ձեզ առաջիկա պատերազմին:

Մարտիկները աչքներն ու ականջները սրեցին:

— Շուտով արյաց դեմ ենք գնալու, — ասաց Վարդանը, —
հայրենիքի համար:

— Հայրենիքի համար, — կրկնեց մարտիկը, — ամեն բանի
համար արյուն ենք թափել, հայրենիքի համար կյանքներս էլ
կտանք:

Սուր նայեց նրան Վարդանը, — քեզ տեսե՛լ եմ Մահվիռո-
տում:

— Մանուկի հետ, Սպարապե՛տ, — ուրախացած վրա բերեց
խոսողը, — նա, որ թուրն իջեցրեց քուշանի վրա, հենց այն է՝ մեկ
ուրիշը նրան նետահարում էր, նրան էլ ես վերջացրի: Դու մտիկ
սովիր ինձ...

Վարդանը նոր հիշեց այդ վայրկյանը: Ծշմարիտ էր. բայց նա
մոռացել էր այդ:

— Ոչինչ, պարտքս կվճարեմ մի օր, — կատակեց Վարդանը:

— Դու մեզ մի բան ես պարտ, Սպարապետ, — ասաց մար-
տիկը, — որ կյանքդ լավ պահես, մեր գլխին կանգնած լինես:

— Ամե՛ն, ամե՛ն, — ասաց խորենը, որ բոլորովին խանդա-
ղատանք էր դառել այս ջերմ զրույցից:

— Դե, ապրե՛ք, որդի՛ք, — ասաց Վարդանը:

— Տեղնե՛րդ, — հրամայեց խորենը մեղմաձայն:

Մարտիկները գնացին: Նրանց ճկուն պողպատ մեջքերը,
մկանուտ ոտներն ու աշխույժ քայլերը ցույց էին տալիս, թե ինչ-
պիսի մարտիկներ էին:

Վարդանը ուրախ նայեց Գաղիշոյին: Բայց սա ամպել էր ար-
դեն... Նրանք հրաժեշտ տվին գնդերին և հեռացան:

— Գնդերը մարտական վիճակի են,— ասաց Վարդանը,— տա աստված՝ մյուսները ևս նմանվեն սրանց:

Գաղիշոն շխոսեց: Նրան մտահոգեց այն ջերմ ընդունելությունը, որ ցույց տվեց իր զորագունդը մի օտար նախարարի: Ի՞նչ անենք, որ նա Սպարապետ է: Սպարապետին ընտրել են. վաղը կարող են հեռացնել: Նա զգաց, որ վասակյանների առաջ լեռնանում են ժողովրդական զանգվածները, որ ամեն տեղ ջերմ գիմալորում են այս մարդուն: Նա մտածում էր իր գնդերը իր ձեռն առնելու մասին: Դուր չեկավ նրան բնավ նաև Խորենի խանդավառությունը Վարդանի հանդեպ: Նա լուրջ արգելք պիտի լիներ հետագայում, երբ տերունական զորքը կազմվեր:

Նրանք խոսելով անցան ժովափը:

— Ինչպե՞ս է ժողովրդի տրամադրությունը,— հարցրեց Վարդանը,— դավաճաններ եղա՞ն:

— Ոչ,— պատասխանեց Գաղիշոն խուլ ձայնով:

— Դավաճանները մեծ գլխացավանք են դառնալու մեր գլխին մի օր,— ասաց Վարդանը,— կհաղթենք և տեսնենք դրանց դատաստանը:

— Իսկ եթե պարտվենք, թերևս դավաճանները մեզ փրկեն,— կծեց Գաղիշոն:

— Որ պարտվենք՝ միևնույն է, թե ով է հարվածում մեզ, դավաճա՞նը, թե պարսիկը, երկուսն էլ մեզ թշնամի են:

Բայց Վարդանին զբաղեցնում էր դարանակալը: Նրան չէր ազդել ոչ վտանգը և ոչ վերքը. նա շատ էր եղել թե վտանգներում և թե շատ վիրավորվել: Նրան հետաքրքրում էր, թե ո՞վ է այն «իշխանը», որ ուղարկել էր դարանակալին: Կատակի համար չէր լինի. կնշանակի կար մի լուրջ, հիմնավոր դրդապատճառ՝ կամենալ վերցնել մեջտեղից Սպարապետին՝ հայրենիքին սպառնացող վտանգի պահին:

Եվ երևի այդ իշխանը մենակ չէր: Եվ այդ դավադրության թելերը գնում են շատ հեռու, թերևս Արտաշատ, Տիգրան...

Գաղիշոյի ամբողջ ընթացքը, նրա մռայլ դեմքը, բազմանշանակ, բարդ հայացքը մի բան ասում էին, որ նա է ուղարկել դարանակալին:

Վարդանը համարյա համոզվեց դրանում:

Սակայն երբ նա ցանկութիւն հայտնեց իսկույն ճանապարհ
ընկնել դեպի Արծրունյաց աշխարհը, Գաղիշոն ասաց.

— Գիշերը մի՛ գնա, վտանգավոր է:

— Ի՞նչ կա որ...

— Ավազակներ են հայտնվել վերջերս: Մեկը շարունակ թա-
փառում է իմ ու քո աշխարհների մեջ: Շատ եմ հետապնդում՝ չի
աշտղվում բռնել:

Սա գծից հանեց Վարդանին:

Ուրեմն դարանակալը ավազակ էր հասարակ ու աննպա-
տակ: Կարող էր ինչ այդ պատահել...

Բայց ավազակին ինչո՞ւ պիտի ճանախարարն ուղարկեր: Կամ
ի՞նչ շահ ավազակին՝ այդպես ասել: Ի՞նչը կփրկեր նրան մահից:

Սա էլ հիմա ավելի հաստատեց, որ դարանակալը այստեղից
է ուղարկված: Եվ հետո՝ անցավ կես օր, ոչ մի լուր սպանվածի
մասին: Գոնե իրեն ոչ մի բան չեն հայտնում:

Բայց ի՞նչ էր ուշադրեցու հագուստը... Արդյոք այնտեղից չի՞
ուղարկված: Բայց ո՞վ պիտի ուղարկեր: Արտակ Ռշտունին իր
հետն էր առաջին իսկ գիշերից, երբ ստացվեց հրովարտակը:

Գնացին ամրոց: Արդեն ճաշի ժամ էր: Տրվեց ճոխ ճաշ: Գա-
ղիշոն մի փոքր զվարթ երես ցույց տվեց, չմոռանալով հյուրըն-
կալի պարտականութիւններն ու պատշաճավոր ընդունելության
կանոնները:

Նրանք խոսում էին արյաց պիտութիւն մասին:

— Բայց դժվար գործ ենք հանձն առնում,— ասաց Գաղի-
շոն,— ամեն բան կարող է պատահել:

— Ամեն բան կարող է պատահել,— կրկնեց Վարդանը՝ ավե-
լի շեշտելով Գաղիշոյի ասածը,— բայց մենք չենք, որ կսկսենք
պատեհազմը, այլ Հազկերտը: Ո՞ւմ օձիքը բռնեաւ Բայց պատե-
հազմը նա կսկսի, մենք կվերջացնենք:

— Տա՛ աստված,— հորանջեց Գաղիշոն:

Ծաշից հետո քնեցին:

Արծւին դուրս չեկավ միջնաբերդից: Նա անբացակա հսկում
էր Վարդանին անգամ սրահի դռանը՝ ամենեկին ցույց չտալով, որ
նկատում է Գաղիշոյի թիկնապահի խոժոռ հայացքները, որով սա
արտահայտում էր իր դժգոհութիւնը նրա անվստահութիւն:

Իրիկնադեմին, երբ աղջամուղջր մոխրագույն շղարշի նման

ծածկեց երկիրը, Վարդանը ցանկություն հայտնեց մեկնելու: Գաղիշոն կրկին զգուշացրեց նրան գիշերային ճանապարհորդութիւնից:

— Ավազակներին որ նայենք՝ ամրոցից դուրս չպիտի գանք,— ասաց Վարդանը,— լավ դորականներ կդառնանք...

— Հյուրընկալի պարտքն է զգուշացնելը,— ասաց Գաղիշոն,— եթե ոչ՝ մի մարդ նրանք են, մի մարդ՝ մենք:

Ներս մտավ մի անձնյա, հարգեւոր պառավ, կլորերես, խոշոր աչքերի խելացի հայացքով, սաստիկ նման Գաղիշոյին: Նա իր գիրուկ, ճերմակ ձեռը մեկնեց Վարդանին և խաչակնքեց նրան: Վարդանը համբուրեց նրա ձեռը:

— Ապրե՛ս, որդի՛ս,— ասաց պառավը և նստեց բարձին ու բարյացակամ հայացքն ուղղեց Վարդանին:

— Քաջառողջ ես, իշխանուհի՛ մայրիկ,— հարցրեց Վարդանը պառավին, որի հետ, ինչպե՞ս երևում է, վազուց էք մոտ ծանոթ, և իրար համակրում էին:

— Փառք ամենակալին, որդի, դու մեր գլխին անպակաս լինես՝ քաջառողջ ենք ու կանք: Ինչպե՛ս է Մեծ Տիկինը:

— Հիվանդացավ վերջին ժամանակներս:

— Ինչո՞ւ, կուրանամ ես:

— Հավատի լուրը շփոթեց միտքը, ջերմ եկավ վրան:

— Ամենքս էլ շփոթված ենք, Սպարապետ,— ասաց մեծ տիկին իշխանուհին,— ի՞նչ պիտի լինի վերջներս, դատաստանի օրն է հասնում: Երկու զավակս՝ Գաղիշոն և Խորենը կռվի մեջ կլինեն:

— Ամենքս կռվի մեջ կլինենք, իշխանուհի՛ մայրիկ, դուրսը մարդ չի մնալու: Ազգի կռիվ է: Զոհբակիս բերել եմ տալիս Հունաստանից:

— Ասում են, բայց Գաղիշոս հակառակ է կռվին: Խորենիս հետ գիշերները մինչև լույս կռիվ են տալիս: Գաղիշոս խելացի է, բայց Խորենս չի համոզվում: Խորենս սւզում է, որ պատերազմ լինի:

— Պատերազմն ինքն էլ է ուզում լինել,— ժիծաղեց Վարդանը:

— Իսկ ծնո՞ղն ինչ է ասում: Նրանք այնտեղ վիճում են, դու հիմա մօր սիրտը հարցրու:

Վարդանը ժպտալով նայեց իշխանուհուն և ասաց.

— Ապա կթողնե՞ս, որ տունդ ատրուշան դնեն, կրակ պաշտես:

— Աստված տնի՛ց-օջախի՛ց հեռու անի,— երկյուղած ասաց մեծ տիկին իշխանուհին:— Դատաստանի օրը տեսնեմ, աչդ չըտեսնեմ:

Գաղիշոն լսում էր այս խոսակցությունը և մռայլվում: Ռւրեմն Վարդանը մտավ նաև իր ընտանիքը... Ամենուրեք նա՛, նա՛ և նա՛... Իսկ որտե՞ղ են իրենք՝ վասակյանք...

Գաղիշոն ցանկություն հայտնեց Վարդանին ուղեկցել նրան և այցելել Արծրունյաց իշխանին: Խորենը ևս: Մութն ընկավ: Վարդանը խնդրեց, որ նժույգները քաշեն: Բերին նժույգները, նստեցին, և Վարդանը հրաժեշտ տվեց մեծ տիկին իշխանուհուն: Ծրբ դուրս եկան միջնաբերդից, քաղաքի փողոցներն ու կտուրները ծեփված էին բազմություն:

— Եկա՛վ, եկա՛վ,— ձայնեցին այս ու այն կողմից և խոնրվեցին Վարդանի շուրջը: Նա անցնում էր իբրև կախարդական մի անձնավորություն: Լսվում էին հառաչանքներ, բարեմաղթություններ, խաչակնքում էր ամբողջ բազմությունը:

Վարդանը իր ուղեկից իշխաններով շրջեց Բզնունյաց ծովի հյուսիսային եզերքը և մտավ Արծրունյաց սահմանը:

Ողական ամրոցի ներքին հարկաբաժիններից մեկում երիտասարդ սեպուհներ էին հավաքվել Մելքոնի գլխին և զրդւցում էին: Դրանք գիշերային մարզիկներ էին, նոր էին քնից վեր կացել և սպասում հերթափոխ սեպուհներին, որ իրենք զնան զնդի գիշերային զորախաղին: Դրանք կռիվներում և զորական արշավանքներում թրծված ու կոփված մարտիկներ էին, բոլորն էլ արևառ, «ոչ ընտանի» մարդկանց դեմքերով: Նրանք լսում էին Մելքոնի ինչ-որ մի պատմությունը և մերթ քրքիջի պոռթկումով խլացնում էին օթեանը: Ըստ երևույթին Մելքոնը շատ ծիծաղելի բանի մասին էր խոսել:

— Ինչպե՞ս է եղել, ինչպե՞ս է եղել,— հարց տվին պատմողին մի քանիսը:

— Դե ասում է էլի՞, ձիու մեզի մե՞ջ,— ասաց մի կարճա՝ հասակ սեպուհ՝ սևուկ աչքերը պսպղացնելով շարաճճի ծիծաղով:

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛,— կոպիտ հոհաացին սեպուհները, և այս ամենի մեջ լսվում էր իր սաստիկ բամբ ձայնով մի գիրուկ սեպուհի ծիծաղը, որ գոգոտում էր, ինչպես սայլը քարուքանդ զանրվայրից վայր իջնելիս:

— Լսե՛ք, իրեն կանչեցեք, թող պատմի,— ասաց սևուկը:

— Լա՛վ, քնա՛ծ կլինի,— ասաց Մելքոնը:

— Զէ՛, չէ՛, կանչենք:

— Ապա՛ զնացեք բերեք:

Գնացին: Չանցավ մի քանի րոպե՝ ներս բերին Մանուկին, այն մարտիկին, որին վիրավորել էր վարժանքի ժամին սրախաղով հափշտակված ընկերը՝ վարդանի լամրոց գալու օրը: Մանուկը քնաթաթախ աչքերը տրորելով նայեց սեպուհներին:

Սրանք բարձրագույն քրքջացին:

Մանուկը, որ չէր հասկանում բանի էությունը, հարցական ու մռայլ նայեց նրանց:

— Մանո՛ւկ, ապա պատմիր. ինչպե՞ս եղավ այն ձիու մեզի պատմությունը:

Մանուկը դժգոհ, որ դատարկ բանի համար իրան թարժած են արել քնից, կշտամբեց համեստ ձայնով:

— Ախր, սեպուհներ՛ր, վարժանքից հոգնած եմ, դրա համար քնից կվերկացնե՛ն...

— Լա՛վ, լա՛վ, էլի կգնաս քնես: Պատմի՛ր,— ստիպեց Մելքոնը:

— Ո՞վ է այդ բաները խոսել, Աբգա՞րը:

— Աբգա՛րը,— ասաց սևուկ սեպուհը կամենալով գրգռել Մանուկին:

Աբգարը նրան վերք տվողն էր:

— Նա ինձ հանգիստ չի թողնի, մինչև չուտի մի օր:

— Կուտեցնես, դա հետո, դու պատմիր, թե ինչպես եղավ: Մեզը խմեցի՞ր,— հարցրեց Մելքոնը:

Թուրը մի պոռթկումով քրքջացին:

— Դե, մի՛ ձեռ առնեք, սեպուհներ:

— Զեռ չենք առնում, պատմի՛ր,— ստիպեց Մելքոնը:

Մանուկը քթի տակ շարաճճի ժպտաց.

— Ես ընկա մի քանի քուշանի հետեից: Դե մի երկուսին շարեցի իրար հետեից: Մին էլ հետեիցս, ախր դրանք անիծած սովորույթ ունեն, փախչելիս քշում են, անապատի փոսերն ընկնում կորչում. դու մտիկ ես տալիս դեմք, իսկ նրանք հետեիցդ են քամու պես հասնում ու կալմեջ անում: Հա, թե ոնց եկան հետեիցս, մեջ առան ինձ՝ չիմացա: Մինը թուրը վրա բերեց: Վահանս դեմ տվի՝ թուրը կոտրվեց: Սուտ վերաժորի խաղ արի, ընկա, գլորվեցի փոսը: Հիմի սպասում եմ որ ահա՛, ահա՛ թրերը կիջեցնեն գլխիս: Նժույգովս տարվեցին: Կողքանց մտիկ եմ անում, որ իրար ձեռից ուզում են խլել: Մտիկ տալու ժամանակ տեսնեմ նրանցից մինը աչքի տակով իմ կողմս մտիկ տվեց:

— Դու մե՛զը ասա, մե՛զը,— կտրեց Մելքոնը՝ աչքով անելով սեպուհներին:

— Մեզը, ո՞նց մեզը: Դե գլուխս փոսի մեջ էր, մեզը լիքը բերնեբերան: Ձիերի կապած տեղն էր եղել՝ վերջը տեսա: Գլուխս ձեռաց կոխեցի մեզի մեջ: Դե կուլ գնաց:

Քրքիջի պայթոցը խլացրեց Մանուկին:

— Հետո՞:

— Հետո էլ ի՞նչ: Երևի կարծեց անիծածը, թե շունչս տվի: Նժույգովս եղան. Հենց մի ուրր Զանթեցի, ական թոթափել վեր թռա դրանց նժույգներից մինի մեջքին ու քեցի վրա: Մեկին զարկեցի, մյուսները ցրեցի, փախա բանակ:

— Իսկ Սպարապետի՞ն ինչպես ազատեցիր,— հարցրեց ավելի լուրջ տրամադրված մի սեպուհ:

— Կավ, դա պատմելու բան չէ,— գլուխը ուսերի մեջ կոխեց և ջուրս փախավ Մանուկը:

Հետեից քրքշացին:

— Շատ բաներ ունի,— ծիծաղեց Մելքոնը,— չի ուզում պատմել:

Սեպուհներից լուրջը գլուխը շարժեց:

— Բայց Յաբրապետին աղատելը մեծ գործ է:

— Բա՛... — ձգեց Մելքոնը լուրջ:

— Չէ, իսկապես, չլինե՞ր Մանուկը՝ Սպարապետը ձեռից գնացել էր:

— Գնալո՞ւ պետք...

— Դա Մահվիռոտի կովի՞ն էր:

— Մահվիռոտի: Ասենք,— կանգ առավ Մելքոնը և աչքերը կկոցեց,— Մահվիռոտի կովին ազատվեց ոչ մենակ Սպարապետը, այլ պարսից զորքը: Չէ, դրուստ: Ծա տեսա: Ինձ Սպարապետն ուղարկել էր հետախուզութեան: Ծա գիշերն անցա ավազուտները, մտա թամարիսկները՝ թաքնվեցի: Ավելի առաջ գնալու հնար չըկար: Մնացի, որ գիշերն անցնեմ մյուս ավազուտը: Բայց անիծած քուշաններին հետախուզելը անտանելի բան է: Քամու պես, մին էլ տեսար, ավազներից դուրս պրծավ մի հեծյալ խումբ, քշեց վրա, զարկեց ու կորավ:

— Մեզ պես,— նկատեց մի սեպուհ:

— Չէ, սպասի՛: Նրանցը ուրիշ է:

— Գալիս է մյուսը, չգիտես հիմի սա առաջվա՞նն էր, թե ուրիշը: Ական թոթափել խմբվում, ձեռաց ցրվում են՝ շես կարողանում թիվը գտնել: Գիտեք, էլի: Պարսից բանակը մտել էր անապատ: Մուշկան Նյուաալավուրտը շատ առաջ քաշեց զորքը, խորացավ անապատի մեջ: Քուշաններին էլ այդ էր պետք: Սկսեցին փոքրաթիվ խմբերով կծոտելը: Զարկեցին փղերին, ու մինչ պարսից հեծյալը վրա հասավ՝ քուշաններն անհետացան: Դե պարսիկ հեծյալը, գիտեք, դեմառդեմ լավ է կռվում: Քուշանները զարկում են ու փախչում, որ հետևիցն ընկնես: Ընկնում ես հետևիցը՝ նա սկսում է փախչելիս նետահարել, արյունաքամ անել:

— Դա գիտենք:

— Հա, իհարկե: Չէ, ասում են, թե ի՞նչ դուրս եկավ: Մուշկանը զորքը կանգնեցրեց մի շարքի և սպասում էր ճակատամարտի: Ծակատամարտ չեղավ: Քուշանները հա՛ կծում էին, հա՛ փախչում, փախչելիս էլ կծում — լկեցին պարսից զորքը: Ահա այդ պահին էր՝ Վարդանը հայոց այրուծին հավաքեց, միացրեց սրան մի գունդ էլ պարսիկ հեծյալ, զարկեց քուշաններին ու հանկարծ էլ շրջվեց ու փախուստի ձև տվեց: Քուշանները ընկան հետևները: Վարդանը փախավ, ճեղքեց պարսից զորքի ճակատը, լարունակեց փախչելը: Քուշանները տարվեցին, խրվեցին պարսից բանակը: Վարդանը Արծվիին թուցրեց Մուշկանի մոտ և պահանջեց շրջապատել քուշաններին: Մուշկանը շրջապատեց: Այն ժամանակ Վարդանը գիրթ շարժումով շրջվեց ու հարվածեց քուշաններին: Բայց քուշաններին կոտորելը հեշտ չէր: Պետք էր արագ արդել, թե չէ՝ դուրս կպրծնեին: Այստեղ էր, որ Վարդանը բա-

նեցրեց իր սիրած ուրբեր: Հայոց այրուծիով խրվեց քուշանների ամենախիտ շարքերը:

— Հա, նա գիտե այդ բաները:

— Մի պահ է՛լ, և այրուծին կուլ պիտի գնար: Սասանեց այրուծին, ու այն է՛ պիտի ետ կանգնե, Վարդանը ինքն իրեն նետեց առաջ ու շրջապատվեց մի քանի զինվորների հետ՝ Արծվին էր, Մանուկը, Աբգարը և մյուսները: Այստեղ հենց ճակատի վերքից Արծվի աչքերը արյունով լցված շտեմով քուշանին, որ թուրը վրա էր բերում Վարդանի հետևից, Մանուկը թռավ ու գլորեց քուշանին: Այրուծին հասավ, զարկեց քուշաններին: Սրանք սասանեցին և մաս-մաս դեսուդեն փախան: Այրուծին պատառ-պատառ նրանց բաժանեց որ՝ այդ ժամանակ էլ պարսից զորքը վերջացրեց գործը:

— Ապրի Մանուկը, — ասաց մի սեպուհ:

— Դու Սպարապետին ասա, — ասաց Մելքոնը, — թե ինչպես հասկացավ արագ հարվածի տեղը և փրկեց մարտը:

Լրջադեմ սեպուհն առաջ եկավ և ձեռքը ճակատին խփելով ասաց.

— Դրանք դեռ ոչինչ, ինձ համար Սպարապետը մի բանով է թանկ: Այ, մի անգամ ինչ պատահեց: Նյուշապուհ քաղաքումն էր: Հավաքված էին պարսից մեծամեծները: Խոսք եղավ Մահվոտի կովի մասին: Գովեցին հայոց այրուծին, Սպարապետին: Մեծամեծներից մեկը, — ճանաչում եք, — Նուշիրվանը, որ ատում է հայերին, վերցրեց թե. «Մենք Վարդանին սիրում ենք նրա համար, որ Վարդանը հայի նման չէ»: Հենց այս ասելը գիտեք, մի ապտակ շառաչեց նրա այտին, որ կայծեր թռան: «Ապիրա՛տ, — գոռաց Սպարապետը, — հերիք չէ՞ հաշես հայի վրա»: Իրար անցան, վիրավորվեցին, մեկը Սպարապետին է զսպում, մյուսը Նուշիրվանին, սա գոռաց. «Հիմա ես լուրը կտանեմ Հազկերտին»: — «Ես էլ հենց դրա համար կերցրի, — ասաց Սպարապետը, — որ լուրը տանես, որ նա էլ իմանա: Թող ամենքն իմանան, որ հայը հայի է նման և ոչ պարսիկի»:

— Հոգո՛ւն մեռնեմ Սպարապետի, — գոչեց մի երիտասարդ սեպուհ: — Դա ամենից լավն էր: Եթե ոչ՝ քաջեր ամեն տեղ կան:

Սեպուհները, որ կատակներով էին սկսել, վերջացրին լուրջ խոհերով: Պատմող լուրջ սեպուհը դառնությամբ շարունակեց.

— Ճանաչում եմ մի պաշտոնյայի, հայ էր, պարսկական ծառայութեան մեջ. հայերեն չէր խոսում մեզ հետ, թեև լավ գիտեր։ Մի օր հարցրի՝ ի՞նչ ազգից ես. ասաց՝ «մի ժամանակ հայ էի»։ «Իսկ հիմա պնակալեզ շուն ես», — ասացի նրան։

— Չապտակեցի՞ր։

— Չուզեցա ձեռս կեղտոտել։

Ամրոցի դարբասը ուժգին բախեցին։ Հետո կրկին։ Դարձյալ։ Եվ ավելի ուժգին...

— Սա՞ ինչ բան է... Պահակները քնած են։

— Քնած են, որ...

— Վե՛ր կացեք, ձա՛յն տվեք։

Սեպուհները իրար անցան և դուրս թափվեցին բակը։

— Ո՞վ է...

— Բացե՛ք, շո՛ւտ...

Պահակները քնաթաթախ վեր թռան։

Մեկքոնը հարձակվեց նրանց վրա.

— Քնած եք, ավանակնե՛ր...

— Ո՞վ է՝ է՛... — ձիգ տվեց աշտարակից պահակապետը։

— Բացե՛ք, սուրհանդա՛կ։

— Ներքե՛ իջեք, տեսե՛ք, — հրամայեց պահակապետը։

Դարբասը երգող ձայնով ձիգ ճռնաց, զարկվեց պատին։ Նժույգները կոփեցին քարերը։ Մտնողներից մեկը բարձրաձայն հրամայեց.

— Զարթեցրե՛ք Սպարապետին։ Շո՛ւտ։

Վերև վազեցին սեպուհները։

— Ո՞ւր, ո՞ւր, ո՞ւր, — գոռաց պահակը Վարդանի սրահի միջանցքում։

— Շատ մի խոսի, — բամահրեց սեպուհներից մեկը և վազեց դեպի սրահի դուռը։

— Ախր ո՞ւր եք քշում։ Սպարապետն այնտեղ չէ, — գոռաց պահակը։

— Ապա ո՞ւր է։

— Սենեկապետին հարցրեք։

Գլուխը դուրս բերեց Հազարապետը և խոպոտ, անախորժած ձայնով հարցրեց.

— Ի՞նչ կա, ինչո՞ւ եք աղմկում։

Դուրս եկավ պատշգամ:

Իսկույն նրան ընդառաջ վազեց սուրհանդակներից մեկը և տվեց մի մագաղաթ:

Հազարապետը քնաթաթախ նայեց մագաղաթին, որ չէր էլ կարող կիսամթան մեջ կարդալ:

— Ի՞նչ է սա, — հարցրեց բարկացած:

— Մարգպանն ուղարկեց, Հազկերտը կոչի հրաման է տվել, բոլոր իշխաններին հրամայում է անմիջապես մեկնել Պարսկաստան, արքունի Դուռը ատյանի: Սա հրովարտակի պատճենն է:

— Հա՛... ա՛յ թե ինչ, — մտահոգ խոսեց Հազարապետը, — ա՛յ թե ինչ...

Եվ ապա դարձավ սուրհանդակին:

— Բայց Սպարապետը գնացել է ուրիշ տեղ:

— Մարգպանը հրամայեց շտապել, ապա թե ոչ ասաց՝ պարսից զորքը շարժվում է Հայաստան:

— Կաթողիկոսն ո՞ւր էր, երբ հրովարտակն եկավ, — հարցրեց Հազարապետը:

— Էջմիածին:

— Գիտե՞՞ հրովարտակի մասին:

— Ոչ:

— Ապա ինչո՞ւ իմաց չեն տվել:

— Մարգպանն ասաց, որ դա կաթողիկոսին չի վերաբերում, սա պարսից տերության գործ է: Հրամանն արքայական է:

— Կավ, գնացե՛ք ներքե, — հրամայեց հազարապետը և դարձավ սեպուհներին, — անմիջապես, ճեպով սուրհանդակ ուղարկել Սպարապետի հետևից:

— Այստեղ էր, գնա՛ց... — հարցրին սեպուհները:

— Դա ձեզ չի վերաբերում, — գոչեց Հազարապետը, — շո՛ւտ հետևից հասե՛ք: Գնաց Խորխոռունիք:

Սեպուհները վազեցին ներքե:

Հազարապետը հսկեց, որ ճեպընթացը գուրա գա: Ծրբ սրահն ուղարկեց ծեծեց սալահատակը, նա գնաց սրահը և մագաղաթը մոտեցնելով ճրագին՝ սկսեց կարդալ: Նա հեաց, կիսատ թողեց, կրկին մոտեցրեց աչքերին հրովարտակի պատճենը:

Այ թե ինչ...

Հազկերտի կոշի հրամանը մրրիկի պես մտավ Հայաստան։
Նա սպառնալից էր, շարագուշակ մոռալ։

Կոշի հրամանով, պարսից Դուռն էին կանչվում մարզպանը,
Արծրունյաց, Խորխոռունյաց, Մամիկոնեից, Մոկաց, Ռշտունյաց,
Վահուկունյաց, Անձեաքյաց տերերը և Հազարապետը։ Սրանով
Հազկերտը գլխատում էր հայ նախարարությունը։

Եվ ի՞նչ էր սպասվում այդ կոշի հրամանից... Կարող էր Հազ-
կերտը բանտարկել իշխաններին, թերև և ոչնչացնել և ապա
զորքերով ողողել Հայաստանը։ Հետո՝ ի՞նչ կպատահեր իրենց՝
հայ իշխաններին։ Կարո՞ղ էին բռնադատվել հանձնելու երկիրը և
իշխանությունը՝ հավատի ուրացության քողի տակ։ Կգլխանայի՞ն
մեծ նեղությունների, խոշտանգումների...

Տարակուսանքն ու երկբուրդը համակեց շատերին։ Ամենից
շատ իրաքանցման մեջ էր կաթողիկոսը՝ նախ համարելով իրեն
հավատի գործի անմիջական պատասխանատուն արքայի առաջ և
ապա, որ նախարարությունը իբրև դիմադիր ուժ՝ կարող էր փոր-
ձություն ենթարկվել, տեղի տալ և եկեղեցին թողնել մենակ։

Տեղեկանալով կոշի հրամանի մասին՝ կաթողիկոսը անմիջա-
պես կոշ ուղարկեց մարզպանին և նախարարներին՝ իբրև հայ-
րենյաց ուխտին գրված զինվորների, գումարվել էջմիածին, վճռե-
լու իրենց անելիքը։

Կաթողիկոսը հրաժարվեց գումարվել Արտաշատում, ուր Վա-
սակի և Նրա հիղմանակիցների ազդեցությունը կասկածելի մթնո-
լորտ էր ստեղծել, նա կարծում էր, որ էջմիածինը ավելի ազատ
վայր է խնդիրները վճռելու համար։

Նախարարներից Վարդանի կողմնակիցները նույն նկատա-
ռումներով բարվոք համարեցին էջմիածնում ժողովվել։

Արդեն գիշերվանից մայրաքաղաքի դուռը բացվում էր ստեպ-
ստեպ՝ քաց թողնելով նախարարների ջախմբերը դեպի էջմիա-
ծին։ Նրանց հետևից վազեցին վանականները, ազնավների թևերի
պես թռցնելով գիշերաչին քամու դեմ իրենց զգեստների սև քրդ-
անցքները։ Նրանց առաջնորդում էր Գրիգորիոս վանահայրը ծե-
րունի վանականի հետ։

Նոր էր նրանց փոշին իջնում պարսից ելնող ճանապարհի վրա, որ քաղաքից դուրս եկան ժողովրդական խմբեր, որոնք շրջապատելով Հովակիմ դարբնին և Աբրահամ պապիկին, հարց ու փորձ էին անում պատահածի մասին: Հովակիմ դարբինը խոսելու հետ վեր ու վար թափահարելով իր գոգնոցի նմանող մորուքը՝ շատ լրջորեն բացատրում էր եղելութունը: Խմբերը դուրս գալով քաղաքի դռնից, իրար մոտեցան պարիսպների տակ, որ արդեն ժողովատեղի էր դառել այնտեղ խռնված շինականների համար, որոնք այժմ շրջապատել էին Առաքելին: Սա նստել էր մի կլոր, մեծ քարի վրա և երկու ափերը դրած իր մեծ սրի դաստակին՝ գլուխը հենել իր ձեռքերի վրա, խորհում էր: Նրա մոտ խոտի վրա թիկն էին տվել Սահակը, Նզրասը և Զարեհը:

Հովակիմ դարբինը իր բազմությամբ մոտեցավ Առաքելին և լուռ կանգնեց նրա դիմաց: Առաքելը միայն շտկվեց ու սուր հայացքը գամեց նրա աչքերի մեջ: Նրանք լռեցին:

Նրանց շուրջը կազմվեց մի ամրապինդ պարիսպ անհանգիստ և տարակուսած բազմությունից, որ հարցական հայացքներով ըսպասեցին երկուսի խոսելուն: Արդեն Առաքելը, Հովակիմ դարբինը, Աբրահամ պապիկը, Նզրասը, Սահակը, ինչպես նաև սրանց շրջապատող վարածը, Մարկոսը, Գոռնակ Սիմավոնը՝ աննկատելի կերպով դառնում էին ժողովրդական շարժման ղեկավար կենտրոնը, — որը դեպքերի զարգացման ծավալման հետ զուգընթաց հետզհետե որոշվում, ձևավորվում էր, իմաստ ստանում: Սրանց մեջ, — այդ ամենքն էին զգում, — սկսում էր ղեկավար զգալ իրեն Առաքելը: Ողբերգական դեպքը, որ նրան դուրս շարտեց իր տնից ու տեղից, փախստական վիճակը և զինվորյալի ուխտը նրան իրոք որ դարձրին ղեկավար: Նա գիտեր, որ իր համար այլևս խաղաղ և օրինական կյանք չկա մինչև աշխարհի, իրերի փոխվելը, որ նրան սպասում է արյունալի, փոթորկոտ մի կյանք, որ կարող էր վերջանալ իր վերջով թերևս: Այս հուսահատ և նաև հուսալից վիճակը նրան իրոք որ ներշնչում էր իսկական զինվորյալի ոգի: Եվ Առաքելին այդպես էլ ընդունելով բազմությունը՝ ձգտում էր դեպի նա:

Նախարարների և հոգևորականների ճանապարհվելը էջմիածին՝ առանց ժողովրդին հրավիրելու այնտեղ, շատ բնական և հասկանալի բան էր: Բայց այսպիսի մի դաժան արհավիրքի ժաշ-

մանակ ժողովրդից հեռու հավաքվելը և որոշումներ կայացնելը, երբ խնդիրը վերաբերում էր երկրի գոյության, անհանգստացրեց ժողովրդին: Ի՞նչ կվճռեին... Ի՞նչ կձեռնարկեին... Կմնայի՞ն հավատարիմ այն ուխտին, որ կնքեցին տաճարում նամակի պատասխանի ժամին... Չէ՞ որ մեջները կային այնպիսի հակառակորդներ, ինչպես Վահեվունյաց նախարարը, Գաղիշոն, ուրիշները, և վերջապես մարզպանն ինքը: Ճիշտ է, նախարարները երգվեցին հավատարիմ մնալ հայրենիքին, պաշտպանել այն: Կկտտարեի՞ն իրենց՝ տված խոսքը:

Տարակուսանքներով և անհանգիստ հարցերով շրջապատեցին Առաքելին և մյուս ղեկավարներին:

— Գնացին վճիռը դնելու, Առաքել՝ շինական, — ասաց Հովակիմ դարբինը:

— Գնացի՞ն... — ցածրաձայն ասաց Առաքելը և կրկին ծնոտը դրեց սրի դաստակին դարսած ձեռների վրա:

Հովակիմ դարբինը կարծես լիովին հասկացավ Առաքելին և լուռ մնաց կանգնած: Նրա փոխարեն բազմությունից լսվեցին խառն ձայներ:

— Իշխաններն ու սեավորները գնացին վճիռ դնելու: Բա մենք չիմանա՞նք, թե ինչ վճիռ կհանեն:

— Երկրի տերերն են, կանեն: Էստեղ, մե՞նք ինչ:

— Ո՞նց թե մենք ինչ: Մեր երկիրն է ձեռից գնում:

— Տեղդ ծանր կաց, կանեն ինչ որ պետքն է:

— Կանեն, վե՛ր ընկի էստեղ փալասի կտորի պես: Բա մենք էստեղ բան չե՞նք:

— Էդ մեզ չեն հարցնի:

— Ո՞նց թե մեզ չեն հարցնի: Բա ո՞վ պիտի կովի:

— Զորքը:

— Զորքը մենակ ո՞նց կարող է: Էդ զորքն էլ մենք չե՞նք:

— Իշխանությունն իրենցն է՝ հրամանն իրենցն է:

— Դե ասա գնանք ջո՛ւրը լցվենք:

Պինդ սեղմած շարքից մեկը գլուխը դուրս հանեց ու շիկնելով ձայնեց.

— Զուրն ինչո՞ւ ենք լցվում: Մենք էլ մեր գործը կանենք:

— Ի՞նչ, գնանք էջմիածի՞ն:

— Էջմիածի՞ն:

— Էջմիածին՞ն գնամ, ժամ պատարա՞գ անեմ, հավատի հոգի՞վ տամ:

— Հավատի կոիվ ինչի՞ ես տալիս: Դու քո կոիվը կովի, թըշնամիներս մեկ է:

— Հա՛, հա՛, մեջտեղը հայրենիքն է, երկիրն է, գինվորյալ ենք:

— Արդար է,— լավեց ամեն կողմից:

— Արդար է, բայց հիմի ի՞նչ եք անում:

— Ի՞նչ, գնանք հետները, ասենք կովեն: Էն պատասխանը, որ տվին թագավորին, կոիվ չի՞: Կոիվ է ու արյուն է, պիտի կըռվենք:

— է, ո՞վ է կովի դեմ...

Առաքելը գլուխը բարձրացրեց սրի դաստակին հենած ձեռների վրայից ու վճռական նայեց վիճողներին ու բազմության:

— Սպասե՛ք,— բարձրացրեց ձեռը թեթևակի,— նրանք իշխանավորներ են, գնացին իրենց գործին: Նրանք մեզ չեն հարցնի: Կարող է վերջը հարցնեն, թե շատ նեղը մնան: Էդ էլ կտեսնենք: Հիմի մեր անելիքն ի՞նչն է: Մենք ռամիկ ենք, ուզում ենք ղուրս գալ, մեր երկիրը պաշտպանել: Իմացեք, առանց նրանց չենք կարող: Մենակ թե նրանց հետ՝ մեր գործը պիտի լավ իմանանք: Վեր կկենան մեզ պես, կկովեն՝ լավ, չե՞ն վեր կենա, չե՞ն կովի — մենք պիտի կովենք: Հիմի գնանք տեսնենք ինչ են անում, մեր անելիքը վճռենք, անել տանք՝ ինչ կարող ենք:

— Արդա՛ր է,— լավեց այս ու այն կողմից:

— Ծշմարի՛տ, գնանք:

— Կնա՛նք,— վճռեց բազմությունը:

Էջմիածնի ճանապարհից հապշտապ մարդիկ էին դալիս: Մոտեցան: Դրանք շինականներ էին, որոնց մտահոգ ու շփոթված կերպարանքները մատնում էին, որ ինչ-որ արտակարգ բան է պատահել կամ գնում են մի տեղ, ուր դեպքերը պիտի տեղի ունենան: Նրանք տեսնելով դեպի Էջմիածին գնացող բազմությունը, մի պահ կանգ առան:

— Հա՛, ի՞նչ կա,— հարցրեց Առաքելը:

— Ո՛ւր են արտաշատցի գինվորյալները,— հարցրին նրանք,— իմացած եղեք. նախարարները գնում են թագավորին հնազանդվելու:

— Ո՞վ առաց, — հարցրեց Առաքելը:

— Ողջ էջմիածինն է խոսում: Ժողովուրդը հավաքվել է էջմիածին, չի թողնում: Դուք է՛լ հասե՛ք:

— Գնանք տեսնենք ինչ լուր է, — շտապեցրեց Առաքելը:

Քաղմությունը թափով գնաց:

Երբ Վասակը լուր ստացավ, որ բոլոր նախարարները և հոգևորականները արդեն հավաքվել են, համարեց, որ ժամ է նաև իրեն շարժվելու: Նա վերցրեց հետը այդ օրերը միշտ իր մոտ հյուրընկալվող Գաղիշոյին, և երկուսով ճանապարհ ընկան դեպի էջմիածին:

Այրարատյան դաշտը լցված էր եկող՝ բերքի բոլոր բույրերով: Թե՛ծ արևը հալվել էր խաղողի այգիների հողե պարիսպների, փոշոտ ճանապարհների և հեռավոր լեռների լանջերի մոտ: Մասիսի վիհն ու պատառոտուն լանջերը լցված էին կապույտ ստվերներով: Ծանապարհը, որով գնում էին Վասակն ու Գաղիշոն, ոլորվում էր շամբերի արանքով: Օդում և խոտերի մեջ մնջում էին թռչունները: Այնպիսի անգորր էր շուրջը՝ կարծես ոչինչ չէր պատահել ու չէր պատահելու:

Մի կարավան էր օրորվում հարավից: Նառը հպարտ նայեց Վասակին և արհամարհանքը մշուշոտ ու խեթ աչքերում ցայեց, անցկացավ: Կարավանապետը և իր օգնական ուղտապանները վայր թռան ուղտերից և բերանքսիվայր ընկան դետին, երբ հավասարվեցին Վասակի և Գաղիշոյի անցնելուն:

Վասակը կանգնեցրեց նժույգը և նշան արեց կարավանապետին, որ մոտ գա: Կարավանապետը խիստ սևադեմ, պնդակազմ ալիխառն մի մարդ՝ մոտ վաղեց և բարե բռնած կանգնեց ճանապարհի եզրին:

— Որտեղի՞ց ես գալիս, — հարցրեց Վասակը:

— Տիզբոնից, տեր, մարդպան, — պատասխանեց կարավանապետը ականածանքով:

— Զորք տեսա՞ր ճանապարհին:

— Տեսա. նյուշապուհ էին գնում:

Վասակը նժույգին խթեց ակամա:

— Շա՞տ էին, — հետաքրքրվեց նա:

— Քառասուն, հիսուն հազար: Ձայն կար, որ Հազգերտը զբոսում է բուշանների դեմ:

Չոր ու անշնորհակալ Վասակը նժույգը քշեց:

Գաղիշոն հետեւեց նրան: Արագ անցան:

— «Նյուշապո՛ւհ» է գնում, իսկ լրտեսներս զբոսնո՞ւմ են..

Քերեւ շրջվի այս կողմ... — ասաց Վասակը:

— Հաղիվ թե,— հանգիստ ասաց Գաղիշոն:

— Խարդախ է օձը:

— Բայց խելացի էլ է,— բացատրեց Գաղիշոն,— եթե զենքի ուժով կամենար գործը գլուխ բերել, հրովարտակով չէր սկսի: Նա սպասում է պատասխանի: Նախ կամենում է խաղաղ միջոցներով:

Վասակին զարմացնում էին Գաղիշոյի անվրդով ու ինքնուրույն դատողութիւնները: Նա ազդվեց այդ պնդաճակատ ու ինքնամփոփ մարդուց, որ երբեք չէր կորցնում իրեն:

Կոչնահարութեան ուժեղ ձայներ էին լսվում: Վասակը կանգնեցրեց նժույգը:

— Էջմիածնից էլ,— ասաց Գաղիշոն:

— Այնտեղ գնաց նա, շսպասելով մեզ և արդեն սկսե՞լ...:

— Այո՞...:

Վասակը հուսահատ շարութեամբ նայեց Գաղիշոյին:

— Ի՞նչ, ուրեմն նա պիտի ամբողջ ազգը ոտքի՞ հանի: Զարեհավանից պարսիկ զո՞րք բերել տամ:

— Այդպես միայն գործի կանցնես,— ասաց Գաղիշոն:

— Գնանք էջմիածին, ես կարգելեմ նրան խռովել երկիրը, դուրս կվռնդեմ այն խելագար երեցին: Նա էլ անշուշտ այնտեղ է:

Խոսքը Ղևոնդ Երեցի մասին էր: Ու մինչ նրանք մոտենում էին էջմիածնին՝ ճանապարհի աջակողմից նրանց դիմաց դուրս եկավ մի հսկայական երթ ահագին բազմութեան, որի գլուխ էր անցել Ղևոնդ Երեցը: Հազարգլուխ վիշապի պես սողում էր նա Վասակի կողմը սև ու թանձր: Այդ բազմահազար ամբոխը հավաքվել էր դաշտավայրի շեներից և գնում էր դեպի էջմիածին:

Հանկարծ բազմութիւնը ցնցվեց, և հազարավոր դեմքեր դարձան դեպի դիմացը: Այնտեղից հորձում էր մի ավելի մեծ բազմութիւն, որի գլուխ էին անցել Վարդանը և մյուս նախարարները: Նա ժայթքելով գալիս լսւում է ամեն ինչ և աջ ու ձախ բազուկներն արձակում, խուժում փողոցներն ու անցքերը: Բազմութիւնը ալիք-ալիք եկավ խառնվելու Ղևոնդ Երեցի զանգվածին: Վարդան Մամիկոնյանն ու նախարարները գալիս էին զանգվածի ուժով

մղված: Վարդանի ահեղ կերպարանքը եկավ դեպի Վասակը և բազմության հետ նկարվեց նրա դիմաց: Վռամը քաշվեց դեպի Վասակը, Գադիշոն ձեռքը քարձրացրեց բազմության վրա՝ հառ-դարտեցնելու շարժումով: Երկու բազմությունները իրար լափելով միացան երկու հեզեղի պես և կուլ տվին նախարարներին: Վասակը սարսափեց, սարսռաց:

Իշխանները մտան տաճար: Մռայլ կամարները իրենց սառն ու խոնավ շնչառությամբ ճնշեցին եկվորներին, իսկ տաճարի դասը սեպեց էր այնտեղ լցված հոգևորներով: Նրանցից մի մասն էլ հավաքված էր երկրի զանազան գավառներից, ինչպես և կոշի հրամանի մեջ հականե անվանե նշված նախարարներից զատ՝ եկել էին նաև այլ նախարարներ, որոնք անհանգստացել էին կոշի հրամանից:

Կաթողիկոսը դարձավ իշխաններին.

— Հնազա՞նդ եք կոշի հրամանին, գնալ Պարսկաստան:

Ճնշող լռությունը կլանեց ամեն մի շնչառություն:

— Տե՛ր մարզպան, դո՛ւ պատասխան տուր. հնազա՞նդ ես կոշի հրամանին:

— Ես մարզպան եմ, հպատակ եմ արքային: Ուրիշ ի՞նչ վճիռ կարող եմ տալ...

— Եվ դու, տե՛ր Արծրունյաց, ավագդ նախարարաց, նաև դո՛ւ հնազանդ ես կոշին:

— Զկա ուրիշ ելք, տե՛ր հոգևոր, պետք է գնալ՝ թերևս այդ է բարին:

— Բարին այդ չէ, — բարձրացրեց ձայնը կաթողիկոսը զայրույթի շեշտով և հազիվ պահելով իրեն, որ չգոշի, — բարին չէ՛ այդ միայն... Քրիստոսի պսա՛կը նահատակության կարող եք ընդունել նաև այստեղ...

— Քրիստոսի պսակը կընդունենք այնտեղ, տե՛ր հոգևոր, — ասաց Ներշապուհը, — մի՞թե կա տարակուսանք այս մասին...

Կաթողիկոսը տարակուսանքով նայեց մյուսներին.

— Հարցմունք եմ անում նաև ձեզ, տանուտյարք և իշխա՞նք Աշխարհին հայոց: Ո՞րն է լավագույնը՝ գնա՛լ թե չգնալ: Տե՛ր Մամիկոնեից, տո՛ւր պատասխան առաջի աստուծո և ժողովրդ-յան:

— Հարկ է, որ գնանք, հոգևոր տե՛ր:

Ամենքը դարձան դեպի նա ներշնչված և զարմացած:

— Պետք է գնանք, հոգևոր տե՛ր,— բացատրեց Վարդանը,— թերևս այնտեղ իր բնում խեղդենք արհամիրբը:— Ժամանակ շահենք:

— Իսկ եթե փորձությունը շփոթմունք ծնի ձեր հոգիների մէջ: Եթե որևէ մեկը թուլանա ոգով:

— Թուլացյալ ոգիները, նախքան կանցնեն թշնամու կողմը՝ կոշնջանան մեր ձեռքով,— սպառնալի շեշտով ու մռայլ զորակածի հանգիստ եղանակով ասաց Վարդանը:

Բոլոր իշխանները ականաժանքով նայեցին նրան:

Կաթողիկոսը բարձրացրեց ավետարանը, որ բռնել էր մինչ այդ, և ասաց.

— Օ՛ն, ուրեմն, տյա՛րք, երդվեցե՛ք այս ավետարանիս վրա, որ հավատարիմ կմնաք աստուծո և ժողովրդյան: Տե՛ր մարգպան, տե՛ր Արծրունյաց, տե՛ր Մամիկոններից...

Վասակը, ներշնչված, Վարդանը իրար հետևից մոտեցան ավետարանին և ձեռները վրան դնելով մեկ-մեկ, իրարու հետ հայտնեցին:

— Երդվում եմ:

— Երդվեցին մյուսները ևս:

Տիրեց այն հանդիսավոր և ծանր լռությունը, որ հետևում է քոնադատված և աղետալի ձեռնարկներից առաջ: Սակայն վանքի ներսում գտնվածները լսել սկսեցին հետզհետե աճող մի իրար-մոտեցման աղմուկ, որ հասավ դրսից:

— Ժողովուրդ, գնո՛ւմ են,— լսվեց վանքի մուտքի մոտից մի անհանգիստ և գրգռիչ ձայն:

— Գնո՛ւմ են...

Բազմությունն իրար անցավ և ուժեղ մոլտոցով խեղդեց այս թառակցությունը: Մարդիկ սկսեցին սեղմվել դեպի վանքի մուտքը:

— Լո՛ւռ կացեք այնտեղ,— հրամայական շեշտով գոչեց մի թեպուհ վանքի մուտքի մոտից:

Բազմությունը մի պահ սպասեց:

— Տյա՛րք և տանուտյա՛րք,— ասաց կաթողիկոսը,— հատկություն է մարդկային բնույթի՝ գայթակղություն, փորձություն թատանայի, թուլացում ոգու կամա թե ականա, հայտնի թե ծածուկ... Տեսե՛ք, ձե՛զ դատելու է Աշխարհն հայոց: Հավատարիմ

մնացե՞ք ձեր հայրենիքին և սուրբ հավատին: Զորավիգ ձեզ ժողովո՛ւրդն հայոց. ձեզ ոգի՝ ոգիները բյուրավոր: Գնացե՛ք, երթա՛յք խաղաղությամբ:

— Մնա՛ք խաղաղությամբ, — ասացին նախարարները և համբուրելով կաթողիկոսի աջը՝ շարժվեցին դեպի տաճարի մուտքը և հենց որ երևացին՝ մի թափով բազմությունը վազեց նրանց առաջ: Նախ՝ լավեց անորոշ աղմուկ, որից ոչինչ չէր հասկացվում: Թիկնապահները փորձեցին ճանապարհ բանալ իշխանների համար, բայց բազմությունը փակեց նրանց ճանապարհը: Սա մի նոր հանդգնություն էր Արտաշատի տաճարի դեպքերից հետո: Վասակը սեացավ զայրույթից. նայեց Գաղիշոյին, որ նույնպես զայրացավ, բայց ոչինչ չխոսեց: Ու մինչ կվճռեր մի բան ձեռնարկել՝ հանկարծ լավեց Առաքելի ազդու բարձր գոչը.

— Ժողովո՛ւրդ, դե՛մ կանգնիր, չգնա՛ն...

— Ծանապա՛րհ, ճանապա՛րհ... — սաստում էին թիկնապահները մտրակները շաշեցնելով օդի մեջ և նժույզները քշելով բազմության վրա:

Բազմությունը սակայն տեղի չտվեց, ընդհակառակը, զայրացավ և հարձակվեց թիկնապահների նժույզների վրա, ողողեց նրանց, գնաց շրջապատեց նախարարներին:

Վասակը և նախարարներից ոմանք նշան արին թիկնապահներին, որ հեռացնեն բազմության:

— Թո՛ւյլ տվեք, — ձայնեց Վարդանը թիկնապահներին և կանգնեց բազմության առաջ:

Բազմությունը խռովեց Վարդանի դեմ:

— Ի՛նչ է ձեզ վրդովում, եղբայրնե՛ր, — հարց տվեց Վարդանը՝ հազիվ զսպելով ականա զայրույթը բազմության այս անպատշաճ վարմունքից:

Իսկույն Առաքելը ճեղքեց արտաշատցի և ակոռեցի զինվորյալների շարքը և գնաց առաջ կանգնեց:

— Ո՛ւր եք գնում... — հարցրեց նա մուսլ կշտամբանքով:

Ամեն ինչ պապանձվեց: Անշուշտ հանդուգն շինականը դաժանորեն պիտի տուժեր: Այլևս սա՛նց կացավ նախկին դեպքերի հանդգնությունից: Բայց Առաքելը, հավատարիմ զինվորյալի — իրեն առաջ գցողի — կանոնին, զինվորյալի մշուշը աչքե-

բում մթնած' և մահվան հանդեպ անզգա, գնաց ընդհուպ մոտեցավ Վարդանին:

— Ո՛ւր եք գնում... — համառ ու շոր ձայնով հանդգնեց նա և երբ միաժամանակ տեսավ պողոթկալու մոտ Վասակի զարյացած դեմքն ու թունավոր աչքերը՝ արհամարհական շեշտով նետեց.

— Մենք գլխներիցս անցած մարդիկ ենք, իշխաններ, մեզ մահով չեք վախեցնի,— ու կոպիտ դարձավ կրկին Վարդանին.

— Գնում եք բռնավորի դուռը. ապա ո՞ւմ եք թողնում աշխարհը:

— Աշխարհը թողնում ենք ուխտյալ զինվորյալ ժողովրդին հայոց,— մռայլ հանգստությամբ պատասխանեց Վարդանը:

— Մենք բոլորս զինվորյալ ենք, Սպարապետ,— համառեց Առաքելը,— բայց ի՞նչ իմանանք, թե մեզ չե՞ն դավաճանի դավաճանները:

— Ո՞վ դավաճանի, աշխարհը հո ինքն իրեն չի դավաճանի, շինական աստծո,— պատասխանեց Վարդանը:— Ձեր կամքը ձեր ձեռին է: Գործեցեք՝ ինչպես կամենաք:

— Մի՛ք գնա,— ասաց Առաքելը,— հանեք աշխարհքը բռնավորի դեմ, կեղնենք բոլորս:

— Մի՛ք գնա, մի՛ք գնա,— բազմաձայն արձագանքեցին նրան ամեն կողմից:

Վարդանը ձեռը բարձրացրեց, որ լսեն ու լսեն իրեն:

— Վանեցե՛ք ամեն տարակուսանք և կասկած,— ասաց նա վճռական ձայնով,— մենք երգվել ենք աշխարհի առաջ և կրկին կերգվենք, որ Հայոց աշխարհը չենք տա բռնավորին:

— Երգվեցե՛ք,— ձայնեցին շորս կողմից:

— Հոգու պարտք աշխարհքի առաջ, իշխաննե՛ր. երգվեցե՛ք,— ձայն տվեց Աբրահամ պապիկը:

— Երգվում եմ ահա աշխարհի առաջ,— խաշակնքեց Վարդանը երեսը,— և վկայում եմ, որ բոլոր իշխանները երգվել են:

Վասակը արդեն դողում էր զայրույթից: Մեկ փորձեց զայրույթը թափել, հրամայել զորքին, որ ոչնչացնեն հանդուգն շինականներին, բայց նա կրկին զգաց այն հոգեկան արտակարգ կաշկանդումը, որ պատճառում էր նրան ժողովրդի համատարած

ցասումը, որով և պապանձվել էին շուրջը մյուս նախարարները նվ նա զսպեց իրեն, լռեց:

— Մնացե՛ք հոգով անդորր,— ասաց Վարդանը մեղմ և տխուր նայելով Առաքելին և ապա բազմության,— աշխարհը թողնում ենք արքունական գորքին և զինվորյալ ժողովրդին,— կրկնեց նա հատուկ շեշտով, հետո նստեց նժույզը և ձեռք տարածեց օդում:

— Վստահեցնում եմ և կրկին երդվում ձեր և աշխարհի առաջ: չինք ուրանա մեր աշխարհը: Եթե ուրանանք, թող աշխարհն էլ մեզ ուրանա:

— Կո՛չ ենք կոչում ձեզ, իշխաններ, դիմադարձեք բռնավորին,— կրկին հանդգնեց Աբրահամ պապիկը:

Ձինվորյալները առաջ մղվեցին:

— Սպարապետ,— գոչեց առաջ գալով Առաքելը,— գնացե՛ք ու իմացե՛ք,— կմեռնենք՝ աշխարհքը չենք ուրանա...:

— Չե՛նք ուրանա, չե՛նք, չե՛նք, չե՛նք...:

Սկսվեց ուժեղ կռնահարություն:

— Տե՛ր, ուղղյա զգնացս նահատակաց,— ձայնեց Ղևոնդ Երեցը և խաչը բարձրացրած միացավ նախարարների երթին:

Բազմության հոսանքի մեջ սաղավարտներ եռացին դեպի Վարդանը: Դա զինվորներ էին, որ այս դեպքի համար դրել էին իրենց սաղավարտները՝ իբրև նշան մարտական պատրաստության:

Երբ նախարարները անցնում էին, մարտիկներն առաջ եկան ու շրջապատեցին նրանց:

Վարդանը կանգ առավ և բարձրաձայն դիմեց նրանց:

— Տղայք, չթողնեք ժողովրդին անպաշտպան, ետ գանք՝ չգանք, ձեզ ենք թողնում ժողովուրդն հայոց:

— Մենք զինվորյալ ենք, Սպարապետ,— գոչեց մի մուսլլ դինվոր,— մեր արյունը ժողովրդին:

— Պի՛նդ կացե՛ք, մենք կանգնած ենք,— գոչեցին զինվորները:

— Դե՛, երկար արև՝ ձեզ: Մնա՛ք բարյավ,— ասաց Վարդանը:

Մարտիկները վրա ընկան և սկսեցին իրար ձեռից խլելով համբուրել նրա աչքը, նժույգի աչքերը, սանձը:

Լսվեց հեծկլտոց: Դա կանայք էին, որ բազմության մեջ հառաչանքով նայում էին Վարդանին:

— Սրտապի՛նդ կացեք, իշխաններ,— գոչեց վերջին անգամ նախարարներին Արրահամ պապիկը,— մեռեք՝ մենակ դավաճան ետ չգաք:

Վարդանը խոր խոցված նայեց զինվորներին և բազմության:

— Պաշտպանե՛ք հայրենին,— գոչեց բազմությունը:

— Մահ հայրենին ուրացողին,— սպառնալից գոչեց Արրահամ պապիկը:

Այս և այսպիսի ձայներ ուղեկցում էին իշխաններին Վաղարշապատի փողոցով: Նախարարները դուրս եկան քաղաքի պարսպից և ճանապարհ ընկան դեպի Արտաշատ՝ այնտեղից մեկնելու Պարսկաստան: Ժողովուրդը գնաց հետները ճանապարհ դնելու:

Նախարարները Վարդանի և ժողովրդի աննախընթաց անմիջապես վերաբերմունքի մեջ տեսնելով ժողովրդի հանդգնությունը՝ շատ վրդովվեցին, տեսնելով, որ կոխկրտվեց անջրպետը իշխանի և շինականի միջև: Բայց և զգացին, որ այդ բանը քննելու ժամը չէր այլևս, որ հասել են տարածամ, տարադեպ օրեր: Վարդանի կողմնակիցները մինչև անգամ գտնում էին, որ այս պահիս համար դա հարկավոր է:

Ղևոնդ Երեցը նկատեց Վասակի դեմքին շարամիտ կնճիռներ, զգաց, որ նա կամենում է խափանել երթը: Արծվային մագիլների նման ձեռքի մատներով խլեց նրա նժույգի սանձը և գոչեց դողահար.

— Մի՛ կանգնիր հակառակ աշխարհին, այլևս մեզ երկյուղալի չեն ոչ իշխան, ոչ թագավոր: Մեր խիղճն է մեզ դատավոր:

Բազմությունը լսեց այս և ալիք-ալիք սեղմվեց Վասակի և Ղևոնդ Երեցի շուրջը:

Վռամն սկսեց մտրակահարել աչ ու ձախ, սակայն ոչ ոք ծեծվողներից չէր հեռանում: Սկսվեց մի արտասուվոր, անհասկանալի մղում: Մարդիկ վազում էին, թեև ընկնում մտրակի հարվածների տակ և չէին սազում զրկել իրենց այդ տեսարանից: Հետևի շարքերը չհասկանալով կատարվածը, ոգևորված Վասակի ներկայությունից՝ գոչում էին.

— Մարզպանը զինվորյալ է գնում, մարզպանը զինվորյալ է գնում:

Իսկ Ղևոնդ Երեցը ցնցում էր նժույգի սանձը և շնայած Վասակի ճիգերին հեռացնելու նրան, ինչպես նաև նժույգի խրտնեղուն, բայց նա ոգորում էր.

— Ե՛կ զինվորյալ, առաջնորդի՛ր ժողովուրդը հայրենյաց պատերազմին:

— Տե՛ր մարդպան, շենք կարող ընդդեմ գնալ աշխարհին և ճշմարտության, մի՛ կանգնիր հանդիման,— գոչեց Վարդանը:

Խազմությունը կատաղի թափով օրորվեց, քանդվեց ու բեկոր-բեկոր եկավ սեղմվեց Վասակին: Գոռոց էր միայն լսվում, մի անընդհատ ջրվեժի ահեղաղողող գոռոց, որ սպառնում էր ոշնաացնել, եթե միայն — վա՛յ Վասակին — մի ակնթարթ նացույց տար որևէ հակառակություն: Վասակը շարժում արեց, որ նժույգն ազատի Ղևոնդ Երեցի մագիլներից, սակայն իզուր եղան նրա ջանքերը: Նրա նժույգը սեղմվել էր արդեն բազմության զանգվածի մեջ: Նժույգը փնչացնում, ծառս էր ելնում, կոխկրտում էր մարդկանց ստները: Իսկ շորս կողմից ավելի ու ավելի ճնշում էին մարդկային զանգվածի հեռավոր ալիքները:

Վարդանը գլխով նշան արեց բազմության շարժվել դեպի Մասիսի կողմի փողոցով:

— Առա՛ջ, առա՛ջ,— որոտաց բազմությունը և հոսանք առավ դեպի Վաղարշապատի հարավային դուռը: Հոսանքը տարավ բալորին, ինչպես նաև Վասակին, որի նժույգի սանձին կպել էին Ղևոնդ Երեցի պողպատե մատները: Վասակը սարսափից համակերպված գնաց առաջ և դադարեց ընդդիմանալուց: Նրա կատաղությունը ճնշվել էր կենդանական սարսափից: Նա նոր հասկացավ, որ իր կյանքը վտանգված է, և սմբեց: Նա նման էր որսորդների խիտ շարքով օղակված գայլի, որ սարսափից անդիմադիր մղվում է առաջ դեպի մահ: Նա ջանում էր շնայել Գաղիշոյին, որից ամաշում էր իր այս անօրինակ նվաստացման համար: Միայն իր հետևից զգում էր Վռամի մոնշոցները: Երբեմն նա հատուկաոր լսում էր Գաղիշոյի ձայնը: Նախարարը խոսում էր Վռամի հետ, ինչպես հավասարի հետ: Այս բանն ավելի ազդեց Վասակին, և երկյուղը ավելի թափանցեց նրա սիրտը: Մարդիկ հավասարվում են և հասարականում մեծ վտանգների պահին:

— Պի՛նդ կպիր թամբին,— գոչեց Վռամը Գաղիշոյին:

— Նժույգը խրտնում է, հեռո՛ւ քաշվեք,— դարձավ Գաղիշոն քաղմության, որ սեղմում էր նրա նժույգն ու ոտները՝ հսկայական արջանի պես:

— Մի՛ խոսիր, տե՛ր,— հանդիմանեց Վռամը:

Գաղիշոն նայեց Վռամի գունատված դեմքին և նոր հանկա-ցավ, որ իր հասկացած վտանգից ավելի մեծ սարսափի մեջ են իրենք:

Երթն իր ուռած վիշապի իրանը սեղմելով քաղաքադաճն անց-քի մեջ՝ սողում էր դուրս: Երկար տեեց անցումը: Հազարավոր գլուխներ իրար էին զարկվում, բռունցքներ բարձրանում, ար-մունկներ ճնշում իրար: Դռան երկու կողմի կավե պատը փլավ, գուռը ճռնաց, դուրս ընկավ: Պահակները հեռու փախան: Մե-րսեկ պահակապետը մղվեց դեպի քարոքանդող քաղմությունը բազուքի հայհոյանքով, սակայն նրան խլեցին ու տարան հետները:

Երբ դուրս եկան դաշտ, Վարդանը նշան արեց, որ կանգնեն: Երկար ժամանակ տեեց, մինչև քաղմությունը կանգ առավ: Դառ-նալով Ղևոնդ Երեցին՝ Վարդանը գոչեց.

— Արձակի՛ր տեր մարզպանին:

Ղևոնդ Երեցը շարունակեց բռնել սանձը:

— Արձակի՛ր,— սաստեց Վարդանը:

— Տե՛ր Մամիկոնեից,— աղաղակեց Ղևոնդ Երեցը,— եթե տեր մարզպանը հավատարիմ է ուխտին, ինքը կգա մեզ հետ, ին-քը կհեռանա:

— Տեր մարզպանը հավատարիմ է ուխտին,— ասաց Վար-դանը,— արձակի՛ր:

— Աստվա՛ծ արձակի նրան,— թափ տալով սանձը բաց թո-ղեց ձեռը Ղևոնդ Երեցը,— ահա՛ արձակեցի ես: Գնա խաղաղու-թյամբ:

— Օ՛ն, ճանապա՛րհ, տե՛ր մարզպան և դո՛ւ, իշխան,— դարձավ նաև Գաղիշոյին Վարդանը:

— Մնա՛ք խաղաղությամբ,— կեղծ հանգստությամբ գոչեց Վասակը և նժույգի գլուխը թեքեց դեպի Արտաշատի կողմը:

Քաղմությունը ճեղքվեց և ճանապարհ բացեց նրան: Վասակը ողջ էությամբ նողկանք ու սարսափ զգաց այդ քրտնահոտ, ծան-բահ, տաքացած զանգվածից և անցավ արագ, դուրս եկավ նրա միջից, ինչպես բանտից:

— Փա՛ռք աստուծո՛ւ,— մոմոաց Վռամը:

Ծրր մի փոքր անցան, ետ նայեցին:

Բազմությունը սև ամպի պես լողում էր դեպի Արաքսի կողմը: Նա գնում էր ավելի ուռչելու, ծավալվելու: Վասակը լավ զգաց նրա ուժը և մտադրությունը.

— Մազապուրծ եղանք,— ասաց Գաղիշոն:

Վասակը դեռ շարունակում էր խուսափել Գաղիշոյի հայացքից, կարծես եթե նայեր նրան՝ կոշնշանար: Ամոթանքը, նվաստացման զայրույթը, անճարության դառնությունը կաշկանդել էին նրան: Խոսել անգամ չհամարձակվեց: Խոսել կարելի էր այստեղ միայն հզոր բռնակալի արժանապատվությամբ և իշխանությամբ, երբ խոսում ես ու արյունը հոսում է: Այդպիսի խոսք էր պետք ասել այժմ այնպիսի մի նախարարի, որ կուսակից էր դառել նրան և նայում էր նրան իբրև առաջնորդի: Առաջնորդը մեռած ամբոխի աքցանների մեջ, մի խելագար երեցի երկաթե մագիլների սեղմիչներում: Հիմա մի բան միայն արժեք կտար, որ նա խոսեր.— անմիջապես բարձրացնել գետին ընկած մարդպանական կոշումը: Դա կարելի չէր այլևս ընկնելով ըմբոստացած ամբոխի մեջ, Վռամի մտրակներով և իր նժույգի սմբակներով: Կարելի չէր նաև այն դանդաղ ու մանվածապատ, խոհեմ ու նրբանկար գործելակերպով: Հիմա հարկավոր էր զորական ուժ, զենք, կախաղաններ և արյունհոսություն: Այդ բորբոքված, խելագար արյունը պետք էր թափել, պետք էր քամել արյունը հազարավոր մարդկանց բորբոքված սրտերից ու երակներից: Արյունն է այժմ աղմկում, ըմբոստանում, անպատվում, դիմադարձ կանգնում:

— Արյո՛ւնը, միայն արյո՛ւնը,— շարունակեց բարձրաձայն Վասակը:

— Մի՛ վրդովի սիրտդ,— մխիթարեց Գաղիշոն,— գարնան հեղեղ է. առաջ կխելագարվի, հետո կսմբի հեղեղատի մեջ: Կպատահի՞, իշխանություն է:

Գաղիշոյի մեղմ փրկիսոփայությունն այս անգամ սաստիկ զրգոեց Վասակին: Նա այժմ արդեն մղվեց նայելու նրան, խոսելու հետը և զայրույթից կատաղած գայլի պես աչքերը գամեց նրա սւշքերի մեջ.

— Իշխանություն՞ւն, ասում ես. ո՛չ, սա իշխանություն չէ. Խլենք իշխանությունը և հետո դուրս գանք աշխարհ:

Գաղիշոն մտրակեց իր նժույգը, որ սա կարողանար հասնել արդեն քառատրոփ ընթացող Վասակի նժույգին: Վասակը թոցրեց իր նժույգը և աչքերը կատաղի սրի պես շողացրեց Գաղիշոյի վրա: Նրա ծոված շրթունքներից գոշումներ էին թռչում: Նա ջանում էր արշավի թափի մեջ ցրել իր մտքերը, որ բարձրաձայն արտահայտվել էին միտում: Այդ մտքերը վտանգավոր էին, նա ճգնում էր բաց շթողնել: Բայց երբ մի անգամ նա պարզ վերապատկեցրեց մի փոքր առաջվա դեպքը, կորցրեց իրեն և գոչեց:

— Ե՛ս եմ, ե՛ս եմ «այն մարդը»...

Նա ակնարկում էր Գաղիշոյի այն խոսքը, որ ասում էր. **Թե՛** **մի՛** էր այն մարդը, որ ձեռք կբերի ուժեղ իշխանություն:

Երբ վազքը դադարեց, Վասակը նշան արեց Վռամին, որ հեռավոր հետևի իրեն և Գաղիշոյին:

— Տե՛ր խորխոռունյաց, ահա հարցում քեզ՝ առաջի աստծո և մարդկան, կամենո՞ւմ ես մենք անցնենք իշխանության գլուխ: Ես և դու:

— Կամենում եմ, տեր մարզպան,— պատասխանեց Գաղիշոն ծիսական ձայնով:

— Երգվի՛ր:

— Երգվո՞ւմ եմ առաջի աստուծո և մարդկան:

— Բայց պետք է ուրացնել տանք ողջ երկիրը:

— Հասկացա, տեր մարզպան:

— Միարա՞ն ես: Վճռական:

— Միարա՛ն եմ:

— Ուխտի՛ր:

— Ուխտո՞ւմ եմ:

Գաղիշոն աշխուժացավ:

— Տե՛ր մարզպան, ես տեսա բոլորը. տեսա անիշխանությունը: Ես վճռական մարդ եմ: Կամ մենք նախարար ենք, և նա ժողովուրդ է, կամ մենք աղբ ենք, աղբանոց թափելու Բա՛վ է: Շատ հանդուրժեցինք այդ խելագար Մամիկոնյանին:

— Ա՛յդ, ա՛յդ: Ա՛յդ եմ ասում. խելագա՛ր Մամիկոնյանին: Պետք է ջնջե՛լ նրան երկրի երեսից: Նրա՛ն և իր կուսակիցներին: Ասա վերջին անգամ. ուրանո՞ւմ ես,— հանկարծ հարվածեց Վասակը:

— Ուրանում եմ, քանի որ ոչ մի բանի չեմ հավատում:

— Դե, օ՛ն, ուրեմն: Մենք ստեղծում ենք ուժեղ նահանգ
Պարսկաստանի մեջ: Իսկ հետո... կտեսնենք... Սա երկար կտե-
սիրելի Գաղիշո, սրա ջուրը շատ է... Գուցե մի քանի տարի...
— Դա կտեսնենք:

Պարսկաստան մեկնելու նախընթաց գիշերը Վարդանը իր մտ-
կանչեց ուխտին հավատարիմ նախարարներին գաղտնի խորհրդ-
դակցության: Հրավիրված էին ներշնչված Արծրունին, Մուկ-
Արտակը, Ատոմ Գնունին, Հազարապետը, Անձեաքայեց Շմավո-
նը, Արշավիր Արշարունին, Հմայակ Մամիկոնյանը՝ Վարդանի
կղբայրը: Վարդանը բացատրեց, որ վտանգը շատ լուրջ է՝ խթ-
բովին գնալ պարսից Գուռը, կանգնել արքայական ատյանի առջե-
կերկրից հեռու, թշնամի բռնակալի քմայքին հանձնված:

— Վիճակը տագնապալից է հույժ,— ասաց Վարդանը,—
մարզպանի կուսակիցները կարող են թուլանալ, դավաճանել և
տապալել դիմադրությունը, մինչդեռ միահամուռ դիմադարձու-
թյունը կդժվարացնեն Հազկերտին դիմել խստագույն միջոցների:
և դա ելքի դուռ կբանար մեզ համար:

— Տեր Մամիկոնեից, մի՞թե բարվոք չէր, եթե մնայինք այս-
տեղ և մերժեինք արքայի ատյանը,— ասաց Արշավիրը,— միե-
նույն չէ՞, որ չենք ընդունելու հավատուրացությունը ատյանում:

— Ատյանում պիտի բռնադատենք: Նաև մենք, այո: Թերևս՝
խելքի բերենք խելագարին:

Նախարարները չհամոզվեցին: Այդ զգաց Վարդանը: Նա լռեց
մի պահ և խոսեց ավելի պարզ և վճռական:

— Չանսալ կոչի հրամանին, չգնալ ատյան՝ կնշանակի թույլ
տալ, որ պարսից զորքը իսկույն շարժվի դեպի մեր աշխարհը:
Իսկ սա կնշանակի անկազմ ժողովուրդը վաղաժամ հանել պար-
սից կանոնավոր զորքի դեմ և գլխովին ջախջախել տալ խառնի-
ճաղանջ դիմադրությամբ: Պետք է գնանք ատյան: Թեպետև մեր
գնալով ատյան՝ մենք հրավիրում ենք մահու վտանգը մեզ վրա:
Բայց գուցե և միայն բանտարկություն: Թերևս՝ թեև շատ է դժվա-
րին՝ հաշտության ելք: Սակայն մի բան ստույգ է, որ կծգձգենք
գործը: Մինչև լրիվ կհավաքենք զորքը և ապստամբվելու պատ-

բաստվող ժողովրդական ուժերը: Զգձգել, ժամանակ շահել,— ահա՛ մեր ուժը, մեր խելքը, եթե ունենք: Պարսիկների գործը ձգձգել, մերը՝ արագացնել: Եվ հենց վաղվանից: Եվ այնպես պիտի աշխատենք, իբրև թե մյուս օրն է ճակատամարտը: Ահա, այարք, իմ միտքը:

Վարդանը խոսում էր, բայց միաժամ զննում էր նախարարների հայացքները: Նրանց լռությունը մատնում էր ներքին շատ ավելի խոր տարակուսանքներ: Թեթև չէր նաև Վարդանի հոգին, բայց նա զսպում էր իրեն և ջանում չաղտորել նրանց միտքը արհամարքի մեծության խորհրդածություններով: Նա նման էր ուժեղ մշուշի միջով խումբն առաջնորդող ուղեցույցի, որ ոգորում է փրկության հնարքները ստեղծելու համար, բայց որը գիտե, թե որքան համարյա անկարելի է չձգտել փրկության, և որը ոգորում է անպայման հասնել դրան:

Վարդանը փորձիչ աչքերով կրկին զննեց նախարարներին և ապա հարցը սուր դրեց:

— Թերևս կա՞ ձեր մեջ մեկը, որ հակամետ է զիջել Հազկեր-տին...

— Եվ ո՛չ ոք... Ինչպե՞ս,— խթանված ցնցվեցին Ատոմը և Աբտակը միաժամանակ:

Խոսեց ներշապուհը:

— Տեր Մամիկոնեից. մենք ևս հայրենասերներ ենք: Մենք ևս չենք զիջի Հազկերտին: Մեզ մտահոգում է միայն արհամարքի մեծությունը: Մեր ուժերը շատ են սակավ...

— Այո, շատ են սակավ... Բայց հո ամեն դեպքում կհարկա-ջբրվե՞նք ընդունել պատերազմը...

— Կհարկադրվենք,— ասաց ներշապուհը:

Վարդանը անցավ վերջին խոսքին:

— Նաև կարող են մեզ ոչնչացնել: Պատրաստ եղեք նաև սըրա՛ն: Այնպես, իբրև թե միայն ա՛յս պիտի պատահի: Գնացողներից մնացողներինդ ավանդ: Շուտափույթ կազմել տերունական զորքը նախարարական զորագնդից: Տեր Գնունյաց, քեզ վրա է ընկնում այդ գործի գլխավորումը: Ինչպես և Համազասպ իշխա-նի վրա՝ հանդերձանքն ու ռազմապաշարը: Արշարունյաց տերը, ինչպես և Մյուսները կմիավորեն նախարարներին: Ահա բոլորը, այարք: Ուխտյալնե՛ր ենք:

— Ուխտյալներ ենք:

— Դե՛, ձեզ օգնական աստվա՛ծ: Վաղվանից գործի՛:

Նախարարները հանգստացան ըստ երևույթին:

— Մի վերջին խոսք ևս, — ասաց Վարդանը, — մի՛ մոռանաք ուսմկին, քաշեցեք ուսմկին գործի մեջ: Թարծր հրահանգ. — շթույլ տաք թշնամիներին ժողովրդին վաղաժամ, խոտվությամբ կռվի հա՛նն: Թեթևացրեք վիճակը: Իմացեք, ուսմիկը մեր հո՛ւակ վերջին հույսն է:

— Ինչպես երևում է, — հառաչեց Արշավիրը:

Վասակի ամրոցում կրկնվում էր այն ամենօրյան, որ կրկնվել էր տարիների ընթացքում: Խաղաղ մի տխրություն միշտ ուղեկցում էր բնակիչների այդ առօրյային: Ոչ մի դեպք, — գոնե արտաքուստ չէր վրդովում ամրոցի մոայլ կյանքը: Բարիկն ու Ներսիկն էին, որ երբեմն հեռանալով ամրոցից գնում էին որսի և վերադառնում հոգնած ու պատմում իրենց մորը՝ Փառանձեմ տիկնոջը՝ անտառների ու լեռնաձորերի նորությունները:

Սակայն այդ առերևույթ, մոայլ հանգստության քողի տակ երբեմն ստվերների պես սահում էին մարդիկ, լսվում էին փսփսոցներ, գաղտնի իրար անցնում և կրկին դադարում:

Փառանձեմ տիկինը շարունակում էր ապրել միանձնուհու կյանքով — իր օրիորդական հասակի փայփայած բաղձանքը, որ մնաց անկատար մարգպանի հետ ամուսնանալու պատճառով: Երբ հիմա, երբ Վասակը շատ հազվադեպ էր լինում իր ամրոցում, Փառանձեմը մի այլ ձևով էր վարում միանձնուհու կյանք: Ի բնի ինչացի և զարգացած կին՝ իր վիշտը թաղում էր ընթերցանության և զավակների կրթության հոգսերի մեջ:

Առավոտը մառախլապատ էր: Մեզը թավալվելով ձորեձոր, սարեսար՝ բացում խփում էր սևումութ անդունդներն ու ծործորները: Ամրոցի թերակղզին՝ մերթ աջակողմը, մերթ ձախակողմը կախվում էր անդնդից այդ բացուխութի պահին: Ճանապարհի բարակ շիկափայլ թելը ոլորվում, տեղ-տեղ կորչում էր և հետըզհետե բարձրանում հասնում ամրոցը: Հրդեհն էր ասես ճարակում

Հինավուրց անտառները, որոնք բարդ-բարդ մշուշներ էին ծխում գեպի երկինք:

Փառանձեմ տիկնոջ օթեանում, նեղ պատուհանի գոգին կիսաթեք նստած էր Զվիկը և եռանդուն, սուր աչքերը հառել էր դեպի անդունդը: Նա աչքերը կկոցել էր և ինչ-որ բան էր նշմարում ճանապարհին, անդնդի հատակում: Ըստ երևույթին որոշեց, թե ինչ էր նշմարածը, ետ նստեց և գլուխը օրորելով նայեց օթեանի հատակին: Ժպտաց յուրովի հեգնական դառնությամբ և կրկին նայեց դեպի դուրս: Հեռուն, հեռուն որդի դանդաղությամբ եռում էին երկու սևինք, որ քանի գնում ավելի որոշ էին ճոճվում:

Զվիկը շնկատեց ինչպես ներս մտավ Փառանձեմը: Նա իր յուրջ ու թախծալի սև աչքերը հառեց պատուհանին նստած Զվիկին և առանց կանգ առնելու սահեց գորգի վրայով դեպի գլխավոր քարձը, որի առաջ մի գրակալ էր դրած: Նա վերցրեց մատյանը, որ հանգչում էր գրակալին, և բաց արեց նշան դրած էջը, որ կարդա: Մագաղաթի շոր շրջյունից Զվիկը ետ նայեց և ուղղվեց իր տեղում:

— Ինչի՞ն ես նայում, Զվի՛կ,— հարցրեց մեղմ, կրծքի ձայնով Փառանձեմը:

Զվիկը, անհանգիստ և մի տեսակ խնայելով Փառանձեմին՝ աչքերը վախով, նրան ասաց.

— Գալի՞ս է...

Փառանձեմը հանկարծ ձեռները բարձրացրեց և վախեցած նայեց Զվիկին:

— Սիրտս վաղուց էր վկայել,— ասաց Փառանձեմը,— վաղուց է սիրտս կախ, միտքս մոլոր: Զավակներս Պարսկաստան շտանի՞...

Հուզմունքը խեղդեց նրա կոկորդը, և նա լռեց:

— Լավ, քանի՞ տարի պիտի ուսում առնեն այդ քանդավածում, եթե, թատված չանի, տանի Բարիկին ու Ներսիկին:

— Բանը ուսումը չէ, բանը պարսիկ դարձնելն է: Այնքան պիտի պահի, որ պարսիկ դառնան, իրենց մայրենի հողը մոռանան, մորը մոռանան, դառնան իր պես... չգիտեմ ի՛նչ...

Վերջին խոսքերը Փառանձեմն ասաց՝ իրենից էլ պահելով տյն միտքը, որ այրում էր նրա ուղեղը: Նրա մեջ ծնվել էր ու անունդ էր առնում այդ միտքը, որ սկզբում տարտամ ու անա-

Խորժ՝ հեազհետե դառել էր որոշ ու անհանգստացնող: Ո՛ր է նա-
յում, ինչի՞ն է ձգտում Վասակը: Նա չի սիրում հայ նախարար-
ներին, չի ծածկում այդ, ասում է Մամիկոնյաններին, հատկա-
պես Վարդանին: Ինչո՞ւ համար: Նրանց ատելությա՞ն համար
պարսից բռնակալության: Իսկ եթե ասում է Վարդանին և մյուս-
ներին, որոնք պահպանում և պաշտպանում են հայրենի երկիրը,
հողը, ի՞նչ է ապա ինքը Վասակը, ո՞ւմ է պաշտպանում... Փա-
ռանձեմը ճանաչում էր նրան, գիտեր նրա կրքերն ու բնավորու-
թյունը: Լավ բան չի խոստանում այդ բնավորությունը: Վասակը
մի օր ցույց կտա իր ողջ ներքինը: Եվ երևի արդեն դավում է:

Փառանձեմին վշտացնում և գաղտնի մաշում էին Վասակի
այդ արատները, որոնք, զգում էր նա, աղետ պիտի բերեն մի օր
երկրին: Եվ եթե Վասակը բռնակալ, անտանելի մարդ, անհավա-
տարիմ ամուսին էր իր ամրոցում, գոնե ազգի գործերում լինեք
հավատարիմ, անձնվեր, օգտակար: Այդ էլ չկար: Իսկ դա մեծ
վերք էր հայրենասեր տիկնոջ համար:

Նրան մեծ վիշտ էր պատճառում նաև այն, որ իր զավակնե-
րին ևս Վասակը տանում էր դեպի այլասերված կյանք, պոկում
հայրենի հողից, ստիպում ծառայել հայ ժողովրդի թշնամի Հազ-
կերտին:

Կգա շուտով, կկանգնի իր գլխին, կպահանջի իր զավակնե-
րին, չի նայի մայրական զգացմունքներին և պոկելով նրանց իր
սրտից՝ կտանի հեռավոր, օտար, թշնամի երկիր, կկորցնի նրանց
այնտեղ: Այլևս ե՞րբ կգան իր զավակները, նրանք ի՞նչ կերպա-
րանքով կգան, պահպանա՞ծ կլինեն իր ավանդները, հավատա-
րի՞մ կլինեն իրենց հայրենիքին, լեզվին, իրենց հարազատ ժո-
ղովրդին:

Ներս վազեցին Բարիկն ու Ներսիկը: Նրանք հուզված և վա-
խեցած տեսք ունեին:

— Մայրի՛կ, գալի՛ս է... — ասաց Ներսիկը դողալով:

— Թող գա՛, ձագո՛ւկս, ինչո՞ւ ես դողում,— հազիվ ինքն
իրեն զսպելով, գրկեց Ներսիկին Փառանձեմը,— նրա գալը քեզ
համար ի՞նչ:

Փառանձեմը զգում էր, որ անզոր խոսքեր էր ասում:

— Մայրի՛կ, ես քեզ չե՞մ ուզում թողնել, ես կմեռնե՞մ ա-
ռանց քեզ,— սկսեց հեկեկալ Ներսիկը:

— Չեմ թողնի, որ տանի, մի՛ վախենա. ո՛ւր պիտի տանի քեզ առանց ինձ,— ջանում էր հանգստացնել Փառանձեմը Ներսիսին, որ եղնիկի աչքերը երկյուղով հառել էր մոր աչքերին և ապավեն էր որոնում:

— Փախչե՛նք, Բաբի՛կ,— վազեց դեպի Բաբիկը և բռնելով նրա թևը՝ ասաց Ներսիկը:

— Չենք գնա, ինչո՞ւ պիտի փախչենք,— ասաց Բաբիկը մռայլ վճռական ձայնով և շարունակեց նայել պատուհանից դուրս:

Փառանձեմն անհանգստացավ:

— Բաբիկ սիրելի՛, հոգո՛ւդ մատաղ, չկովես, կսպանի ձեզ:

— Սպանի՛ թող... նա ինձ սպանե՛լ է արդեն,— ասաց դառնությամբ Բաբիկը:

— Չէ՛, մի՛ ասի, կատաղի է նա, գիտես հորդ բնավորությու՞նը: Բաբի՛կ, խնդրում եմ, զգո՛ւյշ պահիր քեզ,— աղաչեց Փառանձեմը:

Սակայն Բաբիկը չէր լսում: Նա թողեց պատուհանը և առաջ եկավ օթեանի մեջտեղ:

— Մեկը նրան հարց տա,— ասաց նա կշտամբանքի եղանակով,— ի՞նչ ես տանում զավակներդ մի երկիր, որի դեմ վեր են կացել մեր իշխանները, մեր ազգը:

Փառանձեմը խոցվեց մինչև սրտի խորքը.

— Ա՛խ, իմ խեղճ զավակներս...

Ամբոցի բակում իրար անցան: Ինչպես երևում էր, տեսել էին վասակի գալը: Դարբասը բացվեց, և նժույգները ծեծելով սալաքարերը՝ հանկարծ դադարեցին:

Սպասավորներն իրար անցան, վազեց գույնը թռած սենեկապետը, Փառնավազը, դուրս գնաց պատշգամ մինչև իսկ Ձվիկը: Բայց Փառանձեմը, Բաբիկը և Ներսիկը մնացին ներսը:

Վասակը վեր նայեց՝ որոնելով իր զավակներին, բայց տեսնելով, որ նրանք չկան, մի փոքր անհանգստացած հարցրեց.

— Երեխաներն ո՛ւր են:

Նա միշտ իր զավակներին երեխա էր ասում, ինչպես և Փառանձեմը:

— Ներսն են, տե՛ր մարդպան,— պատասխանեց սենեկա-

պետը վախեցած, կարծես իրենից պիտի պահանջվեր բացատրութիւնը, թե ինչո՞ւ իր զավակներն իրեն չեն դիմավորում:

— Հիվանդ հո չե՞ն:

— Ոչ,— ավելի վախեցած պատասխանեց սենեկապետը:

Վասակը մոռլովեց և ինքն իրեն մոմուաց: Նա խոցվեց: Որքան որ դաժան էր նա և անզուժ, որքան էլ որ ընդունակ էր անգամ վայրի ծեծի ենթարկելու իր զավակներին, այնուամենայնիվ նա իրանց սիրում էր և մինչև անգամ բուռն, ջերմագին: Բայց որ չէր տեսնում նրանց փոխադարձութիւնը, տխրում էր: Իսկ երբ նրանք հակառակում էին, նա կատաղում էր և այնօրվա ծեծը առաջինը չէր: Կարելի էր ասել, որ նրա սերն անմիջապես փոխվում էր մոլեղին ատելութան, և նա պատրաստ էր սպանել իր զավակներին: Նա բռնակալ էր իր սիրո մեջ:

Վասակը բարձրացավ իր օթեանը և մտնելով ներս՝ կանգնեց նայեց շորս կողմը: Ոչի՛նչ բան, ոչ մի առարկա իր սովորական տեղը չէր փոխել: Ոչ մի բան իրեն ոչ մի նոր վերաբերմունք ցույց չէր տալիս: Իսկ այդ «բանը» կարող էր և պետք էր, սպասելի էր, որ ցույց տար նրան այդ վերաբերմունքը:

— Ոչ ոք չի՞ մտել ներս,— հարցրեց Վասակը բարկությամբ սենեկապետին:

— Ոչ ոք, տեր իմ,— պատասխանեց սենեկապետը, չհասկանալով Վասակի հարցմունքի իմաստը:

— Բարիկը, Ներսիկը... մի անգամ է՞լ չեն ուզել մտնել այստեղ,— հարցրեց նա:

— Ոչ:

— Արգելի՞ ևս:

— Ինչպես շթողների, որ մտնեին, տեր իմ,— արդարյանալու ձայնով ասաց սենեկապետը:

Վասակը լռեց և շար ու ծանր գնաց նստեց իր գահույքին, որ մաքրած էր փոշուց, ինչպես և ողջ օթեանը, քանի որ ստրկահոգի և ջերմեռանդ սենեկապետը՝ ոչ օրինակ այլոց՝ ողջ ամբողջում, միակ մարդն էր, որ հոգատար մաքրել էր տալիս փոշուց մարդպանի օթեանը: Այդպես նստած Վասակը նայեց իր օթեանին, անհյուրընկալ առարկաներին, շողոքորթ սենեկապետին: Կարծես ոչինչ չէր փոխվել այն օրից, երբ նա այստեղ նստած խոսում էր Կողակի հետ, երբ այստեղից հրամաններ էր ուղարկում իր զա-

վականերին, որ պարսկերենն սովորեն, և ծածուժ նրանց: Ոչ, չէք փոխվել այստեղ ոչինչ: Նույն բռնակալն էր ինքը, նույն մենավար մարդը իր շուրջը լռած և իր հետ հայտնի թե ծածուժ պայքարող հոգիների մեջ:

Նա դառնացավ և ապա զայրացավ: Հետո դարձավ սենեկապետին.

— Իսկ ինչո՞ւ չէին մտնում այստեղ Բաբիկն ու Ներսիկը, ապա նրանք մի մատյան, մի բան չե՞ն ուզել վերցնել:

— Ձեն ուզել վերցնել, տեր իմ,— ավելի տխրեցրեց և զայրացրեց Վասակին սենեկապետը՝ կրկին շեշտը դնելով իր բարեթիղճ ծառայության վրա՝ չհասկանալով, թե որքան խոցվում է Վասակը այն բանից, որ իր զավակները ոչ մի կապ, ոչ մի հիշողության ապացույց չեն ունեցել իր հետ, իր մասին:

Կարծես մեռած է նա, և իր վրա դրած է մի սառը տապանաքար, որի միջով չի անցնում իր սիրելիների կամ խորթ մարդկանց վերաբերմունքը: Այո, կենդանի մեռած:

Ձի հայտնվում նաև իր կինը, որին ճիշտ է, նա չի արգելել մանել իր օթևանը, բայց և նա չի մտել ոչ մի պատահական, անզամ անհրաժեշտ դեպքում:

«Ինչպես որ կենդանի մարդիկ չեն մտնում մեռածի գերեզմանը», — դառնությամբ խոսեց ինքն իրեն Վասակը:

Նա երկար լռեց և իրեն հաշիվ չտալով, թե ինչ արժեք ունեք այդ, սպասեց, որ մի բան փոխվի այս ժանր, անախորժ վիճակում: Եվ ինչպես միշտ լինում էր նրա հետ նման դեպքերում, որ նա իսկույն կրթի էր ընկնում, վայրենանում, կատաղում, այժմ էլ բարկացած հրամայեց սենեկապետին, որ կանչի իր մոտ Բաբիկին ու Ներսիկին: Սենեկապետը գնաց: Սիրո և զայրույթի, դառնության և կատաղության նոպան սկսվեց դեռ իր զավակները ներս չմտած: Բռնությունը, որ նրա առաջմղիչ ուժն էր և միջոցը՝ պետք է պոռթկար, որ նա կամ գործ տեսներ, կամ հանգստանար: Այն անհամբեր սպասում էր Բաբիկի ու Ներսիկի մտնելուն: Նրանք ուշանում էին: Ի՞նչ, դեռ մտածում են դալ, թե չգա՞լ, դեռ հարց է, թե կամենում են տեսնել իրենց հորը, թե ո՞չ...

Ներս մտան Բաբիկն ու Ներսիկը: Նրանք սառը ողջունեցին և կանգնեցին դռան մեջ: Վասակը դառնացած ու հատաղի նայեց նրանց և հեաց, չկարողանալով խոսք գտնել սկսելու:

— Հետո՞... — զերշապես խոսեց Վասակը:

Բարիկն ու Ներսիկը լռեցին:

— Բարիշ ոչի՞նչ շունեք ասելու ինձ... պիտի կանգնե՞ք դռան մեջ սպասավորի պես...

— Ի՞նչ անենք, — հարցրեց Ներսիկը վախեցած:

— Չգիտե՞ք ինչ անեք, — ավելի դառնացավ Վասակը:

— Վախենում ենք՝ էլի ծեծես, — ասաց Ներսիկը և աչքերը քացացան:

— Ծեծե՛մ... Իսկ ինչու՞ եմ ծեծում:

— Ի՞նչ իմանամ, — աչքերը միամիտ արտահայտությամբ հոր աչքերին հառած. ասաց Ներսիկը:

Սա զինաթափ արեց Վասակին: Նա գորովանքով նայեց Ներսիկին և ասաց.

— Ե՛կ մոտս:

Ներսիկը զնաց և փաթաթվեց Վասակին: Վասակը համբուրեց նրան: Ապա նայեց Բարիկին:

— Իսկ դու ի՞նչ ես ուռել: Չե՞ս մոռացել...

— Ո՛չ, — ասաց Բարիկը շղթաված տեսլությամբ և հիշաշարժությամբ:

— Ինչո՞ւ չես մոռացել:

— Ես չեմ մոռացել, որ մի ցածհոգի հայուկի առաջ խալտառակ արիւր մորս:

— Ո՞վ է ցածհոգի հայուկը:

— Փառնավազ է, ինչ քարուքացախ է:

Վասակը զսպեց իրեն և մինչև անգամ զարմացավ ինքն իր վրա: Հոգեկան կարկամություն եկավ բռնեց նրա կիրքն ու զայրույթը այն պահին, երբ նա սպասում էր, որ ահա հիմա կոչընչացնի հանդուգն պատանուն:

Նա հանդիստ հանդիմանական եղանակով ասաց.

— Ինչո՞ւ ես միշտ աչքպես կոպիտ ու անհաշտ: Ե՞րբ պիտի տաշժես: Իշխան մարդպանի զավակ ես, ոչ թե անբան ուսմիկի:

— Ես, իհարկե, ուսմիկ չեմ, բայց ես հայ եմ: Իսկ այդ սինլըքորը իմ պատիվս է վիրավորում: Նա ինձ ազնիւ է ուզում դարձնել, քան թե պարսիկը կաներ: Նա քծնում է, լիզում, ուզում է, որ ես էլ քծնեմ, լիզեմ:

Վասակը խոժոռ ու տխուր լսում էր նրան և չգիտեր ինչ անել: Իր զավակը շատ ավելի էր զարգացել, քան նա սպասում էր: Եվ որտեղի՞ց էր գալիս այդ զարգացումը, եթե ոչ այն էակից, որ այս րոպեիս հպարտ նստել է իր օթեանում և չի երևում:

— Իսկ ինչպե՞ս պիտի ապրես պարսիկների հետ,— հարցրեց Վասակը խոժոռ:

— Տեսնենք խաղաղ ապրելը ավելի շո՞ւտ կգա, թե պատերազմը,— քմծիծաղ տվեց Բաբիկը:

Վասակը լարվեց.

— Ի՞նչ պատերազմ...

— Հայրենիքի պատերազմը:

— Քեզ ո՞վ ասաց, թե պատերազմ է լինելու:

— Ողջ Սյունիքն է խոսում այդ մասին: Դու ինքդ ապա ինչո՞ւ ես Սպարապետի հետ միասին դիմադարձ կանգնել Հազկերտին:

— Իսկ քո ի՞նչ գործն է, թե ինչ են անում նախարարները:

— Է՛, հայրիկ, Սպարապետը հրաման տա վեր կենալու, ողջ երկիրը վեր կենա՛ ես կմնա՞մ անգործ: Դու կմնա՞ս:

Վասակին այնպես թվաց, թե ապտակը կայծակեց իր երեսին:

— Շանսատակ կանեմ քեզ, լակո՞տ: Ո՞վ է հրամայողը, Սպարապե՞տը, թե՞ մարզպանը: Դու մարզպանի առաջ Սպարապետի անո՞ւն ես տալիս: Դո՛ւրս կորի իսկույն և պատրաստվի՛ր, վաղը գնում ենք Պարսկաստան: Դո՛ւ ևս,— դարձավ ներսիկին:

Ներսիկը բռնեց հոր թևը.

— Զէ՛, հայրիկ, չէ՛. Հազկերտը կսկսի հայերին նեղել, շարշարել, պառերազմ է լինելու. մեզ տանում ես թշնամու երկի՛րը...

— Գնա, պատրաստվի՛ր,— հրամայեց Վասակը:

Ներսիկն սկսեց լաց լինել:

— Երանի Սպարապետի որդուն, նա պիտի գա կովելու,— ասաց Ներսիկը:

Վասակն այնպես հարվածեց Ներսիկին, որ գլուխը գիպավ պատին: Նա ընկավ: Արյունը ցայտեց նրա բերանից թթախառն ու հորդ: Ներսիկն սկսեց խեղդվել: Վասակը վրա ընկավ, բռնեց նրա արյունաթաթախ գլուխը և գրկելով բերեց իր բարձի մոտ: Ապա նստած տեղը սկսեց համբուրել Ներսիկին:

— Կա՛վ, հանգստացի՛ր,— ասաց խլածայն ու խոժոռ:

Բայց ավելի խոժոռ, չար և միաժամ լուռ կշտամբանքով նա-
յում էր Բաբիկը, որի դեմքը մի կծկում անգամ շարեց այն պա-
հին, երբ Վասակը հարվածեց Ներսիկին:

— «Մոր կտո՞րն է...», — մտածեց Վասակը դառնությամբ ու
զայրալի:

Նա կանչեց սենեկապետին:

— Պատրաստե՛լ տուր նժույգները, ճանապարհի պաշա՛ր և
համհա՛րզը. վաղը շէ մյուս օրը ճանապարհվում ենք Պարսկաս-
տան:

Բաբիկը դուրս վազեց: Նա՛ կարծես փախավ:

— Ո՛ւր, ո՛ւր, — հետևից կանչեց Վասակը:

Նա հրամայեց սենեկապետին.

— Ե՛տ բեր լակոտին... Վռա՛մ...:

Վռամը երևաց դռան մեջ:

— Ե՛տ բեր...

Ներսիկը լաց էր լինում, բայց նկատելով հոր ալլալումը՝
սարսափից դադարեց և ընկավ հոր ոտները:

— Հայրի՛կ, մի՛ անիր, հայրի՛կ, խնայի՛ր նրան...

Վռամը ներս բերեց Բաբիկին:

Վասակը մոտ վազեց նրան և սպառնալի հարցրեց.

— Դու չսեցի՛ր, որ գնում ենք Պարսկաստան:

— Լսեցի, — պատասխանեց Բաբիկը խոժոռ և հանգիստ:

— Ապա ո՛ւր ես փախչում:

— Ոչ մի տեղ: Ո՛ւր պիտի փախչեմ մայրիկից: — Եվ Բաբի-
կը ուղիղ նայեց Վասակի աչքերին:

— Մայրիկի՛ց: Պարսկաստան պիտի գնաս: Էլ ի՞նչ մայրիկ:

— Ապա նրան ինչպե՞ս պիտի թողնեմ մենակ:

— Ինչո՞ւ մենակ:

— Ախր ես մենակ ինչպե՞ս գնամ Պարսկաստան:

— Ես որ հետդ եմ՝ դու մենա՞կ ես:

Բաբիկը ծանր հեաց և գլուխն օրորեց.

— Զգիտեմ, հայրիկ, ի՞նչ ես ուզում մեզանից:

— Զեզանից այն եմ ուզում, որ դուք զորական ուսում առնեք
և բարձր պաշտոնյաներ դառնաք: Իսկ դուք համառում եք և վայ-
րենանում: Զե՛մ թույլ տա այդ: Պատրաստվեցե՛ք, որ վաղը առա-
վոտ կանուխ գնում ենք: Հիմա գնացեք ձեր օթևանը:

Բաբիկն ու Ներսիկը դուրս ելան Վասակի մոտից սաստիկ վրդովված: Նրանք անմիջապես գնացին Փառանձեմի մոտ: Երբ հայտնեցին նրան այս լուրը, նա գունատվեց և ձեռքը տարավ գեպի սիրտը: Դա զարհուրելի էր նրա համար: Մինչև այժմ նա խուլ դիմադրությամբ պայքարում էր իր երեխաներով: Հիմա, երբ տրդեն գնում էին այդ հենարանները, և նա մնալու էր մենակ՝ ուժ կունենա՞ր արդյոք պայքարելու բացերեաց:

Փառանձեմը հուզմունքից չգիտեր ինչ անել: Հարվածը ըս-
չառնում էր, բայց քանի չէր հասել, դեռ չէր զգացվում այդքան դաժան. բայց երբ հասավ, հիմա զգացվեց նրա ուժը: Փառանձեմը մի շարժում արեց, որ վեր կենա և գնա Վասակի մոտ:

— Ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս առաջն առնեմ,— հոգեկան մեծ խռովքի մեջ դարձավ նա Զվիկին:

Ներսիկը փաթաթվեց մորը.

— Գնա խնդրի՛ր, մայրի՛կ, խնդրի՛ր մեզ շտանի, ես չե՛մ կարող գնալ:

— Ա՛խ, ձագուկներս,— հառաչեց Փառանձեմը և կանգ առավ:

— Նրան խնդրել չարժի,— ասաց Բաբիկը մոայլ,— նա իր խոսքը կանի՝ կտանի, իզուր տեղը մայրիկը իրեն կգցի նրա առաջ:

— Իսկ դու կգնա՞ս,— հարցրեց Ներսիկը վախեցած:

— Զեմ գնա,— ասաց Բաբիկը վճռական:

— Ի՞նչ, պիտի հակառակե՞ս,— վախեցավ Փառանձեմը,— թող, ի սեբ աստժո, բան չբանաս գլխիդ:

— Ինչ ուզում է անի՝ չեմ գնա...

Փառանձեմը ծնկները ծեծեց հուսահատ:

Նա չգիտեր ինչ վճիռ ընդունել. համաձայնվե՞լ, որ իր զա-
վակները գնան. դա մահ էր նրա համար: Բայց նա սարսափում էր նաև նրանից, որ Բաբիկը հակառակի հորը և կատաղի ծնողը մոլուցքի մեջ վնաս տա նրան:

Ամբողջ գիշերը Փառանձեմը անցկացրեց օթևանում շրջելով: Բաբիկն ու Ներսիկը նստած էին անքուն և հետևում էին մոր տրորանքին: Նրանք խոսք չէին գտնում մորը հանգստացնելու, քանի որ իրենք ևս անհանգիստ էին:

Հռաիփնք դուրս լողաց լեռների խորքից: Նրա թախծալի լույսը կախվեց քարափներից ահագին ձորի մթուժյան վրա: Անդնդում խավարի մեջ մոմուտ էր գետը: Տխուր ծկլթում էր գիշերահավաք Փառանձեմի սիրտը փղձկաց: Նա կուգենար լիասիրտ ու բարձր լաց լինել: Բայց այդ տխուր սփոփանքից էլ նա զրկվեց: Նրա վըշտի ամեն մի նշանը պիտի տանջեր իր ճանապարհորդ զավակներին: Նա չէր կամենում նրանց վիշտ պատճառել: Ուստի և զսպեց իրեն և գնաց նստեց իր բարձին:

— Եկե՛ք մոտս,— ասաց նա նրանց՝ մոտ քաշելով գրակալը: Երբ վրա հանգչում էր իր զավակների սիրած մատյանը՝ Մովսես խորենացու պատմությունը:— Եկե՛ք, զավակներս:

Բարիկն ու Ներսիկը գնացին նստեցին մոր կողքին:

Փառանձեմն սկսեց կարդալ: Թե ինչո՞ւ սկսեց կարդալ և ինչո՞ւ ընթերցման այդ ձևն ընդունեց՝ մի փոքր տարօրինակ թվաց տղաներին: Բայց նրանք ազգվեցին մոր ջերմեռանդ լուսթյունից և ենթարկվեցին նրան:

Փառանձեմը կարդաց մեծ շնչով: Հայրենաշունչ պատմահոր գիրքը կրակի պես այրել սկսեց, երբ խոսում էր այն մասին, որ մեր ազգը թեև փոքր ածու է, բայց նրա մեջ ևս գործվել են մեծ գործեր հիշատակության արժանի: Նա խոսում էր հայկազյան թագավորների մասին, որոնք չգիտեին, թե ինչ է ստրկությունը: Նա պատմում էր Տիգրան Մեծի մասին, որ Հռոմի դեմ հաղթական պատերազմներ վարեց:

— Ասել է՝ մեր նախնիները կռվել են,— մտորմունքով ասաց Բարիկը:— Մեր ազգի բախտն այդպես է սկսվել, հենց մեր նախահայրը կռվով է հիմք դրել մեր ազգին,— ասաց Փառանձեմը՝ ուրախ, որ Բարիկի միտքը գնաց դեպի պատմությունը և մոռանում է իր վիշտը:

— Հենց մի գլուխ բռնակալնե՛ր, բռնակալնե՛ր,— խոսեց դառնությամբ Բարիկը,— գալիս են մեզ ստրկացնելու: Բայց լավ է, մերոնք էլ կուրծք են դնում և ոչնչացնում են թշնամուն:

— Հազկերտին էլ պիտի ոչնչացնել հենց Հայկ Նահապետի թշնամի Բելի պես,— մեջ մտավ Ներսիկը:

— Նրան էլ կոչնչացնենք,— ասաց Բարիկը:

Փառանձեմը շարունակեց ոգել: Արա Գեղեցիկն ու Շամիրամը գրավեցին տղաների ուշադրությունը: Փառանձեմը բացատրեց:

որ թշնամին երբեմն էլ գեղեցիկ միջոցներով է ուզում ստրկացնել: Պետք է արիություն և առաքինություն ունենալ:

— Ո՛չ մի գեղեցիկ կին հայրենիք չարժի,— ասաց Փառանձեմը,— ո՛չ մի հարստություն, փառահեղ կյանք, ո՛չ մի պատիվ ու փառք: Հայրենիքը ամեն բանից բարձր է, և նրա գինը չի չափվի ոչ մի աշխարհային գանձով:

Ներսիկն հանկարծ հեկեկաց:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, մատա՛ղս,— հազիվ զսպելով իր արցունքները հարցրեց Փառանձեմը,— մի՛ լար, սիրունի՛կս, այս ամենը կարդում եմ, որ միտներդ պահեք, ինձ չմոռանաք, չմոռանաք մեր ազգը, մեր լեզուն:

— Բայց մի՞թե պիտի գնանք, ես չե՛մ ուզում գնալ, չե՛մ ուզում, հասկանո՞ւմ ես, չե՛մ ուզում,— բարձրաձայն լացեց Ներսիկը:

— Մի՛ լաց լինի, մատա՛ղ, կգաս, հո այնտեղ չե՛ս մնա,— ասաց Փառանձեմը և գրկեց Ներսիկին:

— Այնտեղ կմնանք, էլ ետ չե՛նք գա,— մղկտալով ասաց Ներսիկը:

Փառանձեմը թաղեց նրա դեմքը իր կրծքի մեջ և սկսեց օրորել նրան: Ներսիկը հեկեկում էր և ցնցվում: Փառանձեմի սիրտը ճմլվեց. հանկարծ հիշեց, թե ինչպես Ներսիկի երեխա ժամանակ նա այդպես գրկում էր նրան: Այն ժամանակ նա չէր հասկանում, թե ինչու էր լալիս: Բախտավոր լաց էր այն, իսկ հիմա՞...

Փառանձեմը նայեց Բաբիկին: Սա մոռալ, հոնքերը կիտած, նայում էր պատուհանից դուրս:

— Ի՞նչ է գլուխը մտել պարսկերե՛ն, հա պարսկերե՛ն, պարսից զորական արվե՛ստ, պարսից պաշտոնյա՛,— վրդոված խոսեց նա:— Զգիտե՛ մեր նախնիների գործերը, անո՞ւն չունենք մենք, ա՞զգ չենք: Ի՞նչ է մտածում...

— Նա ուզում է մեզ հայրենագավ դարձնել,— շարունակեց Բաբիկը,— կայրվե՛մ կրակի վրա՝ չեմ մոռանա հայրենիքս:

— Հա, մատա՛ղ, հավատարիմ եղիր հայրենիքիդ,— շեշտով խոսեց Փառանձեմը:

— Սպարապետի՛ն կգնամ ծառայեմ: Նա մեր ազգի պաշտպանն է:

— Սպարապետը մեծ հայրենասեր է, նրա՛ն ապավինեցեք,— ասաց Փառանձեմը,— նա իր որդուն բերել է տալիս պատերազմ։

— Երանի նրա որդուն,— ասաց Ներսիկը,— գնանք Պարտկաստան՝ կմտնեմ նրա զորագունդը։

— Զխոսեք այդ բաները ձեր հոր մոտ, ի սե՛ր․աստծո, կռպտանի ձեզ։

— Թո՛ղ սպանի։ Թող ինձ Սպարապետը զինվոր ընդունի, նրա որդու հետ լինեմ՝ թող հայրս ինձ սպանի։

— Մայրի՛կ,— հանկարծ վեր կացավ տեղից Բաբիկը,— մայրիկ, ի՛նչ է սրա միտքը, ուրանա՛լ հայրենիքը...

— Ա՛խ, Բաբի՛կ, մատաղ, մի՛ ասի, թող ես առաջ մեռնեմ՝ հետո այդ լինի,— ասաց Փառանձեմը։

— Ապա ինչո՞ւ է կատաղում, երբ Սպարապետի անունն ենք տալիս, ինչո՞ւ է նրան դեմ։

— Մարզպան է, վախենում է իր պաշտոնից,— բացատրեց Փառանձեմը։

— Իսկ Սպարապետի՛ն, Սպարապետի՛ն ինչու է ատում,— բարկացած շեշտեց Բաբիկը,— ի՛նչ է արել նրան Սպարապետը։

— Սպարապետը անձնադուհ մարդ է, նրան ո՛վ կարող է ատել, նա մեր հայրենիքի պաշտպանն է։ Եթե նրան ատում է ձեր հայրը, մեծ մեղք է գործում։ Ա՛խ, աստված հասնի ինձ ու ձեզ։ Խեղճ զավակներս...

Փառանձեմը տխուր նայեց իր որդիներին և գլուխն օրորեց։ Բայց գիշերն անցնում էր, հետևյալ օրը Բաբիկն ու Ներսիկը ճանապարհ կրեկնեին։ Հարկավոր էր, որ նրանք քնեն։ Հոգատուր մայրը դրա մասին էր մտածում։

— Է՛, պառկեցե՛ք. քնեցե՛ք, զավակնե՛րս,— ասաց նա, թեև նա կկամենար, որ վերջին գիշերը երկարեր մինչև հավիտյան, չգար սեռումով առավոտը։

— Ո՛չ, ո՛չ,— մայրի՛կ, մենք չենք քնի,— մերժեց Ներսիկը և փարվեց մոր կրծքին։

Նա այդ գիշեր բոլորովին երեխայացել էր։ Իսկ սա ավելի էր խոցում խեղճ մոր սիրտը։ Իսկ Բաբիկը իր մտքերի հետ էր։ Նա ինչ-որ վճիռներ էր գծում իր հոգու մեջ, պայքարի վճիռներ, որով և հիմիկվանից պատրաստվում էր դիմագրավել հորը։

— Չե՛մ գնա, — հայտնեց նա վճռական շեշտով:

Փառանձեմը վախեցած նայեց համառ տղային և անհանգիստ վեր կացավ տեղից: Ու մինչ Բաբիկը վրդովված ման էր գալիս՝ նա հետևելով նրան հորդորում էր, որ ետ կենա սուր վարմունքներից: Իայց նա գիտեր, որ հենց այդ ետ կենալն էր մեծ աղետը իր համար, որից սարսափում էր նա՝ բաժանվելը իր զավակներին:

Տանջալի գիշերը մոայլ թռչնի պես կախվել էր ամրոցի վրա, այն օթևանի վրա, ուր Փառանձեմը անձկությամբ սպասում էր իր զավակների և հոր ընդհարման:

Տղաները թմրեցին վերջապես և ընկնելով բարձերին, հենց տեղնուտեղը քնեցին: Չվիկը ծածկեց նրանց, Փառանձեմի հետ միասին նստեցին նրանց գլխավերեք՝ հսկելու և վերջին անգամ գիտելու նրանց:

Փառանձեմը աչքը շէր հեռացնում զավակներից: Նայում էր նրանց և մեկ-մեկ միտը բերում նրանց երեխայությունը, մանկությունը: Հիշում էր իր երազները, որ նրանք կդառնան ուսյալ, իմաստասեր մարդիկ, կընթերցեն լավագույն մատենագիրներին, կճանապարհորդեն Աղեքսանդրիա, Հռոմ, Բյուզանդիա, կբանան դպրոցներ, գրել կտան մատենագիրներին հայոց պատմություն, իրենք կգրեն, կնվիրվեն որևէ գիտության: Ամուսնու կոպտություններն ու բացահայտ սառնությունը նա տանում էր մինչև հիմա այս երազներով օրորված: Հիմա այդ երազները ցնդում են: Նա պիտի ապրի անույս, անհույս կյանքով, լքված, մենակ և արհամարհված: Արհամարհված այն ժամանակ, երբ նա ինքը ամենեին էլ չի կամեցել բռնակալի կինը լինել, խուսափել է: Եվ հիմա զօրս է գալիս, որ ինքը բեռ է այս տանը և արհամարհանքի է զատապարտված իր արհամարհանքին արժանացած ամուսնու կողմից:

Փառանձեմը լցվեց և լաց եղավ դառնագին: Չվիկը նոր միայն սիրտ արեց ինքը ևս ձայնակցելու իր տիկնոջը: Նա սկսեց հեկեկալ: Այսպես դեռ երկար նրանք լաց էին լինում՝ ինչպես գերեզմանի վրա՝ մինչև թմրեց նրանց վիշտը և սրտները մի փոքր թեթևացան:

Այնժամ Փառանձեմը կրկին բաց արեց խորհնացու գիրքը և սկսեց կիսաձայն կարդալ: Նա կարդում էր աղոթքի նման, ինչպես

Հիվանդների գլխին: Բայց գիրքը իր դյուցազներգական նյութով և բարձր հոգեկան թռիչքով այնքան համակեց նրան, որ նա սկսեց ավելի բարձրաձայն ոգել: Կարծես նա պայքար էր մղում շարի դեմ, որ հարձակվել էր նրա վրա բռնակալ մագիլներով խեղդելու նրա ոգին: Նա կարդալով կոխվ էր մղում նաև իր հոգեկան թուլացման դեմ ու ճիգ էր անում հաղթելու նաև ինքն իրեն: Եվ ահա բարձրաձայն ոգումը նրան քաջալերեց, նոր ուժ տվեց դիմագրավելու մեծ նեղությունը: Նա զգաց, որ ինքը ևս պարտավոր է մասնակցել այն մեծ պատերազմին, որ ահա մոմուտ է հեռու հորիզոններում և շուտով կգա կճայթի իր երկրի վրա: Հետզհետե նա հասկացավ, որ իր պայքարն ամուսնու հետ միայն ընտանեկան գոտություն չէ, այլ դրա վրա բարձրանում է այն հակամարտության ոգին, որ ահա տոգորել է ողջ երկիրը: Փառանձեմը պարզ տեսավ, որ ինքը ևս հայրենիքի պաշտպանության ճանապարհն է բռնում, որ իր զավակները ևս նույն տեղն են գնում: Նա մտածեց, որ ահա Հայաստանից ճանապարհ են ընկնում նաև մյուս պաշտպանները՝ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Մտածեց, որ երբ լափեր էին գալիս, թե ողջ երկիրը վեր է կացել բռնակալության դեմ և պատրաստ է արյուն թափել, բայց պաշտպանել հայրենիքը, չկորցնել ազատությունը՝ դա վերաբերում է նաև իրեն և իր իրողներին:

Փառանձեմը բարձր կարդաց վերջին խոսքերը պատմության և ապա խաչակնքելով իր քնած զավակներին՝ ասաց.

— Է՛, դուք է՛լ գնացե՛ք ուխտյալ գինվոր. աստված աչքպես էր կամեցել:

Զվիկը կրկին հեկեկաց և ընկավ քնած տղաների ոտները:

Բայց այդ պահից հետո Փառանձեմը կերպարանփոխվեց: Նրա դալուկ գեմքը լրջացավ և կրկին լցվեց այն մշտական հպարտությամբ, որով նա համակում էր ամենքին: Լուսացավ: Նրա հոգեկան գիշերը, ինչպես և ամրոցը շրջապատող մութը փարատվեց, և առավոտը նայեց օտար, նորեկի աչքերով: Եվ այն վաղվան օրը, որ Փառանձեմի համար պիտի գար իբրև սևումութ օր՝ եկավ հանգիստ, համակերպ մի զգացումով: Փառանձեմը նոր կարոտով նայեց անգորր շնչող իր զավակներին: Նրանք այժմ նոր լույսով պսակվեցին սիրասուն մոր աչքերին: Այլևս ոչ միայն իր զավակները, այլ զավակները այն ազգի, որ այս պահիս գինվոր են գլխ

Վում: Հիմա այլ սիրով սիրեց նրանց զինվորագրված մայրը և թեթևություն զգաց: Եվ երբ նրանք զարթնեցին, Փառանձեմը խոնարհվեց և նրանց համբուրեց իբրև մարտիկների, որ ահա վեր կենան, կգնան մարտ՝ մեռնելու կամ ազատագրելու իրենց ժողովուրդը:

— Կավ հանգստացա՞ք, — հարցրեց Փառանձեմը զսպված հագատարությունը:

— Իսկ դու չե՞ս քնել, — հանդիմանեց Բաբիկը:

— Ես հանգստացել եմ, մատա՛ղս, իմ մասին մի՛ հոգա:

— Ինչո՞ւ չպիտի հոգամ, — առարկեց Բաբիկը, — հիմիկվանից դենը մեր հոգսը դո՛ւ ես:

— Է՛, Բաբիկ, — հառաչեց Փառանձեմը, — մեր հոգսը մեծ է և ինձանից մեծ բյուր-հազար անգամ: Ողջ ազգն է հոգսի մեջ:

— Ծշմարիտ է, — ասաց Ներսիկը, որ զարթնել էր, բայց աչքերը խուփ մտածում էր, — մենք հիմա պիտի կռվենք մեր ազգի փրկության համար:

Բաբիկը սակայն համառ մտածում էր իր վիճակի մասին: Նա չէր կարողանում վճիռ ընդունել մորից բաժանվելու: Նրա մեջ կրոնովում էին հակամարտ ուժերը:

Նախաճաշ բերին, սակայն ոչ ոք մոտ չեկավ: Փառանձեմը խնդրեց տղաներին, որ ուտեն. բայց նրանք հազիվ ճաշակեցին: Հուզմունքը խլացրել էր քաղցը:

Բակում աշխույժ էր: Սպասավորները կրում, կապում, մեջ էին բերում խուրջիներ, արկղներ: Ծանապարհի խոհարարը՝ մռայլագեմ չոր մի արարած՝ բարկացած կարգադրում էր: Ծանապարհի խոհանոցը ողջ գիշեր կազմվում էր և դեռ պատրաստ չէր: Հանգերձապետը դասավորում ու կապում էր հագուստները, ուրիշները գնում էին բժշկական դարմանները, ջրի սրվակները, անկողնու մորթիներ, վրաններ: Այդ բոլորը բեռնվում էր ջորիների մեջքին: Շուտով սալահատակած բակում կարկուտեցին նժույգները: Եկավ սենեկապետը և հայտնեց, որ մարզպանը հրամայեց Բաբիկին ու Ներսիկին հագնվել, դուրս գալ բակը: Ներսիկը հեկեկաց, իսկ Բաբիկը ասաց, որ չի գնալու: Սենեկապետը չոր նայեց նրան և ասաց, որ վատ կլինի վերջը, մարզպանը զայրացած է, թող հագնվեն: Նա գնաց և չհայտնեց այս մասին Վասակին: Սակայն երբ

ողաներն ուղացան, Վասակը եկավ Փառանձեմի օթեանը: Սենեկապետը հետեց նրան:

— Ի՞նչ է, պահում ես, որ վա՞նք ուղարկես. ինչո՞ւ չեն գալիս,— դիմեց նա Փառանձեմին:

— Նրանք կգան,— ասաց Փառանձեմը առանց նայելու Վասակին:

— Բայց ինչո՞ւ հագնված չեն,— խոժոռ աչքերով հարցրեց Վասակը և դարձավ սենեկապետին.— զգեստները բե՛ր:

Սենեկապետը գնաց: Տիրեց ծանր լռութիւն, որ թվում էր արձիճի պես նստեց նրանց կրծքին: Վասակը շատ բան ուներ ասելու, ինչպես և Փառանձեմը, բայց խոսք չէին գտնում ասելու: Սենեկապետն ուղանում էր:

— Ինչո՞ւ են սրանք հակառակում,— հարցրեց Վասակը Փառանձեմին, առանց նայելու նրան:

— Չեն ուզում գնալ Պարսկաստան,— պատասխանեց Փառանձեմը պարզ ու սառն:

— Դո՞ւ ես սովորեցրել նրանց, որ դիմադարձ կանգնեն ինձ,— ասաց Վասակը:

— Ես ի՞նչ սովորեցնեմ նրանց: Նրանք հիմա ամեն բան հասկանում են:

— Որ չպիտի գնալ Պարսկաստա՞ն...

— Գնալ՝ չգնալ...

Վասակը հագիվ պահեց իրեն և կրկին հարցրեց.

— Իսկ ինչո՞ւ են նրանք ինձ դեմ...

— Դու ավելի լավ կիմանաս,— ասաց Փառանձեմը և դեմքը բարձրացրեց Վասակի հայացքի հանդիման, նայեց ուղիղ նրա աչքերին:

— Ի՞նչ եմ իմանում ես... — սպառնալի հարցրեց Վասակը:

— Քո զավակներն են, ինչ որ մտցրել ես նրանց հոգու մեջ, այն էլ տեսնում ես նրանց մեջ:

— Ե՞ս եմ մտցրել նրանց հոգու մեջ, որ իմ առաջ նրանք հիշեն այն սրիկայի անունը...

— Ո՞վ է այդ սրիկան,— ծառացավ զայրացած Փառանձեմը սուր նայելով ամուսնուն:

— Քո այդ Սպարապետ ասած արարածը...

— Սպարապետն ազգի պաշտպանն է,— ասաց Փառանձեմը,— ինչպե՞ս է լեզուդ դառնում...

Դեռ չէր վերջացրել Փառանձեմը, որ Վասակի հարվածը վայր գցեց նրան։ Պալատական ու իշխանական շրջանների ատյաններում վայելուչ ու կիրթ խոսող, վարվող մարզպանը իր տան անկյուններում ցույց էր տալիս իր լեռնական, բռնակալ, վայրի և անզուսպ կատաղի բնույթը։ Փառանձեմն ընկավ դեմքն արյունած։ Հպարտ կինը ոչ մի ծպտուն չհանեց։ Զարմանալի հանգիստ պահեցին իրենց Բաբիկն ու Ներսիկը։ Իսկ Զվիկն ու սենեկապետը, որ վարժ էին նման տեսարանների, առաջինը տխուր նայեց Վասակին, իսկ երկրորդը աչքերը հատակին՝ սպասում էր, որ ավարտվի «խրատումը»։

— Հագցրե՛ք սրանց և դո՛ւրս բերեք բակը,— հրամայեց Վասակը և դուրս գնաց։

Բակում հավաքվել էին ամրոցի բնակիչները օգնելու, ծառայելու և դիտելու։ Վասակը մի հայացք նետեց բռնատար ձիերին, ջորիներին ու նժույգներին և դարձավ դեպի Փառանձեմի օթևանը։

— Ո՛ւր են Բաբիկն ու Ներսիկը, թող շտապեն։

Սենեկապետը եկավ և հայտնեց, որ չեն գալիս։

Վասակը աչքով արեց Վռամին, որ աչքը նրան՝ հրամանի էր սպասում։

Վռամը մտրակը խրեց գոտկի մեջ և սլացավ դեպի Փառանձեմի օթևանը։

— Հագե՛ք ջորերդ,— հրամայեց նա Բաբիկին ու Ներսիկին։

— Գնա՛, չենք գալիս,— գոչեց Բաբիկը։

— Հագի՛ր, Բաբիկ,— ասաց տխուր ու մեղմ Փառանձեմը,— Ներսի՛կ, հագի՛ր։

— Մայրիկ, չե՛մ ուզում, չե՛մ ուզում, հասկանո՞ւմ ես, չե՛մ ուզում,— հեծկտաց Ներսիկը և վազեց գրկեց մորը։

Փառանձեմը հանգիստ ձայնով համոզեց նրան, որ հագնվի։

— Հագնվի՛ր, հագնվի՛ր, Բաբիկ։

— Մայրի՛կ... — լացակումեց վերջապես բարձր Բաբիկը։

— Գնացե՛ք, զավակներս, դուք այսօրվանից զինվորյալ եք ազգի,— հորդորեց մայրը հագիվ զսպելով արցունքը և օգնեց սենեկապետի բերած զգեստները հագնել։

Բաբիկը հագավ։ Ներսիկը հետևեց նրան։ Նրանք նոր հա-

գուստներ հագած՝ կանգնեցին Փառանձեմի առաջ: Թշվառ մայրը
ոտից գլուխ նայեց նրանց, նայեց անհուն կարոտով, մեծ գորո-
վանքով և ափսոսի մի այնպիս վշտով, որ միայն այն էակը կա-
րող է արտահայտել, որ գիտե, թե վերջին հայացքն է գցում իր
ամենաթանկ հարազատների վրա և շուտով, մի քանի րոպե անց
նրանք հավիտյան կանհետանան: Նա գրկեց նրանց միասին, սեղ-
մեց կրծքին, խուլ հառաչեց և ջերմ համբուրեց: Բարիկն ու Ներ-
սիկը փարվեցին մորը և սկսեցին կարոտով համբուրել նրան:
Հետո նրանք համբուրվեցին Զվիկի հետ, որ լաց էր լինում: Փա-
ռանձեմը ժպտաց նրանց և ձեռքերը բռնած դուրս տարավ: Այս-
տեղ նա հպարտ ու խիստ նայեց բակում հավաքվածներին, առանց
մի հայացք նետելու իր ամուսնուն: Վռամը ձեռքը գցեց հեռացող
տղաների մեջքներին, որ առաջ մղի նրանց:

— Թո՛ղ, ձե՛ռքդ,— խփեց նրա ձեռքին Բարիկը:

Նա իջավ, մոտեցավ իր նժույգին: Նայեց նրան, նայեց շուր-
ջը, նայեց մորը և ասաց մռայլ ու տխուր.

— Մնաք բարյավ...

— Գնաս բարով, ճանապարհդ ի բարի՛ն,— ասացին կանգ-
նածները:

Նժույգներն անհանգստացան: Վասակը բարձրացավ պատըշ-
գամ, մոտեցավ Փառանձեմին և բռնեց նրա ձեռք.

— Հանգի՛ստ եղիր, նրանք կվերադառնա՛ն:

Փառանձեմը չպատասխանեց:

— Դե՛, մնա՛ս բարյավ,— ասաց նա:

— Գնաս բարյա՛վ,— հազիվ լսելի շշնջաց Փառանձեմը:

Վասակը փաթաթվեց, համբուրեց նրան և արագ իջավ պա-
տըշգամից:

Նժույգները զգալով բաց դարբասի շունչը՝ սրընթաց դուրս
թռան: Կարավանը հեռացավ և շուտով ընկղմեց անդունդը:

Դեպի Պարսկաստան...

Նրկարածիգ կարավանը, որ բաղկացած էր հայ նախարար-
ներից, նրանց թիկնապահներից, սպասավորներից, շարժվում էր
Պարսկաստանի տխուր անապատներով դեպի Նյուշապուհ: Կարա-
վանի մեջ էին Վասակ Սյունին, Վարդան Մամիկոնյանը, Ներշա-

պուհ Արծրունին, Վահան Ամատունին, Արտակ Ռշտունին, Գաղի-
շո Խորխոռունին, Մոկաց Արտակը, Ապահունյաց Մանեհը, Անձե-
վացյաց Շմավունը:

Ճանապարհի ձանձրույթն ու հոգնությունը հոգեկան խռովքի
հետ միասին դժվարացնում, դառնացնում էին գնացքը:

Վասակը գնում էր մեկուսի, ջանալով ոչ ստեպ հանդիպել
Վարդանին: Նա սիրով մոտ էր թողնում մյուս նախարարներին և
սկսում շատ զգույշ գայթակղել նրանց: Նա մոռյլ էր ներկայաց-
նում Հագկերտի տեսակցությունը և հույս չէր թողնում որևէ մեղ-
մություն: Նա խտացնում էր առանց այն էլ իրոք սպառնալի վի-
ճակի խստությունը և աննկատելի սարսափ էր գցում նախարար-
ների մեջ:

Վասակը գնում էր կարավանի առջևից: Նա իր խոհանոցային
և այլ սպասարկման գրաստները թողել էր հետևում, մյուս նա-
խարարների նույն գրաստների հետ, բայց մի թեթև սպասարկ-
ման գրաստ գնում էր նրան մոտիկ տարածությունից՝ անմիջա-
կան պետքերի համար: Բաբիկը ու Ներսիկը գնում էին նրա հե-
տևից: Նրանք հոգնած տեսք ունեին, այրվել էին արևից և քամուց:
Այստեղ, ճանապարհին շատ բաներ գրավում էին նրանց ուշա-
դրությունը, և նրանք հետաքրքիր աչքերով նայում էին, իրար աչ-
քով անում: Բայց ամենից շատ նրանք ետ-ետ էին նայում խիստ
ուշադիր: Նրանց գրավում էր Վարդան Մամիկոնյանը, որ առանց
գիրքի ու աստիճանի՝ հետևում էր Վասակին՝ խառն մյուս նա-
խարարների հետ: Նա մերթ առաջ էր ընկնում, մերթ հավասար-
վում նրանց և միշտ իրեն պահում էր պարզ ու հասարակ, հակա-
ռակ Վասակի, որ ամենուրեք դիրք էր պահում և հրամայական
խոսքերով հասկացնում իր մարզպանական աստիճանը: Բաբիկն
ու Ներսիկը որսում էին Վարդանի ամեն մի շարժումը: Զանում
էին լսել նրա ամեն մի խոսքը: Վարդանը դառել էր նրանց պաշ-
տամունքի կուռքը: Նրանք մոռանում էին իրենց վիճակը և կա-
րողացան դիմանալ մորից անշատվելու վշտին՝ շնորհիվ Վարդա-
նին մերձ լինելուն: Այնքան ամիսների ցնորքը՝ տեսնել հայոց
Սպարապետին՝ ահա իրականացել էր: Եվ այդ երջանկությունը
տևում էր ամբողջ շաբաթներ: Ճիշտ է, Վասակը խստագույնս
հրամայել էր նրանց չմոտենալ նախարարներին, չխոսել նրանց
հետ, ինչպես որ նույն հրամանը տվել էր Վառամին ու այլ թիկ-

նապահանքի, որ հսկեն Բաբելին ու ներսիկին այս բանում: Սակայն սրանք առիթը գտնում էին Վարդանին ավելի մոտ ձիավարելու և լսելու նրա խոսակցությունը: Երբեմն հաջողվում էր որսալ Վարդանի խոսքերը, երբ իրենք մոտ էին լինում նրան, իսկ երբ հեռավորությունը կտրում էր Վարդանի խոսքի թելը, նրանք վշտանում էին: Վասակի հսկողությունը ճնշում, զայրացնում էր պատանիներին: Նրանք իրենց զգում էին կալանավորների պես, մանա՛վանդ ու այնպիսի մի էակ, ինչպես Սպարապետն էր, դռն էր խիստ արգելքի հրապույր: Նրանք անիծում էին իրենց բախտը, որ չէին կարողանում լիովին վայելել մեծ մարդու ներկայությունը, թերևս և ծանոթությունը, որի մասին երազում էին, բայց ահա դա էլ դռն էր անհասանելի մի բան:

Կարավանը դնում էր Նյուշապուհ, և ճանապարհը քանի գնում անհրապույր էր դառնում: Աջակողմը շարունակ իր գորշ ու լայնշիթաթերն էր մեկնում մեծ Իրանյան անապատը: Երբեմն ավազի մրրիկը խորշակի շունչը փչելով սկսում էր ֆր կոծապարը:

Տխրում էր Վարդանը: Քանի՞ քանի՞ անգամ նա ճանապարհ է ընկել դեպի Ապար աշխարհը, շտապել այնտեղ կռվելու քուշաների դեմ Հազկերտի և դեռ նրա նախորդի համար: Գոնե առաջները մի նպատակ կար, գոնե այն ժամանակ տերություն էր պաշտպանում նա, ծառայում էր պարսիկներին՝ իր հայրենիքի որոշ ազատությունը պաշտպանելու «վարձատրությամբ...»: Ի՞նչ ստացվեց այդ բարեխիղճ ծառայությունից: Ահա այս երկար, անվերջ, ծանձրալի և անփառունակ երթը դեպի ատյան: Ատյան, դատ... ինչի՞ համար: Որ նա պաշտպանում է իր հայրենի՛քը, ազատությունը...

Ահա իր դիմաց, իրենց առաջ ընթանում է «մարզպանը Հայոց աշխարհի»... ջերմեռանգ պաշտոնյան Հազկերտի... Որ չի կամենում զոհել մի ոսկի իր զարդերից ի սեր հայրենիքի ազատության: Ի՞նչ է մտածում նա. ի՞նչ պիտի ձեռնարկի նա արքունիքում: Եթե դեպքը բերի, մի՞թե նա չպիտի զոհի իր մարզպանական իշխանությունը հայրենիքի բարօրության համար:

Ո՛վ գիտե...

Գարնան արևը այրում էր, ծարավ էր բերում օրվա տապը և քուն: Գաղիշն առաջ էր ընկել և խոսում էր Վասակի հետ, իսկ մյուս նախարարները նիրհում էին իրենց նժույգների վրա: Վարդ

դանը նայում էր տխրատեսիլ անապատին և մտածում իր անելիք-ներին մասին: Երբեմն նա հայացքը գցում էր Բաբիկի ու Ներսիկի վրա: Նա չէր հարցրել, բայց գլխի էր ընկնում, որ Վասակը նրանց տանում է կամ արքունիքի ծառայության, կամ պարսկական կըրթության:

— Եթե նրա հետ խոսեիր, ի՞նչ կհարցնեիր,— հարցրեց Ներսիկը Բաբիկին:

— Կհարցնեի նրա դեմքի սպիտի մասին: Տեսնես ո՞ր կռվումն է վիրավորվել:

— Ինչ էլ երկա՛ր է,— ասաց Ներսիկը և ետ նայեց:— Նա՛յիր:

Բաբիկը ետ նայեց, և նրա հայացքը հանդիպեց Վարդանի հայացքին: Բաբիկը խիստ ու խոր նայեց Վարդանին. այսինքն՝ մի կարծիր թե ես կռվել չեմ իմանում. ես քո հեծյալներից պակաս չեմ լինի, երբ կռիվն սկսվի:

Վարդանը նայեց, զգաց այդ հայացքը, բայց Բաբիկի մտքերն ընդունեց իբրև հակառակ զգացմունքի ցուրբ: Նա տհաճությամբ աչքերը շրջեց Ներսիկի վրա: Սա կոտրած ժպիտով, ամոթխած նայեց և աչքերը կախեց:

«Փոքրն ավելի հեղահամբույր է, քան մեծը»,— մտածեց Վարդանը և սկսեց մտածել իր որդու մասին:

Բայց քանի գնում էին առաջ, քանի այսպիսի հայացքի հանդիպումներ էին տեղի ունենում՝ այնքան Վարդանը վարժվում էր պատանիներին: Նա հիմա ավելի խղճում էր նրանց, քան քամահրում իբրև պաշտոնի գնացողների:

Վասակը Գաղիշոյի հետ ճանապարհին երկար-բարակ վերդիր անելով իրենց վիճակը, գուշակելով արքունիքում պատահելիքն ու գալիքը՝ հնարներ էին մտածում շոր դուրս գալու այս դեպքից:

— Կարող է արքան բռնի ուրացումը հրամայել,— ասաց մի օր Վասակը:

— Արդեն իսկ պիտի հրամայի,— քմծիծաղով ասաց Գաղիշոն՝ իբրև մի բանի մասին, որ անխախտ, անշուշտ պիտի կատարվեր:

Վասակը ետ նայեց. Վարդանը նույնպես խոսում էր նախաբարների հետ և կարծես նույնպես զգուշանալով: Երևի նա էլ էր մտահոգվել գալիքով և հնարներ էր որոնում:

— Մեր ուրացումը կլինի,— ասաց Վասակը,— դու ինձ խոսք
ես տվել,— նա նայեց փորձիչ աչքերով Գաղիշոյին,— կուրանան
Կյուտը և թերևս մի երկու հոգի բանակում։ Երկրում կան պատ-
րաստ և ուրիշները։ Բայց սրա՛նք, սրա՛նք, այս տարոնացի՛ն,
այն մորթը դուրս տված աղվե՛սը...

Գաղիշոն ժպտաց.

— Հիմա այլևս արժեք չունի, թե ո՛վ կդիմադրի։ Հիմա մենք
այլևս նախարարներ չենք, քանի որ ժողովուրդ և երկիր չունենք։
Մենք նոր պիտի ստանանք դրանք, եթե ուրանանք։

— Ոչ, մենք արժեք ենք դեռ,— առարկեց Վասակը,— մենք
պետք է երկրին տանք օրինակը, և հայերը մե՛ր խոսքով ավելի
հեշտ կգիջեն, քան պարսիկների։ Մենք արժեք ենք և կարող ենք
շատ բարձր արժեք դառնալ, եթե խելացի լինենք։ Ժամն է բարի
և հաջող...

— Ես սպասում եմ երկպառակության,— ասաց Գաղիշոն։

— Ես ևս,— և դա ավելի կբարձրացնի մեր կուսակիցնե-
րին,— ասաց Վասակը նենգավոր աչքերը ցուացնելով ազահ և
ուրախ։

Գաղիշոյին մի տեսակ անախորժ եկավ գիշատիչ զազանի այդ
սառը ժպիտը Վասակի աչքերում։ Այդ աչքերի մեջ նա տեսավ տի-
րակալի, իշխանության ձգտողի, եսական երջանկության հետևից
վազողի խանդավառությունը, դավաճանության սաղմերը... Դա-
վաճանություն հենց իրեն՝ Գաղիշոյին։

Վասակը շուշացավ Գաղիշոյի մեջ ուժեղացնելու այդ կասկա-
ծը։ Նա ասաց.

— Մեր կշիռը կբարձրանա Դենշապուհի և մյուս աղքերի կող-
քին, կբարձրանա նաև այդ «հերոսների» մոտ։ Հազկերտը մեզ
կտա ավելի բարձր իշխանություն։ Կարծում ես մեզ կանչելով մեր
վիճակը վատթարացա՞վ։ Ոչ... Մենք հիմա կարող ենք ամենա-
հանդուգն բաների ձգտել։ Ժամն է պատեհ, Գաղիշո՛ սիրելի։ Դու
հավատարի՞մ ես։

— Հավատարիմ եմ,— պատասխանեց Գաղիշոն՝ հասկանա-
լով, որ նման հանդիսավոր հարցմունքներին միշտ Վասակը որևէ
անցք բաց էր անում իր հոգեկան աշխարհից։— Հավատարիմ եմ,
ասա՛՛

— Եթե հավատարիմ ես՝ դե ուրեմն լսիր. բարձր իշխանությունը, որի մասին խոսեցինք մի օր Այրարատյան դաշտում, այժմ ահա գալիս է իր ոտով ինձ ու քեզ: Եթե ունենք խելահասություն — չեմ ասում գուժ... եթե ունենք տերունական մարդու անվերդով սիրտ, ահա օրն հասնում է: Օ՛հ, դեպի գործ:

— Ի՞նչ պիտի անենք...

— Ուրացման համաձայնությունը տանք ես ու դու՝ դեռ Հազկերտը մեզ հրամանը չտված:

— Իսկ նախարարները ինչ կասեն...

— Դա կանենք գաղտնի, Միհրնեբսեհի մոտ...

Գաղիշոն քմծիծաղ տվեց.

— Դա կունենա՞ արժեք... չեմ հասկանում...

— Կունենա արժեք, — ասաց Վասակը, — Սպարապետը պետք է դիմադրի Հազկերտին: Զուր չտվեց հրահանգը՝ կազմել տերունական զորքը: Նրկրի ապստամբությունը պատրա՞ստ է, իշխա՛ն: Միհրնեբսեհը կստանա դրա լուրը: Բայց նա չի կամենա պատերազմ: Նրա համար շատ ավելի ձեռնտու է հայերի խաղաղ ուրացումը մեր ձեռքով: Մենք մեծ արժեք ենք, սրանում ամենևին մի կասկածի...

— Ապրենք՝ տեսնենք...

Բարիկն աչքով արեց Ներսիկին, որ ուշադրությամբ լսի, Սպարապետը խոսում է.

Վարդանը վերջացնում էր, ըստ երևույթին, իր խոսքը: Պատանինեղը լսեցին:

— Մենք չենք անի՝ ժողովուրդը կանի: Սա աշխարհի գործ է, իշխանություն չէ: Տերունական զորքը և ժողովրդական գնդերը կանեն:

— Բայց ժողովուրդը՝ առանց մեզ գործ չի տեսնի, — առարկեց Վահան Ամատունին:

— Է՛հ, Հազարապետ, — ծիծաղեց Վարդանը, — մահը հաճախ առնողը միշտ գործ կտեսնի: Խանգարողը կյանքի երկյուղն է: Հուսա՛. Գնունին և մյուսները շնորհունակ զորավարներ են:

— Տա՛ աստված, տա՛ աստված, — բարեմաղթեց ծերունի Հազարապետը գլուխն օրորելով:

Եվ պատահմամբ նայեց Բարիկին և Ներսիկին:

— Ո՞ւր է տանում սրանց, — հարցրեց Հազարապետը:

Վարդանը կիսաժպիտ նայեց Հազարապետին:

Բարիկը շատ սպասեց, որ Վարդանը մի խոսք ասի իրենց մասին, բայց սա լռեց:

— Շատ է մտախոհ,— ասաց Հազարապետը ակնարկելով Վասակին,— մտահոգ է իր պաշտոնի համար, եթե ոչ կյանքը ի կերպ կազատի:

— Պաշտոնը պիտի գցի դրան,— նկատեց Վարդանը, բազմահշանակ և հառաչեց.

— է՛, սո՛ւտ է... — ասաց Հազարապետը:

Երբ կարավանը մոտեցավ Նյուշապուհ քաղաքին, Վասակը սուրհանդակ ուղարկեց Միհրնեբսեհին հաղորդելու, որ ժամանում են մարզպանը և հայ նախարարները: Նա պատրաստվում էր շքեղ երթով մտնել Նյուշապուհ, Հազկերտի արքունիքը: Վաղուց օրինականացած սովորույթ էր, որ երբ հայոց այրուծին հայ նախարարների գլխավորությամբ Հայաստանից ժամանում էր սլաւսից մայրաքաղաքը կամ թագավորանիստ որևէ բնակավայր, թագավորը նրանց ընդառաջ մարդ էր ուղարկում և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջութունն ու խաղաղությունը: Գնդի հանդեսը ինքն էր անձամբ դիտում: Եվ առաջ, քան պատերազմն սկսվելը, հայոց գնդի Պարսկաստան գալու առթիվ մեծ շնորհակալություն էր հայտնում և իր պալատականների ու մեծամեծների մոտ գովաբանում էր նրանց և հիշում էր եկածների նախնիների գործերը և հականե անվանե մարդկանց քաջությունները պատմում էր նրանց:

Վասակը հույս ուներ և ամենևին չէր կասկածում, որ նույն ընդունելությունը կլինի նաև այս անգամ: Նա համոզված էր, որ Գյուտն ու Կողակը այնքան շտկած կլինեն իր գործը, որ գոնե իրեն Միհրնեբսեհը պատշաճ ընդունելություն ցույց կտա, եթե չի կամենա մյուս նախարարների հանդեպ սիրալիր լինել:

Քաղաքամերձ մի տեղում Վասակը կանգ առավ, սպասեց, որ բոլոր նախարարները հավաքվեն և դիմեյ Վարդանին:

— Սպասենք, մինչև սուրհանդակը լուր բերի ընդունելության մասին:

— Մեզ չեն ընդունի հին կարգով,— ասաց Վարդանը,— մենք նրանց համար այլևս նախարարներ չենք, այլ հասարակ մարդիկ:

Վասակը հազիվ պահելով շարության զգացմունքը, սառը լուռությամբ երեսը դարձրեց մի կողմ: Վարդանը հասկացավ այդ շարությունը և ասաց.

— Ասված է կոշի հրամանի մեջ. «Մյուսնյաց տոհմից Վասակ անուն, Մամիկոնյան տոհմից Վարդան անուն...» մյուսներն էլ մեզ նման... Մարդը մեզ արդեն զրկել է նախարարութիւնից և տոհմերս է հիշում...

— Եվ մենք պետք է ո՞ր պահենք դրա համար արքայի դեմ... — հարցրեց թոռ արտահայտությամբ Վասակը:

— Տեր մարզպան, թողություն արա ինձ, բայց ես հույս չունեմ, թե մենք այսօր կարող ենք ստիպել արքային մեզ շքեղ ընդունելութիւն ցույց տալ... Ռի չպահելով:

— Մեր բռնած դիրքը կստիպի Միհրնեբրսեհին վճարել մեզ հարկուպատշաճ պատիվը,— համառեց Վասակը:

— Երանի հուսացելոց... Այն ժամանակ սպասենք այստեղ մի ամիս... — հեգնեց Վարդանը և իջավ նժույգից:

Նրան հետևեցին մյուս նախարարները: Վարդանը նստեց մի քարի վրա և նժույգի սանձը հանձնեց Արծվիին: Վասակը չէր իջնում: Նա նվաստութիւն էր համարում դա: Բայց երբ սուրհանդակը ուշացավ, նա հրամայեց սպասավորներին, որ նստելու տեղ հարդարեն իր համար: Սրանք մի շքեղ գորգ փռեցին ճանապարհից դուրս ավազի վրա, բարձեր դրին վրան: Վասակն իջավ և գնաց նստեց գորգին: Նա հրավիրեց բոլոր իշխաններին նստել իր մոտ, գորգին: Հազարապետը և Գաղիշոն գնացին, նրանց հետևեցին և մյուս իշխանները, բացի Վարդանից և Արտակից:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, տե՛ր Մոկաց, հրամայեցեք,— հրավիրեց Վասակը՝ ցույց տալով իր կողքին բարձը:

— Շնորհապարտ եմ, տեր մարզպան,— հրաժարվեց Վարդանը,— ես այսպես էլ հանգիստ եմ:

Սուրհանդակը չէր երևում: Մինչև Միհրնեբրսեհի ապարանքը հազիվ լինէր մի շորս հինգ փարսախ, և սուրհանդակի նժույգը կուրող էր շատ արագ վերադառնալ: Վարդանը համբերությամբ քսպասում էր՝ ամենևին հույս չունենալով, թե ընդունելութիւն է լի-

նեղու: Անհամբեր և անհանգիստ էր Վասակը, որ պարզ նկատում էր, թե Վարդանը ճիշտ էր գուշակել: Նա տեսնում էր, որ ժամանակն անցավ և ոչ մի սուրհանդակ չկա:

— Իսկ սուրհանդակն ինչու է ուշանում... —

— Հյուրընկալնե՛ր է որոնում... — ծիծաղեց Արտակը:

— Իբրե՛ք թե ճշմարիտ չէ... — քմծիծաղ տվեց Վարդանը:

Դիմացը ծխում էր քաղաքը: Երևում էին մարդկային կերպարանքներ, հեծյալներ էին ելումուտ անում քաղաքագոյնից, գալիս կարավանի մոտով նայում նրանց, անցնում, բայց ոչ ոք չէր մոտենում:

— Գնա՛նք, տե՛ր մարդպան,— ասաց Հազարապետը հեզնական թույնը ձայնի մեջ,— մեզ ոչ ոք չի դիմավորելու:

— Սպասեճք սուրհանդակին... — խուլ ու զայրացած ասաց Վասակը:

Սուրհանդակն եկավ՝ նժույգը փրփրած:

— Ինչո՞ւ ուշացար, ավանակի՛. գլուխ,— հարձակվեց նրա վրա Վասակը:

Սուրհանդակը շփոթվեց: Նա միայն թեքով սրբեց քրտինքն ու ասաց.

— Միհրներսեսի դռանը ինձ ետ տվին, տե՛ր մարդպան...

— Չհայտնեցի՞ր, թե ով է գալիս... — ընդհատեց նրան Վասակը:

— Յավն այն է, որ հայտնեցի, տե՛ր մարդպան... բայց չսեցին... ասացին՝ գիտենք, թե ով է գալիս, ե՛տ գնա...

— Ինքնագլո՞ւխ ասացին, ովքե՛ր էին այդ առողները:

— Դռան պահակները... Ես պնդեցի, որ իմաց տան արարողապետին: Արարողապետն եկավ և ասաց՝ Հազարապետը չի հրամայել ընդառաջ գնալ, թող մտնեն քաղաքը:

Վարդանը վեր թռավ ու նստեց նժույգը: Նա զայրույթի շեշտով ասաց.

— Վե՛ր կացեք, տյա՛րք... քանի շատ ընկնենք պատիվների հետևից, այնքան վատ կանպատվեն մեզ...

Նախարարները վեր կացան: Վեր կացավ նաև կոտորված Վասակը:

— Եվ ինչների՞ս է պետք պարսիկների պատիվն ու հյուրընկալությունը,— խոսեց Վարդանը դռն զայրույթով,— հարսա-

նի՞ք ենք գալիս, թե խնամախոս: Չէ՞ որ մեզ կանչել են դատի, ոչ թե մեծարանքի:

— Բայց կա պատշաճավորություն,— առարկեց Վասակը:

— Անասունը չգիտե պատշաճավորություն... Անասունը մի բան գիտե միայն, որ կերը կոխես երախը...

Վասակին խիստ անդուրեկան էր Վարդանի անարգական խոսքերը իր մեծարանքի առարկա պարսից արքունիքի հասցեին. բայց ժամը տարաժամ էր, և նա կուլ տվեց: Եվ նա կրկին դարձավ սուրհանդակին...

— Բայց դու չասացիր, թե ինչո՞ւ ուշացար:

— Տեր մարզպան, ինձ որ մերժեցին Միհրնեսեհի ապարանքում, ես գնացի հայոց այրուծին, հայտնեցի ձեր գալուստը, ասացի գուցե թե մի բան անեն մեր իշխանները:

— Վատ չես մտածել,— ասաց Հազարապետը:

— Ավելորդ բաներ են... ոչ մի ընդունելություն պետք չէ,— զայրացավ Վարդանը,— մենք գնում ենք կռվելու և ոչ թե համբուրվելու:

Վասակի դեմքի մկանները կծկվեցին: Նա աչքի տակով խեթ նայեց Վարդանին և թուրը կուլ տվեց:

Եվ առաջին անգամ Վասակի կյանքում ծագեց մի այսպիսի ստորացնող առեղծված, ո՞ւր իջեանել...

«Այդպե՞ս էին ընդունվել հայ նախարարները պարսից Դուռն կողմից...», — մտածեց նա դառնությամբ:

Վասակի սուրհանդակի խելքը ավելի լավ էր կտրել՝ դիմել հայոց այրուծին: Դրա հետևանքն այն եղավ, որ հայ իշխանները Սրվանձտյա Գարեգին իշխանի գլխավորությամբ, ամբողջ այրուծիով ընդառաջ եկան ժամանող նախարարներին: Դա մի հանդուգն քայլ էր Գարեգինի համար: Նա ենթարկվում էր Մուշկան Նյուսալալուրտ զորավարին: Նա ինքնագլուխ հանել էր իր այրուծին և բերել ընդառաջ նախարարներին:

Եվ ահա Նյուշապուհ քաղաքագուհից դուրս հոսելով հայոց այրուծին գալիս էր արագատրոփ ընթացքով՝ ծածանելով հայկական դրոշմը:

Որքան էլ Վարդանը հակառակ էր ընդունելության որևէ ձևի՝ առավել ևս հանդիսավոր, բայց երբ տեսավ իր հարազատ այրուծին, սիրտը ճմլվեց և անկարող զսպել հին հեծյալ զինվորի կիրքը՝

հուզված ակամա նժույգի սանձը քաշեց: Նժույգը ծառացավ և տեն-
նելով իր դեմ եկող նժույգների զանգվածը՝ սկսեց խաղալ ու սան-
ձակոծ վազքի շարժումներ անել: Վասակը նստեց նժույգը, նրան
հետևեցին մյուս նախարարները, և կարավանը շարժվեց դեպի
դիմավորող հայոց այրուծին: Երբ սա մի փոքր մոտեցավ, հա-
զարավոր դեմքեր սկսեցին օրորվել ու խայտալ: Այս կողմ նայե-
ցին արծվաքիթ, ամրակազմ և սլացիկ զինվորներ, որ միաժամ
թախծալի և համառ հայացքներ ունեին և ավելի շարժուն, աշխույժ,
քան ճահճային տենդերից դեղնած պարսիկ զինվորները: Նրանց
նժույգներն էլ ջոկվում էին իրենց թեթև, բայց պողպատ կազմ-
վածքով և անհանգիստ, անսանձ եռոցքով: Մի փոքր տարածություն
ևս, և երկուստեք իրար եկող խմբերը կանգ առան իրար դեմ:

— Բարյա՛վ որ գաք,— բացականչեց Սրվանձտյա Գարեգին
իշխանը՝ սուրը հանելով պատյանից և բարձրացնելով օդի մեջ:

Երկուստեք սրերը մերկացրին:

— Բարեողջույն,— ասաց Վասակը:

— Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն,— ասաց Վարդանը:

Մյուսները ևս նույն ողջույնը տվին: Առաջ եկավ Սրվանձտյա
իշխանը ողջագուրվեց Վասակի հետ և ապա ջերմագին համբուրեց
Վարդանի ձեռը, որն իսկույն խլեց նրա գլուխը և զգացված համ-
բուրեց: Մյուսները ևս երկուստեք ողջագուրվեցին:

Վարդանը նայեց այրուծիին: Հազարավոր խանդավառ հայ-
կական դեմքեր փայլեցին կարոտագին ժպիտներով:

— Սպարապե՛տ... Սպարապե՛տ... — կարոտակեզ ձայներով
հորձանք տվին հեծյալ մարտիկները և տարերայնորեն շրջապա-
տեցին Վարդանին: Դա դուր չեկավ Վասակին. բայց զգացմունք-
ների հորդումը խորտակեց ամեն կարգապահական կանոն ու
հրաման: Գարեգինը ներողամիտ ժպիտով նայեց մարտիկներին
և աչքերը կախեց գորովալի ժպիտով:

— Առողջ եք, տղայք,— ասաց Վարդանը մարտիկներին:

— Դու առողջ լինես՝ մենք առողջ ենք,— ձայն տվեց մի գե-
ղեցկադեմ բարձրահասակ մարտիկ՝ կարմրելով ամոթխաթոթյուն-
նից:

— Ինձ ի՞նչ կա, ես միշտ պիտի առողջ լինեմ,— կատակեց
Վարդանը, որ միշտ զորք տեսնելիս մոռանում էր ամեն վիշտ ու
հոգս:— Ո՛չ մի կորուստ չկա,— հարցրեց Գարեգինին:

— Ոչ մի, Սպարապետ, առողջ են:

— Գլխավորը առողջութիւնն է,— ասաց Վարդանը ժպտալով:

Մի պահ լռեցին:

Բայց մարտիկները չէին կարողանում հանգիստ նայել Վարդանին: Շատերի կարոտալի աչքերը արցունքոտվել էին.

— Սպարապետ, Սպարապետ. սիրելի...

— Զմեռանք, էլի տեսանք...

Վարդանը սթափվեց իրեն պաշարած մտքերից ու զգացմունքից: Նա դարձավ Գարեգինին.

— Դե՛,

Գարեգինը բարձրաձայն հրամայեց.

— Զորագունդ ի շահ:

Այրուծին շարվեց ճանապարհի մի կողմը: Վասակն առաջ ընկավ, նրան հետեցին մյուս նախարարները, ապա այրուծին, վերջը սպասավորական կազմը, և երթը շարժվեց դեպի Նյուշապուհ: Մտան քաղաքը և այնտեղից գնացին դեպի պարսից բանակի ճամբարը:

Ընդարձակ դաշտի երեսը եղևնու անտառի նման տարածվել էր Հազկերտի բանակի ճամբարը: Հարյուր հազարանոց զորքը եկել շոքել էր ահագին տարածութեան վրա և եռում էր մարդկային բազմութեան շարժումներից: Արևի շողերից պսպղում էին զենքերն ու ասպասարքերը: Խառնագույն վրանները անդադար բացվում փակվում էին անհանգիստ զինվորների ելումուտից: Բանակը բաժանված էր մի քանի հատվածների՝ ըստ զենքի: Մի հատվածում տարածվել էր ծանրազեն, վահանակիր, զրահավոր հետեազորը, որ սևախավար ամպի պես ծածկել էր դաշտի լայնքը լեռների ստորոտից մինչև հարթավայրը: Հետեազորին հաջորդում էր մյուս հատվածը. դա հեծյալ գնդերն էին, որոնց նժույգների տասնյակ հազարավոր ալեծածան բաշերը գզգզվում էին հովի հարվածներից: Ապա գալիս էր մյուս հատվածը: Դա ահուկի փղերի երամակներն էին՝ ոմանք մեջքները մերկ, մյուսները մեջքներին ամրացրած կուռ աշտարակներ՝ այնտեղից թշնամուն նետահարելու հարմարանքներով: Փղերի մեջն ու շուրջը վխտում էր մատյան գունդը՝ այն տասնհազարանոց զորամասը, որ միշտ թղահպանում էր իր տասը հազար թիվը թե՛ խաղաղ և թե՛ պա-

տերազմի ժամանակ՝ կրած կորուստները իսկույն ևեթ անխափա՛ն համալրվելով, որի համար և կոշվում էր մատյան գունդ, այսինքն՝ անմահների գունդ։ Ճամբարի արանքներում հազարավոր կապերտների ծածկերով խռնված էր բանակային շուկան, ուր հնդիկ, պարսիկ, հույն, հայ, ասորի վաճառականներ ու մատակարարներ ծախում էին զորքին ամեն տեսակ մթերք ու զենքի մասեր։ Այդտեղ կային պայտառներ, կոշկակարներ, համետագործներ, դարբիններ, դերձակներ՝ բոլորը ի սպաս բանակին։

Ճամբարի հեռավոր ծայրին մի վրան էր հաստատված ծառատունկերի խտության մեջ, հսկայական բազմաթև արծվի փովածքով և բրզաձև ու կոնաձև զանազան բաժիններ ի մի հյուսած։ Վրանի այդ մասերը գույնզգույն էին՝ փերուզ, վարդագույն, կանաչ։ Նրանք մետաքս էին՝ նրբաթել բանված, կոկ ու նկարեն։

Դա Հազկերտի բանակային պալատն էր։ Քուշանների դեմ վարած բազմամյա պատերազմը նրան միշտ հանում էր Տիգրոնի խորշակահար հնոցներից և հաճախ բերում Ապար աշխարհ՝ բրնակվելու բանակի հետ։ Տևողական ներկայությունները թելադրել էին նրան հիմենլ այս ինքնատիպ վրան-պալատը, որի ձևը թերևս քուշաններից էր վերցրել։

Մուշկան Նյուսալավուրտի վրանից մի հեծյալ սլացավ դեպի հայոց այրուձին։ Դա մի հասարակ սեպուհ էր։ Նա մոտեցավ Գաբգինին և լսելի ձայնով նրան ասաց.

— Զորավարը հարցնում է, թե ինչո՞ւ առանց հրամանի հառնեցիր այրուձին...

Գարեգինը չպատասխանեց։

Վարդանը սառը և հասարակ ձայնով ասաց.

— Զբվի՛ր...

Սեպուհը շփոթվեց, ուզեց բան ասել, բայց երբ ուշի-ուշով նայեց Վարդանին, հանկարծ ճանաչեց և գլուխը կախեց։ Եվ ապա առանց հետևելու երթին՝ նա ետ մնաց և դանդաղաքայլ հեռացավ դեպի Նյուսալավուրտի վրանը։

Հայոց այրուձին նախարարների հետևից գնաց իր ճամբարը։ Իջան նժույգներից և գնացին վրանները։ Դրանք կապերտներից սարքած վրաններ էին լեռնային ժողովրդի ոճով նախշած։ Վասակն առանձնացավ մի վրանում և անմիջապես թիկնապահին ու գլխահանդակին ուղարկեց քաղաք՝ որոնելու Գյուտին և Կոչ

գաւկին: Գաղիշոն կասկած չհարուցելու համար՝ չգնաց նրա մոտ, այլ մնաց Վարդանի հետ: Վարդանը նստելով իրեն հրամցրած բարձին՝ նայեց իր առջև կանգնած և նստած իշխաններին: Դրանք վեց հոգի էին: Նրանց մեջ աչքի էր ընկնում Սրվանձտյա իշխան Գարեգինը իր կտրիճ երիտասարդի թարմ տեսքով, որի սուր հայացքը և սեղմ շրթունքները ազդում էին մարդու: Նրա կողքինը մի գունատ և տխրադեմ երիտասարդ էր՝ Քաջբերունյաց իշխան Ներսեսը, որ թախծալի նայում էր Վարդանին: Երրորդը, որին նույնպես լավ էր ճանաչում, Ընծայնոց իշխան Արսենն էր՝ մշտաժպիտ ու անհոգ:

— Ինչպե՞ս եք հարմարվել, ինչպե՞ս եք անցկացնում կյանքներդ,— հարցրեց Վարդանը:

— Անց ենք կացնում կյանքներս,— ասաց Անձրեացյաց Շմավոն իշխանը հեզնական կատակով:

— Հարուստին ենք հարստացնում,— հառաչեց Արսենը՝ իր աշխույժ կապտաշյա դեմքը կծկելով և խոսքը փոխեց.— հայրենիքում ինչ կա, Սպարապետ, տե՞ղն է հայրենիքը, մի՞տն ենք մենք...

— Հայրենիքում գործերը լավ չեն. գիտեք Հազկերտի հրովարտակը ուրացության և մեր պատասխանը: Կանչված ենք զատի:

Իշխանները լարվեցին:

— Մենք լսել ենք, բայց մանրամասն չգիտենք: Ի՞նչ բան է,— հարցրեց Արսենը:

Վարդանը պատմեց: Իշխանները լսեցին և անհանգստացած իրար նայեցին:

— Տյարք, սա պատերազմ է,— վեր թռավ տեղից և բացական էր Արսենը:

— Ինչո՞ւ պատերազմ, տեր Ընծայնոց,— չհամաձայնեց Գաղիշոն,— թերևս հաշտության դուռ բացվի:

— Հրովարտակն այնպես է գրած, որ ոչ մի հաշտության եզր չի կարելի գտնել: Պատերազմի առաջ ենք,— ասաց զարմացած Արսենը:— Ի՞նչ կասես, տեր Սրվանձտյա:

Գարեգինը չպատասխանեց, այլ շարունակեց սուր հայացքով զննել Գաղիշոյին: Նրան Հայաստանից գիտեր, բայց չէր տեսել նրան, և լավ կարծիք չէր հայտնվել նրա մասին: Ոմանք էլ ասել էին, որ հպարտ է ու ինքնասեր:

Վարդանը սրտենդություն զգաց Գաղիշոյի խաղաղասիրությունից և դուրս եկավ վրանի առաջ՝ մի փոքր մենակ մնալու:

Իսկույն նրան շրջապատեցին զինվորները: Նրանցից շատերը Վարդանի կոիվներում եղել էին, և անձամբ նրանց ճանաչում էր Վարդանը:

— Հա՛, տղերք,— մոտ գնաց Վարդանը,— սրտենդ նեղանո՞ւմ է ախտեղ:

— Ապա չի՞ նեղանում, Սպարապետ,— ասաց խելացի դեմքով մի համեստ մարտիկ:— Հայրենիքից հեռու, ընտանիքից հեռու:

— Սառայությունն էլ օտար,— վրա բերեց մի ուրիշը:

— Շատ են նեղություն տալիս, Սպարապետ,— մեջ մտավ մի այլ մարտիկ. ճանապարհ բաց անելով և առաջ գալով դեպի Վարդանը,— հուպ տաս՝ հոգիները կտան, բայց էլի ծիծաղում են մեզ վրա, հայհոյանքներ են տալիս, անպատիվ անում:

Վարդանը գլուխը կախ լսում էր իր մարտիկների գանգատները և տխրում: Քանի՜ քանի՜ այսպիսի մարտիկներ ընկել են Մահվիռոտի անապատում այդ ծաղրող պարսիկներին ազատելով մահից:

— Դիմացեք մինչև վրեժը,— ասաց նա շար ու խուլ ձայնով և ապա դաշույնի հայացքը շրջեց բոլորի հայացքների մեջ,— կգա՝ օրը վրեժի...

Նա առաջ գնաց դեպի բանակը: Մարտիկները շրջապատած նրան գնացին հետևից: Վարդանը շատ էր սիրում իր այրուծին, սիրում էր մտնել հեծյալների բազմության մեջ, զրուցել հետները: Դա նրա հին սովորույթն էր: Իսկ այսօր նա հոգեկան պահանջ ուներ հանգստացնելու իր ներքին ալեկոծությունը, մոռանալու դառնությունը, որ հարյուրավոր սարեր ու ձորեր կտրել եկել էր դատվելու իր խղճի ազատության համար:

Իսկ ներսում, Սրվանձտյա Գարեգին իշխանի վրանում շարունակվում էր զրույցը:

Գաղիշոն պատմում էր Հայաստանի դեպքերի մասին: Հայոց այրուծի իշխանները առանձին կասկած չտանելով, միամիտ հարցուփորձ էին անում նրան: Գաղիշոն պատմեց պատասխան թղթի կազմելը, Այրարատյան դաշտի ժողովրդական ըմբոստանությունները, նախարարների անարգումը, սկսեց թանձրացնել աչք

շարժումը իբրև անիշխանություն և վտանգավոր, խելագար արարքներ:

Իշխանները լսում էին հետաքրքիր և մի փոքր շփոթված: Մի-այն նրանցից Սրվանձտյա Գարեգին իշխանը կասկածով և տհաճությամբ նայում էր Գաղիշոյին: Նա չէր կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ կար ավելի ճշմարիտ, քան արեւ էին հայ նախարարները և ժողովուրդը: Ուրիշ ի՞նչ պետք էր անել, երբ մի ժողովրդի զըրկում են ինքնությունից:

— Ո՛ւր մնաց Սպարապետը,— հարցրեց Ընծանյոց իշխանը՝ նայելով դուրս:

— Է՛, Սպարապետն է, մի անգամ որ տեսավ իր այրուծին՝ կմտնի մեջները և կսկսի զրույցը,— ասաց համեստ ու տխրադեմ Քաջբերունյաց իշխան Ներսէհը:

— Բայց հոգնած կլինի ճանապարհից, կանչենք հանգստյան օթեան:

— Նա հենց մարտիկների մեջ էլ հանգստանում է,— ծիծաղեց Անձեացյաց Շմալոն իշխանը:

— Ի՞նչ է մտածում Սպարապետը,— հարցրեց Արսենը հետաքրքիր,— կարո՞ղ ենք պատերազմել:

— Նա բռնել է ապստամբության ուղին՝ առանց զորքի, առանց հարևանների օգնության, մեն-մենակ մի ազգով,— ասաց Գաղիշոն հայացքը հարևանցի ու արագ նետելով դեպի Սրվանձտյա իշխանը, որի լուռությունը և խեթ, օտար հայացքը, թերահավատ արհամարհանքը դուր չեկան Գաղիշոյին: Բայց և զգաց, որ իր դիմացինը հեղինակավոր տեղ է գրավում զորագնդում և իշխանների մեջ: Նրանց մեջ զարթնեց մի խուլ հակառակություն: Ուստի և Գաղիշոն վերապահ և ինքնամփոփ դիրք բռնեց:

— Ապագան չկտրած ձմերուկ է,— ասաց Գաղիշոն կատակի տալով,— տեսներ ի՞նչ կբերեն դեպքերը. պատերա՞զմ, թե խաղաղություն:

— Պատերազմն էլ մենք ենք բերելու, խաղաղությունն էլ,— խոսեց Գարեգինը հանգիստ եղանակով՝ հազիվ ցույց տալով ներքին հեզմանքը:

Գաղիշոն շրջվեց դեպի նա:

— Ինչպե՞ս կարող ենք մենք բերել: Մենք արյաց ուժը չուենք, մենք չենք տնօրինում մեր բախտը:

— Եթե ուրանանք մեր երկիրը, իշխանությունը՝ կլինի խաղաղություն, շուրանանք՝ պատերազմ, ի՞նչ առանձին խելքի բան է,— արդեն զգալի հեզնանքով ասաց Գարեգինը։

Գաղիշոն հասկացավ, որ գաղտնի նահանջի տեղը չի և պետք է մի լավ հարված տալ, ուստի և ասաց.

— Ուրանալ շուրանալը պետք է ազգովին լինի, տեսնենք բոլորը կուրանան. բոլորը չեն ուրանա։

— Ճշմարիտ է...

— Հա՛... բանն էլ ա՛յդ է...

Նրանք իրար նայեցին արդեն նոր ծնված ատելությամբ։

Չար և մոռյալ դիտում էր սրանց և անմասնակից ունկնդրում Ներշապուհը, որին արդեն հայտնի էր Գաղիշոյի ներքինը, գոնե այնքան, որ նրան հայտնի չէր, թե Գաղիշոն կգնա՝ ապստամբներին հետ։

Վարդանը զրուցելով անցել էր գնդի վրանների խորքերը և մտել մի վրան։ Մարտիկները լցվել էին ներս։ Իսկ մնացյալ մարտիկները կանգնել էին վրանի շուրջը և մի կերպ լսում էին վրանի խոսակցությունները։

Վարդանը նստել էր նժույգի թաղիքի և զորականի թիկնոցի վրա և թամբին հենված լսում էր մի հարյուրապետի պատմվածքը վերջերս պատահած մի մարտի մասին, ուր պարսիկների գնդերին խառն կռվել էր նաև հայոց այրուծին։ Նա հետաքրքրական մանրամասներով նկարագրում էր հայոց այրուծիի մի շատ բարդ և ճարպիկ նահանջի մասին, որի հաջողությունից ոչ ոք պարսիկներից հույս չի ունեցել։ Հարյուրապետը բաց կապտագույն աչքերով մի հիսնամյա տղամարդ էր. իրեն պահում էր ծանր և հարգեալ լրջությամբ և պատմում էր առանց պարծանքի, այլ միայն իբրև կռիվ վարելու հնարքների։ Վարդանը լսում էր նրան։ Երևում էր, որ պատմողն ու Վարդանը հին զորականների բարեկամական կապով էին կապված։ Վարդանն այնքան էր սիրում իր այրուծին ու նրա մարտիկներին, որ մոռանում էր իր իշխանական դիրքը և դառնում էր հասարակ մարտիկ, երբ խոսում էր մարտիկների հետ։

Հարյուրապետ Արշամը պատմում էր, թե ինչպես Գարեգին իշխանը հայոց այրուծին բաժանել էր շորս մասի և ամեն մասին հրամայել էր իրար օգնելով նահանջել այնպես, որ միշտ մի կամ

երկու մաս կանգնում նետահարում են հարձակվող քուշանների հեծելազորը, իսկ մնացյալ մասը կամ մասերը արագ ետ են քաշվում և կանգնում. իսկ այդ միջոցին կանգնած մասերն են նահանջում, սրանց հետապնդող քուշանական հեծյալները կանգ են առնում դիմադրող մասերի առաջ, և այսպես մինչև հենակետը հասնելը:

— Դա նման է մեր հնարքներին,— ասաց Վարդանը հորանջելով: Նա ժպտաց: Հոգնած էր:

— Սպարապետ,— խոսքը փոխեց Արշամը,— շեմ իշխում հարցնելու. ինչո՞ւ եք եկել, ճշմարի՞տ է, որ Հազկերտը հրամայել է հավատներու ուրանանք:

— Ճշմարիտ է,— պատասխանեց Վարդանը:

Արշամը կոտրած ժպիտով սպասեց նրան, որ շարունակի և բացատրի, թե հետո՞, ի՞նչ է ասում դրան ի պատասխան: Բայց Վարդանը լռեց և տխուր ու մռայլ գլուխը կախեց:

— Ախր, տեր իմ, ինչպե՞ս կարող ենք հավատներս ուրանալ, դա ասել է՝ պարսի՞կ դառնանք...

— Այո, պարսիկ դառնանք,— շեշտով կրկնեց Վարդանը:

Մարտիկներն իրար նայեցին. չհասկացան արդյոք Վարդանը համակե՞րպ է դրան, ընդունո՞ւմ է պարսից կրոնը, թե՞ դեմ է: Արշամը աչքերը կախեց գետին:

Տիրեց տխուր լռություն, որի ընթացքում Արշամը գեռ սպառում էր, որ Վարդանը մի բան խոսի:

— Զավակնե՛րս,— պարզ հայացքով նայեց Վարդանը զինվորներին,— Հազկերտը հավատը չէ, որ պահանջում է: Նա պահանջում է, որ ուրանանք հայրենիքը, մեր ազատությունը: Հավատքի բան չէ, հայրենիքի բան է:

— Է, հայրենիքն ո՞վ կուրանա, Սպարապետ,— վրդովվեց Արշամը:

Մարտիկները հավանություն նշաններ արին:

— Ծիշտ է,— հաստատեց Վարդանը,— հայրենիքը ուրացանք՝ ասել է տվինք ամեն բան:

— Հիմի հասկացանք,— պնդեց Արշամը: Բայց Վարդանը հոգնած փակում էր աչքերը:

Վրանի դռնից մարտիկները ներս խցկվեցին՝ ամաններով ջուր բերելով:

— Զի՞ լվացվելու,— հարցրին շշնջալով մարտիկները։
Արշամը ձեռով արեց նրանց, որ հեռանան։

Վարդանը քնել էր։ Նրան ծածկեցին զորական վերաբեկուով։

— Դե՛, դո՛ւրս,— հրամայեց Արշամը։

Մարտիկները զգույշ հեռացան։ Դուրս եկավ նաև Արշամը։
Արծվին, որ նժույգները տեղավորել էր, այժմ եկել էր իր Վարդա-
նին հսկելու։ Նա կանգնեց վրանի դռան։ Արշամը շատ զգույշ
փափաց նրա ականջի տակ։

— Ա՛յ թե ինչ մտքի է, հնազանդ չէ Հազկերտին։

— Հնազա՞նդ... Սպարապետին չեք ճանաչո՞ւմ,— կշտամ-
բեց Արծվին և մի փոքր հեռացավ դռնից։

Մարտիկները կրկին պաշարեցին Արշամին և Արծվիին։

— Ի՞նչ պիտի անի Սպարապետը, սեպուհ։

— Կանի՛, կանի՛ Սպարապետը,— ծիծաղեց Արծվին։

— Դե՛մ կանգնի, դիմադրի՛,— բարկացավ մի զինվոր,—
տուն, տեղ, հայրենիք թողել եկել ենք այս քանդվածը, արյուն ենք
թափում՝ հերիք չի՞, ի՞նչ է ուզում մեր խղճից... գազանը։

— Գազան ասիր պրծա՞ր,— ասաց մի մարտիկ։

— Գազանն ափսոս չի՞,— վրա բերեց մի ուրիշը,— գազանը
երախտիք գիտե՞. առյուծի վերքը մի որսորդ լավացրել է, առյու-
ծը նրան ձեռ չի տվել։

— Կմեռնենք՝ չենք ուրանա հայրենիքը,— ասաց առաջին
մարտիկը։

— Զջմարի՞տ խոսք, հավատ՝ ասել է հայրենի,— խոսեցին
խմբով բոլորը։

— Տնա՛շենի մարդիկ,— խոսեց կրկին Արշամը,— շոգին՝
վառվի, ցրտին՝ փետացի, կովին՝ միսդ կեր, թե ինչ է ազատ մը-
նաս, երկիր ունենաս, դա է՛լ չթողնեն։ Անաղուհա՛յ անօրեն...

— Ժողովուրդը ողջ վեր է կենում,— ասաց Արծվին,— վճիռ
է դրած՝ որ երկիրը պիտի պաշտպանվի։

— Պիտի վճի՞ր դնեն, որ հասկանանք,— ասաց Արշամը,—
ես իմ ձեռով իմ որդուն կսպանեմ, թե դավաճան դուրս գա...

Հետո նայեց շուրջը և ասաց.

— Դե՛, ցրվե՛ք, ցրվե՛ք, տեսնենք վաղվա օրը ինչ կբերի։

Մարտիկները ցրվեցին։

Իշխանների վրաններից սպասավորներ եկողն փառդանին հրավիրելու օթեան, բայց Արշամը բացատրեց. որ նա քնած է մարտիկների վրանում: Դա նշանակում է, որ չէր կարելի նրան տեղահան անել: Վարդանի այս սովորույթները գիտեին գնդում: Ուստի և հեռացան:

Մութն ընկավ. ճամբարը լռեց:

Վասակը անքուն սպասում էր իր վրանում Գյուտին և Կողակին: Նրան այրում էր վրանի հողը. նա իրեն չափազանց ստորացած էր տեսնում, որ իրեն չեկան դիմավորելու, որ ինքը նստած է մյուս նախարարներին և իշխաններին հավասար միևնույն օթեանում, այն էլ վրանում: Նա, որ եղել էր ապարանքներում և պալատներում, որի հետ Միհրներսեսը բազմիցս տեսակցել էր, խորհրդակցել, որ միշտ հյուրընկալվել էր, պատիվների արժանացել՝ այժմ պիտի կրեր այս նվաստացումը: Եվ ո՞ւմ պատճառով: Մի քանի տաքարյուն և անհեռատես մարդկանց, որ կարծում են, թե կարող են դիմագրավել արյաց մեծ տերության: Նա վայրկյան առաջ կամենում էր դուրս գալ այս նախարարների և զորագնդի միջից, ժամ առաջ կուգենար հայտնի կացուցանել պարսից արքունիքին, որ ինքը հակամետ է ուրացության, որ ինքը նրանց մարդն է:

Ներս մտավ Գաղիշուն:

— Չե՞ս քնել, տեր մարզպան,— հարցրեց նա մի փոքր քրմծիծաղով:

— Սպասում եմ մերոնց... տեսեմ ինչ են արել: Լավ չէ, որ մենք խառն իջևանեցինք սրանց հետ: Տեսակցություններ կունենանք պարսից մեծամեծների հետ, թերևս Միհրներսեսի հետ: Իսկ դա այստեղ անհնարին է:

— Ուզում ես տեղափոխվե՞լ:

— Անշուշտ, անտարակույս...

Երկար անցուդարձ էր անում Վասակը, մինչև բարկությունն իջավ: Բայց միևնույն է. իր վիճակը մնում էր նույնը, Կողակը միայն կարող էր մի բան փոփոխել, եթե մինչ այդ պարսիկներից կոշի հրաման չգար:

Բայց կարող էր կոշի հրաման գալ՝ ներկայանալ ատյանի, դատի, դատավարության... Պետք էր շտապել խուսափել որևէ պատահարից: Ոչ, մնում էր Կողակը, կրկին Կողակը...

Բայց դեռ ո՛ւր էին իսկական վիրավորանքները: Դեռ ի՞նչ էր սպասում նրան... Վասակը դառնանում էր ավելի ու ավելի: Ի՞նչ անել, ի՞նչ կարելի է անել... Կարծես նոր միայն զգաց, թե որքան սարսափելի էր հղել իրենց կանչելը Պարսկաստան: Վասակը կշտամբեց իրեն, դատափետեց, որ թույլ է գտնվել: Չէր եղել ավելի դաժան և վճռական: Նա նոր միայն տեսավ պարզ, որ իր դեմ են ոչ միայն հայերը, այլև պարսիկները: Նոր էր տեսնում, որ դիմադիր ուժերն աճում են օրերի հետ: Որ պետք է լարել ամենամեծ ուժերը, վերջին ճիգերը գործ դնել: Եվ պետք է գտնել նոր շրջան, նոր նպատակադրում: Դա, իհարկե, այս գիշեր չի լինի. դա պահանջում էր երկար ժամանակ մտածելու, հնարելու, գտնելու...

Հետևյալ առավոտ, երբ ճամբարը զարթնեց, նախարարները հավաքվեցին Գարեգինի վրանում: Նրանք սպասում էին, որ Հազկերտից կամ գոնե Միհրնեբսեհից սուրհանդակ կգա հրավիրելու տեսակցության կամ հրաման՝ գնալ ատյան դատի: Բայց ոչ այս եղավ և ոչ այն: Պարսից Դուռը սպանիչ լուծություն էր պահպանում: Անկարելի էր կարծել, որ պարսից իշխանությունը չէր տեսել կամ իմացել հայ նախարարների ժամանումը: Ամեն ինչ դիտել, տեսել էին և հետևում էին յուրաքանչյուր շարժման: Բայց դիտմամբ էին պահպանում մեռելային լուծությունը, որ խորը անարգեն, խիստ ազդեն, ստորացնեն հայերին:

— Պարսիկները անարգում են մեզ, բայց մենք չենք անարգվում,— ասաց Վարդանը,— թող լռեն մի քանի տարի: Նստեցեք այստեղ թեկուզ հավիտյանս հավիտենից:

Նախարարները հավանություն տվին:

— Տեսնենք որի՛ շունչն է երկար,— ավելացրեց Վարդանը:

Հայ նախարարների անտեսումը, կատարյալ արհամարհանքի ցույցը տեղեց մի քանի օր: Ոչ մի սուրհանդակ, ոչ մի պաշտոնյա չերևաց: Չարագույժ լուծություն էր տիրում արյաց Դուռն, բա՛նակի ճամբարի, Միհրնեբսեհի ապարանքի կողմը: Հայոց այրուձիի ճամբարում տիրում էր լարված, բայց արժանապատիվ տրտա-

մադրութիւն: Վարդանը զուսպ ու հանգիստ զրուցում էր նախարարների ու իշխանների հետ, ավելի շատ մարտիկների հետ, և ցույց չէր տալիս ներքին խռովքը: Նա իր անձի համար չէր մտահոգվում: Մտածում էր, որ կարող են երկրի համար անսպասելի աղետներ ծագել: Նշանները լուրջ էին:

Արսենը վերադարձավ ճամբար: Նրան Վախթանգը հայտնել էր, որ տեսնվել է Արամայիդիի հետ, խոսել Միհրնեբսեհի հետ: Հազարապետը մերժել է տեսնվել հայ նախարարների հետ՝ քանի դեռ Հազկերտը ինքը չի կանչել նրանց իր մոտ առյանի: Բայց Վախթանգը բերել էր մի շատ կարևոր տեղեկութիւն Միհրնեբսեհի և Դուան մտադրութիւնների մասին: Միհրնեբսեհը հայտնել էր, որ Հազկերտը սպառնացել է բոլոր նախարարներին սպանել տալ կամ ուղարկել աքսոր, բայց պետք է Միհրնեբսեհի միջոցով՝ ամեն կերպ խափանել այդ սպառնալիքը և դատի ձև տալ գործին:

Վասակը գնաց, — այս առաջին անգամն էր, — Վարդանի վրանը: Նա զայրացած էր այս վիճակից և չէր կարողանում զսպել իրեն: Նա այս բոլորի մեջ մեղադրում էր Վարդանին: Ուստի և նրան ասաց.

— Մինչև ե՞րբ պիտի նստենք այստեղ ձիերի մեջ, Սպարապետ:

— Մինչև որ իսկական ձիերը հասնան, որ մենք ձիերի մեջ նստելու չենք եկել:

— Դուռը չի գա մեզ, մենք պիտի գնանք Դուռը:

— Տեր մարզպան, թողութիւն արա անպատշաճությանս, ես չեմ գնա Դուռը:

— Դու գրգռում ես պարսիկներին:

— Ոչինչ, նրանք էլ մե՛զ են գրգռում:

— Ապա ինչո՞վ պիտի վերջանա այս անարգանքը:

— Թող հաստազուխները իրենք հոգան այդ մասին, — և Վարդանը վեր կացավ զայրույթով, — ես չեմ անարգավածը, անարգվել են նրանք:

— Դու մտադիր ես ուրեմն ցամաքի հասցնել գործը, — ձայներ բարձրացրեց Վասակը:

— Ոչ, — ձայնը ցածրացրեց դիտմամբ Վարդանը, Վասակին վիրավորելու համար, — ես ուզում եմ խելամտության կոչել այս կատաղած ցուլերին:

Վաստակը մշմշտեմ էր զաշխույթից, բայց նրան զինամթափ էր անում Վարդանի համառ ու վճռական խոսքը:

— Այն ժամանակ,— ասաց Վաստակը,— ես կգործեմ ինչպես իմ խիղճը կենեղնէ:

— Դու գիտես, տեր մարդպան, ես ոչնչից երկյուղ չունեմ:

— Քո անձի համար կարող ես, բայց երկրի համար...

— Երկրի՝ համար,— գոչեց զաշխույթով Վարդանը,— երկրի՝ համար երկյուղ չունեմ:

Նա գունատվեց:

Վարդանի վրանը եկան Աշուշա բղեշխը և Աղվանից իշխան Վահանը՝ իրենց ուղեկցող այլ սեպուհների հետ: Նրանք ողջագուրվեցին օտարություն մեջ վիճակակիցներին հատուկ ջերմությամբ: Երբ նստեցին, Վարդանը ժպտաց բոլորին:

— Մահը մարդով հարսանիք է:

— Ծշմարիտ է, Սպարապետ,— ասաց աղվանից իշխան Վահանը:

Վարդանը նրանց հարցուփորձ արեց Վրաստանի, Աղվանքի և Հայաստանի մասին իբրև իրենցից հետո եկողների: Աշուշան ասաց, որ հանգիստ է ամեն տեղ: Սպասում են:

— Փոթորիկը հետո կլինի,— ասաց աղվանից իշխան Վահանը:

— Կկանխենք փոթորիկը,— ասաց Աշուշան:

— Ուրացությամբ,— ոչ առանց հեգնանքի հարցրեց Վարդանը:

— Ոչ, հավատի պաշտպանությամբ,— լուրջ և նույնպես ոչ առանց հեգնանքի ասաց Աշուշան,— աշխարհը անհնարին չէ:

— Տա աստված,— ասաց Վարդանը:

Լռեցին:

— Եթե մարդպանը մեզ օգնի մի փոքր,— ասաց Աշուշան՝ Վարդանին առանձին,— գործը ավելի դյուրին գլուխ կգա:

— Ի՛նչ անի...

— Իսկույն շփշի:

— Չեմ հասկանում: Իսկույն չգիշի, ուրեմն հետո՞ գիշի,—
նեղսրտեց Վարդանը:

— Կասեմ առանձին,— փակեց խոսքը Աշուշան:

Միհրնեբսեհի կարգադրությամբ վրաց և աղվանից իշխան-
ներին տեղավորեցին հայերից հեռու մի այլ վրանախմբում և
հսկում էին, որ նրանք հաղորդակից չլինեն հայերի հետ:

Առավոտ էր: Հայ նախարարները նստած էին Սրվանձտյա
իշխանի վրանում և արդեն վարժված իրենց վիճակին՝ խոսում
էին, երբ տեսան, որ մի հեծյալ նժույզը թոցրած գալիս էր դեպի
հայոց այրուծին: Նա մինչև վերջը քշեց և նժույգի սմբակները
խրելով գետնի մեջ, հանկարծ կանգնեց: Դա պարսիկ սուրհան-
դակ էր:

— Արքայից արքան հրամայեց ձեզ ներկայանալ իրեն և իս-
կույն ևեթ:

— Անխախտ, անհապաղ,— ասաց Արսենը նուրբ հեգնանքով
և վեր կացավ,— է, գնանք հարսանիք. կամ ջուր պիտի կրենք,
կամ փայտ...

— Պատասխան թղթի պատասխանը պիտի տանք,— ասաց
Ներսեհ իշխանը և դարձավ Սրվանձտյա իշխանին,— կտա՞նք լավ
պատասխան, իշխան...

— Կտանք մեր պատվին արժանի պատասխան,— ասաց չար
եղանակով Սրվանձտյա իշխանը,— քուշանների կովում արյուն
ենք թափում պարսիկ բռնավորի համար, մի՞թե արյուն չունենք
մեր հայրենիքի համար:

— Մեռնե՞մ հայրենիքին,— հառաչեց կարոտով տխրադեմ
Քաջբերունյաց իշխան Ներսեհը:— Ինչո՞ւ չունենք:

Իշխանները վեր կացան: Սուրհանդակը շտապեցնելու հա-
մար նախարարներին՝ խթեց իր նժույգը: Սակայն նախարարները՝
Վարդանի տված նշանի համաձայն՝ նժույգներին տվին արժանա-
վայել դանդաղ ընթացք և քանի մոտենում էին պալատին՝ ավելի

դանդաղում էին, տալով իրենց երթին հանդուգն ցույցի հանդիսավոր կերպարանք:

Առջևից գնում էր Վասակը իր շքախմբով:

Պալատի դռներին նրանց հանդիպեցին շատ սառն: Չեղան ողջույնի խոսքեր: Չողջունեցին նաև նախարարները և լուռ, լարված մտան պալատի միջանցքը: Նրանց կանգնեցրին: Նվաստիչն այն էր, որ մերսում լուռթյուն էր: Մինչև անգամ վարագույրի ճեղքից երևում էր ժողովականների ահագին բազմություն, որ անշարժ սպասողական դիրք էր ընդունել: Այնտեղ ոչ մի բան չէր շարժվում:

Վերջապես վարագույրը բացվեց և արարողապետը իր արհեստի շինծու մկանային կիսաժպտով հայտնվեց և ներս տարավ նախարարներին:

Քար լուռթյունը դիմավորեց նրանց:

Ժողովականների կիսաբոլոր շրջապատի մեջ, պատշաճ հեռավորության, բարձրադիր հարթակի վրա, բարձրին բազմած ու հենած հեռում էր Հազկերտը: Նա անձնյա, կլորիկ, ոչ շատ բարձրահասակ մարդ էր, խոյաքիթ, համարյա անմոլուս: Ամենից անախորժը նրա բոլորակ խոշոր աչքերն էին գունատ, փայլուն, լեզված դեմքին: Նա կանաչ պատմուճան ուներ հագին — «փիրահեն» և ոսկեհուռ սև բեհեզ անդրավարտիք — «վեշի» և գլխին ատամնավոր բուրգի ձևի ոսկեհուռ թագ, որի ճակատին բոլորակ գնդակ կար՝ ի նշան լուսնի և արեգակի:

Հազկերտի մոտ նստած էր միայն Միհրնեբսեհը, որ ցից քարաբեկորի նման անշարժացել էր և իր բարձունքից նայում էր անփոփոխ իր ընտրած մի կետին և մռայլվում: Նրա դիմացը մովպետան մովպետն էր նստած, իսկ մյուս պալատականները բավական հեռուն կանգնած էին՝ բոլորը բարև բռնած:

Պալատի սրահը լուսավորված էր բարձրից և արևի ոսկի ժապավենները կախված, ընկած էին Հազկերտի առջև: Բազմանկար պատերն ու գորգերի ծաղիկները թունավոր գեղեցկություն էին տալիս ահավոր ատյանին և չէին կարողանում մեղմել շարագույժ փոթորկի սպառնալիքը գարնանային ժպտալի դաշտ հիշեցնող սրահում:

Արարողապետը կոպիտ ու անակնկալ կերպով կանգնեցրեց նախարարներին ու իշխաններին ուղիղ դռան շեմքին: Նրանցից աչ

ու ձախ կանգնեցրեց Նաև վրաց և աղվանից իշխաններին. որոնց առանձին էին բերել և առանձին կանգնեցրել, երկյուղ ազդելու և ապա սիրաշահելով անջատելու հայերից: Հարյուրավոր դաժան հայացքներ հառեցին նրանց: Բայց ամենից ավելի դժնդակը Հազկերտի հայացքն էր, անքթիթ, սև, աչքերը շար, որոնցից թույն էր կոսթում:

Պատասխան թուղթը կարդացել էին և մրրիկն սկսվում էր: Ու հենց որ հայ նախարարները ներս մտան՝ Հազկերտը ցցեց գլուխը ակնոցավոր օձի շարահայաց լարումով և նայեց նրանց:

Միհրնեբրսեհը նայեց իրենից մի փոքր հեռու կանգնած ատենապետին: Սա առաջ եկավ:

— Կարդա մեղապարտների անվանացանկը:

Ատենապետը բացեց ոլործուն մագաղաթը:

— Ո՛չ աստիճան իշխանակա՛ն, ո՛չ պատվանուն, այլ տոհմը և անունը,— քարե խոսքերով արասանեց Միհրնեբրսեհը:

Ատենապետը կարդաց.

— Սյունյաց տոհմ՝ Վասակ անուն: Արծրունյաց տոհմ՝ Ներշապուհ անուն, Ռշտունյաց տոհմ՝ Արտակ անուն, Խորխոռունյաց տոհմ՝ Գաղիշո անուն, Մամիկոնյան տոհմ՝ Վարդան անուն, Մոկաց տոհմ՝ Արտակ անուն, Ապահունյաց տոհմ՝ Մանեճ անուն, Ամատունյաց տոհմ՝ Վահան անուն, Անձևացյաց տոհմ՝ Շմավոն անուն:

— Ովքե՛ր են, այստե՛ղ են. առա՛ջ գան,— դաժանորեն հրամայեց Միհրնեբրսեհը, որը թեև լավ ճանաչում էր նրանց:

Նախարարներն ու իշխանները առաջ գնացին:

Հազկերտը նայեց Միհրնեբրսեհին և աչքերով նշան արեց նրան: Միհրնեբրսեհը ձեռքով մոտ կանչեց Խոսրովին, վերցրեց Հազկերտի լուռ և զգած մագաղաթի փաթեթը և երկարեց նրան: Խոսրովը վրա վազեց, խլեց մագաղաթը և կանգնեց սպասեց:

— Կարդա՛,— հրամայեց Միհրնեբրսեհը կիսաձայն:

Համաձայն պարսից սովորության՝ գործին տրվում էր դատի կերպարանք՝ վեր հանելու համար արդարությունը:

Խոսրովը դառնաձայն և թունոտ շեշտով կարդաց հայոց պատասխան թուղթը:

Թեև ատենավոր պալատականներն ու մեծամեծները մի անգամ լսել էին այդ թղթի ընթերցումը, սակայն երբ այն ընթերցվեց

թղթի հեղինակների ներկայութեան, ազդեցութեամբ շատ մեծ
եղավ: Բոլորը կատաղած նայում էին նախարարներին և ամենից
խիստ Վարդանին, նույնպես Վասակին, որոնց լավ ճանաչում էին:
Մի մկան անգամ շարժվեց Վարդանի դեմքին: Նա կանգնած էր
անշարժ, բարձր բռնած գլխով, աչքերը հատակին՝ հպարտ ու վեհ:
Նա գեղեցիկ էր: Մահվիռոտի հերոսը արձանացել էր մեջտեղը և
կարծես մի գուռան լուռ պատմում էր, ոգում նրա սխրագործու-
թյունների վեպը:

Մովպետան մովպետը, որը մինչ այդ եռում էր կրակին դրած
կաթսայի նման, վեր թռավ տեղից և բազկատարած մղվելով դեպի
Հազկերտը՝ գոչեց դառնաձայն.

— Դատապարտե՛լ Արմինիան... Հրամա՛ն ինձնից. գնա՛
երկիրն ապստամբ, որ չի ճանաչում ինձ, հաղթիր նրան.— այս-
պե՛ս է ասում Մազդաոն...

Մովպետան մովպետը շրջվեց դեպի մոգերը: Նրանք մոնչալով
առաջ մղվեցին և երեսնիվայր ընկնելով՝ գոչեցին.

— Դատապարտե՛լ Արմինիան... Նա՛ է ըմբոստը, նա՛ մոլո-
րեցնողը մյուս ցեղերին:

Պարսիկ պալատական մեծամեծները լռել էին: Նրանք նեն-
գավոր հայացքներով նայում էին իրար և ջանում գուշակել իրար
միտք: Տարբեր էր ազդել նրանց պատասխան թուղթը: Մի փոքր
առանձին կանգնած մի նրբադեմ իշխան, տարեց և մի փոքր վա-
ռառող՝ նայեց հարևանցի իր կողքին կանգնած Վախթանգին, որի
հեգնական աչքերում մի կայծ էր շողում: Նա որսաց հայացքը և
մոտ սահեց նրան:

— Ի՛նչ աներկյուղութիւն,— շնչաց նրա ականջին շատ
զգույշ:

— Աներկյուղութիւն,— զարմանքի շեշտով հարեց Վախթան-
գը,— ասա խե՛ղք, ճարտարաբանութիւն,— ավելացրեց խոհուն
աչքերը կկոցելով,— լա՛վ, զգույշ,— զգուշացրեց նա,— ցուրեք
չգրգուլեն:

Մյուս իշխանները սակայն մոլեգնած տեսք ունեին: Թղթի
համարձակ, հանդուգն խոսքը, անվեհեր վճիռները կատաղեցնում
էին նրանց:

Խոսրովն ավարտեց ընթերցումը: Տիրեց տաժանելի լուռթյուն:
Ամենքը սպասեցին, որ Հազկերտը կխոսի: Եվ սպասվում էր, որ

եթե նա խոսի արյունը կգնա... Բոլորը նայեցին նրան՝ իրենք իսկ սարսափելով: Եվ ահա նա հանկարծ ժայթքեց հնոցի պես:

— Դիմադարձությո՞ւն, ապստամբությո՞ւն, — որոտաց դառնաճայն, — դուք հանդգնեք ծաղրական թո՞ղթ ուղարկել ինձ... ինձ ուղարկել ծաղրական թո՞ղթ... խոսել համարձակվե՞ք, սպառնալիքնե՞ր կարդալ... ինչի՞ վրա դրիք ձեր հույսը, թե ես այնպես չեմ ջնջի ձեզ, որ ձեր ատելի հոտն անգամ չմնա աշխարհում: Հույսե՛րի՛, քուշանների՛, ձեր աստծո՞ւ, ձեր քաջությա՞ն վրա հույս դրիք... խոսեցե՛ք, ինչի՞ վրա...

Հազկերտի խոսքերը բոցի ցուլումներով նետվեցին դեպի պալատականները, և սրահը հրդեհվեց:

Հանկարծ Հազկերտը այլանդակվեց, այլայլվեց:

— Զէ, դուք ասացեք, թե ինչպե՞ս հանդգնեցիք... ինչպե՞ս հանդգնեցիք. խոսեցե՛ք...

Վարդանը ձայն տվեց.

— Ինչպես հրամայեցիր, տեր, մենք կխոսենք...

— Խոսեցե՛ք, — աչքերը արյունով լցված խայթեց նրան Հազկերտը, — թե ինչպես հանդգնեցիք, գրեցիք թուղթը: Խոսեցե՛ք...

— Զենք լոի, մենք կխոսենք...

— Դե խոսեցե՛ք, խոսեցե՛ք: Ինչո՞ւ եք լռում... Դուք ապրստամբնե՛ր եք, հանդուգն դավաճաններ... Դո՛ւք...

Պալատականներն իրար անցան: Հազկերտը այնպես էր շղաճրգորեն խեղդվում՝ արյունը գլուխը տված, որ երկյուղ կար, թե կկաթվածահարվի: Նա կապտեց, սևացավ: Վեր թռավ տեղից, տատանվեց, նրան բռնեցին: Մթնոլորտը շիկացավ:

Հանկարծ մի պարսիկ իշխան՝ անկարող զսպել իրեն՝ մեջ վազեց և կրթի ու մոլուցքի մեջ գռչեց.

— Փղե՛րը բեր, տե՛ր արքա, ոտնակո՛խ արա սրանց...

— Փղե՛րը, ոտնակո՛խ, — հափշտակվելով իշխանի մոլուցքից՝ որոտաց ատյանը:

— Փղե՛րը, — հրամայեց Հազկերտը՝ մոլուցքի մեջ տարերալեռեն ենթարկվելով բոլորին: — Փղե՛րը...

— Պերո՞ղ իշխան, վտանգավոր է, — լսվեց նրա հետևից մի զգուշացնող ձայն: Սակայն իշխանը դուրս վազեց, ճանապարհին հրելով հալ նախարարներին: Արարողապետը վազեց և ձեռքով

բոթեց նախարարներին դուրս: Սակայն նրանք դիմադրեցին և մը-
նացին տեղները: Պերոզ անվանված իշխանը ըստ երևույթին շատ
ազդեցիկ էր և հեղինակավոր: Նրա ելույթը լարեց ու սրեց բոլո-
րին:

Պալատականներն իրար անցան: Նրանց միջից առաջ եկավ
մի զինվորական, կարճահասակ ու կոճղի նման հաստատուն: Նրա
ծաղկատար լիթը այտերը եռացող ջրի պես խլխլացին, վզի երակ-
ներն ուռեցին, և նա կաս-կարմիր կտրած՝ ուզեց խոսել: Բայց
Հազկերտի դեմքը ծովում էր, նա կատաղի և խելագար աչքե-
րով սաստեց նրան:

Վրդովված զորականը առաջ անցավ դեպի Հազկերտը: Նրան
անհանգստացրեց Հազկերտի հրամանը, որ եղավ Պերոզի դրոդ-
մամբ:

— Մուշկան զորավար, զգո՛ւյշ, — լսվեց հետեից մի պալա-
տականի զգուշացնող ձայն:

— Զորավա՛ր, զգո՛ւյշ, — հետեցին այլ ձայներ:

Մուշկան զորավարը սակայն չէր դադարում միջամտելու
փորձ անել: Խելագարությունն ակներև էր: Մի զորական ներս վա-
զեց և Մուշկանի ականջին հայտնեց, որ Հազկերտի հրամանով
ճամբարն իրար է անցել, մատյան գունդը փղերով պիտի գա:

Ներս վազեց Պերոզը, որ գտել էր իր ծառայության աստիճա-
նի բարձրացման միջոցը, քաջալերվեց մովպետան մովետից:
Շշուկներ լսվեցին ժողովականների մեջ: Ամենքը գիտեին Հազ-
կերտի խելագարությունները, բայց այսօր չափազանց էր այդ և
խայտառակ: Նրանք աչքով էին անում Պերոզին, որ դադարի,
բայց սա մոլգնել էր և կատաղի ցուլի պես աչքերն արյունակալած
գոռում էր:

Մուշկանը կատաղի աչքերով մոտեցավ Պերոզին: Նա, իբրև
հրամանատար և զորավար, լավ էր հասկանում, թե ինչ է նշանա-
կում փղերը մեջ բերել և կատաղեցնել նրանց՝ նախարարներին
ոտնակոխ անել տալով: Փղերը կարող էին ոտնակոխ անել նաև
պալատը: Դա շատ վտանգավոր բան էր, որ կարելի էր թույլ տալ
ռազմադաշտում, և այնտեղ էլ փղերը բաց թողնելուց հետո շատ
էր դժվար նրանց կրկին հանգստացնելը: Բայց որքան Մուշկանը
ճիգ էր թափում խոսք հասկացնել Պերոզին, սա ավելի էր խելա-
գարվում:

Մուշկանն աչքայվեց և առաջ վազեց դեպի Հազկերտը: Նա խեղդվում էր զայրույթից:

— Տեր արքա, հրաման տուր վերադարձնեմ փղերը:

Հազկերտը կատաղել էր: Նա փնջացնում էր, ֆշշում: Նա ցից նստեց բարձերի մեջ և շուրջը նայեց թունալից ու շար: Հետո ասաց.

— Գիտուննե՛ր եք, իմաստուննե՛ր, ասյա՛ն եք... Քննեցե՛ք, դատեցե՛ք, վճի՛ր գրեք:

— Տե՛ր արքա,— ասաց մի պալատական,— սրանք հույն-բիւն են ապավինել: Որպեսզի կտրենք սրանց ապավենը, դարձ-րու սրանց մեր օրենքին, և սրանք կհնազանդվեն մեզ:

Առաջ վազեց կատաղի Պերոզը.

— Բայց ի՞նչ է սա, ինչո՞ւ են սրանք այսպես ապերասան, ինչո՞ւ չեն խոնարհվում, ընկճվում, ինչո՞ւ են խստապարանոց, ինքնիշխան այսքան... Ա՛յս հասկացրեք ինձ, ա՛յս, ա՛յս... Վերևից են նայում մեզ,— մռնչաց բողոքարկու, թունոտ շեշտով Պերոզը,— ստորնագույն են համարում մեզ, գոռոզ ազգ է, գոռոզ ոգի,— և դեմքը ծամաթռելով ատելությամբ ծղրտաց,— կոխկրտե՛նե՛նե՛լ այդ ոգին, տրորե՛նե՛նե՛լ, ջնջե՛նե՛նե՛լ, ահա վճիռը: Ազգովին ուրացումն, և անհապաղ, իսկույն: Եթե ոչ՝ ի՞նչ, հայերի կա՛մքը պետք է հարցնենք...

Միհրնեբոսեհը խոր գլուխ տվեց Հազկերտին և դիմեց նախա-րարներին.

— Ինչո՞ւ եք լռում, ինչո՞ւ չի լսվում ոչ մի խոսք աղերսան-քի... Մարզպան էիր,— դարձավ Վասակին,— խոսիր, ասա. այս-պե՛ս կպատասխանեն արքայից արքայի Հազարապետին:

— Ես ունեմ պատասխան,— ասաց Վասակը մոռյլ,— բայց աչսօր, այս փղերի թոհուրոհի մեջ անկարող եմ խոսել...

— Կգա տեղը՝ կխոսե՛ս...

— Կխոսեմ այնտեղ...

— Դո՛ւ խոսիր այնժամ,— դարձավ Միհրնեբոսեհը Վարդա-նին,— ասա պատասխան թուղթը, այսպե՛ս կգրեն արքայից ար-քային...

Վարդանն առաջ եկավ: Նրա սառնասիրտ կերպարանքը, հա-մուզմունքով և եռանդալի հայացքը ակամա գամեց իր վրա ողջ

ատյանի ուշադրութիւնը: Նախարարները լարվեցին. Վասակն անհանգստացավ: Գաղիշոն բազմանշանակ նայեց Վասակին՝ հասկացնելով նրան թույլ չտալ, որ Վարդանը խոսի իրենց փոխարեն: Բայց Վասակը հասկացրեց, որ «թող խոսի»... Վարդանն ասաց.

— Որքան վերջապես տվիք հնար՝ ես կխոսեմ... — և մի պահ արժանապատուությամբ լռեց, հետո խոսեց հանդարտ. — Թող հայտնի լինի քեզ, տեր Հազարապետ, որ ես գիտեմ, թե գտնվում եմ արյաց զորութիւնը ստեղծողի առջև, բայց և գիտեմ, թե ի՞նչ ենք գրել: Թող հայտնի լինի արյաց արքային, որ մենք կկռվենք օրյաց տերության արտաքին թշնամիների դեմ, կտանք տերունական հարկը... Բայց այսքա՛նը միայն... Բայց այն, որ ավանդ ենք ստացել մեր նախնիներից — մեր հայրենիքը, մեր ազատութիւնը, մեր իշխանութիւնը, — դա չենք տա ոչ ոքի: Ահա այդ ենք գրել մենք: Հաճո՞ւ է՝ թողեք զնանք ազատ ապրենք մեր նախնիների երկրում: Հաճո՞ւ չէ՞՝ ահա մենք, ահա դուք, արե՛ք, ինչ որ կամենում եք: Թող թըր գրված է: Եվ ինչ որ գրված է՝ չի ջնջվի:

— Դու կակոս՞ հանդգնել... — մռնչաց Հազկերտը, — որքա՛ն Վարդանը ընդհատեց նրան.

— Մի՛, արքա՛... Առաջ, քան մեր գալն այստեղ, մենք ի՞նչ փճոքի ենք մեր մահն ու կյանքը:

Հանկարծ հեռվից լսվեց մի խուլ, սպառնալից դղորդ: Դա դետինն էր, որ տնքալ սկսեց փղերի ահալոր դոփյուններից: Մատյան գունդը գալիս էր: Անգամ ատյանը սարսափահար եղավ և սահմոկած սպասում էր, թե ինչպես պիտի տեղի ունենա հայ նախարարների ջախջախումը ամենի գազանների թաթերի տակ:

Այնպես թվաց, թե ժամանակը կանգնեց: Գերագույն վայրկյանն էր, որ պիտի վճռեր կյանք կամ մահ: Սասանեցին բոլոր նախարարները: Այժմ, երբ մահը կանգնեց նրանց առաջ իր բոլոր խսկությամբ: Վարդանը միայն թվում էր անաչալ: Բայց և նա կռուվեց:

— Տե՛ր արքա, հրամայի՛ր — ասաց Պերոզը գազանալիկ կրքով: Մի՛հրնեքսե՛հ վեք թուով և խոնաբհված կանգնեց Հազկերտի առաջ.

— Տե՛ր իմ, թո՛ղ այսօր փղերը, դի՛ր սրանց զնդա՛ն, թող երկար զգան սարսափը:

— Արժան է և իրա՛վ,— մռնչաց ողջ ատյանը:

— Զնդա՛ն...— գոչեց դողահար Հազկերտը,— զնդա՛ն դրեք սրանց...

— Արժան է և իրա՛վ,— կրկնեց ողջ ատյանը:

— Փտեցնեմ զնդանում, խոշտանգ-խոշտանգ մաշեմ սրանց, որ իմանան, թե ինչ է արյաց զորությունը,— գոչեց Հազկերտը:

— Արժա՛ն է և իրա՛վ,— երեքնեց ատյանը:

Միհրնեբսեհը նշան տվեց: Ներս վազեցին ներքինի դահճապետը սպիտակազգեստ դաժան դահիճների հետ, բերելով գործիքներ ու շղթաներ: Նրանք արագ շղթայեցին նախարարներին: Նախարարները հիշեցին Վարդանի խոսքը երկրից հեռանալու պահին. «Թե երևա աքսոր, բանտ... ժամանակ շահենք»: Եվ կառչեցին այդ հույսին: Վասակը վայրկենաբար մտածեց՝ վերջին պահին բացահայտվել, փրկել դրությունը:

Միհրնեբսեհը նշան արեց, որ դեռ սպասեն, և նայեց Հազկերտին: Հազկերտը սպասեց մի փոքր և ասաց.

— Իմ հրամանն է, ընդունեցե՛ք զրազաշտը: Ոչինչ բան չի խախտի իմ վճիռը: Դուք հանցանք եք գործել և միայն ձեր պիղծ հավատի ուրացությամբ կարող եք քավել: Ուրացե՛ք: Իսկ եթե չեք կատարի հրամանս, բոլորիդ խոշտանգելով մեռցնել կտամ, զորք կուղարկեմ, ավերել կտամ ձեր երկիրը, Սազաստան կուղարկեմ աքսոր ձեր զավակներին ու կանանց:— Տարե՛ք,— հրամայեց դահիճներին:

Դահճապետը նշան տվեց, և դահիճները դուրս տարան կապալա նախարարներին:

Միհրնեբսեհը կրկին նշան արեց արարողապետին, սա մոտեցավ նրան, որը ցածրաձայն հրամայեց.

— Աշուշային և Վահանին հետ պահիր՝ ցնոր հրաման:

— Փրկվեցին,— շշնջաց Վասակը Գաղիշոյին:

Այս նկատեցին հայ նախարարները:

Արարողապետը հենց դռների մեջ առանձնացրեց Աշուշային և Վահանին:

— Ո՛չ դեռ,— շշնջաց Գաղիշոն խորը նայելով փրկվածներին, որոնց տարան այլ ուղղությամբ:

Հայ նախարարներին դուրս բերին ատյանից շղթայակապ և պահակներով շրջապատ: Պալատի առջևի հրապարակում լայնաշրջան գծով կանգնել խոնավել էր ամբոխը: Մեջտեղը բացած ապարեզը բռնել էին մատյան գնդի փղերն ու զորքը՝ պատրաստի կատարածել Հազկերտի հրամանը՝ կոխկրտել նախարարներին: Ամբոխը նախաճաշակելով արյունային տեսարանի գազա-մական հաճույքը՝ ալեկոծվեց: Սակաքն երբ տեսավ, որ նախարարին անց են կացնում փղերի միջով և մտադիր են տանել առջև վայր, մոնչաց, աղաղակեց.

— Կոխկրտե՛լ, կոխկրտե՛լ...

Փղերը տատանվեցին, կնճիթները ցցեցին վեր, հողը թաթերով փորեցին և սկսեցին հարձակման շարժումներ անել: Այդ տեսնելով, Մուշկան նյուսլավուրտը բռնեցրով սպառնաց ամբոխին և դարձավ մատյան գնդին.

— Դա՛րձ, դեպի ճամբա՛ր:

Մատյան գունդը շարժվեց: Փղերը համբատատան, բլուր-բլուր գնացին:

Հայ նախարարներին տարան խառնիճաղանճ և խուժաղուժ ամբոխի միջով ուժեղ պահակների օղակով: Վասակը գունատվեց և մռայլադեմ նայելով ամբոխին՝ սկսեց սուր հայացքով հարվածել նայողներին: Գաղիշոն գլուխը կախել էր, բայց հանգիստ էր: Սրվանձտյա Գարեգինը հրամայական շեշտով սաստում էր ամբոխին, նրա կողքից գնում էր Արտակը և աչքի տակով դիտում Վարդանին, որ ընթանում էր հոյակապ հասակի բնական հպարտությամբ ու վեհությամբ: Մի տեղ, երբ շարախնդաց ամբոխը բրբջում էր, որ հանկարծ տեսնելով Վարդանին՝ ականա լոնց ու աչքերը լայն բացած հետևեց նրա ընթացքին: Հանդարտ, քաշին վայել բարությունը նայում էր նա ամբոխին և պահում էր իրեն տիրական դիրքի մեջ: Ընդոստ ու գրգռիչ հանդգնությամբ երեսը շրջում էր այս ու այն կողմ ներշնչապուհ և շրթունքները շարժում: Ողբերգական էին հայոց այրուձիի մարտիկները: Իրենց վրան-խերից զանազան ուղիներով եկել խոնավել էին ամբոխի մեջ և գր-նում էին կալանավոր նախարարների կողքով դեպի քաղաք և չէին կարողանում զսպել իրենց վիշտն ու ցասումը: Նրանց հետ գնում

էր Արշամը՝ հայոց այրուծիի հարյուրապետը, որի հետեից ընթանում էին հայ մարտիկները: Նրանք գնում էին շփվելով պատի պես կանգնած, երբեմն էլ երթին ընկերացող ամբոխին, առանց ուշք դարձնելու, թե ո՞ւմ են հրում, ում ոտը կոխում: Նրանք գրգռված էին վերին աստիճան և շարժումներից երևում էր, որ պատրաստվում են վտանգավոր գործողութիւնների դիմել: Այդ նկատեց Գարեգինը և աչքով արեց Արշամին, որ կանխի դեպքը: Սա ետ դարձավ և սաստեց մարտիկներին.

— Հանգի՛ստ, բան-ման չանե՛ք...

— Ձեռ չենք տա, սեպուհ, բայց եթե մեկնումեկին դիմինչև վերջին մարդս կփչանանք, կարբե՛նք ամեն ինչ, վկայված կենդանի:

— Հոտնե՛րը կկտրենք,— ավելացրեց ուրիշը:

Հայ մարտիկները արյունակալած աչքերով նայեցին Արշամին և ոչինչ չհասկացան: Եվ ահա մի տեղ, երբ ամբոխից մեկը քար բարձրացրեց և նետեց նախարարների վրա, մարտիկները մի մարդու պես հարձակվեցին նետողի վրա և ոտնատակ տվին: Ամբոխը ոչխարի հոտի պես հորձանք տվեց այս ու այն կողմ: Պահակազորից զատվեց մի խումբ և հարձակվեց մարտիկների վրա: Սկսվեց մի կատաղի ծեծ: Երթը կանգ առավ: Ամբոխը, որ փախել էր, եկավ և օղակեց կռվողներին: Հայ մարտիկները թույլ չտվին հարձակվող պահակներին ձեռներեցութիւնը պահել. անմիջապես նոր թափով գրոհեցին նրանց վրա և սկսեցին հարվածներով վանել իրենցից: Ամբոխը չհամարձակվեց օգնել պահակներին:

— Սպարապետ,— դիմեց Վարդանին Հազարապետը:

— Թո՛ղ, զինվորյալներին մի՛ արգելեք,— պատասխանեց Վարդանը:

Երկու կողմից վիրավորներ ընկան, բայց տեղի չէր տալիս և ոչ մի կողմը: Գործը կարող էր երկարել և մեծանալ, եթե պահակապետը ձայն չտար իր զինվորներին ետ քաշվել: Հայ մարտիկները ետ չմնացին, այլ արյունոտ ու կատաղի օղակեցին նախարարներին և ուղեկցելով նրանց՝ կանգնեցին պաշտպան: Ամբոխը չհամարձակվեց այլևս ծաղրի խոսք ասել նրանց կամ վիրավորել գործողութիւնը: Պահակապետը զգալով, որ իր պարտականութիւնը լավ չի կատարել և կալանավորներին չի կարողացել ան-

վրթար տեղ հասցնել, կուլ տվեց հայ մարտիկների վարմունքը: Նախարարներին անցկացրին նյուշապուհ քաղաքի փողոցներով և տարան զնդան: Դա մի մռայլ և կիսագետնափոր շենք էր, բարձր, անթուրծ, հողե աղյուսներից և ցեխից շինած պարսպ-ներով: Նախարարներին անցկացրին ամուր դարբասով և մտցրին բակը: Դիմացը ավելի փոքր մի դուռ տանում էր դեպի գետնափոր մութ բավիղը: Դա էր զնդանը: Կիսախավարը, որ լույսից եկողնե-համար թանձր էր թվում, հետզհետե պարզվեց և տխուր ու անալի գետնահարկը իր տամուկ ու ծանր օդով պաշարեց նը-
բազմախոռոչ պատերով: Հատակը հող էր և ցեխ, հնար չը-
նստելու, ո՛ւր մնաց պառկելու:

Նախարարները մի պահ լուռ ու տատամսած նայեցին իրենց շուրջը, զննեցին պատերն ու խոռոչները և ապա խմբվեցին Վարդանի և Վասակի շուրջը՝ բնազդաբար նրանցից սպասելով այն հարցի պատասխանը, թե ի՞նչ պետք է անել:

— Տե՛ր Մամիկոնեից, — խոսեց զուպ կշտամբանքով Վասակը, — մինչև այստեղ լռեցինք և հանդուրժեցինք անարգանքն ու պատիժը: Բայց մինչև ե՛րբ...

— Մինչև ե՛րբ... — կրկնեց Վարդանը, — այդ գիտեք ինք-ներդ...

— Իսկ ի՞նչ է վերջը...

Վերջը թող ասեն պարսիկները, թերևս մեզանից ոմա՛նք... Բայց գոնե ինձ համար վերջն ասված է:

Վասակը շխոսեց, մյուսները լռեցին: Զգացվում էր, որ երկուսը դեռ բաներ ունեն ասելու, և սպասեցին, որ ասեն:

— Պետք է հաշտության խոսք գտնել արքայի հետ, — ասաց Վասակը:

— Գտի՛ր հաշտության խոսքը, — ասաց Վարդանը անբար-յացկամ, — ես ոչ մի խոսք չունեմ այլևս:

Գուցե պայթելի մի թունդ վեճ երկու հակառակորդների մեջ, եթե ներս չգար մի բարձրահասակ, գեր ու դաժան մարդ՝ զավա-զանը ձեռին: Նրան ուղեկցում էր մի կորամեջք նիհար մարդ, եր-կար մորուրով: Սա ձեռքին մի ջահ ուներ, որ բարձր բռնած լու-սավորում էր զնդանը: Լույսը ավելի մռայլացրեց զնդանի շարա-գուշակ տեսքը: Բարձրահասակը, որ ըստ երևույթին բանտապետն

էր, լուռ ու խոփող հայացքը պտտեցրեց բանտարկյալների վրա, մտքում հաշվեց նրանց թիվը, մեկ-մեկ տնտղեց ամեն մեկին և ետ շրջվեց գնաց: Մյուսը, որ ուղեկցում էր և նրա օգնականն էր, հետևեց նրան մինչև դուռը, որ բավական հեռու էր, և մի փոքր անց վերադարձավ, կանգնեց, նայեց շորս կողմ, հատակին ու զրնաց: Իսկույն նրանից հետո ներս մտան շորս հոգի՝ ծառաներ, որ փսիաթներ բերին փռեցին հատակին: Կրկին ներս եկավ բանտապետի օգնականը՝ նայեց փսիաթներին և գոռաց ծառաների վրա.

— Ինչո՞ւ բերիք փսիաթները... կապերտներ պիտի բերեք միայն...

— Տանե՞նք փսիաթները, — հարցրեց խորհրդավոր ձայնով ծառաներից մեկը:

— Էլ ի՞նչ տանեք, կապերտները բերեք և բարձեր:

Ու մինչ ծառաները կբերեին նրա պահանջածը՝ նա կանգնեց և սկսեց խորը նայել նախարարներին: Ծառաները բերին կապերտները և փռեցին փսիաթների վրա: Նրանցից մինը բերեց մի մեծ կարաս և դրեց անկյունը: Օգնականը մոտեցավ, հոտ քաշեց կարասից և գոռաց բերողի վրա.

— Սա ջո՞ւր է, թե՞ գինի, անասունի՞ կտոր:

Ծառան սառեց տեղնուտեղը: Օգնականը դիմեց այն խորհրդավոր ձայնով խոսող ծառային.

— Տա՛ր սա, ջո՞ւր բեր:

Ծառան տարավ կարասը և վերադարձավ մի այլ կարասով: Բանտապետի օգնականը հրամայեց հաց ևս բերել և ինքը դուրս գնաց: Ծառաները բերին հացը ևս, այլ ջրամաններ ու պարագաներ և դուրս գնացին:

— Է՛, հյուրասիրվե՛նք, — ասաց Վարդանը մռայլ և նստեց կապերտին:

Արտակը նստեց նրա կողքին: Ներշնչելու ևս մոտեցավ նրանց: Վասակն առանձնացավ Գաղիշոյի և Ռշտունյաց Արտակի հետ: Մնացյալները՝ հոգնած թե մարմնապես և թե հոգեպես՝ ընկան կապերտների վրա: Վասակը մտածում էր, որ հնար գտներ Կողակին տեսնել կամ կապ հաստատել՝ իմանալու, թե նա ի՛նչ է արել իր համար և ի՛նչ կարող է անել: Գյուտի հետ ժամանակ չեղավ առանձին տեսնվելու և խոսելու ընդհանուր թոհուրհոհի մեջ:

Հիմա՞ միայն հնար կար խոսելու նրա հետ, բայց դեռ չէին ընտելացել և տեղավորվել զնգանում: Նա կուզենար խորհրդակցել մյուսների հետ, բայց վերջին օրերս և այդ օրը մանավանդ՝ նախարարները մի տեսակ շփոթ և անտրամադիր հոգեվիճակումն էին: Չէին խոսում, գործունեություն չէին ցույց տալիս:

Վարդանը կամեցավ ջուր խմել: Արտակը վեր թռավ իսկույն և գավը մոտեցնելով կարասին՝ ուզեց ջուր վերցնել: Նա նկատեց, որ գինի է և ոչ ջուր, ինչպես կարգադրել էր բանտապետի օգնականը: Նրա Վարդանը գավը ձեռն առավ՝ ասաց.

— Սա տարօրինակ մարդ է:

— Տարօրինակ է, — ասաց Արտակը:

Մյուսները ևս ուշադրություն դարձրին օգնականի հակասական կարգադրությունների վրա:

Շուտով օրը մթնեց, և զնգանի խավարը գրկեց բանտարկյալներին: Նրանք լուռ էին, ամեն մեկը իր մտքի հետև: Միայն Հագարապետն էր, որ բարձրաձայն աղոթում էր:

Ներս մտավ բանտապետի օգնականը՝ չահը ձեռին: Արտակը դիմեց նրան և ջուր պահանջեց: Բանտապետի օգնականը ձայն չհանեց, իսկույն գհաց դուրս և վերադարձավ մի մեծ կուժ ջրով:

Աշուշային և Վահանին սարան պալատական վրանի հետևի մի հարկաբաժին և մեղմորեն հրավիրեցին նստել ու թողին մեռակ:

— Է՛, բանտ տարան նրանց, ասել է՝ տանուլ տվին, — ծիծաղեց Աշուշան:

Վահանը զարմացած նրան նայեց:

— Այո, տանուլ տվին, — կրկնեց Աշուշան բուրբուկներ լուրջ:

— Մեզ բաժանեցին հայերից, — ասաց Վահանը, — ի՞նչ է նպատակը... և խաժ աչքերի ծանր հայացքը բևեռեց Աշուշայի աչքերի մեջ:

— Ինչ որ է՝ մեր հոգու փրկությունը չէ, — մոմռաց Աշուշան մռայլ ու մտահոգ:

— Կարծո՞ւմ ես, որ մեզ չեն ստիպի ուրանալ:

Աշուշան դառն ժպտաց.

— Իսկ դու կարծում ես Միհրնեբսեհը կհավատա՞ մեր կամ նրանց ուրացություն:

— Ապա ինչո՞ւ է ստիպում:

— Միհրնեքսեհը խաղեր է սարքում. նա գիտե որ մեր կեղծ ուրացութիւնը մեր ժողովուրդները իբրև ճշմարիտ կընդունեն:

Ներս նայեց պարսիկ սպասավորը և արագ շարժումով լայն բացեց վրանի ծածկոցը: Ներս եկավ մի ծերունի: Աշուշան ճանաչեց նրան: Դա Միհրնեքսեհի մտերիմն էր, Վոամ պալատականը: Նա անվրդով էր: Նայեց բարի հեգնոտ հայացքով իշխաններին և ինքը նստելով մի բարձի, հրավիրեց նստել նաև նրանց:

— Անպատշաճ բաներ եղան,— ասաց նա թեթև եղանակով,— բայց հայերն էին մեղավոր: Համոզեցեք նրա՛նց, վերջա՛նա գնա գործը:

— Ինչպե՞ս համոզենք, իշխան, երբ հայերը վճռել են շուրանալ,— ասաց Վահանը:

— Եվ ի՞նչ էլ հարկ կա, որ ուրանան,— մտախոհ քմծիծաղով ասաց Վոամ պալատականը՝ համարյա անկեղծ:

Վահանը զարմացած նայեց Վոամին: Աշուշան գլուխը կախեց:

— Այո՛,— շարունակեց Վոամը,— ուրանալու հարկ չկա: Համոզեցեք հայերին թող կեղծ ուրացութեամբ հնազանդութիւն ցույց տան, դուք էլ նրանց պես, ու վեր կացեք գնացեք ձեր երկիրը: Արքայի հրաման է, չի կարելի գետին գցել, այ սա լավ խորհեցեք:

Եվ երկար արծարծեց այս միտքը Վոամը, որի խոսքը լսելով՝ Աշուշան ոչ մի շարժում չարեց, ոչինչ չխոսեց: Վահանը միայն տարակուսոորեն նայում էր մերթ Վոամին, մերթ Աշուշային: Իսկ Վահանի այս տարակուսանքն ու զարմանքը ավելի աճեցին, երբ Վոամը հանգիստ վեր կացավ, որ գնա, իսկ Աշուշան ոչինչ չառարկեց և ոչինչ չխոստացավ:

— Էհ, բարեմաղթում եմ հաջողութիւն և ուղղութիւն: Բարչավ մնաք:

— Երթաւ բարի, իշխան,— ասաց հաշտ ձայնով Աշուշան:

Երբ Վոամը հեռացավ, Վահանը տարակուսած դարձավ դեպի Աշուշան:

— Ճշմարիտ է խաբում,— ասաց Աշուշան,— հավատը չի ուրացվի, բայց կարող է կեղծվել:

— Եվ ինչ էլ պարզ հասկացրեց այդ,— ծիծաղեց Վահանը,— խորամանկ միջոց ցույց տվեց:

— Ապա ի՞նչ, կարծում ես խելք մենակ մե՞նք ունենք:

Ներս մտան դահիճներ՝ մի զինվորական հրամանատարի և զինվորների հետ և շղթաներով ու մուրճերով՝ արագ շղթայեցին Աշուշային ու Վահանին:

— Հրամայեցեք բա՛նտ,— ասաց հրամանատարը քարի անտառներու վայմար:

Վրաց և աղվանից իշխանները գնացին վիրավորված ու դառնացած:

Մինչ հայ նախարարները վրաց և աղվանից իշխանների հետ անարգանքի և նեղությունների ենթարկված տառապում էին զընդանում՝ նրանց բարեկամներն ու թշնամիները սկսել էին աշխույժ գործունեություն՝ նրանց ազատելու կամ ոչնչացնելու:

Վարազվաղանը շատ էր պտտում Միհրներսեսի ապարանքի մեջն ու շուրջը, տեսակցում նրա և այլ մեծամեծների հետ՝ թարմացնելով իր առաջարկները՝ պարսից արքունիքին ծառայելու: Վասակի բանտարկությունը մյուս նախարարների հետ խոսք ու զրույց էր բացել մեծամեծների շրջանում, որ Հազկերտը Հայաստանի նոր մարզպան կնշանակի: Սա թե էր տվել Վարազվաղանին: Նա ուղղակի դնում էր իր թեկնածությունը պարսիկ իշխանների առաջ և խնդրում էր այդպես ներշնչել և Միհրներսեսին:

Զէր քնում և կողակը: Նա լարեց իր բոլոր ուժերը, վերակռեց իր ընդունակությունները: Այժմ կամ երբեք: Նա վճռեց փրկել Վասակին: Վարազվաղանին մոտեմոտ անելը, որ նրա համար անորոշ նպատակներ ուներ, նրան օգտակար եղավ մի բոլորովին պատահական դեպքով: Նա մի օր տեսել էր Վարազդուխտին և իմացել էր, որ նա լինում է Վախթանգ իշխանի մոտ Վարազվաղանի կնոջ և Վախթանգի զոքանչի կապով: Ուրեմն Վարազդուխտը կարող էր Վախթանգին բաներ խնդրել...

Հայ նախարարների բանտարկության երկրորդ օրը ներս մտավ բանտապետի օգնականը և կանչեց Ընծայնոց Արսենին: Երբ նա զարմացած վեր կացավ, օգնականն ասաց, որ նրան դուրսը

կանչում են: Մախարարները նույնպես զարմացան: Արսենին զատելը մյուսներից լավ նշան չհամարեցին և մինչև իսկ սկսեցին կասկածել Արսենի թուլացման և ինչ-որ գաղտնի կապերի մեջ: Արսենը դուրս եկավ զնդանից և դռանը տեսավ Վախթանգին, որ նը-
ժույգ էր բերել նրա համար:

— Գնանք տո՛ւն, կասեմ ինչն ու ինչպեսը,— ասաց Վախթանգը և արագ քշեց իր նժույգը:

Արսենը հասավ հետևից:

— Վարազդուխտն էր մոտս,— ասաց Վախթանգը,— նա եկավ աղաչեց, որ քեզ ազատել տամ: Ա՛յ, իսկական հայրենաեցուհի...

— Չէի սպասի...— ասաց Արսենը:

— Դե բարիքը գալիս է այնտեղից, որտեղից չենք սպասում:

— Ի՛նչ կա դուրսը,— հարցրեց Արսենը:

— Գնանք, պատմեմ:

Ճանապարհին Վախթանգը Արսենին պատմեց այդ օրերի դեպքերն ու նորությունները:

Բայց Վարազդուխտի վարմունքը բավական բարդ մի հանգույց էր եղել: Դա սկսվել էր Կոդակից: Սա կարողացել էր ծածուկ տեսնվել Վարազդուխտի հետ և նրան խորհուրդ տալ, որ գնա Վախթանգի մոտ և նրան աղաչի դիմել Միհրնեսրսեհին՝ ազատելու Վասակին: Սա հնարավոր էր, քանի որ Խորիշայի մայրն ու Վարազդուխտի կնիքը քույրեր էին, և Վարազդուխտը այս կապով հաճախ էր լինում նրանց տանը:

Վարազդուխտը սակայն ավելի խորամանկ և խելացի էր վարվել: Նա գնացել էր Վախթանգի մոտ և խնդրել, որ ազատել տա... Ընծայնոց Արսեն իշխանին: Դա միջոց էր ծածկելու համար բուն նպատակը՝ Վասակը: Կոդակը չգիտեք, որ Վախթանգի մոտ է լինում Արսենը: Վախթանգը համաձայնել էր՝ ասելով, որ ինքը թեև չէր մտածել այդ մասին, բայց զգում էր, որ դա իր պարտականու-
թյունն է: Վախթանգը գնացել էր Միհրնեսրսեհի քրոջ՝ Արամայիդի մոտ, որ Վախթանգի տիկնոջ հորաքույրն էր և նրան խնդրել՝ համոզելու Միհրնեսրսեհին Արսենին ազատել: Իբրև «հավատի մեջ թուլացած» մի հայ իշխանի, որին կարելի էր ինի գործիք դարձնել մյուսների ևս թուլացնելու:

Վախթանգը, ինչպես և տիկինը շատ մոտ անձնավորություն-ներ էին Արամայիգիին, որ ազդեցիկ կին էր և Միհրնեբոսհի սիրե-լին։ Նա շատ տարիներ առաջ կրկին փրկել էր Վարազդուխտի կյանքը Վարազվաղանի հետապնդումից։

Վախթանգն ու Արսենը հասան ապարանք և իջան նժույզնե-րից։

Դռանը սպասում էր տիկինը։ Արսենը մոտեցավ փաթաթվեց տիկնոջը և համբուրեց նրա ձեռքը։ Ներս գնացին։

— Ա՛խ, տանջում են ձեզ,— ասաց տիկինը։

— Տանջում են,— ասաց Արսենը։

— Բերա՞նս չորանա,— ասաց տիկինը,— Արամայիգիի մոտ էի՝ ասաց, նախարարներին պետք է փղերին կոխկրտել տան եր-կու օրից հետո...

— Կոխկրտե՞լ,— շնչասպառ հարցրեց Վախթանգը։

— Որովհետև ուշացել են արքայի հրամանը կատարել... Ա՛խ, ի՞նչ դաժան մարդիկ են...

Արսենը սառեց մնաց։ Նրան այրեց ամոթանքը, որ ինքը զըն-դանից հեռացավ։ Հիմա, երբ այս բոլորը լսեց, իսկույն հարեց նոր մտքի՝ ազատել բանտարկյալներին մահից։ Բայց ինչպե՞ս...

Վախթանգը գնաց իր օթևանը։ Տիկինը նստեցրեց իր կողքին Արսենին և սկսեց հարցուփորձ անել նրան։ Նա շատ էր կարոտում Արսենին՝ տոգորելով իր զգացմունքը մայրական սիրո աստիճան։

— Ո՛ւր են խորիշան, Որմիզդուխտը,— հարցրեց Արսենը։

— Իրենց օթևանում,— ժպտաց տիկինը,— մեզ մոտ հյուր է Վարազդուխտը։

— Ո՛վ է Վարազդուխտը։

— Վարազվաղանի քրոջ աղջիկը։ Քեզ էր ուզում տեսնել։ Դու էլ փորձանքն ընկար։

— Ի՞նչ է ուզում։

— Ուզում է, որ իրեն ազատես Վարազվաղանի ճանկերից. չի թողնում Սյունիք վերադառնալ, վնասել է ուզում խեղճ աղջկան. կասկածներ ունի, թե աղջիկը դավադրում է։ Սպասիր, գնամ բերեմ մոտո՞ր՝ խոսեցրու,— ասաց տիկինը կատակ դավադրական ժպի-տով,— էլ ի՞նչ ենք երկար-բարակ խոսում։

Նա արագ վեր կացավ և գնաց։

Իսկույն ներս սահեց Խորիշան և ընկավ Արսենի գիրկը: Նրա դեմքը կլորացել էր, ավելի գեղեցկացել և աչքերում ավելի իմաստ կար, քան աղջիկ ժամանակ: Նա հեկեկաց:

— Ինչո՞ւ ես լալիս, Խորիշա,— հարցրեց Արսենը տխուր:

— Իմացա՞ր լուրը...

Խորիշան պինդ սեղմվեց Արսենի կրծքին և համբուրեց նրան.

— Եթե քեզ էլ դիպչեն, ես հետդ կգամ, կասեմ քրիստոնյա եմ...

Ներս մտան տիկինն ու Վարազդուխտը: Տիկինն աչքով արեց Խորիշային, որ հեռանա: Խորիշան մնաց մի փոքր:

— Հայրենակիցներ եք,— ասաց տիկինը,— բան կունենաք իրար հետ խոսելու:

Եվ դարձավ Վարազդուխտին:

— Մի քաշվիր, իշխանը մեր տան մարդն է և քեզ կընդունի: Համարձակ խոսիր, նա քո խնդիրքը կկատարի:

Վարազդուխտը գլուխը կախեց և շշարժվեց տեղից: Տիկինը դուրս եկավ, նրան հետևեց Խորիշան: Արսենը զննեց Վարազդուխտին ոտից գլուխ և մի անախորժ բան զգաց, թեև նրան շացրեց վերջինիս գեղեցկությունը:

— Առա՛ջ եկ, խոսի՛ր,— ասաց Արսենը:

Վարազդուխտը ակամա երկյուղ ու պատկառանք զգաց իշխանի առջև: Միաժամ նա ինչ-որ խղճի խայթ զգաց այն դերի համար, որ ստանձնել էր այդ պահին խաղալու: Բայց երբ հիշեց, թե ինչի և ում համար է եկել, սթափվեց: Առաջ գալով մի փոքր՝ նա չոքեց նստեց գորգի վրա և գլուխը կախեց:

— Իշխան, ես մի խնդիրք ունեմ մոտդ,— ասաց նա,— աղաչում եմ, միջնորդիր տիկնոջը ինձ ընդունել տա Արամայիդիի մոտ: Ոչմարիտն ասեմ՝ ուզում եմ Վարազվաղանից գանգատվեմ:

— Ինչո՞ւ, նա քո այրուճակիցը չէ՞,— հարցրեց Արսենը զարմացած:

— Նա ինձ ուզում է սպանել. հասկացել է, որ ես օգնում եմ նախարարներին, զնգան լուրեր տալով նրանց բանտապետի օգնականի միջոցով: Երեկ Վարազվաղանը գնաց Միհրնեբոսհի մոտ և լուր տարավ, որ նախարարները վճռել են նահատակվել և չու-

րանալ: Միհրնեբրսեհը մտադիր է վաղը փղերի ոտների տակ ոչընչացնել բանտարկյալներին:

— Կալ, շատ էլ Վարազվաղանը կեղծ է ուրացել՝ ի՞նչ շահ Միհրնեբրսեհին հեռացնել Վարզավաղանին:

Վարազդուխտը շփոթվեց: Նա Արսենի խելքի մասին մեծ պատկերացում չունեցավ այս տեսակցության պահին, բայց նա գիտեր, որ երբեմն հենց այդպիսիներն են պատահմամբ դժվար թակարդներ գցում մարդու ոտի տակ: Վարազդուխտը չկորցրեց սառնասրտությունը և պատասխանեց.

— Նա խանգարում է Վասակին, որ նա հայերին դարձնի կրակապաշտ, որ ինքը բռնի նրա տեղը: Իսկ ինքը նրա արժեքը չունի, ամենքը Հայաստանում լսում ու սիրում են Վասակին, իսկ նրան անիծում են:

— Իսկ Վասակն իրո՞ք այդպիսի գործերի վրա է,— հարցրեց Արսենը:

— Աստված հեռու տանի. այդպես պիտի ասեմ, որ համոզվի: Ես Վարազվաղանին պիտի մատնեմ... Պիտի ասեմ, որ նա արքունի գանձեր է գողացել և լցրել իր տունը, և դա ճշմարիտ է: Կասեմ կեղծ ուրացած է...

Արսենը համարյա համոզվեց: Նա լուռ դիտում էր Վարազդուխտին, զարմանում էր նրա այդքան աչքաբացության, համարձակության վրա: Ինչ-որ բան նրան դուր չէր գալիս նրա մեջ. բայց դրան ևս լուրջ նշանակություն չտվեց:

Վախթանգը չլինելով թեպետ մեծ և ազդեցիկ իշխան, բայց տիկնոջ կապերով մուտք ունենալով Արամայիդիի և Միհրնեբրսեհի մոտ կարևոր դիրք էր գրավել պալատում: Նրան սիրում էին շատերը, ոմանք էլ հարգում նրա տաղերի համար:

Արսենը խնդրեց Վախթանգին և տիկնոջը, որ Վարազդուխտին տանեն Արամայիդիի մոտ և շտապեն, որովհետև դա վերաբերում է նաև հայ նախարարների կյանքին...

Նրանք կատարեցին Արսենի խնդիրքը:

Վարազդուխտը շատ խոնարհ և համեստ ձևով Վախթանգի և տիկնոջ օգնությամբ մուտք ունեցավ Արամայիդիի մոտ: Վերջինս նրանց ընդունեց իր հյուրատանը: Արամայիդին բարձրահասակ, նիհար հասակավոր կին էր: Նրա խելացի, սուր աչքերը զննում էին

Մ մտածում: Նա խորը նայեց Վարազդուխտին, և երբ սա համբուրեց նրա ձեռը՝ նա իր շոր ձեռքով մեղմակի ետ մղեց սրան և ճակատը կնճռոտելով հարցրեց.

— Սպասիր, դու ինձ մոտ եղե՛լ ես տարիներ առաջ:

— Նոյն եմ, տիկին,— ասաց Վարազդուխտը:

— Վարազվաղանը քեզ հետամտում էր, ուզում էր սպանել:

— Հիմա էլ է ուզում սպանել, տիկի՛ն,— ասաց Վարազդուխտը:

Տիկինը վեր կացավ և Վարազդուխտին տարավ ուղղակի Միհրընկերսեհի մոտ, Հազարապետը: Նստած էր իր բարձին և օշարակ էր ըմպում՝ կարգալուծ մի մատյան, որ նրան շատ էր գրավել, Երբ ներս մտան, նա գլուխը բարձրացրեց և ժպտաց, որ նման էր դաժան ժամածուլթյան:

— Եվ, մոտեցիր,— ասաց նա Վարազդուխտին:

Վարազդուխտը համարձակվեց առաջ գնալ: Այն ժամանակ Արամայիդին բռնեց նրա թևը և առաջ տարավ, ինքը նստեց Միհրընկերսեհի կողքին: Արամայիդին հաղորդեց Միհրընկերսեհին Վարազդուխտի խնդիրը:

— Ինչո՞ւ է ուզում սպանել,— հարցրեց Միհրընկերսեհը:

— Ամեն Սյունիքից եկողի կասկածում է, թե մարդպանի կողմից է եկել իրեն սպանելու: Ես նրա քցոչ աղջիկը, ինչ էլ որ լինի՝ մի՞թե ձեռս կգնա իմ հաղազատին: Շատ էլ Վասակը օգտակար մարդ է արյաց տերության...

— Նստի՛ր մոտս, պատմիր, ի՞նչ էր անում Վասակը Հայաստանում:

— Կրոնափոխության գործն էր հաջողեցնում: Եվ լավ հաջողացրեց: Մի քանի իշխաններ ծածուկ կրոնափոխ են հիմա: Ինքը վաղուց կրոնափոխ է: Վախենում են Վարդանից՝ չեն հայտնում: Յաջ աչա քանց իմանալով Վարազվաղանը վախենում է իր դիրքը կորցնել Հազարապետից առաջ և ուզում է ոչնչացնել նրան: Դե գա իր գործն է, բայց գոնե ինձանից վա՛ղ գա:

Միհրընկերսեհը դաժան կերպարանք ընդունեց և լռեց: Վարազդուխտը զգաց, որ Միհրընկերսեհին զբաղեցրեց Վասակը, բայց Վարազդուխտը իր դիտավորությունները թաքցնելու համար սկսեց Վարազվաղանի մասին խոսել: Պատմեց նրա բռնությունները, անցյալը, գողությունները, շահասիրությունը:

— Լավ, գնա, աղջիկս,— ասաց Միհրնեբսեհը թեև սառը, բայց կարծես մի բան համոզվածի պես:

«Աղջի՛կս»,— սա մնաց Վարազդուխտի ականջում...

Երբ նա գլուխը խոնարհելով գուրս ելավ, ներս մտավ Վախթանգը:

— Ի՞նչ են անում նախարարները: Երևի ծածուկ լուր կունենաս...— սուր նայեց Վախթանգին Միհրնեբսեհը:

— Զինվորագրության ճանապարհն են բռնում: Իսկ զինվորագրությունն էլ... գիտես, հայ են. դրանց համար մահ չկա, երբ զինվորյալ են գրվում:

— Վարդան Սպարապետն ի՞նչ է անում:

— Շենց Վարդան Սպարապետը բոլորին գրել կտա զինվորյալ: Իմ միտքն այսքան է բախում, տեր իմ, որ մեղմացնես նրանց պատիժը:

— Վաղը փղերն արձակում ենք դրանց վրա...— ասաց Միհրնեբսեհը մտածկոտ:

— Բայց Վասակը, մյուսները ուրացած են, տե՛ր:

— Երբ այդպիսի հայտնություն գա նրանց կողմից...— Միհրնեբսեհը շարունակեց խոսքը:

Արամայիդին և Վախթանգը վեր կացան: Զգացին, որ «եղա՛նակը մեղմեց...»:

Բանտարկյալների կյանքը զնդանում՝ քանի գնաց՝ դառավ անտանելի: Խոնավությունը, միջատները, ծանր օդը և անարգալից վիճակը, մյուս կողմից էլ հայրենիքին ստանալից ող վտանգը՝ մաշում ու տանջում էր նրանց:

Վասակը մի քանի անգամ դիմեց Վարդանին և մյուսներին՝ ելք գտնել ազատվելու: Վարդանն ամեն անգամ փակում էր նրա բերանը՝ ասելով, որ ելք չկա բացի ուրացությունից, իսկ ուրանալ նա չի կամենում:

Շենց նույն գիշեր, երբ Վարազդուխտը գնացել էր Միհրնեբսեհի մոտ, զնդանում բանտարկյալները անհանգիստ էին: Շատ էր ներս ու դուրս անում բանտապետը, կարծես ավելի սարսափեցնելու համար կանգնում, երկար նայում էր նրանց և հետո առանց

մի բան ասելու՝ հեղանում: Նույնն անում էր և նրա օգնականը: Եվ ահա, երբ մի անգամ բանտապետը դուրս գնաց, նրա օգնականը ոտը կախեց, ետ մնաց և ապա վերադարձավ բանտարկյալներին մոտ: Նա բան էր ուզում հայտնել, բայց ըստ երևոյթին խիստ զգուշանում էր:

— Մո'տ եկ, բարեկամ,— ասաց նրան Վարդանը:

Օգնականը մոտեցավ:

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրեց Վարդանը,— ի՞նչ եք անդադար ելում ուտ անում:

— Ոչինչ, իշխան...— ասաց օգնականը և խոր նայեց Վարդանին:

— Մեզ պիտի սպանե՞ն,— կատակ ու լուրջ հարցրեց Վարդանը:

— Այո, իշխան, վաղը պետք է փղերին կոխկրտել տան... Արքան զայրացել է, որ ուշացրել եք ուրացումը:

— Կա՛մ, գնա՛,— հրամայեց Վարդանը:

Բանտապետի օգնականը հեռացավ:

Վարդանը գլուխը օրորեց.

— Ասել է՝ սպասո՞ւմ են դեռ...

Բանտապետի օգնականը գնաց, բայց և իսկույն ետ դարձավ:

— Ներո՛ղ եղիր, իշխա՛ն,— ասաց նա,— մի խոսք ասեմ ձեզ: Դուք և՛ իշխան եք, և՛ բանտարկյալ: Այսօր կաք, իսկ վաղը ջախջախված կլինեք փղերի ոտների տակ: Ի՞նչ բան է ուրացու-թյունը... Ո՛վ է մտնում ձեր սիրտն՝ իմանալու, թե ճշմարիտ եք ուրացել թե կեղծ: Հայտնեցե՛ք հնազանդություն և գնացեք ձեր երկիրը՝ պաշտեցեք ձեր աստծուն: Ոչ առաջինն եք, ոչ վերջինը:

Վարդանը հրացայտ աչքերով գննեց բանտապետի օգնականին: Սա ետ-ետ գնաց և հեռացավ: Բոլոր լուռ էին: Ըստ երևոյթին բանտապետի օգնականի պես մտածողներ կային: Վասակը նկատեց այդ բազմանշանակ լռությունը և լարվեց: Բեկում նկատեց բոլորի մեջ:

Կես-գիշերից անց էր: Կրկին եկավ բանտապետի օգնականը: Նա զգուշ մոտեցավ Հազարապետին և ասաց, որ եկել էր Արսեն իշխանը մի այլ պարսիկ իշխանի հետ և հանձնարարել է իրեն՝

հայտնել նախարարներին, որ մահապատիժը տեղի կունենա մահ-
ղը, թող նախարարներն շտապեն՝ ինչ-որ անելու են...

Բանտապետի օգնականը մթության մեջ շրթունքները մոտեց-
րեց Հազարապետի ականջին և շշնջաց.

— Ի սեր քրիստոսի, ազատեցեք ձեր հոգիները...

Հազարապետը հարցրեց.

— Դու ի՞նչ ես, ո՞վ ես...

— Ես քրիստոնյա եմ... հավատամ և խոստովանիմ...

— Գնա հայտնիր, որ մտածում ենք այդ մասին: Օգնականը
գնաց:

Լույսը բացվում էր... Բացվում էր ահեղ օրը: Պետք էր շտա-
պել... Հազարապետը մոտեցավ նախարարներին և շշնջալով
ասաց.

— Օրհասը հասավ... Վճռենք մեր անելիքը...

Մութի մեջ իրար եկան նաև Վասակն ու իր կուսակիցները:
Իրադարձությունների դաժան ու մերկ հանգամանքները թույլ էին
տալիս արդեն մի փոքր բացարձակ գործել: Գաղիշոն, Գյուտը, Ռըշ-
տունին, նաև Մանեհը՝ նրանք ևս խոսեցին իրենց մեջ.

— Գիշերն անցնում է. ի՞նչ ենք վճռելու...

Սրանց մոտեցավ Աշուշան Վահանի հետ:

— Իշխանե՛ր, — ասաց նա վճռական եղանակով, — ժամ է
վճիռ կայացնելու:

— Ի՞նչ վճիռ կտայիր դու, իշխան, — դարձավ նրան Վասակը:

— Կեղծ ուրացություն: Միևնույն է՝ վերջը կհանգենք դրան:
Վտանգավոր է պատեհ ժամը բաց թողնելը:

— Հը՛մ... Կհամոզվի՞ «եռ», — հարցրեց Վասակը:

— Կհամոզվի: Պետք է համոզվի...

Աշուշան գնաց դեպի Վարդանը: Նրա հետևից գնացին բոլոր
վասակյանը:

Բանտի նեղ լուսանցքով ներս թափանցած լույսը, որ բակում
վառվող սրբազան կրակից էր գալիս, ծամածուռ գծերով լուսավո-
րեց Վարդանի շուրջը հավաքված նախարարներին: Աշուշան և
Վարդանը տխուր ժպտացին իրար:

— Դու եկար ուրացություն առաջարկելու, — խլաճայն հարցա-
րեց Վարդանը:

— Հասկացար միտքս, Ապարապետ,— ասաց Աշուշան,—
կեղծ ուրացութիւն... Առերես...

— Եվ մե՞ծ հույսեր ունես դրանից:

— Մե՞ծ, խոստովանք լինի:

Վարդանը մի փոքր ուշացրեց խոսքը:

— Ուրանալ առերես և անկեղծ ուրացութիւն ցույց տալ այս-
տեղ՝ կնշանակի երեխաների տեղ դնել պարսիկներին: Ուրանալ
առերես և անկեղծ ուրացութիւն ցույց տալ մեր ժողովուրդներին՝
կնշանակի, որ մենք իրոք ծախել ենք նրանց:

— Տե՛ր Մամիկոնից. ահեղ է ժամը. վճռիր,— ասաց Վա-
սակը:

— Դու վճռե՛լ ես,— հարցրեց Վարդանը դառն շեշտով:

— Ես սպասում եմ ամենքիդ:

Լռութիւնը եղավ պատապիսանը: Երկար ժամանակ չէր լսվում
ոչ մի խոսք: Ոչ ոք չէր շարժվում անգամ: Եվ իրոք դրութիւնը
շատ էր լուրջ: Կատաղի Հազկերտը ի կատար կածեր իր սպառնա-
լիքը՝ Պետք էր կամ շտապել մի բան անել, կամ վճռել ընդունել
մահը: Իսկ ի՞նչ կլիներ հայրենիքի վիճակը:

Ներշապուհը նայեց Հազարապետին:

— Ի՞նչ անենք, Հազարապետ: Ես մահից չեմ վախենում,
բայց երկիրը...

— Ոչ ոք այստեղ մահից չի վախենում,— բարձր պատասխա-
նեց Հազարապետը,— եթե կա մի բան, որից վախենում ենք ա-
մենքս, դա հայրենիքն է...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել,— հարցրեց Վարդանը սպառնալի
ձայնով:

— Իմ ասելիքը նույնն է, ինչ որ քոնը,— պատասխանեց Հազա-
րապետը:

— Ռեալութիւնը խղճի գործ չէ, տյարք,— ասաց Վարդանը
շար ու խռպոտ ձայնով,— խիղճն ազատ է, նա կհաշտեցնի ինքն
իր մեջ իր գործը: Մեր ուրացութիւնը նշան է տերունական գործի:
Առերես կեղծիք, ասում եք դուք: Ուրեմն կեղծիքը պետք է լինի
կեղծիք: Այստեղ կեղծիք և այնտեղ կեղծիք: Ոչ մի կերպ ոչ ոք չը-
պետք է իմանա իսկութիւնը: Անշուշտ այդպես: Ուրիշ հնար
չկա:

— Ուրիշ հնար չկա,— ասաց Ներշապուհ Արծրունին,— մենք գերի ենք: Մեզ չեն պահի բանտում՝ երկար, որ ժամանակ շահենք: Վաղը մեր վախճանն է: Ի՞նչ կլինի վիճակը երկրում:

— Գոնե այնտեղ միաբանություն կա, միաբանություն իրենց և կարծեցյալ երդվյալներին միջև: Իսկ ուրացությունը կերկպառակի երկիրը, կոշնչանա անմիաբան, խառնիճաղանճ պատերազմի մեջ: Իսկ այս մեր խստորեն զաղտնի կեղծ ուրացությամբ ինչպե՞ս երևանք աշխարհի առաջ, ո՞ւմ ի՞նչ բացատրենք, ո՞ւմ ինչպես վստահեցնենք, որ չենք զիջել հայրենիքը: Ամեն ինչ կը խառնաշփոթվի, ամեն ինչ կտանք թշնամուն, մինչ մենք երդվել ենք ժողովրդի առաջ չզիջել ոչինչ...

Առաջ եկավ Աշուշան:

— Ճշմարիտ է, Սպարապետ,— ասաց նա,— ճշմարիտ է: Բայց կենդանի մնալն էլ մի հաղթություն է: Կեդանի մնալ՝ կնշանակի ապագայի տերը լինել:

— Մեզ չե՞ն ոշնացնի,— քմծիծաղեց Վարդանը:— Ոշնացնելու որ լինեք, երեկ կոշնացներ, փախցրեց խելագար ժամը: Հիմա մեր գործը Միհրնեբսեհի ձեռին է: Իսկ նրա գլուխը այնպես չէ խառն, և քուշանները այնպիսի մի գործ չեն ստեղծել նրա համար, որ մեզ ձեռ տա: Մենք այնքան էլ հեշտ կուլ գնացող պատառ չե՞նք, այդ գիտե՞... Նա հիմա սուտ հավատով դեպի սուտ ուրացումը՝ ճշմարիտ մոգեր ու զորք կդնի հետներս և կճամփի առն... Եվ ճգնաժամը տեսեք այնտե՞ղ, երբ մոգերն ու զորքը կըմտնեն ժողովրդի մեջ... Ահա սա է ահավորը...

Վասակը մոտեցավ Վարդանին:

— Տեր Մամիկոնեից, դու ևս հաստատ գիտես, որ երկիրը ոտնատակ կերթա: Ուրիշ հնար չկա: Ընդունենք ուրացությունը... Առերես...

— Այո, այո,— վրա բերին Գաղիշոն, Գյուտը, Արտակ Ռըշտունին, Մանեճը:

— Ընդունենք առերես, օգնությամբ աստծո հասնենք երկիրս ժամանակ կշահենք:

— Իսկ դուք, ի՞նչ եք վճռում,— դիմեց Վարդանը յուրայինս ներին:

Ներշապուհն առաջ եկավ:

— Տեր Մամիկոնեից, մենք վճռում ենք ընդունել կեղծ ուրացումը, իսկ եթե դու կարծում ես՝ թե հայրենիքին և քեզ դավաճանողներ կան, մենք բոլորս կգանք հետդ ջուրն ու կրակը՝ Վճռի՛ր։

— Մենք ստիպված ենք ընդունել,— ասաց Հազարապետը,— երկրի փրկության համար։

— Սպարապետ, անձի համար չեն արվի, բայց հայրենիքի համար կան շատ բաներ, որ կարվեն։ Երեք ժողովուրդ մեզ են նայում փրկության։ Նրանց փրկության համար ամեն բան կարելի է զոհել։ Ապրենք, ապրեցնենք։

Վասակը ձայնը բարձրացրեց.

— Վերջապես ի՞նչ ես անում այդ հայրենիքի փրկության համար։

Վարդանը բռնկվեց.

— Ի՞նչ, կարծում եք ես կա՞նգ կառնեմ որևէ հնարի առաջ հայրենիքի փրկության համար... Շատ ենք եղել փոթորիկներում և շատ ենք ճամփա բացել փրկության։ Բարի՛։ Համաձայն եմ, և այս մեղքն էլ ո՛չ ձեր, թող ի՛մ վզին ընկնի։ Սակայն պայման։ Երբ հասնենք հայրենիք, անմիջապես դուք ևս կբացվեք ինձ հետ ժողովրդի առաջ։

— Երդվում ենք,— ասացին իշխանները։

— Այո, երդվում ենք,— ժասաց Վասակը,— որ երբ հասնենք հայրենիք բացեիրաց պաշտենք մեր աստծուն։ Ե՛կ, համոզվիր։

— Ահա այդ էր իմ դժվարս, ա՛յդ է, որ կհամոզի ինձ։ Այդպես համաձայն եմ։

— Երդվում ենք աստծով և մեր հայրենի սուրբ երկրով,— հանդիսավոր սրբազործեց Հազարապետը։

— Երդվում ենք,— կրկնեցին բոլոր նախարարները։

Հազարապետը կանչեց իր մոտ բանտապետի օգնականին և պատվիրեց, որ կանչի բանտապետին։ Եկավ բանտապետը և ուրախ նայեց բանտարկյալներին։ Հազարապետը հանձնարարեց բանտապետին, որ հայտնի Միհրնեսեհին իրենց վճիռը։

Բանտապետը գնաց։

Ողջ Նյուշապուհ քաղաքը հավաքվել էր ճամբարի մերձ դաշտավայրը՝ դիտելու հայ նախարարների մահապատիժը։ Արդեն փղերին պատրաստում էին գրգռիչ նյութերով՝ կնդրուկով և գինով։ Նրանք գետինն էին փորփորում և կնճիթները ցցում։ Մեծ շփոթ էր և իրարանցում հայոց այրուձիի մեջ։ Մարտիկները կատաղած էին։ Բաքիկն ու Ներսիկն էին միայն հանգիստ և խանդավառ վիճակի մեջ։ Ուրեմն նրանց հայրը զինվորյալների հետ է... Դա բարձրացրեց նրանց ոգին։ Հայ մարտիկների հետ նրանք ևս գնացին դաշտը՝ հրաժեշտ տալու իրենց հորը և մյուս նախարարներին։ Մանր էր լինելու տեսարանը, բայց նրանք սրտապընդ՝ վեցին՝ իբրև զինվորյալի զավակներ։

Ամբոխը որոտաց։ Դա նշան էր, որ բերում են իշխաններին։ Հայ մարտիկները սեղմվեցին մի կողմ՝ պատրաստ ամեն տեսակ անմտածված քայլերի։ Նախարարները երևացին։ Բայց փղերը դեռ ճամբարումն էին։ Ամբոխի զարմանքը շատ մեծացավ, երբ նախարարներին նժույզներով քաղաքի միջով տարան հայոց այրուձի և մեծ պատիվներով հրավիրեցին իջևանել։ Նախարարները լվացված, հագնված չէին, բայց շունեին զնդանից ելած կալանավորների տեսք։ Նրանք միայն շղթայազերծ էին։ Նրանք տարօրինակ կերպարանք ունեին։ Նրանց մեջ Վասակը, Գաղիշոն, Ոշտունին, Գյուտը, Մանեճը գնում էին լուրջ ու զուսպ, հագնված թաքցրած ուրախությամբ։ Բայց կոտորված և տխուր էին Արտակը, Ներշապուհը, Հազարապետը, Շմավոնը։ Իսկ Վարդանը երևի երբեք իր կյանքում այդքան այլալված երևույթ չէր ունեցել։ Միշտ սովոր վտանգներին, միշտ գործ ունենալով կյանքի-մահի գործերին, միշտ ինքն իր առաջ հոգով ազատ ու հանգիստ՝ առաջին անգամ կյանքում նա ճնշում էր ինքն իրեն։ Առաջին անգամ նա խաբում էր իրեն և ուրիշներին, կեղծում, խարդախում։ Նա զգում էր խղճի այնպիսի սուր խայթ, այնքան ամոթանք, որ պատրաստ էր գետինը մտնել և շերտալ ոչ միայն իր մարտիկներին, որ զարմացած և լարված նայում էին իրեն, այլև որևէ արարածի աշխարհիս երեսին։

Ամբոխը նայում էր փղերի կողմը։ Կարծում էր, թե փղերը ուշացան։ Զայնեցին այն կողմ, բայց ոչ ոք չէր շարժվում փղերի

կողմից: Տեսնելով, որ նախարարներին չեն կոտորում, ամբոխը քարեր վերցրեց ու պատրաստվեց քարկոծի: Հայ մարտիկները վազեցին ճամբար իրենց զենքերին ու նժույգներին: Եվ վերադարձան սպառնալի շարժումներով: Մթնոլորտը շիկացավ: Մի փոքրիկ նշան, մեկի խոսքը, և ահա կոտորածը կսկսվե: Դրուժյունը փրկեց բանտապետը, որ պահակներին հսկում էր: Նա կանգնեցրեց իր նժույգը և գոռաց.

— Պատի՛վ տվեք նախարարներին. նրանք ընդունեցին մազդեզեզանց կրո՛նը:

— Հո՛-ո՛-ո՛... ընդունեցի՛ն,— մռնչաց ամբոխը:

— Մազդեզանց կրո՛նը,— գոռաց բանտապետը ավելի ուժգին,— պատի՛վ տվեք նրանց:

Ամբոխը քարերը վայր նետեց և խուլ որոտով հարձակվեց նախարարների վրա, սկսեց համբուրել նրանց ձեռները, նժույգների սանձերը, բաշերը: Նախարարները շատ ջանացին ազատվել նրանցից՝ շհաշողվեց: Հայ մարտիկները ցավից ու ամոթանքից կուշ գալով՝ քարացած նայեցին նախարարներին: Մոտ վազեց Արշամը Վարդանին, նայեց նրան զննող աչքերով և նրա աչքերում նկատեց անհուն, անբացատրելի, խորը տխրություն: Վարդանը տեսավ, թե ինչպես մարտիկները իրար սեղմվեցին և հանդիմանական, օտար հայացքներով հետևում էին իրեն:

Բաբիկն ու Ներսիկը իրար ձեռ սեղմելով կանգ առան և հետևեցին Վասակին: Մա հանգիստ գլխով նշան արեց նրանց, որ գնան ճամբար:

Երբ նախարարները իջան ճամբարում, նրանց շմոտեցան մարտիկները: Միայն իշխանական վրանների սպասավորները նժույգները քաշեցին և բաց արին վրանների վարագույրները:

Վարդանն շտապեց ներս գնալ վրանը, որ չզգա իր վրա նետված հայացքները, որ այրում էին նրան: Նա չէր կարողանում տանել նաև իր բախտակիցների հայացքները: Արտակը շատ էր գաղտնի և հայտնի նայում նրան, ցույց տալով, որ կամենում է խոսել հետը, բայց Վարդանը նրանից թերևս ավելի էր խուսափում, քան մյուսներից: Ներշնչելով մոռում էր ինքն իրեն, իսկ Շմավունը դաժանացել էր: Այդ լռակյաց և ըստ երևույթին անհաղորդակից նախարարը, որ մինչև այժմ համարյա չէր մասնակցում ոչ մի վճռի, սկսեց դժգոհել կեղծ ուրացության քայլից: Նա մտավ

Հարգանքի վրանք և մոայլ նստեց նրա մոտ: Շուտով ներս եկան ներշապուհն ու Արտակը Հազարապետի առաջնորդությամբ:

— Զուր ընդունեցինք, պետք է հրաժարվեինք, թող փղերի ոտների տակ կոխկրտել տային... Հիմա մենք ի՞նչ երեսով պիտի դուրս գանք մեր հարազատների ու ժողովրդի առաջ, — ասաց Շմավոնը:

— Է՛, չպարծենանք, — հառաչեց Վարդանը, — շատ իմաստուն ու քաջ մարդիկ գիտեմ, որ ընկել են թակարդը: Մենք ևս ընկանք: Երեկ մի տեղ սխալվել՝ պարծեցել ենք: Դժվար բան է հայրենիքը. ամեն մարդ չի կարող ունենալ:

Վարդանը խոսում էր հոգու այրող դառնությամբ: Նախարարները լսում էին անխոս, քանի որ համաձայն էին և իրենց սրտից էր և հետո՝ կամենում էին միջոց տալ, որ նա թեթևացնի լցված սիրտը:

— Ինչո՞վ պիտի վերջանա այս տաժանքը, — սրտնեղեց Վարդանը, — ե՞րբ պիտի գնանք տուն:

— Դու ասա, Սպարապետ, թե ի՞նչ են խորհում ճշմարիտ... — ասաց Արտակը՝ ակնարկելով Վասակյաններին:

— Ես չգիտեմ ինչ են խորհում, բայց պայմանը պայման է, հայրենիք հասնելուն պես պետք է հայտնենք մեր կեզծ ուրացությունը, — ասաց Վարդանը:

Այդ միջոցին սուրհանդակ եկավ և հայտնեց Վասակին, որ Միհրնեսրսեհը հրավիրում է նրան իր ապարանքը և խնդրում է շնորհ բերել զավակներով: Վասակը ուրախացած այդ հրավերից՝ հրամայեց սուրհանդակին սպասել վրաններում, մինչև ինքը կըհագնվի:

— Սա ինչ շրջումն էր բախտի անիվի, — հեգնեց Հազարապետը:

— Զուկը գտավ իր ջուրը, — ասաց ներշապուհը, — փղերի ոտներից բարձրացավ մինչև մարզպանական նոր պարգևների ու խոստումների...

Սուրհանդակի հետ եկել էին մի խումբ Միհրնեսրսեհի ապարանքի բարձր կարգի ապաստվորներից և զորականներից, որ շքեղ հագնված էին: Նրանք սպասում էին Վասակի վրանի դռան: Վասակը հագնվում էր: Նա հրամայեց Բաբիկին և Ներսիկին, որ հագնվեն նույնպես:

— Իսկ մե՞նք ինչու գանք... — հարցրեց Բաբիկը դժկամ:

— Շո՛ւտ, շո՛ւտ հարցնելու ժամանակ չէ, — շտապեցրեց Վասակը:

— Մենք չենք ուրացել, մեզ ինչպե՞ս կընդունի Միհրնեբրսեհը, — առարկեց Ներսիկը՝ ահով նայելով հորը:

Վասակը աչքերը ոլորեց Ներսիկի վրա.

— Շո՛ւտ, հագնվեցե՛ք:

Բաբիկը մոայլ հնազանդեց, նրան հետևեց Ներսիկը, և երբ ոլորը պատրաստ էին, Վասակը դուրս եկավ վրանից: Դուրսն սպասում էին Գադիշոն, Գյուտը, Ռշտունին և Մանեհը: Արդեն սրանք չէին ծածկում իրենց մտերմությունը և զատվելը Վարդանի մտերիմներից: Ուրացության հանգամանքը շատ հարմար եղավ նրանց: Որոշված էր կեղծ ուրացություն: Ուրեմն և նրանք «կեղծում» էին... Ի՞նչ կար դատապարտելի՝ եթե նրանք «վարպետորեն» են կեղծում և այդպես էլ ցույց տալիս: Նրանք՝ ձեռք բերին այդ իրավունքը: Մանավանդ որ Վարդանը ինքը ևս շատ լավ պետք է հասկանար և ընդուներ, որ մի թեթև կասկածի տեղիք, և ահա ամբողջ գործը վտանգի մեջ էր: Եվ որ Վարդանն ինքը պարտավոր էր «վարպետորեն» կեղծել...

Իր վրանի դռնից Վարդանը դիտում էր Վասակի ճանապարհվելը Միհրնեբրսեհի ապարանքը: Սա, իհարկե, վճռական հանգամանք չէր: Ուրացած մարդպանը, հասկանալի էր, որ կրկին պատվի արժանացավ և ավելի մոտ պիտի գտնվեր Միհրնեբրսեհին, քան մյուսները: Միհրնեբրսեհը հավատացել էր նախարարների ուրացությանը... Ամեն, ամեն կողմից Վասակի և յուրայինների համար բարենպաստ դառան պայմանները: Վարդանը պետք է լռեր... մինչև ճայրենի՜ք... Դեռ որքան ճանապարհ կար մինչև հայրենիք, և դեռ ինչե՞ր կարող էին անել Վասակի կուսակիցները...

Վասակը ուրախագեմ հրաժեշտ տվեց նախարարներին և նստեց նժույգ՝ ուղղվելու դեպի Միհրնեբրսեհի ապարանքը: Եվ իր ընթացքին շքեղ երթի երևույթ տալու համար նժույգը քչեց շատ դանդաղ: Երբ նա ծածկվեց քաղաքի փողոցներում, Արշամը, որ մի խումբ մարտիկների հետ դիտում էր տեսարանը, ասաց նրանց.

— Շատ է ուրախացել, գնում է ուրացության վարձն ստանալու:

— Սպարապետը կոտրված է,— նկատեց մի մարտիկ:

— Մահացու մեղք է գործել, իհարկե, կկոտրվի,— ասաց Ռըշամը և մոմռալով հեռացավ:

Մարտիկները մնացին շվարած:

— Սպարապետն էլ մեզ թողեց... հառաչեց մի մարտիկ:
Նրանք ճնշված ու տխուր ցրվեցին:

Օրն անցնում էր շատ ճնշված հոգեկան վիճակի մեջ: Վարդանը պառկած էր վրանում և ոչ ոքի հետ այլևս չէր խոսում: Ճաշ բերին, բայց նա չկարողացավ ճաշակել: Ամենածանրը Վարդանի համար իր մարտիկների մոտ լռելն էր, ծածկելը կեղծիքը: Նա մի օրում նիհարեց և դեղնեց իբրև ամիսների հիվանդ: Երբեք նա կյանքում այդքան դառնություն չէր զգացել:

Երեկոյան դեմ մի խումբ մոգեր եկան և ատրուշան դրին հայոց այրուձիի ճամբարի պլեին: Պարսից բանակից զորքը եկավ դիտելու: Նրանք ծիծաղում էին և բարեկամական ցույցեր էին նում հայ մարտիկներին, որոնք սառը հայացքներով նայում էին նրանց և թողնում անպատասխան: Մոգերից մեկը մոտեցավ նախարարական վրաններին և կամենում էր մտնել Վարդանի մոտ, բայց Արտակը ետ մղեց նրան ասելով.

— Մի՛ մտնի նրա մոտ, նա չի ընդունում:

Մոգը ետ դարձավ: Նա՝ այդ բոլորը համարում էր անընտելություն, ուստի և նշանակություն չտվեց:

Շուտով լավեց մոգերի աղոթքը: Նրանք ընտելացնում էին ճամբարը...

— Սկսեցի՞ն... դասը,— դառնորեն կատակեց Վարդանը, երբ ներս մտավ Արտակը:

Արտակը նայեց Վարդանին, նրա այլայլված ու տանջված դեմքին և կանգնեց նրա գլխավերևը: Նա ևս տանջվել էր և ապրում էր սոսկալի վիրավորանքը, բայց չէր կարծում, թե Վարդանը այդքան կազդվի:

— Սպարապետ,— ասաց նա,— չի՞ եղել, որ ամենամեծ վտանգի մեջ ընկնես, որից փրկվելու հույս չունենաս: Ի՞նչ ես արել այն պահին:

— Այնտեղ ես իմ տերն էի, մարտնչում էի և դուրս գալիս,— ասաց Վարդանը,— նա կոխվ էր, սա միմոսություն է:

— Կգնանք հայրենիք, կսրբենք այս կեղծիքը...

— Միայն թե դավաճան չհամարվենք, շթուանա երկիրը,—
Վարդանը,— եթե ոչ՝ հավատքը ռազմական գործերում տեղ

— Մենք կեղտոտեցինք մեր մարտիկներին խիղճը, մեր ժողո-
հոգին,— դառնությամբ ասաց Վարդանը։— Չպետք է հո-
ռվորեցնել այսպիսի բաների...

— Գնանք հայրենիք և մեր արյամբ ծածկենք մեր մեզքը, թող
յերն արդար խղճով ապրեն։

— Ի՞նչ կասես մարդպանի մասին... Խոսքը փոխեց Աբտաղը։
— Մարդպանը մոռեմոտ է անում այստեղ։ Ես այնտեղ կը-
մ նրան, եթե նա ճշմարիտ է ուրացել...

Երդեն գիշերային «մթացյալ» ժամն էր, որ գնում էր գեպի
սվոտն», որ Վասակից սուրհանդակ եկավ և հայտնեց, որ
որտե ու Միհրնեբսահը որոշել են նախարարների ուրացման
դաշտական կրոն ընդունելը մեծաշուք հանգեսով հավերժաց-
մահմանված է հետևյալ կարգը. նախարարները, հայոց այ-
ն առավոտ վաղ հենց որ կսկսվի «այգն» ժամը՝ կազմ ու
առատ պիտի լինեն, որ ներկայանան մեծ մովպետան մովպե-
համբարի մեծ դաշտում, ուր կկատարվի նրանց առաջին եր-
սգումը արեւին ողջ պարսից բանակի, Հազկերտ արքայի,
ից մեծամեծների հետ միասին. ապա կլինի մեծ ատյան
բոթի պալատում։

արդանին կարծես բուժ գործիքով հարվածեցին.

այց նա դառնորեն ասաց.

— է՛, երբ միմոռալթյունն ընդունեցինք՝ միմոսի խաղերն
սի ընդունենք։

քեղազգեստ մի այրուծի, մոգերի և իշխանների հետ եկավ
գնդի ճամբարը և հագնված նախարարներին առաջնորդեց
ուր պիտի տեղի ունենար արևապաշտության ծեսը։ Լայնար-
աշտը ծփում էր ահագին բանակի մարտիկների, նժույգների,

փղերի շարժումներից: Ափից դուրս եկած գետերի պես հորդում էին զորագնդերը տեղ որոնելով դաշտում: Փոշին բարձրացել էր և ճոճվում էր զորքի գլխավերևը: Ամպերը ծծվում էին ոսկեհեղուկով: Ժամը մոտեցավ:

Հայ նախարարները, Վարդանը և Վասակը, հայոց այրուծիի գլուխ անցած գնացին և տեղ բռնեցին բանակի երկու թևերի մեջ, որը գրկեց նրանց ահագին վիշապի ուժգնությամբ:

Հանկարծ հարյուրավոր փողհարներ ու թմբկահարներ գալարափողերը հնչեցնելով և թմբկահարելով եկան Հազկերտի պալատից դեպի հրապարակը: Նրանց հետևեց Հազկերտը մեծ շքախմբով, որի մեջն էին Միհրներսեսն ու պալատականները, մովպետան մովպետը և զորավար Մուշեան Նյուսալավուրտը: Բանակը ողջույն աղաղակեց, և դա նման էր փոթորկահար անտառի որոտին: Երբ երթը մոտեցավ, ողջ բանակը զենքերը և դրոշակները խոնարհեցրեց ի պատիվ Հազկերտի: Նա գալիս էր հաղթական, նժույգի համրաքայլ ընթացքով: Նա զարդարված էր ակնակուռ թագով և ոսկեկար ակեհեղեններով հեղուզված պատմուճանով: Միհրներսեսնը ես գարդարվել էր կարմիր պատմուճանով՝ ոսկենդկար երիզների շքեղ գծերով: Հազկերտի հետևից գնում էին պալատականները, բոլորը տոնական զգեստներով, սրածայր գլխարկներով: Հազկերտը եկավ և կանգ առավ հայ նախարարների առջև հրապարակի վրա: Նրա կողքին կանգնեց Միհրներսեսնը, մյուս կողքին մովպետան մովպետը՝ շրջապատված մի քանի ականա՝ վոր մոզերով: Հայ նախարարներին, որոնք կանգնած էին պարսից զորքի շարքի մեջ, առաջաթևեցին դուրս գալ և մոտենալ Հազկերտի շքախմբին: Գա պատիվ էր նորադարձներին...

Հազկերտն ու շքախումբը իջան նժույզներից, իսկույն սպասավորները նժույզները ետ պահեցին: Հնչեց մի գալարափող՝ կերկերաձայն, դժոխային ուժով, ժանգոտ ու ատելի... Արևելքը շառագունել էր և մերձ էր աբեի ծագումը: Հեռան մեջքին պատրույգի պես կայծեց և հանկարծ ժայթքեց ոսկեվառ արևը: Ողջ բանակը իր Հազկերտով ու հարյուր հազարանոց մարդկանցով ընկավ բերանքսիվար գետին:

Մովպետան մովպետը վազեց առաջ՝ դեպի արևը և բազկատարած գոչեց.

— Ահմի եագ, ահմի Մազդաո՛... Պաշտեմք զԱհուրամապ-
դա, զարդար Տէրն արդարության, պաշտեմք զԱմշասրանդս՝ զպահ-
պանիչս և զտուիչս Բաբույ... Որ կողմն են շուրք, ծառք, կենդանա-
նար ոգին բնութեան, որ կողմն է Ահուրամազդա, որ ստեղծեաց
վայդ ոգին, որ կողմն էին Զրադաշտ, Քաւա Վիշդասպա, Ֆրաշոշ-
դրա և Զամասպա և ամենայն նախնի կրակաքումք...

Ամեն ինչ պապանծվեց, մեռավ։ Ամբողջ աղոթքի ժամին շը-
շարծվեց մի ծեղ անգամ։ Վարդանը իրեն զգում էր ինչպես մղձա-
վանջային մի երազի մեջ։ Նա՛ երեսը գետնին՝ դեղնել էր։ Արտակն
ու ներշապուհը բռնել էին նրա երկու կողմը, որ հանկարծ մի բըռ-
նըկում շունենա։

Մովպետան մովպետը ավարտեց աղոթքը, նշան արեց, որ
բոլորը ոտքի ելնեն և սկսեց կոկորդային, կերկերաձայն մի մեղե-
պի, որին կցեցին իրենց ձայնը հազարավոր մոգեր։ Մեղեգին ծա-
վալվեց գնաց ողջ բանակը և ահա փոթորկեց, որոտաց համայն
դաշտում արևի մեղեգին։ Կարծես երկիրը երգեց։ Մեղեգիի շարժ-
ման հետ ողջ բանակը ճոճում էր իր նիզակները, սրերը, վահան-
ներն ու դրոշները, ցնցում երկնքի դեմ, և այդ ողջը շողշողում էր
լուսաճաճանչ ծովի պես։

Մեղեգին գնաց, պտտվեց, դարձավ և լռեց։ Դաշտը շունչ
առավ։ Հազկերտը սուրը դրեց պատյանը, թեքվեց հտ, նայեց հայ
նախարարներին և այրուձիին, հավանության նշանով գլուխը շար-
ժեց և նժույգի գլուխը դարձրեց դեպի դաշտը։ Պալատականներն
անմիջապես կիսաշրջան բոլորվեցին նրա շուրջը։ Նա հտ նայեց
և ինչ-որ ասաց պալատականներից մեկին։ Սա թեքվեց դեպի նա-
խարարները և մոտենալով Վասակին՝ խոնարհ գլուխ տվեց և
ասաց.

— Արքայից արքան հրամայեց ձեզ այս երեկո շնորհ բերել
պալատը։ Իսկ այժմ զորահանդես է ձեր պատվին։ Մնացեք։

— Շնորհապարտ ենք, տեր,— ասաց Վասակը փայլելով ու-
րախությունից։

Պալատականը նժույգը քշեց հտ, դեպի շքախումբը։ Վասակը
դարձավ նախարարներին.

— Մեծ պատիվ է, տյա՛րք...

¹ Թո հմ, որ էս հմ Մազդաոն։

Երևում էր, որ նա անկարող եղավ զսպել իր խիստ ուրախությունը։ Դա նկատեց Վարդանը և խենթ նայեց նրան։ Վասակն զգաց իր սայթաքումը, բայց շատ էլ նշանակութիւն չտվեց դրան։ Նա զբաղված էր ավելի մեծ նպատակների հեռանկարներով։ Նըրան թվում էր, թե հիմք դրվեց իր երազների իրականացման, և այսօր դրա առաջին օրն է։

Նա արքայաբար նայեց նախարարներին և նժույգի գլուխն սւղղեց դեպի Միհրնեսուհի կողմը։ Նրան հետեւեց իր շքախումբը։

— Արքայական շուք է ընդունում,— ասաց Հազարապետը։

Գաղիշոն լսեց այդ և պատասխանեց.

— Նա հենց արքայաբար էլ ծնվել է։

— Դու իմ ասածն ես հաստատում, տե՛ր Խորխոռունյաց...

Այդ միջոցին Հազկերտի շքախմբի մոտից անջատվեց Մուշկան Նյուսալավուրտը և նժույգը քշելով դեպի ասպարեզը՝ բարձրացրեց մսուռ ձեռը և ուժգին ձայնով գոչեց։

— Հանդեսի երթո՞ւմ, օ՛ն առաջ։

Գալարափողերը կրկին հնչեցին, թմրուկները դոփեցին և դաշտավայրի հեռու ծայրից բանակի աջ թևը պոկվեց և սկսեց գալ անցնելու Հազկերտի առջևից։ Գալիս էր վահանակիր, նիզակավոր, աղեղնաձիգ հետեակը։ Նա մոտենում էր համրատատան ճոճումով և դղրդացնելով գետինը։ Եկան անցան մոխրագեմ, դեղին, սև ու թուփ զանազան դեմքերով զորականներ, որոնցից մեծամասը կոփվել էր արյունոտ լուր կոխվներում և կոտորածներում։ Նրանց աչքերի հայացքները դաժանացել էին բազմաթիվ քաղաքների կործանումների և անթիվ անմեղ զոհերի ճիչերի մեջ։

Երկար ժամանակ տեւեց մինչև անցավ հետեակը, որին հետեւեցին հեծյալների գնդերը, որ եկան անցան խառնիճաղանճ հրոսախմբերի նման։ Դրանք կատաղի մարդիկ էին, պատրաստ նժույգների սմբակների տակ ոտնակոխ անելու ամեն արարածի։

Վարդանը նայում էր նրանց և մտքում պատկերացնում էր այն առիթը, որ իր այրուծիի գլուխն անցած՝ պիտի մխրճվեր նըրանց շարքերն ու թափեր կտրկտահար հասկերի պես։

Վերջապես պետք է անցնեին մատյան գոմին ու փղերը՝ Հազկերտի զորքի պարծանքը։ Մուշկան Նյուսալավուրտը ապահովության համար հեծյալների ամուր շարքերով պարսպեց Հազկերտի և շքախմբի առջևի գիծը, հետո միայն ձեռը բարձրացրեց ի նշան

հրամանի, որ փղերը բերեն: Փղապետը ծղրտաց մի հսկայամարմին փղի աշտարակից, հետո ձեռքի սրածայր ձողը պտտեցրեց օդի մեջ. փիղը տատանվեց մի կողմ, շրջվեց ետ, հետույքով առաջ եկավ: Փղապետը ձողով հարվածեց նրա երկու ականջի մեջտեղը: Փիղը կատաղեց, կնճիթը բարձրացրեց և շրջվելով ետ՝ վազեց պղղացնելով գետինը: Փղապետի օրինակով եկան մյուս փղերը: Նրանք վազում էին և նրանց մեջքին ճռճվում էին ատամնավոր աշտարակները՝ մարտիկներով լի: Հետո եկան փղերին ուղեկցող հեծյալներ, որոնք նիզակներով գրգռում էին նրանց: Դրուխտներ վտանգավոր դարձավ: Հազկերտին մի փոքր ետ լանդրեցին: Փղերը այս ու այն կողմ թեքվելով, երբեմն դեպի հանդիսատեսները վազելով առաջ եկան և նիզակավոր հեծյալներից հալածվելով մի կերպ անցան ուղիղ գիծը:

Մուշկան նյուսալավուրտին կանչեցին Հազկերտի մոտ: Նա սլացավ եկավ: Հազկերտն ինչ-որ բան հրամայեց նրան: Մուշկանը նայեց հայոց այրուծիի կողմը: Վասակին մոտեցավ մի պալատական զորական հեծյալ և հայտնեց, որ Հազկերտը հրամայում է հայոց այրուծին դուրս գա և մի անգամ անցնի իր առջևով:

Վասակն իսկույն գործի անցավ:

— Հատուկ պատիվ է, շո՛ւտ արեք... Սպարապետ...

Վարդանը չէր կամենում կատարել Հազկերտի հրամանը: Բայց ժամանակ չկար, ո՛չ Վարդանին համոզելու, ո՛չ էլ ապաստելու մի ամենափոքր պահ անգամ: Վարդանը հասկացավ, որ տեղը չէր այլևս նախարարներին վտանգելու: Գլխով արեց Սրվանձտյա Գաթեգինին, որ իր օգնականն էր այրուծիի մեջ: Գարեգինը իսկույն դարձավ մոայլ մարտիկներին:

— Իմ հետևի՛ց, օ՛ն ա՛նդր...

Ու թռավ քամու պես դեպի դաշտի ծայրը:

Ասպարեկներն ասպանդակեցին նժույզներն ու հասան նրա հետևից: Գարեգինը հասկացավ Վարդանին, կամ նրան թվաց թե հասկացավ: Երբ հասան դաշտի ծայրը՝ նա նժույգի գլուխը շրջեց դեպի ասպարեզ և հրամայեց.

— Առավել:

Ու ինքը ցատկեց կանգնեց. թամբի վրա, սլացավ դեպի ասպարեզը: Նրա հետևից մի քանի մարտիկներ ևս կանգնած սրա-

շավ եկան անցնելու: Հասնելով Հազկերտին՝ հանեցին սրերը և օգուտ ճոճելով խառնածայն, սուր աղաղակներով մրիկի նման սրլացան: Դա տեհեց այնքան կարճ, որ հազիվ կարողացան տեսնել: Գարեգինն այդ արեց իբրև ատելության և իրենց գերազանցությունը ցույց տալու նշան:

Վարդանը հասկացավ այդ և թեթևացավ մի փոքր: Բայց նա նկատեց պարսիկ մեծամեծների և մանավանդ Պերոզի ատելությամբ սևացած դեմքերը: Բայց և Վարդանն անշափ գոհ մնաց և անգամ չարախնդաց կերպով նայեց Պերոզին, երբ Գարեգինը այրուծին կրկին հետ բերեց և այդ պահին ասպարեզի միջով անցնող հետևազորի մի ջոկատի վրա քշեց: Ջոկատը կարծելով, թե հայոց այրուծին գնաց վերջացրեց երթը, անցնում էր ասպարեզի միջով դեպի ճամբարը: Բոլորը տատամսեցին, քարացան, կարծելով, որ զորամասը կրնկնի նծույգների տակ: Բայց այրուծին ճարպկորեն թռավ նրանց բոլորի միջով, շնայած որ նրանք դեսուդեն փախան և անվթար անցան, անհետացան դաշտի մյուս ծայրին: Հետո իսկույն երևացին և հանգարտ քայլով եկան իրենց տեղը:

Հազկերտը նրանց գոհունակության նշան արեց:

Վասակը զվարթ ընդունեց այդ նշանը, և աչքերը ուրախության փայլով լցվեցին:

Նյուսալավուրտը նշան տվեց երթի ավարտման: Փողերը փչեցին ավարտ, և զորքը սպասեց Հազկերտի շարժվելուն: Հազկերտը ձեռը բարձրացրեց, նայեց զորքին և ապա նշան տվեց ու ինքը շարժվեց դեպի պալատ:

Բազմություններն ազատեցին դաշտավայրի երեսը, որի վրա փոշին դեռ երկար ճոճվում էր մեզի նման:

Վարդանն ու նախարարները վերադարձան ճամբար:

Հազկերտի պալատի հետևակողմում լռդարձակ վրան-դահլիճի մեջ շրջանաձև նստել էին Հազկերտը, պալատականները, արյաց բանակի հրամանատարները, մովպետան մովպետը, մոգերը և հայ նախարարները: Տրվում էր ճոխ ընթրիք ի պատիվ նորագարձ նախարարների: Բոլորը նստած էին ծալապատիկ, մետաքսյա ոսկեկար ներքնակների ու բարձերի վրա, ամեն մեկի առաջ դրած

էին խորտիկներով, մրգերով ու ըմպելիքներով զարդարված փոքրիկ խոնչաներ, որոնցից ճաշակում էին հյուրերը: Իսկ մեջտեղը պտտվում էին շքեղազարդ զգեստներով սպասավորներ:

Հազկերտը նստած էր բարձրադիր հարթակի վրա փռած գորգերին ու բարձերին՝ կիսաշրջան բոլորված մեծամեծների մեջ: Նըրան մոտ նստել էին Միհրներսեսն ու մովպետան՝ մովպետը: Մի փոքր հեռու տեղավորվել էր Մուշկան՝ նյուսալավուրտը և այլ գորականներ:

Հայ նախարարները շատ էլ հեռու չէին մեծամեծներից: Նոր էին նստել, որ Միհրներսեսնը ցույցի համար մի պալատականի միջոցով իր մոտ հրավիրեց Վասակին: Սա վեր կացավ և շատ կարևոր ու լուրջ դեմքով գնաց-նստեց Միհրներսեսի կողքին:

Հազկերտը ձեռը բարձրացրեց: Դահլիճը անմիջապես պապանձվեց: Նա դիմեց հայ նախարարներին.

— Է՛, «բարեկամացանք հավասարվեցանք», ասում է առածը,— խոսեց նա,— հիմա դուք պարսիկ եք: Մեր ու ձեր մեջ այլևս խտիր չկա: Այլևս հույները չեն կարող ձեզ դիմել միաբանելու իրենց հետ: Գնացեք և ուժեղացրեք մեր ու ձեր նրանը: Եվ Ահուրամազդան ձեզ օգնական:

— Արդա՛ր է,— ասաց ողջ դահլիճը:

— Տե՛ր մարզպան,— շարունակեց Հազկերտը,— քեզ եմ հանձնում երկրի ղեկը, դու պիտի դարձնես մազդեզանց կրոնին ողջ Արմենիան: Գնա՛ խաղաղությամբ և գործիր աստվածների օգնականությամբ:

— Հնազանդ եմ, տե՛ր արքա,— ասաց Վասակը հոտնկայս և խոնարհվելով երկրպագություն արեց:

— Տե՛ր Սպարապետ,— դիմեց Վարդանին,— իսկ քեզ հանձնում եմ հայերի զորքը. շտապ կկազմես և կբերես քուշանների դեմ: Քաջերի տեղը պալատը չէ, այլ ռազմադաշտը:

Վարդանը սառը գլուխ տվեց և նստեց իսկույն:

Այնուհետև սկսվեց զվարճախոսություններ ու ընդհանուր զրույց:

— Ուրախացրեք մի փոքր մեզ,— հրամայեց Հազկերտը:

Ներս մտան նվազածունները և սկսեցին նվազել ուրախ եղա՛նակներ: Դրանց հետևեցին կիսամերկ կանայք, որոնք մեջ եկան և

պարեցին պորտապարեր ու այլ ոչ վայել կաքավումներ: Վարդանը չէր նայում և չէր ուտում: Նա իր մոտ էր նստեցրել Արտակին և ներշնչեցին և խնդրել էր իրեն զբաղեցնել, որ ակամա շուրջը չընայի շատ:

Նա նայեց պալատականների կողմը և հանկարծ նրա հայացքը հանդիպեց Պերոզի հայացքին: Նրանք խոժոռ ու համառ նայեցին իրար: Վարդանը հիշեց նրա խոսքերը հայերի գոռոզության և նրանց ոգին կոխկրտելու մասին: Երկուսն էլ օձային սառնությամբ ժպտացին իրար և լավ հասկացան իրար...

— Պերոզը քեզ է նայում, — նկատեց Արտակը:

— Այո՛... այսօր նրա տոնն է... — դառնացավ Վարդանը, — տեսնե՞ք վա՛ղը...

Մինչև կես-գիշեր տեեց խնջույքը, որից հետո Հազկերտը վեր կացավ և գնաց իր հանգստյան օթևանը:

Հուլյերը ևս ցրվեցին:

Միհրներսեսը ծանր ու մեղմ ծափ տվեց: Ներս եկավ սենեկապետը:

— Վրաց բղեշխին, — ասաց քնկոտ ու անշեշտ:

Մինչև Աշուշայի գալը նա աչքերը փակեց և սկսեց շրթունքները լամլամորել, կարծես ատամների տակ մի փոքրիկ պատառ կուլ էր գնացել, և նա ավարտում էր ծամելը:

Դռան հետևը թեթև խլրտոց լսվեց: Սենեկապետը վարագույրը անձայն ճեղքեց և խոնարհվելով ճամփա ցույց տվեց Աշուշային:

Միհրներսեսը աչքերը կկոցեց, սուր նայեց նրան և հետզհետե ժպտաց, որ ավելի դաժանորեն ծամածռեց նրա դեմքը: Աշուշան խոնարհովյուն արեց և կանգնեց դռան մոտ: Միհրներսեսը նիհաբ ձեռքի թեթև նշանով մոտ հրավիրեց նրան և ցույց տվեց մի բարձ: Աշուշան նստեց: Նա ճանապարհի հագուստով էր և զինված կեզ սրով:

— Քեզ հրավիրեցի՛, իշխան, որ հայտնեմ ուրախությունս մի քանի համար, որ մինչև օրս պահել էի վերջին պահին:

— Հուսամ, թե ուրախությունը վերաբերում է Երանին, տեր հազարապետ,— ասաց Աշուշան զվարթերես:

— Այո, Վրաստանին,— կատակ ձևով ուղղեց Միհրնեբսեհը,— ուրախ եմ հայտնելու քեզ, իշխան, որ արքայից արքան հատկապես նշեց Վրաստանի կատարյալ հավատարմությունը՝ ոչ յօրինակ Հայաստանի, որից հույս չունենք ոչ արքայից արքան և ոչ՝ ես: Հավատարիմներով աղքատ դուրս եկանք, իշխան:— Հազարապետը գլուխը թեթև օրորեց:— Քեզ հրավիրեցի, իշխան պարզապես հայտնելու, որ չշտապես գնալ տուն: Վրաստանը չի ապստամբի, չի միանա հայերին, և քեզ համար գործ չկա այնտեղ անելիք: Դու մնա՛ մեզ մոտ:

Աշուշան ցնցվեց:

— Ծն մնամ այստե՞ղ...— հազիվ հեռոքը զսպելով շշուշաց նա:

— Այո, արքան կամենում է երբեմնակի խորհրդակցել քեզ հետ գործերի մասին:

Աշուշան քաջ ծանոթ լինելով Միհրնեբսեհի խարդավանքներին՝ դժվարին ճիգով զսպեց իրեն և լուռ խոնարհություն արեց գլխով:

Միակ խելացին,— գիտե՞ր այդ...

Երկու պետական գործիչները հասկացան իրար: Եվ լռեցին:

Վասակը Բաբիկի և Ներսիկի հետ խոսում էր իր անելիքների մասին: Զարմանալի հաղորդակից էր դառել նա այս վերջին երկու օրը: Նա հայտնեց նրանց անսպասելի մի բան. այն, որ նրանց ետ է տանելու Սյունիք:

— Վայ, հայրի՛կ, ես այնպե՛ս կարոտել եմ տա՛նը, մայրիկի՛ն, ամրոցի՛ն, երկրի՛ն,— ասաց Ներսիկը և սկսեց վեր-վեր թռչել:

— Դե, պատրաստվեցե՛ք, վաղը մեկնում ենք,— պատվիրեց նա:

— Ապա ինչո՞ւ բերիր,— հարցրեց Բաբիկը:

— Դե, ոչինչ, երկիր, աշխարհ տեսաք:

— Հավ բաներ շտեսանք,— ասաց Բաբիկը,— արե՛ի ու կրակի՛

պաշտամունք տեսանք, ծովն շատ կուլ տվինք ատրուղաններում:
— Լո՛ի՛ր այդ մասին,— սաստեց Վասակը և խոժոռ նայեց Քաբիկին:

— Ես լուծ եմ ու կամ: Կխոսենք տանը:

Այդ միջոցին եկավ Միհրնեբսեհի սենեկապետը և հրավիրեց Վասակին նրա մոտ: Վասակը մեծ հաճությամբ գնաց: Նրան ուրախացնում էր Միհրնեբսեհի մտերմությունը, որ շահել էր վերջին օրերը: Եվ ջանք էր անում ջերմացնել այդ մտերմությունը, հաստատել և օգտվել դրանից:

Երբ մտավ Միհրնեբսեհի մոտ, նրան գտավ ինչ-որ լուրջ մտախոհ վիճակում: Միհրնեբսեհը ժպտաց դեմքի արհեստական կծկումով և կրկին անցավ լուրջ արտահայտության: Վատ նշան էր...

— Քեզ կանչել էի մի թեթև բան հաղորդելու: Արքան պատանդ է ուղում:

— Պատա՛նդ...— հարցրեց Վասակը դեռ լավ չկարողանալով ընդգրկել Միհրնեբսեհի հալոնածը իր լրջությամբ:

— Պատանդը՝ դե ի՞նչ պատանդ. հասարակ սովորություն: Նա ինձ հարցրեց, թե ում վերցնենք նախարարներից, ես ասացի, որ քանի որ դա լուրջ բան չէ՝ թող մարզպանի որդիները համարվեն պատանդ: Նրանք եկել են զորական ուսման, առանց ալն էլ մնում են, ի՞նչ հարկ կա նախարարներից պահել մեզ մոտ:

Վասակը հևաց հուզմունքից: Նա հազիվ կարողացավ պահել արտաքին սառնասրտությունը: Նա հարցրեց.

— Եթե սովորություն էր՝ կարելի էր նախարարներից վերցնել պատանդը...

— Է՛, ի՞նչ հարկ նախարարներին պահել ալստեղ, երբ նրանք գործ ունեն Հայաստանում: Հետո՝ Վարդանը կյանքը կտա՝ պատանդ չի տա իրեն, թեկուզ մի հարազատի: Եվ այն էլ կա, որ գլխացավանք հարկավոր չէ, պատանդ կվերցնենք բոլորովին հավատարիմ մարդուց, ի՞նչ գործ ունենք կասկածելիներից: Հավատարիմը դու ես, տե՛ր մարզպան... Հետո՝ հարմար էլ է ինձ համար: Ես Քաբիկին ու Ատրնեբսեհին սիրում եմ իմ որդիներին շափ: Կմնան, զորական արվեստ կսովորեն, դու էլ Հայաստանում կնշվիրվես մեր գործին: Իրար ճանաչում ենք, վստահ ենք: Դու՝ ուրիշ, նախարարները՝ ուրիշ... Տե՛ս, պատանդ է մնում՝ նաև Աշուշա բղեշխը:

— Աշուշա՞ն... — շնայած իր սեփական հարվածին՝ կայծակ-
նահարի պես եղավ Վասակը:

— Այո, արքայից արքան չգիտեմ ինչու այդպես հրամայեց:
Վասակն զգաց, որ խեղդվում է: Նա ասաց.

— Ես երջանիկ եմ, որ իմ վրա ես այդքան վստահ... Ես Բա-
բելին ու Ատրնեբրսեհին բերել էի ոչ միայն զորական կրթության,
այլ որ նվիրեի քեզ, քո ապարանքին մոտ լինելու համար... բայց...

— Նրանք կապրեն իմ ապարանքում... Ես նրանց ոչ մի տեղ
չեմ թողնի, որ գնան նեղություններ կրեն: Ոչ, նրանք լավ ուսում
կառնեն իմ մոտ: — Է՛, շատ ուրախ եմ, որ դու էլ իմ շափ ուրախ
ես: — Որոշեցինք՝ վաղը մեկնում եք, Մինչև մեկնելը զավակներդ
քո մոտ են, մեկնելուցդ հետո իմ զավակներն են: Գնա, տես, գուր-
գուրի՛ր, կարոտդ ա՛ռ, մատա՛ղ:

Վասակը զվարթերես գլուխ տվեց Միհրնեբրսեհին և դուրս գը-
նաց նրա մոտից: Երբ հասավ իր օթեանը, ուր սպասում էին նրան
Բաբելն ու Ներսիկը, նա մի անասելի ցավ զգաց կրծքի տակ: Նա
նոր զգաց, որ շատ է սիրում իր զավակներին և շատ սիրում, որով-
հետև կորցնում է նրանց... Կորցնում է, քանի որ դեռ բոլորովին
հայտնի չէ, թե ինչպես կգնա Հայաստանում ուրացության գործը,
ի՞նչ կասի հայոց ժողովուրդը, անգամ այս նախարարները: Կարո՞ղ
լլինի ինքը համոզել նրանց, որ կեղծ ուրացությունը երկար պահեն,
գաղտնի մնան քրիստոնյա, չխանգարեն իրեն ուրացության գործը
առաջ տանելու...

Մտաւտանջության, տարակուսանքի, հուզմունքի նյութը
չա՛տ...

— Հայրի՛կ, ի՞նչ ասաց Միհրնեբրսեհը, — հարցրեց Ներսիկը:
Վասակը յոռեց և միայն խորին կարոտով նայեց իր զավակին:

— Հայրի՛կ, քեզ հետ եմ...

— Զե՛ս տեսնում, վատ բան է ասել աղվեսը, — ասաց Բա-
բելը:

Վասակը ներս կանչեց սպասավորին և հրամայեց նժուլգ
տան:

— Հայրիկ, գնո՞ւմ եմք, — հարցրեց Ներսիկը:

Վասակը չպատասխանեց:

— Հայրիկ, մենք կպատրաստվենք:

Վասակը կրկին չպատասխանեց և դուրս ելավ:

Նա գնում էր ճամբար, Գաղիշոյի մոտ:

— Զսիրեցի Պարսկաստանը,— ասաց Բաբիկը,— խաղալիք մարդիկ են:

— Գնանք մեր երկիրը, մտնենք Սպարապետի զորագունդը,— ասաց Ներսիկը,— նա ուրացած չէ:

— Դու աղպե՛ս նկատեցիր... չէ՞... ես էլ...

— Իսկ հայրիկը ուրացել է:

— Հայրիկը տանն էլ ուրացած էր,— ասաց Բաբիկը,— ես ոչ քեզ էի ասում, ոչ մայրիկին, որ շտիբեր:

— Որ հասնենք Սյունիք՝ փախնենք Տարոն, Սպարապետի մոտ:

— Ինչպե՛ս կփախչես. ետ կբերեն:

— էլի կփախչեմ... ես չեմ կարող կրակապաշտ դառնալ, մայրիկը կմեռնի վշտից,— ասաց Ներսիկը և արտասովեց:

Միհրնեբասհը Նյուսալավուրտ զորավարի և մոգպետի հետ կազմում էր Հայաստան ուղարկվող մի ռազմական կարավան: Կազմը՝ նախարարներն էին, մոգեր և պարսիկ զորամաս: Պատրաստությունները տեսնվում էին հայոց այրուծիի ճամբարի մոտերում:

Խառնաշփոթ էր շորս կողմը: Նախարարները, մոգերը և պարսիկ զորավարները շարունակ իրար էին դիպչում, որ զայրացնելու չափ անախորժ էր նախարարների համար:

Նախարարները հավաքված էին Հայոց Այրուծիի ճամբարում, Սրվանձտյա Գարեգինի վրանի առջև, ուր նժույգով եկավ Վասակը: Նրան ուղեկցում էր Աղվանքի իշխան Վահանը, որ աչքի տակով ծածուկ նայում էր նրա գունատ, ալյալված դեմքին:

— Մարզպանին բան է պատահել,— ասաց Գարեգինը:

— Պատա՛նդ են վերցրել...— հարեց իսկույն Վարդանը՝ տագնապալի ձայնով և վեր կացավ տեղից:

Ուղեց շարժվել դեպի Վասակը, բայց կանգ առավ՝ նկատելով նրա մտադրությունը՝ չմոտենալ նախարարներին: Եվ իրոք՝ Վասակը գնաց Գաղիշոյի վրանը: Վահանը մոտեցավ նախարարներին:

— Մարդպանի երկու զավակներին պատանդ վերցրեց Միհրը-
ներսեհը,— ասաց նա նժույգից իջնելով:

— Եվ Աշուշայի՞ն... — վրա բերեց Վարդանը խորապես զգաց-
ված:

— Այո...

Բոլորը լուռ՝ զլուխները կախեցին: Հարվածը թե Վասակին և
թե Աշուշային ուժեղ էր և ոմանց համար անսպասելի:

Երկար ժամանակ դառն լուռությունը ճնշում էր և թույլ չէր տա-
լիս խոսելու:

— Ուրախ եմ գոնե, որ ճշմարիտը ես եմ, որ պարսիկներին
ոչնչից ոչինչ չի կարելի գիշելու — Որովհետև նրանց չի կարելի խա-
բելու — Որովհետև նրանք ոչ ոքի չեն հավատում: — Որովհետև հենց
իրենք ամենքին են խաբում: Նրանց հետ կովելն է միայն կարելի: —
Որովհետև նրանք միայն կովում են... Սակայն և բնավ, բնավ
ուրախ չեմ, որ երկու պատանիներ պատանդ են մնում մեր հետե-
վից, և մանավանդ Աշուշայի համար ուրախ չեմ, որովհետև նա
պարսիկների բարեկամը չէ:

Մի փոքր լռեց և ապա...

— Ափսո՛ս Աշուշային. մենք՝ Վրաստանի հետ՝ կորցրինք նը-
րան... Ափսո՛ս...

Յոթ հարյուր մոգեր, Միհր մոգպետի գլխավորությամբ, մի
ընտիր հեծելազուն՝ հայ նախարարների հետ միասին հրաժեշտ
էին տալիս Հազկերտին և Միհրներսեհին պալատի առաջ, որ ճա-
նապարհ ընկնեն Հայաստան: Հայոց այրուծին իր նախկին հրամա-
նատար իշխանների հետ մնում էր պարսից բանակում: Դեռ Հազ-
կերտը հրամայել էր նախարարներին, որ լրացուցիչ զնգեր կազ-
մեն և ուղարկեն բանակ՝ քուշանների պատերազմի համար:
Սրվանձտյա Գարեգինը, Արսենը և Մյուսները կանգնած էին հրա-
պարակում իրենց նժույգների հետ: Հայոց այրուծին նույնպես կազմ
պատրաստ էր: Նրանք կամենում էին մի փոքր տեղ ուղեկցել մեկ-
նազներին:

Մինչ Հազկերտը դուրս կգար պալատից ընդունելու հրաժեշտի
ողջույնները՝ հավաքվածները վերջին տեսակցութլան խոսքերն էին

ուղղում իրար: Վարդանը մի կողմ տարա՛վ Գարեգինին և ասաց.

— Հավատարիմներին հայտնի՞ր կեղծ ուրացությունը, քաջալերի՛ր: Մի ամսից հետո մենք սահմանից դուրս կգանք. այդ օրերը այրուձին փախցրու, ինչպես հնար կլինի:

— Հրամանդ ի կատար,— ասաց Գարեգինը,— ե՛րբ կապրատամբեք...

— Տեսնենք, աստված ինչպես կհաջողի: Ժողովրդից եմ սպասում. նա ինձ պետք է սատար լինի...

— Գիտե՛ս, որ այրուձից քսան մարտիկ և մի քանի քահանաներ փախել են,— ասաց Գարեգինը:

— Ե՛րբ:

— Երբ մենք բանտից դուրս եկանք և իմացվեց մեր ուրացությունը:

— Նրանք հիմա լուրը տարա՛ն Հայաստան,— ասաց սարսափուն աչքերին Վարդանը,— կսկսվի՛ այնտեղ...

— Թող սկսվի...

— Բայց ամոթա՛նքը, մեր անարգանքը...

Եվ Վարդանը հուզված հառաչեց:

Փողերը փչեցին: Բոլորը հեծան նժույգները և կազմ պատրաստ շարվեցին: Դուրս եկավ Հազկերտը՝ Միհրնեսի հետ և մյուս պալատականների հետ: Բոլորը երկրպագեցին նրան: Հազկերտը ձեռք բարձրացրեց և ասաց նախարարներին.

— Ձեզ եմ հանձնում յսթ հարյուր մոզեր և մի գունդ զորք և հրամայում եմ նրանց օգնությամբ շուտափույթ վերջացնել դարձը մազդեզանց օրենքի և խկույն և եթ վերադառնալ զորագնդերով՝ պատերազմ քուշանների դեմ:

— Հրամանդ ի կատար,— ասաց Վասակը բոլորի փոխարեն: Առաջ եկավ մովպետան մովպետը և խոսեց.

— Մինչև նավասարդից նավասարդ պետք է փակված լինեն բոլոր եկեղեցիները, նրանց գույքերը հանձնվեն արքունիքին: Քահանաները չպետք է համարձակվեն իրենց տներում ուսուցանել ժողովրդին: Նախարարների կանայք պետք է մոզական կրթություն ստանան: Կմտցնենք բազմակնությունը: Աղջիկները պետք է ապրեն իրենց հայրերի հետ և քույրերը եղբայրների հետ: Այս ամենը մի տարվա զլուխ պետք է կատարված լինեն: Գնացե՛ք խաղաղության:

Նրան փոխարինեց Մուշկան Նյուսալավուրտը, որ ուժեղ ձայնով հրամայեց.

— Արյաց գո՛ւնդ օ՛ն առա՛ա՛ա՛շ ...

Հեծյալ գունդը շարժվեց իր հրամանատարի հետևից։ Նրան հետևեցին նախարարները, որոնց հետ զնացին՝ իբրև արտակարգ պատիվ՝ Միհրնեբրսեհը և Մուշկան Նյուսալավուրտը։ Երթը անցավ բաղաճի բազմամարդ փողոցներով։ Երբ հասան Միհրնեբրսեհի ապարանքին, երթը կանգ առավ, որ Միհրնեբրսեհը բաժանվի։ Այդ միջոցին ապարանքից դուրս վազեցին Բաբիկն ու Ներսիկը։ Նրանք եկան և պետք է անցնեին նախ Վարդանի մոտից։ Բաբիկը Վարդանին ասաց.

— Մեզ տար քո գունդը, Սպարապետ։

Վարդանը զարմացած նայեց Բաբիկին և լավ չլսեց կամ չհասկացավ նրան։

Բաբիկն ու Ներսիկը վազեցին Վասակի մոտ և գանգատվեցին որ ոչ նժույգ են տալիս նրանց և ոչ էլ բաց են թողնում դուրս։ Նացույց տվեց երկու ուժեղ զորականների, որ նրանց հետևում էին։

— Դուք պիտի մնաք այստեղ, — ասաց Վասակը։

— Ինչո՞ւ... — զարմացան Բաբիկն ու Ներսիկը։

— Դուք պիտի մնաք ուսում ստանալու...

— Ոչ մի ուսում հարկավոր չէ, մեզ տար, — ասաց Բաբիկը հուզված ու վախեցած։

Միհրնեբրսեհը սպասում էր։ Անհարմար էր կանգնեցնել նրան... Վասակը գողովյան մեջ բռնվածի պես կարմրեց, զայրացավ և հրամայեց.

— Իսկույն եեթ զնացեք ապարանք Հազարապետի մոտ։

— Հայրի՛կ, չենք մնա, կգնա՛նք, — լացեց Ներսիկը։

— Նա մեզ թողնում է, որ սպանեն մեզ... — ասաց Բաբիկը։

— Դե՛, շո՛ւտ, ե՛տ դառեք; — հրամայեց Վասակը, — ես շուտով կվերադառնամ, — նա իջավ նժույգից, գրկեց համբուրեց նրանց, ապա խոնարհ ողջունեց Միհրնեբրսեհին և Մուշկանին։

— Դե, — ասաց զայրագին նա իր զավակներին, — զնացե՛ք։

Նա հրաժեշտի մի շարժում ևս արեց Միհրնեբրսեհի և Մուշկանի կողմը և ձեռով արեց, որ կարավանը շարժվի։ Բաբիկն ու Ներսիկը բարձրաձայն լաց եղան, զորականները բռնեցին նրանց, որ

շարժվեն, նախարարները հրաժեշտի խոսքեր ասացին Միհրներսեսին ու Մուշկանին, Միհրներսեսը դաժան հայացքով շտապեցրեց, որ կարավանը շարժվի:

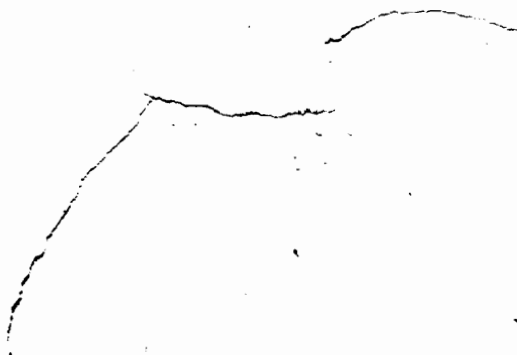
Վերջապես Բաբիկին և Ներսկին քաշեցին ապարանք, և վասակը կրկին նշան տվեց, որ շարժվեն: Ապա նա ողջագուրվեց Սըրվանձտյա Գարեգինի, Արսենի և մյուսների հետ: Ողջագուրվեցին նաև մյուս նախարարները:

— Դե', ճանապարհ,— ասաց Վարդանը ծանր զգացմունքով:

Հայրենիքը վառ պատկերացավ նրա հոգում: Այն հայրենիքը, որ Այրարատյան դաշտավայրում սրբագործեց Արտաշատի վճիռը:

Ինչպե՞ս պիտի հանդիպի իրեն հայոց ժողովուրդը... Արդեն փախած զինվորներն ու քահանաները գույժը տարան, հրդեհեցին երկիրը: Վարդանին պատկերացավ այդ հրդեհը և ահավոր մայրը, իրեն, զավակը և հազարավոր կրակե մարդիկ դուրս վազեցին նրա երեակայության մեջ: Նրանք այրող կշտամբանքով նայեցին նրան և ցնցեցին գլուխները:

— Ա՜յդ է ձեր ուխտը...

Գեմբրեյան Դերենիկ Կառապետի

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

Գիրք առաջին

Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գասպարյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մ. Եզանյան

Վերատպուող սրբագրիչ՝ Լ. Ա. Դուկասյան

Հանձնված է արտադրության 13/111 1968 թ.: Ստորագրված է տպագրության 15/711 1968 թ.: Քուղթ տպագրական № 2, $60 \times 84 \frac{1}{16}$, հրատ. 22,6 մամ., տպագր. 27,75 մամ. = 23,31 պայմ. մամ.: Գինը՝ 80 կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆ-առդյունաբերության գլխավոր վարչության Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան փող. 91:

